

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

**DEDE KORKUT'UN DRESDEN NÜSHASININ
TARİHİ VE ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ**

Mevlûde ÖZDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

DEDE KORKUT'UN DRESDEN NÜSHASININ
TARİHÎ VE ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ

Mevlûde ÖZDEMİR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

ÖZET

ÖZDEMİR, Mevlüde. *Dede Korkut'un Dresden Nüshasının Tarihî ve Etimolojik Sözlüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Binlerce yıldır köklü geleneklerini, törelerini, ulusal değerlerini, dilini destan ve Oğuzname geleneği içerisinde sözlü olarak taşıyan Türkler, Dede Korkut Oğuznamelerinin de aynı bilinç ve algılayış içerisinde günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Dede Korkut Oğuznameleri, bu yönüyle Oğuzların kültürel belleğini oluşturmaktadır. İçerisinde barındırdığı bu büyük mirasla Oğuzların, Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri tüm gelenekleri, yaşanmışlıkları ve hafızasını temsil etmektedir. Hikâyeler, büyük ölçüde tarihî bir kişilik olan Dede Korkut'un kişiliği etrafında gerçekleşmektedir. Tüm bu toplumsal ve kültürel yönünün yanında dil açısından da Türk dilinin büyük Söz varlığını yansıtmaktadır. Oluşumu ve yazıya geçirilmesi arasında büyük farklar olan Dede Korkut metninin 15.yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülmektedir. İçerdiği bu kültürel mirasla, önemi büyük ölçüde artan Dede Korkut hikâyeleri aynı zamanda destandan hikâyeye geleneğine geçişin ilk örnekleridir. Bu tarihî metinler, içerisinde hem manzum hem de düzyazının özelliklerini bulundurmaktadır.

Bu çalışmamızda, Dresden nüshasında yer alan altı hikâyenin Söz varlığını oluşturan sözcüklerin, fonetik, morfolojik, semantik ve etimolojik özelliklerini ortaya koyan sözlük çalışmamızı ortaya koyduk. Çalışmamızda yalnız Türkçe sözcüklerin değil yabancı sözcüklerinde etimolojik açıklamalarına yer verdik. Köken bilgisini verdiğimiz sözcüklerin hem ses değişimlerini hem yapısal değişimlerini de gösterdik. Sözcüklerin anlamsal boyutunu da metin içerisinde kazandığı tüm anlamları örneklerle belirttik. Böylece Dede Korkut metninin söz varlığının açıklamalı bir köken bilgisi sözlüğünü elde ettik.

Anahtar Sözcükler: Dede Korkut Hikâyeleri, Köken bilim, Sözlük bilim, Sözlük.

ABSTRACT

ÖZDEMİR, Mevlüde, *Historical and Etymological Dictionary of Dede Korkut's Dresden edition* Master Thesis, Ankara, 2022.

The Dede Korkut is represents all the traditions, experiences and memories that Oguz brought from central Asia to Anatolia with this great heritage. The stories take place around the personality of Dede Korkut who is largely a historical figure. In addition to all these social and cultural aspects it also reflects the great vocabulary of the Turkish language in terms of language. It is thought that the Dede Korkut texts which have great differences between their formation and writing, were written in the 15th century.

Dede Korkut stories whose importance has increased to a great extent with this cultural heritage are also the first examples of the transition from epic to story tradition. These historical texts, contains features of the both verse and prose. In this study, we put forward our dictionary study which reveals the phonetic, semantic and etymological features of the words that make up the vocabulary of the six stories in the Dresden copy. In our study, we included not only Turkish words but also etymological explanations of foreign words.

We showed both the sound changes and the structural changes of the words that we gave the origin information. We have also indicated the semantic dimension of the words by with examples all the meanings they have gained in the text. Thus we have obtained an annotated etymological lexicon of the vocabulary of Dede Korkut texts.

Key Words

Dede Korkut stories, Etymological, Lexicography, Lexicon.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	xii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: DEDE KORKUT KİTABI ÜZERİNE	4
1.1 DEDE KORKUT’UN TARİHİ GEÇMİŞİ	6
1.1.1 Dede Korkut Hikâyelerinin Oluşumu ve Yazıya Geçirilmesi ...	6
1.2 DEDE KORKUT’UN KİŞİLİĞİ VE KONUMU	8
1.2.1 Danışman Vezir.....	9
1.2.2 Ozanlığı.....	9
1.2.3 Ad Koyuculuğu.....	10
1.2.4 Olağanüstülüğü ve Şamanlığı.....	10
1.3 ESERİN İÇERİĞİ, COĞRAFYASI, DİLİ VE BİÇEMİ	11
1.3.1 Eserin İçeriği.....	12
1.3.2 Kadın Algısı ve Aile.....	12
1.3.3 Eserin Coğrafyası.....	12
1.3.4 Eserin Dili ve Biçemi.....	14
1.4 ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	16

1.5 ESERİN BİLİNER NÜSHALARI VE	
TÜRKMEN SAHRA YAZMASI.....	20
1.5.1 Dresden Nüshası.....	20
1.5.2 Vatikan Nüshası.....	21
1.5.3 Nüshalar ile ilgili Görüşler.....	21
1.5.4 Türkmen-Sahra Yazması.....	22
2.BÖLÜM: DİL BİLİM VE DİL BİLİMİNİN ALT DALI OLARAK	
SÖZLÜKBİLİM, KÖKENBİLİM ÜZERİNE.....	23
2.1 DİL KAVRAMI VE DİL BİLİM.....	23
2.2 SÖZLÜK KAVRAMI VE SÖZLÜK BİLİM	25
2.3 KÖKEN BİLİM VE KÖKEN BİLİM ARAŞTIRMALARI.....	27
2.3.1 Türk Diline Ait Etimolojik Çalışmalar.....	32
3.BÖLÜM: DEDE KORKUT’UN DRESDEN NÜSHASININ TARİHİ	
VE ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ.....	33
3.1 A İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	35
3.2 B İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	78
3.3 C İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	130
3.4 Ç İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	136
3.5 D İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	154
3.6 E, Ê İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	188
3.7 F İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	209
3.8 G, Ğ İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	210
3.9 H, Ğ, Ğ İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	247
3.10 I İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	261
3.11 İ İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	263

3.12 K VE Ķ İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	274
3.13 L İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	355
3.14 M İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	356
3. 15 N İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	367
3.16 O İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	373
3.17 Ö İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	390
3.18 P İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	401
3.19 R İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	409
3.20 S VE Ş İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	411
3.21 Ş İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	451
3.22 T VE Ŧ İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	458
3.23 U İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	492
3.24 Ü İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	502
3.25 V İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	508
3.26 Y İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	515
3. 27 Z, Ź, Ź, VE Ž İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLER.....	565
SONUÇ.....	568
TABLO.1.....	567
TABLO.2.....	568
KAYNAKÇA.....	570
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU.....	574
EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU.....	575

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
AT.	: Ana Türkçe
Az.	: Azeri Türkçesi
Bkz.	: Bakınız
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çuv.	: Çuvaşça
DK	: Dede Korkut
DKK	: Dede Korkut Kitabı
DKON	: Semih Tezcan, Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar
DLT	: Divanü Lügâti't Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EDPT	: Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth of Turkish
Erm.	: Ermenice
ET.	: Eski Türkçe
ETDES	: Hasan Eren, Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Fars.	: Farsça
Hlk.	: Halk ağzı
İKPO	: J. Hamilton İyi Prens Kötü Prens Öyküsü
k.a	: Kişi adı
Kalm.	: Kalmuk Türkçesi

KB.	: Kutadgu Bilig
Kıpç.	: Kıpçakça
Kırg.	: Kırgızca
Moğ.	: Moğulca
OGM	: C. Brockelmann, Ostttürkische Grammatik der İslamischen Litteratur Sprachen Mittelasisens
Osm.	: Osmanlıca
OT.	: Orta Türkçe
Sanskr.	: Sanskritçe
sf.	: Sıfat
Soğd.	: Soğdça
SS	: Sevan Nişanyan Sözlereın Soyadı
TDES	: Hasan Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TETTL	: Andreas Tietze, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati
TMEN	: Gerhard Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen
Trk., Tr., Tü.	: Türkçe
TS	: Tarama Sözlüğü
Uyg.	: Uygurca
vb.	: Ve benzeri
y.a	: Yer adı
YTS	: Yeni Tarama Sözlüğü
Yun.	: Yunanca
zf.	: Zarf
zm.	: Zamir

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

ا	elif	A/E	a/e
ب	be	B	b/b
ت	te	T	t
ث	se	Ş	ş
ج	cīm	C	c
چ	çīm	Ç	ç
ح	hā	H	h
خ	hı	H	h
د	dāl	D	d
ر	re	R	r
ز	ze	Z	z
ذ	je	J	j
س	sīn	S	s
ش	şın	Ş	ş
ص	sād	Ş	ş
ض	dād	Ž	ž
ط	ṭı	Ṭ	ṭ
ظ	ẓı	Ẓ	ẓ
ع	ayın	‘	‘
غ	ğayın	Ġ	ğ
ق	qaf	Q	q
ك	kef	K	k /g/ŋ
ل	lām	L	l

م	mim	M	m
ن	nûn	N	n
و	vav	V	v /o/ō/ö/u/ü/û
ه	he	H	he a/e/i
ي	ye	Y	y /ê/ı/i/î

ā : uzun a (Elif ile gösterilir)

ḅ : p

ḍ : “dh” sesi

ḍ : Ön Türkçe *d sesi

ä : Açık e

è : Kapalı e

ī : Uzun ī (Ye ile gösterilir)

Ḍ, ḡ : Damak n’si

ō : Uzun o

GİRİŞ

Oğuz Türklerinin yaşayışını, kültürünü, törelerini, değer algı ve yapılarını anlatan Dede Korkut Hikâyeleri (boyları), Türki dili ve tarihi açısından dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yaşayıp yaşamadığı tartışmalı olan ve büyük ölçüde Dede Korkut'un kendi kişiliği etrafında gelişen hikâyeleri, yüzlerce yıl sözlü gelenek içerisinde çeşitli söylence, söylentiler biçimde nesilden nesile aktarılmış ve bilinmeyen bir yazıcı tarafından tahmini olarak 15.yy'da yazıya geçirilmiştir ve bu sayede de günümüze kadar ulaşmıştır. Dede Korkut Oğuznamelerinin bünyesinde barındırdığı eşsiz dil hazinesi, birçok araştırma için halen kaynak konumdadır. Türk kültürü, tarihi ve dili açısından bu denli bir öneme sahip olan Dede Korkut hikâyeleri ile ilgili bugüne kadar birçok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmaların bazıları Dede Korkut metinlerinde geçen sözcüklerin etimolojisi ile ilgilidir. Tezimize kaynak teşkil eden metinler, içerisinde barındırdığı dil itibariyle filoloji açısından da değerini korumaktadır. Bilindiği üzere Dede Korkut hikâyeleri bugüne kadar temel iki nüshadan oluşsa da son zamanlarda Dede Korkut hikâyelerinin 13. boyunu oluşturan yeni bir nüshası da bulunmuştur. Tezimize kaynak teşkil eden nüsha Dresden nüshasıdır. Araştırmamızda üzerinde çalıştığımız hikâyeler, Vatikan nüshasında olmayan, eksik olan altı hikâyeden oluşmaktadır. Nüshalar hakkında bugüne kadar birçok görüş ortaya atılmıştır. Genel olarak yaygın görüş Vatikan nüshasının daha okunaklı ve düzgün bir nüsha olduğudur. Ancak bilindiği gibi Vatikan yazıcısı hikâyelerde birçok değişiklik yapmıştır. Tezcan'ın da belirttiği gibi Vatikan nüshası okunaklı ve düzgün bir nüsha olsa da filoloji açısından ve dil açısından Dresden nüshası üzerinde durulması gereken bir nüshadır. Tezimizin konusu, Dede Korkut'un Dresden nüshasında bulunan, Vatikan nüshasında olmayan altı hikâyenin etimolojik sözlüğüdür. Dede Korkut metinleri üzerine bugüne kadar birçok söz varlığı çalışması yapılmıştır. Ancak Dede Korkut hikâyelerinde bulunan sözcüklerin ayrıntılı olarak fonetik, semantik ve etimolojik incelemesine dayalı Köken bilgisi sözlüğü yalnızca Vatikan nüshası üzerine yapılmıştır. Biz de Dresden nüshasında bulunan ve Vatikan nüshasında eksik olan altı hikâyedeki sözcüklerin ses bilgisel, anlam bilgisel ve Köken bilgisel incelemesine dayalı etimolojik sözlük çalışmamızı gerçekleştirmeye çalışacağız. Dede Korkut'un Dresden Nüshası üzerine hazırlayacağımız bu yüksek

lisans tezinde büyük bir tarihî öneme sahip olan Dede Korkut Oğuznamelerindeki söz varlığının bir incelemesi, Türkçe ve alıntı kelimelerin kökenleri hakkında etimolojik araştırma ve sözlükbilim ışığında etimolojik sözlük türünde bir sözlük çalışması olacaktır. Daha önce Vatikan nüshası söz varlığı üzerinde benzer bir çalışma yapıldığından bu çalışma kapsamında söz konusu nüshada olmayan, yalnızca Dresden nüshasında yer alan altı hikâyeye ele alınacaktır. Bu çalışma kapsamında ele alınacak olan hikâyeler şunlardır:

1. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul boyu
2. Kañlı Koca oğlu Kan Turalı boyu
3. Basat Tepegözü öldürdüğü boyu
4. Begil oğlu Emreniñ boyu
5. Uşun Koca oğlu Segrek boyu
6. Salur Kazan tutsak olup oğlu Uruz çıkardığı boyu

Bu çalışmanın amacı genel olarak ele alacağımız hikâyelerdeki Söz varlığı hakkında bilgi, eserlerde geçen kelimelerin etimolojik incelemesi, bu esere ait söz varlığının ve sözcüklerin tarihsel serüvenini ele alan bir köken bilgisi sözlüğü oluşturmaktır. Bu çerçevede, Dede Korkut hikâyelerinde yer alan sözcüklerin geçirdikleri morfolojik ve fonetik değişimler de anlamsal olarak ele alınacaktır. Bu çalışma ile ana amaç Türk dilinin köken bilgisi alanına bir hizmet ve katkı sunmaktır. Dede Korkut metinlerinin söz varlığı üzerine bugüne kadar çeşitli çalışmalar yapılmış ve bu alanda yapılan araştırmalar her geçen gün daha da genişletilmektedir. Dede Korkut 'un söz varlığını içine alan etimolojik sözlük çalışması ise azdır. Bu alanda yapılan çalışmaların bütüncüllüğü açısından da geniş bilgiler veren ve örneklerle zenginleştirerek, anlamsal boyutunu da içine alan araştırmalar da az sayıdadır. Biz de hem dil bilim hem sözlük bilim ve köken bilim açısından, eşsiz veriler sunan Dede Korkut Oğuznamelerinin sözcüklerini içine alan ve bu sözcükleri birçok yönden ele alarak inceleyen bir etimolojik sözlük denemesi gerçekleştireceğiz. Sözcüklerin metin içinde kazandığı anlamlar ile tarih boyunca süre gelen değişimleri, kökenleri üzerine duracağız. Bu araştırmamız Türk edebiyatı, dili ve filolojisi için bu anlamda önem arz etmektedir.

Araştırmamızda kullanacağımız temel yöntem ve ilkeler ise şu şekilde olacaktır: Tezimiz temel olarak üç ana bölümden oluşacaktır. Tezin birinci bölümünde Dede Korkut ve Oğuznameleri hakkında temel bilgiler sunacağız. İkinci bölümde ise dil bilim ve onun alt dallarını oluşturan sözlük bilim, köken bilim üzerinde duracağız. Burada sözlük kavramı, köken bilgisi ve Türk diline ait köken bilgisi sözlükleri hakkında bilgiler vereceğiz. Tezimizin son bölümünü sözlüğümüz oluşturacaktır. Etimolojik sözlüğümüzü hazırlarken izleyeceğimiz yolda ilk olarak Dede Korkut Oğuznamelerinin söz varlığını oluşturan sözcükleri tespit edip, tarayarak abece sırasına göre sıralandıracacağız. Oluşturduğumuz sıralama sonucunda, sözcüklerin metinlerde kazandıkları anlamsal değerlerini tespit ederek metin içerisinden örnekler vererek açıklamaya çalışacağız. Böylelikle sözcüklerin semantik değişimleri ve özelliklerini göstermiş olacağız. Sözcüklerin nüshadaki sayfa numaralarını, Muharrem Ergin'in kullandığı numaralandırma sistemine göre belirteceğiz. Ardından sözlüğümüzü oluşturan sözcüklerin köken bilgilerini ve açıklamalarını temel aldığımız etimolojik sözlüklerden yararlanarak oluşturacağız. Yapılan bu etimolojik açıklamalarla Dede Korkut Oğuznamelerinin söz varlığını oluşturan sözcüklerin morfolojik, fonetik değişim ve özelliklerini de göstermiş olacağız. Bu süreçte temel alacağımız ve yararlanacağımız kaynaklar şu şekildedir: Muharrem Ergin'in Türk Dil Kurumu'ndan çıkan (2018), cilt: 1-2, Sadettin Özçelik'in (2016), Dede Korkut - Dresden Nüshası- giriş, notlar, cilt: 1 ve -Dresden Nüshası- metin, dizin, cilt: 2 Türk Dil Kurumu, Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten'in birlikte hazırladığı 'Dede Korkut Oğuznameleri' 2001), Yapı Kredi Yayınları, Mustafa Kaçalın 'Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı' (2017), Türk Dil Kurumu gibi kaynaklar, sözlüğümüzün dizin işlemi sırasında yararlanacağımız kaynaklardır. Sözcüklerin anlam karşılıkları için başvuracağımız kaynaklar: Besim Atalay'ın (1985) *Dîvânü Lügâti't* çevirisi ve Ahmet B. Ercilasun- Ziya Akkoyunlu (2020), *Dîvânü Lugâti't Türk (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin)*, Türk Dil Kurumu, Tarama sözlüğü (1995), A-B, Cilt: 1 ile U-Z (1996) Cilt: 6 arası, TDK, *Türkçe Sözlük* (2011), TDK olurken; yabancı sözcükler için F. Steingass'ın (1963), 'Persian- English Dictionary, Routledge: London gibi sözlüklere başvurulacaktır. Sözcüklerin köken araştırmaları ve açıklamaları için ise Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (A-E). 1. Baskı. İstanbul: Simurg Yayınları, Eren, Hasan (2020) Eren, Türk

Dilinin Etimolojik Sözlüğü, TDK: Ankara, Clauson, Sir Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford University Press: London, Räsänen, Martti (1969), Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Suomalais- Ugrilainen Seura: Helsinki, Gülensoy, Tuncer, (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, cilt: 1 (A-N), Cilt: 2 (O-Z), TDK: Ankara gibi etimolojik sözlüklerden yararlanılacaktır.

1. BÖLÜM: DEDE KORKUT KİTABI ÜZERİNE

1.1 DEDE KORKUT'UN TARİHİ GEÇMİŞİ

Oğuz Türklerinin yaşayışını, kültürünü, törelerini, değer algı ve yapılarını anlatan Dede Korkut hikâyeleri (boyları), Türki dili ve tarihi açısından dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yaşayıp yaşamadığı tartışmalı olan ve büyük ölçüde Dede Korkut'un kendi kişiliği etrafında gelişen hikâyeleri, yüzlerce yıl sözlü gelenek içerisinde çeşitli söylence, söylentiler biçimde nesilden nesile aktarılmış ve bilinmeyen bir yazar tarafından tahmini olarak 15.yy.'da yazıya geçirilmiştir ve bu sayede de günümüze kadar ulaşmıştır. Dede Korkut'tan ve boylarından bahseden birçok tarihsel belge de günümüze kadar gelmiş ve Dede Korkut ile ilgili önemli bilgileri açığa çıkarmada yardımcı olmuştur. Bu tarihsel belgelerden ilki 1305 yılına aittir. İlhanlı veziri Reşidüddin Tabib'e ait olan *Câmiü't- Tevârih* adlı dünya tarihi kitabında, Dede Korkut ile ilgili olarak dört Oğuz hükümdarı ile aynı tarihlerde yaşadığı belirtilir (Ergin, 2018, s. 34). Dönem için önemli bir dünya tarihi kitabı sayılan eserde, Türkler ve Oğuz Han'a ait bilgilere yer verilmiştir (Binyazar, 2019, s. 24).

Mısırlı bir Türk hükümdar olan Melik Nâsır Muhammet b. Kalavun adına, Mısırlı tarihçi Abdullah b. Aybek tarafından yazılan *Dürrü't-tîcan* adlı genel tarih kitabında da Dede Korkut hikâyelerinde geçen Depegöz hikâyesinden bahsedilir. Depegöz hikâyesindeki bazı küçük farklılıklar dışında birebir benzerdir (Ergin, 2018, s. 35). Dede Korkut'tan bahseden bir diğer kaynak Yazıcıoğlu'na ait olduğu bilinen *Selçuknâme* adlı eserin, eski bir nüshasıdır. 15. yüzyılda sonradan eklendiği düşünülen 65 dizelik Oğuzname bölümünde Dede Korkut hikâyelerinde geçen

olaylar ve kahramanlardan bahsedilmektedir (Binyazar, 2019, s. 28).15.yüzyılda yazıldığı düşünölen *Atalar Sözi* kitabının metinlerinde Dede Korkut hikâyelerinin giriş bölümündeki sözlere yer verildiği bilinmektedir. Eser, Orhan Şaik Gökyay tarafından yayımlanmıştır. Eserin orijinal yazması Berlin Kütüphanesinde kayıtlıdır. Yine 15. yüzyılın ilk yarısında II. Murad adına yazıldığı bilinen Yazıcıoğlu Ali'nin *Târih-iâl-i Selçuk* adlı eserinde Dede Korkut kitabının girişindeki bölümde geçen ifadeler yer almaktadır (Ergin, 2018, s. 38).

Câm-ı Cem-âyin ise Tebrizli Hasan b. Muhammet Bayatî tarafından Oğuzname nüshasına dayandırılarak yazılmıştır. Adı geçen eserde Osmanlı silsile nâmesinde Dede Korkut'un da adı geçmektedir (Ergin, 2018, s. 39). Ebulgazi bahadır Han'ın 1659-1660 tarihlerinde yazmış olduğu *Şecere-i Terâkime* Dede Korkut ile ilgili ilginç bilgiler sunuyor, Dede Korkut'un o dönemde vezir olduğu ve Salur Kazan ile aynı dönemde yaşadığı anlatılan eserle ilgili olarak Ergin "Demek ki Şecere-i Terakime'de Dede Korkut'tan başka Salur Kazan, Eyrek ve Seyrek adları da geçmekte ve Kazan'ın karısının 'Boyu Uzun' sıfatına da temas edilmektedir. Bütün bu geniş bilgiler ve bilhassa Kazan Alp'in üzerinde durması, Ebulgazi'nin faydalandığı Oğuznameler arasında Dede Korkut hikâyelerinin de bulunduğunu, fakat bu Korkut Ata hikâyelerinin Dede Korkut hikâyelerinden farklı olduğunu göstermektedir" (Ergin, 2018, s. 43).

Batılı kaynaklarda ise Dede Korkut ilk kez Alman elçisi olarak İran'a ve Rusya'ya giden Adam Olerius tarafından dile getirilir. Olerius, Demirkapı-Derbend kentine yaptığı ziyarette buradaki mezarları incelemiş ve halkın buradaki mezarlar hakkındaki söylentilerini dinlemiştir. Halkın Olerius'a anlattığı söylentiler Dede Korkut Hikâyeleri ile büyük ölçüde benzerlik taşır. Ergin bununla ilgili olarak, Adam Olerius'a anlatılan söylentilerin büyük çoğunluğu tarihî olaylarla Dede Korkut hikâyelerinin birbirine karışmasından meydana geldiği ve bunların çoğunun Dede Korkut anlatılarının izleri olduğu değerlendirmesinde bulunur (Ergin, 2018, s. 46).

1.1.1 Dede Korkut Hikâyelerinin Oluşumu ve Yazıya Geçirilmesi

Dede Korkut hikâyelerinin oluşum tarihi kesin olmamakla birlikte araştırmacıların görüşleri ve tarihî belgelerde geçen Dede Korkut hikâyeleri ile ilgili bilgiler, bize bu konu hakkında tahmin yürütülmesini sağlıyor. Eldeki veriler, bu hikâyelerin ilk ne zaman ortaya çıktığını ve bulunduğu tespitini için Dede Korkut metnindeki tarihsel işaretlerden ancak çıkarım yaparak gidilmesi gerektiğini gösteriyor. Oldukça geniş bir coğrafyaya ve derin bir tarihi geçmişe sahip olan Oğuzların, destanî mücadelelerinin anlatıldığı hikâyelerde Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri kültür hazinesi, değer yargıları, dini inanışları dikkat çekiyor.

Türklerin eski inançlarına ait olan motifler, daha çok İslamî biçime bürünmüş bir halde karşımıza çıkıyor. Bu da metinlerin daha eski bir dönemde oluşup geliştiği ve çağa göre farklılıklarla, halk arasında söylenerek günümüze geldiğini gösteriyor. Dede Korkut hikâyelerinin oluşum zamanı ile ilgili bugüne kadar çeşitli görüşler ve fikirler ortaya konmuştur. Bunlardan en bilinen ve yaygın olan görüş Dede Korkut hikâyelerinin oluşum zamanı ile yazıya geçirildiği tarihler arasında ciddi bir zaman farkı olduğudur. Bununla ilgili olarak Gökyay: “Dede Korkut destanlarının yazıya geçmeden önce, sözlü gelenekte yaşamış olduğuna şüphe yoktur. Bunlar çeşitli zamanlarda başka başka ozanların eseri olarak halkın arasında masal gibi söylenmiş, yüzyıllarca devam edegelen bu ağızdan ağıza anlatılma süreci sırasında uzun, birleşik, yavaş ilerleyen bir işleme bağlı olarak gelişmişlerdir (Gökyay, 2007, s. 714).

Ergin de Dede Korkut hikâyelerinin oluşumu ve tespiti ile ilgili görüşlerini sıralarken: “Dede Korkut hikâyelerinin teşekkülü ile tespit tarihleri arasında bir hayli zaman vardır. Bu hikâyelerin esasları Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki hayatları ile ilgilidir” (Ergin, 2018, s. 54). Dede Korkut hikâyelerinin oluşum dönemi ile ilgili olarak Ergin, hikâyelerin özünde Oğuzların Yakın Doğu'ya gelmeden önce oluştuğunu ileri sürer. Ona göre Türklerin önceki dönem hayatlarına ait olan unsurların yaygınlığı, hikâyelerde geçen birtakım yer adlarının Oğuzların Maveraünnehir'deki eski yurtlarına ait olması, düşman adlarının çoğunun Türkçe olması, Ebul-gazi Bahadır Han'ın yazdığı Şecere-i Terâkime'nin tanıklığıyla kahramanlardan Kazan Bey'in Sırderya kuzeyinde Peçenekler ile

savaşlarının yaşanması gibi unsurlar, hikâyelerin asıl oluşum sürecinin Oğuzların Kuzey Anadolu'ya gelmeden önceki eski yurtlarında geçirdikleri mücadeleler olduğunun delilleridir (Ergin, 2018, s. 54-55). Aynı tespiti oluşum döneminin daha eski olduğu yönünde Gökyay da yapmıştır: “Oğuz destanından, çok eski bazı parçaların daha Oğuzların Orta-Asya'daki yurtlarında oluşup söylendiğini bazı rivayetlerden çıkarmak mümkündür. Dede Korkut hikâyelerinin baş kahramanı Salur Kazan'ın adı dolayısıyla da bu hikâyeleri eski bir devre götürebiliyoruz” (Gökyay, 2007, s. 715).

Dede Korkut hikâyelerinin kim ya da kimler tarafından yazıya geçirildiği ise bilinmemektedir. Hikâyeler, sözlü gelenek içerisinde süzülerek, bilinmeyen bir yazıcı eli ile kaleme alınmıştır. Hikâyelerin, yazıya geçirilmeye başlanmasının tam tarihi bilinmese de genel görüşlere göre tamamlandığı tarihin IV. yüzyılın başı veya ortalarında gerçekleştiği kabul edilir. Dede Korkut hikâyelerinin oluşum tarihleri ile yazıya geçirildikleri tarih arasında zaman farkı vardır. Bu zaman farkı ile ilgili olarak çeşitli görüşler sunulmaktadır. Ergin, Dede Korkut adlı eserinde hikâyelerin oluşum süreçleri ile ilgili görüşlerini sıralarken, hikâyelerin tespit aşamasına gelindiğinde şunları dile getirir: “Hikâyelerin tespitine gelince bunun XV. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında olduğu anlaşılmaktadır. Hikâyelerin başında bulunan ve Osmanlılara işaret eden kayıt bunların Osmanlıların Anadolu'da kuvvetlenmeye başladıkları bir zamanda yazıldığını göstermektedir” (Ergin, 2018, s. 56).

O. Şaik Gökyay ise Dede Korkut'un Kitabı adlı eserinde konuyla ilgili çeşitli görüşleri sıraladıktan sonra kendi görüşünü şu şekilde dile getirir: “Bütün bu incelemelerden çıkan sonuç odur ki, Dede Korkut hikâyeleri, elimizdeki kitapta bu son şeklini XV. yüzyılın başlarında almış ve Osmanlı devletinin güçlenerek Anadolu'ya tamamen hâkim olduğu bir devirde yazıldığı için kitabın başına Osmanlı hanedanının kıyamete kadar sürüp gideceği hakkında bir kehanetin ilavesi, hikâyeleri toplayan kişi tarafından gerekli görülmüştür” (Gökyay, 2007, s. 748).

1.2 DEDE KORKUT'UN KİŞİLİĞİ VE KONUMU

Dede Korkut, Türk uluları içerisinde en önemli yere sahip kişidir. Dede Korkut'un kişiliği mensubu olduğu halk içerisinde çok yönlüdür. Dede Korkut halkın sorunlarını çözümlen bilge bir kişi, Oğuzun bilicisi olarak adlandırılır. Dede Korkut, Türklerin kadim dini olan Şamanizm'in birçok unsurunu üzerinde barındıran bir Şaman'dır. Kopuz çalarak soylama yapması, yeni doğan ya da kahramanlık göstererek toplumda yer edinen birisine ad vermesi, salgın hastalıklardan ve felaketlerden toplumu koruyarak, kabilesinin var olmasını sağlaması onun olağanüstü bir yerde konumlanmasını ve ulu bir kişi olarak hikâyelerde yer aldığını göstermektedir.

Dede Korkut'un kim olduğu, gerçekten var olup olmadığı kesin olarak belli değildir. Dede Korkut'un kişiliği, kimliği, konumu hakkında çeşitli kaynaklarda söylenceler, menkıbeler, birtakım tarihî belgelere konu olmuş rivayetler vardır. Dede Korkut adından ilk bahseden tarihî kaynak Reşideddin'in Câmîü't- Tevârîh adlı eseridir. Eserde Dede Korkut'un Bayat boyundan olduğu yazılmaktadır. Bir diğer önemli tarihî belge olan Saltukname'de ise Korkut Ata'nın Osmanlılar ile aynı soydan geldiğini yazmaktadır. Dede Korkut'tan bahseden bir diğer eser olan Şecere-i Terâkime'de Dede Korkut'un Kayı boyundan geldiğini belirtir.

Korkut adıyla ilgili olarak, Dede Korkut, Korkut Ata gibi çeşitli adlandırmalar eski kaynaklarda geçmektedir. Bu adlandırma yaygın görüşlere göre bir sıfat değerindedir. 'Ata' ve 'dede' sözcükleri Türk toplumu içerisinde daha yaşlı olan, saygı duyulan ve bilge kişiye verilen bir unvandır. Bu konu ile ilgili olarak Gökyay: "Ata sözü halk arasında büyük bir saygı, hatta kutsallık kazanmış bilginleri, şairleri, hâkimleri yani kamları (şamanları) ululamak için kullanıldığı gibi, Türkler arasında tasavvuf akımı kuvvetlendikten sonra, Türkler şeyhlerine, tarikat ulularına da bu unvan verilmiştir. Dede sözü de halk arasında, milletin menkıbe kahramanlarına ve din ulularına verilen bir unvandır" (Gökyay, 2007, s. 801). 'Korkut' sözcüğünün kökeni, Kazak ve Kırgızların halk etimolojisine göre 'kork' eylem kökünden gelmektedir. Kazakça ve Kırgızcada aynı zamanda 'horhut' sözcüğü de geçer. Bu sözcük de Korkut ile aynıdır (Gökyay, 2007, s. 801).

Dede Korkut'un bu çok yönlülüğü onun hikâyelerde farklı konumlanmasını sağlamıştır. Dede Korkut'un hikâyelerde yaygın konumları şu şekilde sınıflandırılabilir: Dede Korkut'un danışmanlığı/vezirliği, ozanlığı, ad koyuculuğu, olağanüstülüğü/şamanlığı.

1.2.1 Danışman/Vezir

Dede Korkut, hikâyelerin hemen hemen tümünde karşımıza halk bilgisi olarak çıkıyor. Yeri geldiğinde halka ve hükümdara öğütler veriyor, zor durumda kalan kişilere nasihat verip onlara yol gösteriyor. Toplum kendisini zor durumda hissettiğinde her şeyi ona danışıyor. Dresden nüshasında yer alan Tepegöz hikâyesinde Dede Korkut, halkına zarar veren bu kişiyle anlaşma yapıyor, kesim kesiyor. Dede Korkut'un bilge kişiliği yine devreye giriyor ve halk sorunlarını çözmeye yol katediyor. Dede Korkut'un bu bilge kişiliği ile ilgili olarak Gökyay, onun tarihî belgelerde de vezir ve danışman olarak konumlandığının bilgisini verir. Gökyay: “Dede Korkut’u ilkin Reşideddin’in Camiü’t Tevârih’inde ve Ebülğazi’nin Şecere-i Terâkime’sinde vezir ve devlet adamı olarak görüyoruz. Burada yazılanlara Korkut Ata’nın ‘aksakal’ olarak kudretli doğrudan hanın kudretinden de yüksektir” (Gökyay, 2007, s. 817). Dede Korkut’ un bilge kişiliğinin etkisiyle onun olarak söylenen birçok atasözü de vardır. Bu atasözleri ile ilgili olarak Jirmunskiy şu bilgileri verir: “Halkın öğreticisi ve bilgisi olarak Korkut’a halk bilgeliğine dair atasözleri de atfedilmektedir. Bu tarzda atasözü ve ifadelerin çokluğu bize bilgi vermektedir. Onlar beş ayrı gruba ayrılmıştır. Her bir grup ‘Dede Korkut dedi...’ veya ‘Dede Korkut gene soylamış...’ İfadeleriyle başlar; bazen de şu ilaveler yapılır: ‘Görelim Hanım ne soylamış...’ (Bağcı, 2016, s. 66).

1.2.2 Ozanlığı

Dede Korkut, hikâyelerde karşımıza ozan olarak da çıkar. Kimi zaman ortadan kalkan bir sorunun hemen ardından kimi zaman önemli bir olayın başında gelip kopuz çalar ve deyiş söyler. Türklerin arkaik inancında, Şaman ve Kamların halk hekimliği, keramet sahibi, gaipten haber veren kutsal bir kişi olmasının yanında aynı zamanda onların kopuz çalarak ozanlık yaptığı ve belli törenlerde görev aldıkları bilinir. Dede Korkut da hikâyelerde bu görevi üstlenir. Kırgız şamanlarına

kopuz çalmayı Dede Korkut'un öğrettiği ve kopuzun da ilk onun tarafından yapıldığı söylenir (Gökyay, 2007, s. 827).

Bu konuyla ilgili olarak Jirmunskiy de görüşlerini şöyle dile getirir: “Kehanet sahibi ozan olarak Dede Korkut'un kopuzu, büyülü bir müzik aletidir. Uzanlar (Ozan) türkülerini (Oğuz-name) Korkut'tan öğrenmişlerdir: O, aynen çağdaş Kazak folklorunda Aziz Korkut'un ilk baksı (şaman), öğretmen ve 'baksı'ların hamisi olduğu gibi ilk uzan (ozan), öğretmen ve muhtemelen 'uzan'ların efsanevi hamisidir” (Bağcı, 2016, s. 69).

1.2.3 Ad Koyuculuğu

Dede Korkut'un en belirgin özelliklerinden biri de kahramanlık gösterenlere, hükümdarlara ve çocuklara ad koymasıdır. Dede Korkut'un bu ad koyuculuğu onun halkın gözünde bilge ve kutsal konumda yer alması ile ilgilidir. Türk geleneklerine göre bir çocuğa adını vermek de önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzden çocukların adları, en yaşlı, en bilge kişi tarafından verilir. Dede Korkut 'un bu konumu, birçok hikâyede de karşımıza çıkmaktadır. Bunun örneğini hikâyelerden Dirse Han Oğlu Boğaç Han'da görebiliriz. Henüz çocuk denebilecek yaşta boğayı yenerek kahramanlık gösteren çocuğa adını ve beyliğini Dede Korkut vermiştir. Dede Korkut'un verdiği adlar genellikle kahramanların gösterdikleri yiğitlikle ilgilidir. Bunda da Dede Korkut'un sözcükleri büyük bir yetenekle işlemesi, ozanlığın getirdiği sanatçılığı ön plana çıkarmaktadır. Tam bu konuyla ilgili olarak Binyazar şöyle demektedir: “Dede Korkut'un verdiği adlar ozanca olmakla birlikte, ünlenen kişiyi de o adla sonsuza götürecek niteliktedir” (Binyazar, 2019, s. 16).

1.2.4 Olağanüstülüğü ve Şamanlığı

Tarihî kayıtlardan ve hikâyelerden de anlaşılacağı üzere Dede Korkut, halk arasında mucize niteliğinde işler yapabilen, kehanetler ileri sürebilen ve gaipden haber veren olağanüstü bir kişidir. Toplum için Tanrıdan yardım ister ve duaları kabul olur. O, birçok olayın kendisine önceden ilham olduğu bir ermiştir. Ruhlarla ilişki kuran, hastalıkları iyileştiren bir halk hekimidir. Dede Korkut'un bu kutsal yönü hikâyelerde de en belirgin şekilde ön plana çıkar. Anca bu arkaik inançları

olan Şamanizm'in, İslamî görüntüsüyle gerçekleşir. Bilinçaltılarında taşıdıkları eski inançlarını bu şekilde devam ettirmişlerdir. Bu, Dede Korkut'un metinlerdeki İslamiyet'e olan bağlılığından ve dualarından anlaşılmaktadır.

1.3 ESERİN İÇERİĞİ, COĞRAFYASI, DİL VE BİÇEMİ

1.3.1 Eserin İçeriği

Dede Korkut hikâyelerinin içeriği genel olarak kahramanlık, yiğitlik ve politik konudur. Bunun dışında birkaç hikâyede aşk ve mitolojik-masalsı özellikler ön plana çıkmaktadır. Bu masalsı ve mitolojik konulu hikâyelere örnek olarak Tepegöz ve Deli Dumrul hikâyeleri örnek verilebilir. Kahramanlık-yiğitlik ve politik temalı hikâyeler, Oğuzların komşuları, Gürcüler, Ermeniler, Rumlar ve bazen de kendi içlerinde yaptıkları mücadeleleri anlatmaktadır. Dede Korkut hikâyeleri hem Türk yazını için hem de içinde barındırdığı kültür, yaşayış tarzı, dünyayı algılayış biçimi, inanç şekillerini yansıtmaları açısından tarihî önemde bir eserdir. Eserde Oğuzların hem Orta Asya'dan getirdikleri yaşam biçimin özelliklerini hem de din değişimi ile toplumdaki değişen değer yargılarının örneklerini görebiliyoruz. Dede Korkut hikâyeleri 'boy' olarak nitelendirilen on iki hikâyeden oluşmaktadır. Eserin Vatikan nüshasında altı, Dresden nüshasında ise on iki hikâyeye vardır. Esere genel olarak bakıldığında nazım-nesir bir arada yazıldığı görülür.

Dede Korkut hikâyeleri, bize Oğuzların atlı göçebe kültürleri, yeme-içme gelenekleri, giyim-kuşam adetleri, doğum, ölüm, evlenme törenleri hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir. Bunun yanında Dede Korkut'un ad vermesi ve ava çıkma gibi gelenekler hikâyelerde yerini almıştır. Eserde Oğuzların giyim-kuşamları, kadınların ve erkeklerin günlük kıyafetleri, kıyafetlerindeki renk seçimleri, savaşa giderken giydikleri savaş kıyafetleri ile ilgili sözcüklerin pek çok olması o dönemin kültürel yapısını zihnimize anlamlandırmamızı da sağlıyor. Dede Korkut'ta kadınlar genellikle kırmızı ve sarı renkte kıyafetler giyiyor. Bunu sarı tonlu Selcen Hatun örneğinde görmek mümkündür. Buna karşılık yas için giyilen kıyafetler hep kara renklidir. Kara renk kötülüğü, üzüntüyü ve kederi

temsil eder. Giyim kuşam, toplumda kültür ve değer taşıyıcısı rolü görse de aynı zamanda statü belirleyicisi olarak da karşımıza çıkar. Zengin ve yoksul ayırımı hikâyelerde giyim-kuşam üzerinden de verilir. Oğuzların giyim-kuşamı yanında düğün törenleri, evlenme biçimleri de önemli yer tutar. Evlenme biçimi birbirleri ile nişanlanarak ya da kahramanın yiğitlik göstermesi ile gerçekleşir.

1.3.2 Kadın Algısı ve Aile

Dede Korkut hikâyelerinde kadın ve aile önemli bir yer tutar. Kadın, büsbütün toplumsal yaşamdan dışlanmamış, erkeğin yanında onu tamamlayan bir unsur olarak konumlandırılmıştır. Eserdeki kadın algısı, hikâyelerin oluşum zamanından önceki toplumda yer alan kadın algısıyla oluşturulmuştur. Kadın da ailenin oluşumunda önemli bir dayanak olarak görülmüştür. Dede Korkut'un giriş bölümünde üç kötü tip kadından ve bir iyi huylu kadın tipinden bahsedilmiştir. Kötü huylu kadınların özellikleri sıralanmış ve onları kötüleyen görüşlere yer verilmiştir. Ancak eserin genelinde kadınlar, eşine sadık, güvenilir, iyi huylu ve yiğit olarak tasvir edilmiş ve yüceltilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde kadın, yalnız pasif bir konumda yer almamış; kahramanlık gösteren, ata binen ve gerektiğinde savaşabilen alp tipi bir kadın olarak da anlatılmıştır. Sarı tonlu Selcen Hatun ve Banı Çiçek hikâyelerinde yer alan kadın, kahramanlık gösteren, at binen ve kılıç kullanan alp tipi kadındır. Her ne kadar kadınlar eserde olumlu özellikleri ile ön plana çıkarıldıysa da kız evlat ve erkek evlat arasındaki ayırım dikkat çekmektedir. Erkek evladı olanlar yüceltilmekte, kız evlat ise çok istenmemekle birlikte hiç olmamasına yeğ tutulmuştur. Bu duruma en uygun örneği Dirse Han hikâyesinde görebiliriz. Çocuğu olmayan Dirse Han kara otağa oturtulur, önüne kara keçe serilir ve kara koyun yahnisi getirirler. Bu durumda Oğuz toplumunda çocuk, soyun devamı ve aile için çok önemlidir. Ana ve babalar dualarında da erkek evlat için dua ederler. Dede Korkut hikâyelerinde aile ve aile üyeleri arasındaki bağlar çok güçlüdür. Kardeşlere, eşe, anne ve babalara duyulan sevgi ve saygı önemli bir yer tutar.

1.3.3 Eserin Coğrafyası

Dede Korkut hikâyelerinde birçok yerin ve bölgenin adı geçmektedir. Hikâyelerde geçen bu yer adları, oldukça geniş bir coğrafyayı gözler önüne sermektedir.

Bahsedilen coğrafyanın Kuzeydoğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycan olduğu tahmin edilmektedir. Kuzeydoğu Anadolu kısmını oluşturan yerler: Bayburt, Pasinler, Kars ve Trabzon gibi yer adlarından anlaşılmaktadır. Hikâyelerin bir bölümü adı geçen coğrafyalarla ilgilidir. Ergin, Dede Korkut'un coğrafyası ile ilgili görüşlerini dile getirirken hikâyelerde geçen yer adlarını iki kısımda değerlendirir. İlki olayların geçmiş olduğu yerler; diğeri ise olayların geçtiği yerlerin dışında kalan alanlar. Bu alanlar Şam, Rum ülkesi, Mekke, Medine ve Türkistan'dır.

Hikâyelerde Oğuzların kendi yaşadıkları Oğuz illerinden de bahsedilmektedir. Ancak bahsedilen Oğuz illerinin kesin olarak sınırlarını belirlemek kolay değildir. Ergin konuyla ilgili olarak şöyle söylemektedir: “Esere göre Oğuz illeri bugünkü Kuzeydoğu Anadolu'dadır. Fakat bu Oğuz ülkesinin sınırları açık değildir. Hikâyelerde ‘Oğuzun serhaddi’nden bahsedilir, fakat bu serhaddin nerede olduğunu kestirmeye imkân yoktur. Aynı şekilde İç Oğuz ve Taş Oğuz'un nereler olduğu ve nasıl ayrıldığı da belli değildir. Her beyin bir yurdu, bir ordusu olduğu anlaşılıyor, fakat bunların da yerleri ve sınırları hiçbir şekilde belirtilmemiştir” (Ergin, 2018, s. 51).

Gökyay da hikâyelerde sözü geçen Oğuz ili ya da Oğuz illeri ile ilgili olarak şu bilgileri verir: “Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzların yaşadığı yerler olarak geçen adlara bakıldığında burasının Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu içerdiği görülür. Azerbaycan ve Doğu Anadolu XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu soyunun idaresindeki Oğuzlar tarafından alınmıştır. Yakınoğu ülkelerinde XI. yüzyılın sonlarına kadar gördüğümüz Oğuz adının yerini, bundan sonra Türkmen adının aldığını biliyoruz. Bunlar, Selçuklu hükümdar ve valilerinin Gürcülerle yaptıkları savaflara daima katılmışlardır” (Gökyay, 2007, s. 764).

Tüm bu bilgileri verdikten sonra Gökyay sonuç olarak şunları söyler: “İşte Dede Korkut hikâyelerinde, Oğuzların yaşadığı ve Rum İmparatorluğu, Gürcüler, Abhazlar gibi komşularıyla savaştıkları yerler diye geçen bu Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine ‘Oğuz ili’ adı verildiği anlaşılmaktadır” (Gökyay, 2007, s. 764).

Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzlara ait herhangi bir şehir ya da kaleden bahsedilmez. Bunun nedeni olarak Oğuzların yarı göçebe, konargöçer olmaları etkin gözükmemektedir. Aynı neden, Oğuz sınırlarının kesin olarak belirlenememesinde de etkili olmuştur. Muharrem Ergin de konuyla ilgili olarak şu bilgileri aktarır: “Oğuzlar göçebe oldukları için olacak, kitapta hemen hemen hiçbir şehir onlara mal edilememekte, Oğuz ülkesinde hiçbir şehir veya kale olmadığı anlaşılmaktadır. Yalnız ‘Ağca Kala Sürmelü’ adı Oğuz ülkesinde gibi gösteriliyor, fakat buranın da hikâyelerde bir kale veya hisar olduğuna dair hiçbir belirti yoktur” (Ergin, 2018, s. 52).

Hikâyelerdeki coğrafi karışıklığının nedeni olarak, metinlerin oluşumları ve yazıya geçirildikleri yer arasındaki farklılıkların etkili olduğu gözükmemektedir. Hikâyeler, Oğuzların eski yurtlarındaki mücadelelerinin yeni coğrafyaya uyarlanmasıdır. Buna göre Dede Korkut’ta geçen Oğuz illerinden kasıt Orta Asya’daki Sırderya boylarıdır (Sümer, 1972, s. 381).

1.3.4 Eserin Dili ve Biçemi

Dede Korkut kitabı Türk kültürü, tarihi açısından olduğu kadar dil açısından da önemli ve eşsiz bir eserdir. Dede Korkut hikâyelerinde yer alan dil hiç kuşkusuz halk dilinin ürünüdür. Sözlü gelenek içerisinde oluşmuştur ve konuşma dilinin özelliklerini taşımaktadır. Bilindiği gibi Dede Korkut hikâyeleri iki ayrı nüshadan oluşur. Nüshalar arasındaki farklılıklar göz önüne bulundurulduğunda hikâyelerin dil özellikleri de ayrılık göstermektedir. Özellikle dildeki fonetik farklılıklar göze çarpmaktadır. Dresden nüshası Eski Anadolu Türkçesinin özellikleri ile daha çok Azeri lehçesi ve Doğu Anadolu ağzının özelliklerini gösterir. Vatikan nüshası ise Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini yansıtır.

Ergin konuyla ilgili olarak Dede Korkut hikâyelerinin dil özelliklerinin, Eski Anadolu Türkçesinin son evrelere girdiğini ve saha bakımından Doğu Oğuz yani Azeri sahasına dahil olduğunu dile getirir. Ona göre Dede Korkut hikâyeleri büsbütün Azeri sahasının öz malıdır. Ergin, bu görüşünü desteklemek için

metinlerde geçen sözcükleri, yer ve kavim adlarını kanıt olarak gösterir (Ergin, 2018, s. 352).

Ancak O. Şaik Gökyay, Ergin'in görüşlerini tam olarak kabul etmez ve şu şekilde değerlendirir: "Dede Korkut hikâyelerini ören bütün kelimeler doğrudan Azeri sahasının öz malı olarak gösterilmektedir. Yapıbilim ve tümce bilim ile ilgili bütün gerçekler hiçbir kanıt gösterilmeksizin Eski Anadolu Türkçesiyle Azeri sahasına bağlanmaktadır. İlgili açıklamalar da hep Azeri sahasının ve devrinin icabına dayandırılmaktadır. Bu yargılar kimi kez -yine kanıt verilmeksizin- hep bütün şekiller Eski Anadolu ve biraz da Azeri hususiyetlerini taşımaktadır hükmüyle bir belirsizliğe düşmektedir" (Gökyay, s.2007, s. 896). Gökyay bu konudaki düşüncesini, 14. yüzyılda Azeri lehçesinin henüz bağımsız bir lehçe olarak ortaya çıkmadığına dayandırır. Ona göre Dede Korkut kitabının dil özellikleri, Azeri lehçesinin özelliklerini göstermekle birlikte büsbütün Azeri lehçesine aittir denilemez. (Gökyay, 2007, s. 889).

Dede Korkut metnindeki dili bütünüyle Azeri lehçesine ait olamayacağını dile getirenlerden biri de Semih Tezcan'dır. Tezcan konuyla ilgili olarak görüşlerini şu şekilde dile getirir: "Bizce Dresden nüshasının dili Azerbaycan Türkçesi değil, Doğu Anadolu ağız özellikleri karışmış Eski Anadolu Türkçesidir" (Tezcan,2001, s. 11). Dede Korkut'un kendine ait doğal ve gösterişsiz bir biçemi vardır. Türk yazınına ait diğer eserler de olduğu gibi bu hikâyelerde güçlü bir anlatım vardır. Birbiriyle bağlantılı hikâyelerden oluşan Dede Korkut kitabında konular arasında farklılıklar olsa da belli bir bütünlük söz konusudur. Hikâyelerin hemen hepsinde kendini sürekli tekrar eden kalıp tekerlemeler vardır. Hikâye sonları yine dua ile bitirilir. Olağanüstü özellikler taşıyan hikâyelerin konusu genelde hep kahramanlık üzerinedir ve epik niteliğindedir. Hem düzyazı hem de nazım olarak karışık yazılmış hikâyelerde kahramanların ağızlarından anlatılan bölümler 'soylama' olarak adlandırılan şiirsel anlatımlardan oluşmaktadır. Kahramanların bizzat kendi konuşmalarını içeren bu soylamalarda anlatımı güçlendirmek, akılda kalıcılığı sağlamak için çeşitli edebi sanatlar ve aliterasyonların yer aldığı görülür. Hikâyelerdeki betimlemeler canlı ve güçlüdür. Olaylar, kahramanların dış görünüşleri, ruhsal durumları ve mekanlar canlı ifadelerle anlatılmıştır. Sade, yalın ve akıcı bir biçeme sahiptir.

1.4 ESER ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bilindiği üzere Dede Korkut kitabının iki ayrı nüshası vardır. Bu nüshalardan ilki Dresden’de diğeri ise Vatikan’da ortaya çıkarılmıştır. Dede Korkut kitabının ilk bulunan nüshası Dresden Nüshası olmuştur. Bu nüsha ilk kez Dresden kral kütüphanesinde H. O. Fleischer tarafından bulunmuştur. Fleischer’in bulmasının hemen ardından kitabı ilk kez bilim dünyasına 1815 yılında H. F. Diez tanıtmıştır. Diez Dede Korkut hikâyelerinde yer alan Tepegöz hikâyesinin Almanca çevirisini yayımlamıştır. Diez, Tepegöz ile Yunan destanı Odysseia’da yer alan Polyphemos’u karşılaştırmıştır. Nüshanın bir kopyasını Berlin kütüphanesine bırakmıştır. Diez’in çalışmalarının ardından 1857 yılında Vilhelm Grimm varyantlarla ilgili çalışmasında Oğuz Tepegözü hikâyesini dahil etmiştir (Bağcı, 2016, s. 52). Daha sonra Theodor Nöldeke de Dresden nüshası üzerine çalışmış, kitabın bir kopyasını çıkartmış ancak yayımlayamamıştır. Diez ’den sonra önemli nitelikte bir çalışmayı Barthold gerçekleştirir. Barthold, 1894-1904 yılları arasında Dede Korkut kitabının dört bölümünü Rusçaya çevirmiştir. Ancak bu daha sonra yayımlanabilmiştir. (Bağcı, 2016, s. 53). Dede Korkut kitabı üzerine detaylı bir şekilde eğilen Barthold, çalışmalarında Tumanskiy’den aktardığı Kazaklar ve Türkmenler arasındaki Korkut söylencelerine de yer vermiştir (Ergin, 2018, s. 57). Dresden Nüshası Türkiye’de ilk kez 1916 yılında Kilisli Muallim Rıfat tarafından Arap harfleriyle yayımlanmıştır. Muallim Rıfat’ın bu yayını Diez’in Berlin’deki Dresden nüshasının kopyasına göre yayımlanmıştır. Bu tarihten sonra Dede Korkut Kitabının Dresden nüshası üzerine Türk araştırmacılar tarafından detaylı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Fuat Köprülü, Abdülkadir İnan, Pertev Naili Boratav, Hüseyin Namık Orkun gibi pek çok isim Dede Korkut üzerine çeşitli yazılar ve incelemeler yapmışlardır. Türkiye’de Dede Korkut üzerine en geniş çaplı ilk yayın O. Şaik Gökyay tarafından 1938 yılında yapılmıştır. Gökyay “Dede Korkudun Kitabı” adlı eserinde, kitabının Arap harfli yayımından sonra ilk kez Yeni Türk alfabesi ile yayımını yapmış ve kitap üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar hakkında da detaylı bilgi vermiştir. Gökyay’ın aynı adlı eseri 1973 yılında tekrar yayımlanmıştır. Bu tarihlere kadar tek nüshası olan Dede Korkut kitabının 1952 yılında yeni bir nüshası daha bulunmuştur. Bu nüsha İtalyan Türkolog Ettore Rossi

tarafından Vatikan’da bulunmuştur. “Kazan Bey ve Diğerleri Hakkında Oğuz-name Hikāyesi” adını taşımaktadır. Rossi bu nüshayla birlikte Dede Korkut ile ilgili geniş çapta bilgiler vermiştir. İki nüsha arasındaki okunuş farklılıklarına bakarak on iki hikāyenin İtalyanca çevirisini yapmıştır (Bağcı, 2016, s. 56). Ülkemizde Dede Korkut ile ilgili çalışmalar iki nüshanın da bulunmasıyla hız kazanmıştır. Yeni nüshanın bulunuşundan sonra Muharrem Ergin 1958’de “Dede Korkut Kitabı” adlı her iki nüshanın birlikte yer aldığı önemli çalışmasını yayımlamıştır. Daha önceden Rusçaya ve İtalyancaya çevrilen Dede Korkut kitabı 1958 yılında Joachim Hein tarafından Almancaya da çevrilmiştir. Eserle ilgili son gelişmelerden biri de Dede Korkut kitabının 2019 yılında yeni bir yazmasının bulunmuş olmasıdır. Yeni yazma “Dede Korkut Kitabının Türkistan-Türkmen Sahra nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon-Aktarma” adıyla yeni harflere ve Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Eser, Prof. Dr. Metin Ekinci tarafından yayımlanmıştır.

Nüshalar hakkındaki farklı görüşler ve tartışmalar halen devam etmektedir. Muharrem Ergin Dresden nüshasını esas alarak yaptığı çalışmada temel alınması gereken nüshanın Dresden nüshası olması gerektiğini ve Vatikan nüshasının Dresden nüshasının bir kopyası niteliğinde olduğunu ifade eder. Tezcan, Ergin’in çalışması ile ilgili olarak şunları kaydeder: “1958’de Muharrem Ergin (1925-1995) Dede Korkut Kitabının ilk ve şimdiye kadar tek bilimsel yayını gerçekleştirdi. Bu eleştirmeli yayında Dresden yazması esas alınmış, Vatikan yazmasındaki farklılıklar metne ilişkin dipnotlarda verilmiştir. Sadece kimi yerlerde Vatikan yazmasında yer alan biçimlere göre metin onarımı yapılmıştır. Klasik metinler için uygulanan ve en doğru biçimi ortaya koymayı amaçlayan bu yöntemin sözlü gelenekten kaynaklanan Oğuznameler için uygulanması pek büyük yarar sağlamamıştır. Çünkü iki yazmada da yer alan Oğuzname metinleri arasında kimi kez çok büyük farklar vardır” (Tezcan,2001, s. 11). O. Şaik Gökyay ve Ettore Rossi ise bu görüşün tam tersini savunurlar. Onlara göre Vatikan nüshası Dresden’e göre daha okunaklı ve düzgün bir nüshadır. Bu tarihlerden sonra Dede Korkut Kitabı üzerine birçok kitap ve makale yayımlanmıştır. Bu çalışmaların en önemlileri arasında2002 yılında Semih Tezcan’ın ve Henrik Boeschoten’in birlikte hazırladığı “Dede Korkut Oğuznameleri” yine Semih Tezcan’a ait “Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine

Notlar” adlı çalışması yayımlanmıştır. Tezcan söz konusu eserlerde Dresden ve Vatikan nüshalarını ayrı olarak yeni harflere aktarmış ve birtakım düzeltmeler yapmıştır. Bu tarihlerden sonra Dede Korkut kitabı ile ilgili önemli ve kapsamlı bir çalışmayı da 2016 yılında iki cilt halinde “Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin” ve “Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar” adıyla Prof. Dr. Sadettin Özçelik yapmıştır. Özçelik bu çalışmasında Dresden nüshasının yeni harflere aktarımını ve metin üzerinde daha önceden yapılmış okumalara ek olarak, gerekli düzeltmeleri kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Tüm bu çalışmaların dışında Dede Korkut ile ilgili yapılan diğer önemli çalışmalar şu şekildedir:

Altur, Nesrin (2010). ‘Dede Korkut’ta Yer Alan Urulaşban Kelimesi Hakkında’, Turkish Studies Dergisi, C. 5, S. 2, s. 793-799.

Araslı, Hamid (1962), Kitab-ı Dede Gorgıd, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Aydemir,âdem (2017). ‘Dede Korkut Kitabı’nda Tek Kullanımlık Türkçe Sözcükler Üzerine Bir İnceleme’ International Journal of Languages Education and Teaching, C. 5, S. 1, s: 18-78.

Aydemir,âdem (2017). ‘Dede Korkut Kitabı’nda Geçen: ‘Eski Tutuñ Biti, Öksüz Oğlanıñ Dili Acı Olur’ Cümlesi Üzerine’ Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 6/1, s. 71-83.

Binyazar, Adnan (2019), Dede Korkut, Ankara: Yapı Kredi Yayınları.

Kaçalin, Mustafa (2017), Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Ankara: TDK Yayınları.

Nalbant, Mehmet Vefa (2019). ‘Dede Korkut Alp Eren midir? Korkut Adı Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi, Dil Araştırmaları Dergisi, S. 18, s. 125-133.

Özçelik, Sadettin (2005), Dede Korkut Araştırmalar, Notlar-Dizin-Metin, Ankara: Gazi Kitapevi.

Özçelik, Sadettin (2018). ‘Dede Korkut Oğuznamelerinde Geçen Ban, Banu, Bambam, Bamsı Üzerine’ Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, C. 66, S. 2, s. 265-280.

Özkan, Elif (2014). ‘Dede Korkut Kitabı’nın Vatikan Nüshasının Tarihi ve Etimolojik Sözlüğü’, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Öztürk, Erol (2019). ‘Dede Korkut Kitabı’ndaki Kökez Kelimesinin Okunuşu ve Kökeni Üzerine’ Dil Araştırmaları Dergisi, S. 24, s. 107-112.

Sakaoğlu, Saim (1998), Dede Korkut Kitabı (İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar), I-II, Konya: Selçuk Üniversitesi.

Sertkaya, O. F. (2004). ‘Dede Korkut Kitabı’nın Dresden Yazmasındaki Bazı Kelime ve Şekillerin İmlâ Özelliklerine Dayandırılarak Yeniden Okunuşu ve Anlamlandırılışı Üzerine’ (1998), C.I, S. 41, s. 131-152.

Sertkaya, O. F. (2006), Dede Korkut Kitabı Dresden Nüshası Giriş Bölümü, Ankara: Ötüken Yayıncılık.

Sertkaya, O. F. (2012). ‘Adana, Begrek> Beyrek ve Elma Kelimelerinin Kökeni Üzerine’ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türkoloji Dergisi, C.19, S. 2, s. 103-113.

Sertkaya, O. F. (2013). ‘Lakırdı Kelimesinin Etimolojisi Üzerine’ Türk Dili Dergisi S. 742, s. 68-72.

Sertkaya, O. F. (2015). ‘Dede Korkut Kitabında Geçen Demür Güci ve Kıyan Güci veya Demür Egüci ve Kıyan Egüci İsimleri Üzerine’ C. CIX, S. 765, s. 84-90.

Tezcan, Semih (1978). ‘Dede Korkut Kitabında Boy Boylamak, Soy Soylamak’Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara, s. 227-236.

Tezcan, Semih 2001). ‘Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar’ İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tezcan, Semih ve BOESCHOTEN Hendrik 2001). ‘Dede Korkut Oğuznameleri’ İstanbul: Yapı Kredi yayınları.

Tulum, Mehmet Mahur (2016). ‘Dede Korkut Oğuznameleri’nde Geçen kazağuc/kaзақuc/kaıraçoç/kaırağüç Üzerine Yeni Açılımlar’, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 225, s. 215-222.

Uçar, Erdem (2019). ‘Dede korkut Anlamlarındaki Ban Üzerine’ Anasay, S. 10, s. 21-42.

Zahidoğlu, Vahid (2014). ‘Dede Korkut Kitabı’nda Geçen Ağayıl ve Kaytaban Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine’ Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 3/3, s. 37-48.

1.5 ESERİN BİLİNER NÜSHALARI VE TÜRKMEN-SAHRA YAZMASI

1.5.1 Dresden Nüshası

Dresden nüshası ilk olarak Dresden Kral kütüphanesinde H.O. Fleischer tarafından bulunmuştur. 152 yapraktan oluşan nüshanın kapağında “*Kitab-ı Dedem Korkut alâ lisan-ı tâife-i Oğuzan*” başlığı yer almaktadır. Ayrıca kapağının sağ üst köşesinde “Târih-i vefât-ı Osman sene 993” yazılıdır (Ergin, 2018, s. 64-65). Dresden nüshası harekesiz bir şekilde yazılmıştır. Bir giriş bölümü ve on iki hikâyeden oluşmaktadır. Giriş bölümü besmele ile başlamaktadır. Eserde yer alan hikâyeler sırasıyla şu şekildedir:

(Giriş)

1. Dirse Han oğlu Boğaç Han boyı
2. Şalur Kazanuñ evi yağmalandığı boy
3. Bay Büre Beg oğlu Bamsı Beyrek boyı
4. Kazan Beg oğlu Uruz Begüñ tutsak olduğı boy
5. Duha Koca oğlu Deli Dumrul boyı
6. Kañlı Koca oğlu Kan Turalı boyı
7. Kazılık Koca oğlu Yègenek boyı
8. Basat Depegözi öldürdüğü boyı
9. Begil oğlu Emrenüñ boyı
10. Öşün/Uşun Koca oğlu Segrek boyı
11. Salur Kazan tutsak olup oğlu Uruz çıkardığı boyı
12. İç Oğuz Taş Oğuzāsī olup Beyrek öldüğü boy

1.5.2 Vatikan Nüshası

Eserin bir diğer nüshası da Vatikan nüshasıdır. İtalyan Türkolog Ettore Rossi tarafından Vatikan’da bulunan nüsha bir giriş ve altı hikâyeden oluşmaktadır. Vatikan nüshası baştan sona harekeli olarak yazılmış ve her sayfada 13 satır yer almaktadır. Bu nüshanın başlığında ise “*Hikāyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve gayri*” yazmaktadır (Ergin, 2018, s. 66). Eserde yer alan hikâyeler şu şekildedir:

(Giriş)

1. Dirse Han oğlu Boğaç Han
2. Bamsı Baryık
3. Salur Kazanun evi yağmalandığı
4. Kazan Begün oğlu Uruz Han dutsak olduğu
5. Kazılık Koca oğlu Yeğenek Beg
6. Taş Oğuz İç Oğuz a’āsī olub Baryek vefatı

1.5.3 Nüshalar ile ilgili Görüşler

Her iki nüshanın da ortaya çıkmasının ardından araştırmacılar tarafından nüshalar ayrı ayrı incelenmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Araştırmacılar, her iki nüshayı da karşılaştırarak hikâyelerin yazımı, imlası, fonetiği, grameri ve gerekli düzeltme, onarımı ile ilgili görüşlerini de çalışmalarında dile getirmişlerdir. Bu görüşlerden ilki Muharrem Ergin’e aittir. Ergin Dresden nüshasının Vatikan nüshasına göre çok daha okunaklı ve düzgün bir nüsha olduğunu belirtmiş ve Vatikan nüshasında birçok yanlış bulunduğunu söylemiştir. Ergin görüşlerini şu şekilde dile getirir: “Vatikan nüshası Dresden nüshasına nazaran çok kötü bir nüshadır. Harekeler çok yanlış bir şekilde konmuştur. Özel adlar bile birkaç şekilde yazılmış ve harekelenmiştir. Nüshanın bu vasfı esas ve çok iyi bir nüsha olan Dresden nüshasına onun yapacağı yardımı çok azaltmaktadır” (Ergin, 2018, s. 66).

Ergin’in Vatikan nüshası üzerine ileri sürdüğü bu görüşlerine birçok araştırmacı karşı çıkmıştır. M. Kaçalın, Ergin’in görüşlerinin tam tersini savunur ve düşüncelerini şöyle dile getirir: “Vatikan yazması, genel olarak Dresden yazmasından daha doğrudur ve metni iyi anlayan biri tarafından yazılmıştır.

Dresden yazmasında açık olarak Azerî Türkçesi özellikleri göze çarpmaktadır. Vatikan yazması ise Eski Osmanlıcaya yakındır” (Özçelik, 2016, s. 52).

Nüshalar hakkında görüşlerini dile getiren araştırmacılardan biri de Semih Tezcan’dır. Tezcan da Vatikan yazmasının Dresden nüshasına göre daha anlaşılır olduğunu belirtmiş ancak Vatikan yazıcısının da birçok şeyi anlamadığını ve bu yüzden metin üzerinde değişiklikler yaptığını dile getirir. Dede Korkut Oğuznameleri adlı çalışmasında düşüncelerini şöyle açıklar: “Vatikan Kütüphanesinde bulunan yazmadaki metinler ise anlaşılmaz sözcüklerden büyük ölçüde arındırılmıştır. Bu yazmada dikkatsizlik yanlışları da azdır. Çekimci, okuduğunu anlayarak çekimlemiş, anlamadığını da değiştirmiştir. Ne kadar çok yanlış içerirse içersin, filolog için daha önemli olan yine de Dresden yazmasındaki pek fazla değiştirilmemiş metinlerdir” (Tezcan,2002, s. 9-10). Nüshalar üzerine tartışmalı bir konu da nüshaların ortak bir yazmaya dayanıp dayanmadığı ile ilgilidir. Bu konuyla ilgili olarak Tezcan da Dresden ve Vatikan nüshalarının eski bir nüshadan çekimlenmiş olabileceğini dile getirir. Aynı düşünceyi Dresden nüshası üzerine yaptığı çalışmasında Sadettin Özçelik de dile getirir.

Özçelik, her iki nüshanın da ortak yazım yanlışlıkları bulunduğunu ve bunun ortak bir nüshaya dayanabileceği ihtimalini güçlendirdiğini söyler. Özçelik görüşlerini şu şekilde dile getirir: “Dresden ve Vatikan nüshalarının her ikisinin kendine özgü terimleri, yazım özellikleri ve yazım yanlışlıkları bulunuyor. Ancak her iki nüshada ortak bazı yazım yanlışlarının geçtiği görülür. Bu yazım yanlışlarının varlığı, iki nüshanın ortak bir nüshaya dayanan nüshalardan geldiğini gösteren önemli ipuçları olabilir” (Özçelik, 2016, s. 59)

1.5.4 Türkmen-Sahra Yazması

Dede Korkut kitabının Dresden ve Vatikan nüshaları dışında 2019 yılında yeni bir yazması ortaya çıkmıştır. Bu yeni yazma, Türkmen-Sahralı Muhammed Veli tarafından İran’da bulunmuştur. Yazmayı bilim dünyasına ilk tanıtan ve yayımlayan Prof. Dr. Metin Ekici olmuştur. Toplam 31 yapraktan oluşan yazmanın her sayfasında 14 satır bulunmaktadır. Eser, okunaklı ve düzgün bir şekilde

yazılmıştır. Orijinali Günbed şehrinde bulunan yazmada 23 soylama ve 1 boy bulunmaktadır. Dede Korkut kitabının 13. Boyu olan bu boy, Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi ile ilgilidir. Eserin dil açısından Güney Azerbaycan sahasına ait olduğu ve Güney Azerbaycan Türkçesinin dil özelliklerini yansıttığı söylenebilir.

Bu konuyla ilgili olarak Ercilasun şu bilgileri verir: “Günbed nüshasının dili Güney Azerbaycan Türkçesidir, özellikle Tebriz ağzıdır” (Ercilasun, 2019, s. 12). Eserin yazıya geçirildiği tarih ile ilgili olarak da mevcut dil özellikleri, 18. yüzyılı işaret etmektedir. Ercilasun, yazısında bu konuya da temas eder ve görüşlerini şöyle dile getirir: “Yazmanın önceki sahibinin, eserin Muhammed Han Kaçar'ın kitaplığından yadigâr kaldığında dair sözleri doğru ise istinsah tarihi, anılan Kaçar hanının dönemine veya az önceye ait olmalıdır. Ağa Muhammed Han Kaçar 1786-1797 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Buna göre Dede Korkut'un Günbed nüshasının 1786-1797 yılları arasında veya 1786'dan bir süre önce fakat mutlaka 1759'dan sonra istinsah edildiğini söyleyebiliriz. Eserin dil özellikleri de bunu desteklemektedir” (Ercilasun, 2019, s. 7).

2. BÖLÜM: DİL BİLİM VE DİL BİLİMİNİN ALT DALI OLARAK SÖZLÜKBİLİM, KÖKENBİLİM ÜZERİNE

2.1 DİL KAVRAMI VE DİL BİLİM

Dil, en basit tanımıyla bir iletişim, bildirişim aracıdır. Dil için çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğü'ne göre dil “İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban” olarak, Muharrem Ergin (2018, s. 3): “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabî bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş, içtimaî bir müessesedir” derken Dil bilim ve onun bilimsel bir alan olarak incelenmesini sağlayan Ferdinand de Saussure de şöyle bir tanımlama yapmıştır: “Dil, dilyetisinin gerçi en önemli, ama yalnızca belli bir bölümdür. Hem dilyetisinin

toplumsal üründür hem de bu yetinin bireylerce kullanabilmesi için toplumun benimsediği zorunlu bir uzlaşımın bütünüdür. Tümünü ele alındığında dilyetisinin pek çok biçime büründüğü, karmakarışık bir olgular bütünü olduğu görülür. Dilyetisi birçok alana açılır: Hem fiziksel, fizyolojik ve anlaksal niteliklidir, hem de bireysel ve toplumsal özelliklidir” (Saussure,1998:38). Dil, insanların düşüncelerini, duygularını, deneyim ve bilgilerini anlatmak için kullandıkları toplumsal bir dizgedir. İnsanlar iletişim için jest, mimik, el ve kol hareketleri de dahil olmak üzere farklı iletişim araçları da kullanabilirler. Ancak hiçbiri iletişimde doğal dil kadar etkili işlevi yerine getiremez. Dilin iletişim aracı olmasının yanında en önemli özelliklerinden biri de insanları diğer canlılardan ayıran ayırt ediciliğidir. Bu nedenle dil, en gelişmiş iletişim aracıdır denilebilir. Diğer canlılar arasında belirli bir iletişim sağlansa da hiçbir canlının iletişimi insanların iletişimi kadar karmaşık, soyut ve gelişmiş olamaz. Dilin bu en temel özelliklerinin yanı sıra bir diğer özelliği de ait olduğu toplumun kültürünü, yaşayışını, dünya algısını, sosyo-kültürel ve ekonomik anlayışını da bünyesinde taşımasıdır. Tüm bu özellikleri yansıtabilen dil, bir çeşit ulusal kimlik de yaratır. Dilin toplumsal özelliğini Saussure de dile getirmiştir. “Çok karışık nitelikli dilyetisi olgularının oluşturduğu bütün içinde dil, kesin çizgilerle ayırt edilebilecek bir konudur. Bir duyma imgesinin çevrim içinde bir kavramla bulunduğu noktaya yerleştirebiliriz onu. Dilyetisinin birey dışında kalan toplumsal bölümüdür dil ve birey onu tek başına ne yaratabilir ne de değiştirebilir. Dil varlığını yalnızca, topluluk üyeleri arasında yapılmış bir tür sözleşmeye borçludur” (Saussure, 1998, s. 44). Dil sürekli değişen ve gelişen canlı bir varlıktır. Değişik nedenlere bağlı olarak değişen ve evrimleşen dil aynı zamanda bir dizgeler bütünüdür. “Bu sistem en küçük biçimiyle seslerden, seslerin belli bir düzen içinde bir araya gelmesi ile oluşan kelime ve eklerden, bunların belli kurullarla bir araya gelmesiyle oluşan cümlelerden meydana gelir” (Demir ve Yılmaz, 2013, s. 5). İnsana özgü, seslerden oluşan ve sürekli bir üretkenlik ve değişkenlik içinde olan dilin bir diğer özelliği ise sözlü olmasıdır. İnsanlık yazıyı bulup dili harfler aracılığıyla yazılı biçime sokmasıyla da yazılı dil ortaya çıkmıştır. Ancak dil bilimciler için araştırmalarda esas olan sözlü dil ve ifade biçimleridir. Dilin ortaya çıkışı, kökeni ile ilgili bugüne kadar çeşitli görüş ve teoriler ortaya atılmış ve günümüzde de halen tartışılmaya

devam edilmektedir. Kimi araştırmacılar dilin doğuştan edinilen bir yeti olduğunu savunurken kimi araştırmacılar ise dilin ortaya çıkışının evrimle gerçekleşmiş olabileceğini savunmaktadır. Bu görüş­­n en önemli savunucularından biri olan Skinner, dilin insan davranışlarının yani evrimin bir sonucu olduğunu söylemiştir. (Demir ve Yılmaz, 2013, s. 7).

Dile ve onun yapısına, nasıl çalıştığına yönelik merak, insanoğlunu s­rekli bir arayışa yöneltmiştir. Bu arayış dilin ne olduğunu, nasıl çalıştığını, iletişimi nasıl sağladığını, dillerin sahip olduğu özelliklerin neler olduğunu araştırma çabasına yöneliktir. İşte bu y­zdedir ki 20. y­zyılın başlarında bilimsel anlamda dil bilim ortaya çıkmış ve bağımsız bir araştırma alanı olmuştur. Genel olarak dil bilim, “Dil nedir? , Nasıl alışır? , Dillerin ortak ve farklı özellikleri nelerdir?” gibi soruları yanıtlamaya çalışan bilim dalı olarak tanımlanabilir. Bu yön­yle dil bilim, konusu ve inceleme alanı tek bir dil ­zerine olan dil bilgisinden de ayrılmaktadır. Bu nedenle dil bilimin araştırma kapsamını b­t­n insan dilleri oluşturmaktadır. Dil bilimi ile uğraşan kişilere de dil bilimci (Linguist) denmektedir. “Dil bilim, insanın konuşma, yazma ve işaretleşmede dili, ­retme ve yorumlama yeteneğinin incelenmesidir. T­m diller ve her dilin t­m varyasyonları, dil bilim araştırmaları için potansiyel veriler oluşturur, tıpkı bu bileşenlerin yapıları ve ilişkileri ve bu ilişkiler arasındaki bağlantıları gibi. Dil bilimci ise dilin veya dillerin yapısını ve bileşimini metodik ve titiz bir şekilde inceleyen ve onu tanımlayan kişiye denir” (Allan, 2016, s. 1). Dil bilimin amacı insan dilinin b­t­n yönleriyle incelenmesidir. Dilin işleyişinin nasıl gerçekleştiği, dilin ne olduğu, dil toplum ve d­ř­nce arasındaki bağlantıları inceler.

2.2 SÖZL­K KAVRAMI VE SÖZL­K BİLİM

Dil bilim gelişimi ile dilin farklı yönlerinin ve dili içine alan çeşitli konular da dil biliminin inceleme alanına girmiş ve alt dallarını oluşturmuştur. Sözl­k bilimin de ortaya çıkışı ve incelenmesi de böyle başlamıştır. Sözl­ę­n tanımına yönelik geçmişten g­n­m­ze birçok farklı tanım yapılmıştır. Genel olarak szl­k tanımları dönemlere göre de değişmiştir. “Sözl­kler, bir dilin b­t­n veya belli bir dönemdeki sözc­klerini yazılışları, t­rleri, söylenişleri, temel ve yan anlamları, kullanış özellikleri bakımından açıklayan, edebî metinlerden seçilen c­mlelerle

örneklendiren, alıntı sözcüklerin hangi dilden geçtiğini bildiren başvuru kaynaklarıdır” (Akalm, 2010, s. 268).

“Sözlük, bir dilin bütün ya da belli bir çağda kullanılmış sözcük ve deneyimlerin alfabetik sıraya göre alarak tanımlarını veren, açıklayan ya da başka bir dildeki karşılığını veren yapıya denir. Sözlük, bir dilin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanılan sözcüklerini terimlerini ve kalıp kullanımlarını (deyimler, kalıp sözler, deyişler, atasözler vb.), alfabetik düzen içinde, tanımları, örnek tümceleri, söylenişleri, kökenleri, dilbilgisi kategorileri, eşanlamlıları, karşıt anlamlıları, bir başka dildeki karşıtlarıyla, vb. yapıtlara denir. Sözcüklere aynı zamanda lügat veya eski deyişle kamus denir” (Bingöl, 2006, s. 198).

İnsanoğlu, var olduğu günden bu yana bilgisini, kültürünü, düşünce ve deneyimlerini aktarma ihtiyacı içinde olmuştur. Sözlüğün ortaya çıkışı da insanlığın bu ihtiyacı ile bağlantılıdır. Tarihte yazının da bulunmasıyla insanoğlunun bu gereksinimleri gerçek hale gelmiştir. Kimi araştırmacılar, insanoğluna ait mağara resimlerinin de sözlük değeri taşıyabileceğini ileri sürmüşlerdir. Tarihte bilinen ilk sözlük, Urra Hubullu’dur. Sümerce- Akadca karşılıklar kılavuzu niteliğindeki bu sözlüğün MÖ 2300 yıllarında oluşturulduğu düşünülmektedir. (Akalm, 2010, s. 271). Türklerde ise ilk sözlük, Kâşgarlı Mahmud’un hazırladığı Divanü Lugati’t- Türk’tür. Kâşgarlı’nın Türk yazı dilinin, lehçelerinin ve ağızlarının dil özelliklerinin yer aldığı bu sözlüğü ansiklopedik ve etimolojik sözlük niteliğindedir.

Sözlükler belli kurallar ve düzen çerçevesinde oluşturulan eserlerdir. Yazıldığı dilin söz varlığı hakkında bilgiler verir. Sözcükler, genellikle alfabetik sıraya göre ya da kavram alanlarına göre sıralanır. “Sözcük biliminin sözlük hazırlama yöntem ve tekniklerini inceleyen, sözlük hazırlama ilke ve sorunlarıyla uğraşan dalına sözlük bilgisi (İng. Lexicography) denir” (Bayraktar, 2018, s. 134). Dil biliminin gelişim göstermesi ile sözlük bilim de kendi araştırma alanını genişletmiştir. “Bir yandan bilgi alanlarının çeşitlenmesi, öte yandan dil kullanımındaki ayrımların artması sözlüklerin hazırlanmasında bilimin, özellikle dil biliminin ağırlığını artırmıştır. Uygulamalı dil biliminin bir dalı olan sözlük bilim çağdaş bir sözlüğün hazırlanmasında vazgeçilmez bir uzmanlık alanıdır” (Kocaman, 1998, s. 111).

Sözlükler yazılış amaçlarına göre farklılıklar gösterebilir. Bu nedenle yazılış amaçlarına göre birçok sözlük türü vardır. Bunlar, tek dilli ya da iki dilli sözlükler, ansiklopedik sözlükler, tersine sözlükler, kavram sözlükleri, deyim sözlükleri, lehçe, ağız sözlükleri, eş anlamlı ya da zıt anlamlı sözlükler gibi daha da genişletebileceğimiz çeşitliliktedir. Bu sözlük türleri birçok araştırmacı tarafından farklı şekilde sınıflandırılmıştır. Kocaman'ın sınıflandırması şu şekildedir:

- A. Betimlemeli/Kuralcı sözlükler
- B. Eşzamanlı/ Art zamanlı sözlükler
- C. Genel/Teknik sözlükler
- D. Genel kullanım/öğrenim amaçlı sözlükler (Kocaman, 1998, s.111).

2.3 KÖKEN BİLİM VE KÖKEN BİLİM ARAŞTIRMALARI

Dil biliminin alt dallarından olan köken bilimin (etymology) tarihi oldukça eskidir. Türk dil kurumunun Türkçe sözlüğündeki tanıma göre köken bilimi, “Bir dildeki kelimelerin kaynağını gösteren, ne zaman ortaya çıktıklarını, nereden geldiklerini hangi evrelerden geçtiklerini araştıran, kelimelerin hem biçim hem anlam tarihini ele alan dil bilim dalı, etimoloji” olarak tanımlanır (TDK, 2011, s. 1496). Tarihte köken bilimi üzerine yapılan ilk çalışmalar eski Yunan dönemine kadar gitmektedir. “Bütün Avrupa’da kullanılan etimoloji sözcüğü Eski Yunanca étimos ‘gerçek’ ve lógos ‘bilgi; mana’ sözcüklerinin birleşiminden meydana gelir ve genellikle ‘gerçek anlam’ ve gerçek anlam bilgisi’ diye açıklanır. Bu terimi ilk olarak, bugünkü Türkiye’nin Mersin ilinde Soli adlı antik bir kentte yaşamış olan Yunan felsefeci Hrisippos (M.Ö. ~280-207) teklif etmiştir” (Stachowski, 2011, s. 1). Türklerin etimoloji ile ilgili ilk uğraşları Uygurlar dönemine kadar girmektedir. Çinli Budist Hsüan-Tsang’ın seyahatnemesinde yer alan zixue ‘sözcük bilimi’ sözcüğü, Uygurcaya Ujik Boşgutı olarak geçmiştir. Tam çevirisi hece ya da sözcük bilimi olan kelimenin başındaki ujik sözcüğü, Çince ‘harf,karakter’ anlamına gelirken; Türkçe boşgutı sözcüğü ise ‘bilim, öğreti’ anlamındadır (Ölmez, 2019, s. 12-123). Türkçenin köken bilim araştırmaları ilk olarak Kaşgârlı Mahmud’un Divanü Lugati’t Türk’ü ile başlamıştır. “Kaşgarî, 7000’e yakın sözcüğe yer verdiği abidevi eserinde türemiş sözcüklerin ya da şekil değiştirmiş sözcüklerin yeri geldikçe yapısını açıklar” (Ölmez, 2019, s. 122). Kâşgarlı Mahmud, diğer Türk

halkları olan Uygur, Oğuz, Kıpçak, Türkmen, Tohsi, Çiğil, Yağma ve Argulara ait lehçeleri Türk adı altında bir araya getirerek Türk lehçelerinin sözlüğünü oluşturmuştur. Yalnızca Türk dilini değil aynı zamanda Türklere ait giyim-kuşam, dokuma, el sanatları, tarım, hayvancılıktan devlet yönetimi ve hukuk kurallarından da bilgiler sunmaktadır. Kaşgarlı bu sözlüğünü, Türk dilinin zenginliğini göstermek ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla derleyerek yazmıştır (Akalin, 2008, s. 479-480). Türk dili için bu denli öneme sahip eserini 1072-1074 yılları arasında tamamladığı düşünülmektedir. Eser, Türk dili, tarihi, gelenekleri, atasözleri ve edebiyatı hakkında bilgi verdiği kadar Türklerin yaşadıkları geniş coğrafyayı da gözler önüne sermektedir. Eserde, Türklerin ve bazı komşu kavimlerin yaşadıkları bölgeleri gösteren bir haritaya da yer verilir.

Osmanlıda iştikak ilmi olarak nitelenen Etimoloji bilimi cumhuriyetten sonra yapılan bilimsel araştırmalarla Türkiye’de hız kazanmıştır. Bugüne kadar bu alanda birçok makale, tez, bildiri ve sözlük çalışmaları ortaya çıkmıştır. Türkiye’de etimolojik çalışmalar deyince akla ilk gelen isimlerden biri Hasan Eren’dir. Eren, bu alanda 1999 yılında yayımlanan ‘Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’ adlı çalışmasının dışında birçok makale, eleştiri, bildiri ve yöntemsel sorunlar ile ilgili yazılar yazmıştır. Derleme sözlüğü üzerine yazdığı eleştiriler ve Sırça Köşk yazı dizisinde önemli değerlendirmelere imza atmıştır (Argunşah, 2010, s. 384). Tüm bunların yanında başta Türkçe olmak üzere, Çuvaşça ve Macarca için yazılan köken bilgisi sözlüklerini ele alan değerlendirmeler de yapmıştır. Bunlardan birisi Türk dili dergisinde yayımlanan İsmet Zeki Eyüpoğlu’nun hazırladığı köken bilgisi sözlüğü ile ilgili değerlendirme yazısıdır. Hasan Eren, bu makalesini 1988 yılında Türk dili dergisinde “*İsmet Zeki Eyüpoğlu: Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü adlı etimolojik sözlüğü üzerine değerlendirmeler*” adıyla yayımlamıştır. Eren, makalesinde Eyüpoğlu’nun sözlüğündeki bazı sözcüklerin kökenine ilişkin yaptığı yanlışların altını çizmiştir. Etimolojik sözlükler ile ilgili diğer yazıları ise şöyledir: Eren, Hasan (1972). ‘Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü’ Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1972, Ankara: TDK, s. 241-268, Eren, Hasan (1996). ‘Macarcanın Etimolojik Sözlüğü Üzerine’ Türk Dili, 1996/II, Ankara: TDK, s. 116-133, Eren, Hasan (2005). ‘Yeni Bir Etimolojik Sözlük’ Türk Dili, 637, s. 12-33. Hasan Eren yalnızca sözcük etimolojisi üzerine çalışmamış aynı zamanda etimolojinin

prensipleri ve yöntem sorunları ile ilgili de yazılar kaleme almıştır. Bu konuda yazdığı öne çıkan yazısı '*Etimoloji Çalışmalarında Metodoloji Sorunları*' başlıklı yazısıdır. Hasan Eren, bu makalesinde etimolojik çalışmaların metodolojilerine değinmiş, Türkçe sancak ve bayrak sözcüklerinin kökeni ile ilgili tartışmalara yer vermiştir. Eren'in etimoloji alanında yaptığı diğer çalışmalar ise şu şekildedir:

Eren, Hasan (1994). 'Türk Dilin Etimolojik Sözlüğü', Türk Dili, II, Ankara: TDK, s. 179-198.

Eren, Hasan (1995). 'Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine' Türk Dili, II, 536, Ankara: TDK: 859-904.

Eren, Hasan (1999). 'Rotasizm ve Lambdsizm mi, Yoksa Zetasizm ve Sigmatizm mi? , Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C. I-II, Ankara: TDK, s. 79-88.

Eren, Hasan (1999). 'Şimşek', Türk Dili, 2, 574, Ankara: TDK: 835-843.

EREN, Hasan (2002). 'Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Katkılar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara: TDK, s. 107-159.

Eren, Hasan (2003). 'Tanıtmalar Anadolu Türkçesinde Yabancı Öğeler' Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C. II, Ankara: TDK, s. 157-170.

Eren, Hasan (2003). 'Tanıtmalar Türkçede Moğolca Kalıntılar', Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.I, Ankara: TDK, s. 171-186.

Eren'in çalışmalarının yanı sıra bu alanda çalışma yapmış birçok araştırmacı da vardır. Bu alanda yapılan çalışmalarla köken bilgisi alanında epey ilerleme sağlanmıştır. Bu alandaki çalışmalardan söz etmek gerekirse ilk olarak 1952 yılında Ahmet Caferoğlu'na ait Belleten'de '*Etimolojik Araştırma Denemeleri*' adında bir makale yayımlamıştır. Caferoğlu makalesinde bazı sözcüklerin etimolojilerine dair değerlendirmeler yapmıştır. Alana katkı sunan isimlerden biri olan Talat Tekin ise 1974 yılında ilk cildi yayımlanan Sevortyan'ın Etimolojik sözlüğünün bir tanıtımını yapmıştır. Eserin tanıtımı, 1976 yılında TDAY-Belleten'de yayımlanmıştır. Aynı yıllarda Dil dergisinde Özcan Başkan'a ait '*Dil Çalışmalarında Etimoloji ya da Köken Bilgisi*' başlığında bir makalesi yayımlanmıştır. Bu dönemlerde yalnız etimoloji ve sözcük etimolojisi araştırmaları

yapılmamış aynı zamanda yöntemsel ilkeler ve etimolojik sözlük yazımı ile ilgili prensipler de değerlendirilmiştir. Bu konuya temas eden bir yazı da Gerhard Doerfer'e aittir. Doerfer, 1984 yılında Türk Dili dergisinde '*Türkçenin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler*' adıyla bir yazı kaleme almıştır.

Petro Kuznetsov'un, '*Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair*' başlıklı yazısı, Belleten'de 1997 yılında yayımlanmıştır. Kuznetsov makalesinde Türkçenin morfoetimolojisi üzerine değerlendirmeler yapmış, bazı genç ve eski eklerin sınıflandırmasını yapmıştır. Yazılarında sık sık köken bilgisi konularına değinen Mehmet Ölmez de 1998 yılında Kebikeç dergisinde Türk dili üzerine yazılan etimolojik sözlükler hakkında kronolojik sıraya göre bilgi vermiş ve bu sözlüklerin tanıtımını yapmıştır. Ölmez söz konusu makalesinde, etimolojik sözlük kavramı ve yapılan ilk çalışmalardan söz etmiştir.

Etimoloji alanına katkı sunan isimlerin başında kuşkusuz Talat Tekin de gelmektedir. Tekin, alana yönelik bazı yazılarını '*Türkoloji Eleştirileri*' adlı kitapta toplamıştır. Adı geçen eserini 1994 yılında yayımlamıştır. Yine Tekin'in Altayistik yazılarını Prof. Dr. Emine Yılmaz ve Prof. Dr. Nurettin Demir, 2003 yılında '*Talat Tekin, Makaleler1, Altayistik*', '*Makaleler2 (2004)*', '*Makaleler3, (2005)*' adıyla derleyerek yayımlamışlardır. Daha sonraki yıllarda Şinasi Tekin'in farklı bir üslupla kaleme aldığı '*İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*' başlıklı eseri de etimoloji alanına hizmet sunan eserlerdendir. Tekin'in eseri, 2002 yılında Simurg yayımlarından çıkmıştır. Söz konusu eser, üslubuyla dikkat çektiği kadar verdiği bilgilerle de alana katkı sunmaktadır. Türkçenin köken bilgisi çalışmalarında ve '*Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*' adıyla bir etimolojik sözlük çalışmasıyla alana katkılar sunan Tuncer Gülensoy da Türkiye'de yayımlanan köken bilgisi makalelerini derlediği bir kaynakça yazısı yayımlamıştır. Gülensoy söz konusu yazısında köken bilgisinin tanımı ve tarihî geçmişi hakkında kısaca bilgiler vermiş ve bugüne kadar yazılan köken bilgisi sözlüklerini sıralamıştır. Ardından Türkiye'de yayımlanan sözcük etimolojileri ile ilgili yazıların kaynakçasına yer vermiştir. Gülensoy, yazısını '*Türkiye'de Etimolojik Sözlük ve Sözcük Etimolojisi üzerine Yayımlanan Makalelere Dair Bir Bibliyografya*

Denemesi’ başlığıyla 2007 yılında Belleten ’de yayımlamıştır. Aynı yılda kaleme alınan önemli bir etimoloji yazısı da Emine Yılmaz’a aittir. Yılmaz’a ait söz konusu yazı *‘Köken Bilim Sözlüğü ve Türkçenin Köken bilim Sözlükleri’* adıyla yayımlanmıştır. Yazıda köken bilgisi sözlükleri, ‘Türk dillerinin tümüne yönelik köken bilgisi sözlükleri’, *‘Tarihi, dönemsel köken bilgisi sözlükler’*, *‘Türkçeye ve Türkçeden alıntı sözlükler’*, *‘Tek bir dil için hazırlanan sözlükler’* ve *‘Başka dillere ait olan köken bilim sözlükleri’* olarak sınıflandırılmıştır. Yazıda ayrıca sözlük niteliğinde olmayan önemli etimolojik çalışmalara da yer verilmiştir. Osman Fikri Sertkaya da yine bu alanda birçok araştırma yazısı yayımlamıştır. Bazı sözcük etimolojileri üzerine ve Dede Korkut kitabında yer alan bazı sözcüklerin etimolojisine dair yazılar kaleme almıştır. Dede Korkut hikâyelerinin Dresden ve Vatikan nüshaları üzerine yaptığı çalışmada da birçok kelimenin etimolojisi üzerinde durmuştur. Son olarak 2018 yılında yayımladığı *‘Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları’* adlı kitap, daha önce yazdığı birtakım yazıları ve etimolojisini yaptığı sözcüklerle ilgili görüşlerini içermektedir. Semih Tezcan’ın 1994 yılında yayımladığı *‘Süheyl-ü Nev-bahâr Üzerine Notlar’* başlıklı bir sözlüksel çalışmasında da bazı sözcüklerin köken açıklamalarına yer verilmiştir. Bunun haricinde Tezcan, R. Dankoff’un ‘Evliya Çelebi’inin Seyahatnamesi için yazmış olduğu sözlüğünü 2004 yılında *‘Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü’* olarak dilimize çevirmiştir. “Seyahatname’deki eskicil, yöresel, yabancı kelimeler ve deyimlerin kökenleriyle ve kaynaklarıyla ilgili zengin bilgiler içeren bu sözlüğün sonunda standart Türkçe ve ağızlar yanında diğer dillere ait örnekler ve kelime listeleri de bulunuyor” (Yılmaz, 2007, s. 624). Tüm çalışmaların yanında Türkiye dışında Türkçenin etimolojisi üzerine çalışmalar yürüten pek çok araştırmacı vardır. Bunların başında Kraków etimoloji dergisinde yer alan etimoloji çalışmalarını gösterebiliriz. 1996 yılından bu yana dergide Türk dilleri üzerine çeşitli yazılar yayımlanmıştır. Bu yazılardan bir tanesi de Marek Stachowski’ye aittir. Stachowski, ‘A Current Bibliography of Turkic Etymologies’ adıyla yayımladığı yazısında, köken bilimsel açıklamalarına yer verilen sözcükleri derlemiştir (Ölmez, 1998, s. 181). Aynı dergide, Stachowski’ye ait bir yazı da *‘Osmanlı Türkçesinde yer alan -cı/-ıcı ekli Sözcüklerin Tarihsel*

Sözlüğü' adıyla yayımlanmıştır. Stachowski, bu çalışmasında 1499 sözcüğün yapısı ile ilgili açıklamalar yapmıştır (Yılmaz, s. 2007, s. 624).

2.3.1 Türk Diline Ait Etimolojik Sözlük Çalışmaları

Dil biliminin bilimsel anlamda gelişme göstermesi ve bağımsız bir bilim dalı olması, sözlük bilim ve köken bilim gibi alanlarda araştırma yapılmasını hızlandırmıştır. Türkiye Türkçesinin ve Türk dillerinin köken bilgisi üzerine bugüne kadar birçok etimolojik sözlük çalışması yapılmıştır. Bunlardan ilki, 1878 yılında yayımlanan ve Türk-Tatar dillerinin karşılaştırmalı ilk etimolojik sözlüğü olan Hermann Vámbéry'e aittir (Ölmez, 1998, s. 175). Eser, etimolojik araştırmalar için tarihî bir öneme sahiptir. Vámbéry'den sonra ikinci etimolojik sözlük çalışmasını Bedros Keresteciyan yapmıştır. "Keresteciyan'ın sözlüğü esas olarak Türkçedeki yabancı ögeler, daha çok da Yunanca alıntılar üzerinde durmaktadır" (Ölmez, 1998, s. 176). Söz konusu sözlük çalışması 1971 yılında yayımlanmıştır. Tarihî öneme sahip olan bu iki eserden sonra Türk dili üzerine ilk bilimsel ve modern anlamda etimolojik çalışma Martti Räsänen ile başlamıştır. 1969 yılında "Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Deneme" orijinal adıyla, "*Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*" başlığıyla yayımlanmıştır. "Räsänen, 1969'da yayımlanan bu önemli çalışmasında, varsa, her sözcüğün en eski biçimi (Eski Türkçe, Orta Türkçe vb.) ya da günümüzdeki biçimi (Azerî Türkçesi, Kumukça vb.) madde başı yapılmış, sözcüğün yaşadığı diller, farklı anlamları varsa bunlarla birlikte tek tek gösterilmiştir" (Ölmez, 1998, s. 177). Sir Gerard Clauson'un 1972'te yayımladığı '*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*' adlı çalışması Türk dili üzerine yapılmış en kapsamlı sözlük niteliğindedir. "Eski Türk yazıtlarından 13.yüzyıl Türk dili metinlerine kadar ki dönemi içeren sözlük yaklaşık on bin madde başından oluşmaktadır" (Ölmez, 1998, s. 177). Aynı tarihte Sevortyan'a ait bir etimolojik çalışmanın da ilk cildi yayımlanır. '*Türk Dilleri Köken Bilimi Sözlüğü*' adını taşıyan eser, Sevortyan'ın ölümünden sonra da ciltler halinde yayımlanmaya devam etmiştir. Daha sonraki yıllarda da etimolojik çalışmalar hız kesmeden devam etmiştir. Hasan Eren'e ait '*Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*' adlı çalışması 1999 yılında yayımlanmıştır. Aynı sözlüğün geliştirilmiş ve genişletilmiş biçimi 2020 yılında '*Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*' adıyla Şükrü Halûk Akalın tarafından

yayımlanmıştır. Andreas Tietze'nin '*Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*' (1.Cilt, 2002) ve (2. Cilt, 2021) yayımlandıktan sonra ikinci baskısı Semih Tezcan, Emine Yılmaz, Nurettin Demir editörlüğünde TÜBA tarafından çıkarılmıştır. Eserin yeni baskısı Emine Yılmaz ve Nurettin Demir editörlüğünde TÜBA tarafından 2021 yılı sonlarında yayımlanmak üzeredir. Tuncer Gülensoy'a ait '*Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*' (1. Cilt, 2007), Sevan Nişanyan'ın '*Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğü*' (2009) ve Marek Stachowski'nin 2020 yılında '*Kraków Türkolojisi ve Türkçenin Kısa Etimoloji Sözlüğü*' ise diğer etimolojik sözlüklerdendir.

3. BÖLÜM: DEDE KORKUT'UN DRESDEN NÜSHASININ TARİHİ VE ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ

Sözlük ile İlgili Açıklama

Dede Korkut'un Dresden Nüshasının Tarihî ve Etimolojik sözlüğünü oluşturduğumuz bu bölümde, sözlükte yer alan madde başı sözcükleri abecesel sıralamaya göre düzenledik. Sözlüğümüzün madde başları için Sadettin Özçelik, Muharrem Ergin, Orhan Şaik Gökyay ve Semih Tezcan'ın hazır dizinlerinden yararlandık. Hazırlamış olduğumuz dizin işleminden sonra sözcüklerin genel tanımlarını TDK 'nin Türkçe Sözlüğü'ne göre verdik. Sözcüklerin köken açıklamaları için ise: clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press: London, Doerfer, Gerhard. 'Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen' 4 Cilt, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden, 1963-1975 ile DOERFER, Gerhard (1971), 'Khalaj Materials, Indiana University Publications Uas Volume 115: Bloomington, Gülensoy, Tuncer, (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, cilt: 1 (A-N), Cilt: 2 (O-Z), TDK: Ankara, Eren, Hasan (2020) Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, TDK: Ankara, Nişanyan, Sevan (2009). 'Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü', İstanbul: Everest, Räsänen, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Suomalais- Ugrilainen Seura: Helsinki, sevortyan, Ervand, V. 'Etimolojişeskij Slovar Tjurkskix jazykov' Moskova: İzdatelstvo Nauko (Bilim Yayınevi), 1974-2003, Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati* (A-E). 1.

Baskı. İstanbul: Simurg Yayınları gibi etimolojik sözlüklerden yararlandık. Sözcüklerin etimolojik açıklamaları için kullandığımız diğer kaynaklar arasında Semih Tezcan'ın 'Dede Korkut Oğuznameleri üzerine Notlar (2018), Sadettin Özçelik'in 'Dede Korkut Dresden, Nüshası, Giriş-Notlar' ile Vahid Zahidoğlu'nun 2002). 'Kitab-ı Dede Korkut'taki Bazı Kelimeler Üzerine' Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı:16, s. 1-11 makalesi ve Zahidoğlu, Vahid (2016), 'Dede Korkut Kitabı'nın XI. Boyundaki Bir Manzum Parçanın Okunuşu Üzerine' Bilkent Üniversitesi, XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı s. 285-287 gibi yayımlamış olduğu makale ve kitaplardan da yararlandık.

3.1. A

- a!** Pekiştirme anlamı taşıyan edat.
- a. D162-1, D174-10, D183-11, D187-12, D249-1, D262-8, D270-4, D275-6, D291-1.
- “Dumrul [-Ja! Cān yèrine cān bulsun, anuñ cānı azād olsun, dèdi.”*
- a!** Takılma, tereddüt bildiren edat.
- a. D156-10, D180-2, D221-10, D234-11, D238-9, D257-4.
- “Kayıtdı döndi Deli a! Dumrul évine geldi.”*
- abdest** (< Far.āb+dest) Müslümanların, belli ibadetleri yapabilmek için bir düzen içerisinde bazı organları yıkayıp bazılarını mesh etme yoluyla yaptıkları arınma.
- a. D193-7
- a. al- D193-7 ‘Müslümanlar, belli ibadetleri yapabilmek için bir düzen içerisinde bazı organları yıkayıp bazılarını mesh etme yoluyla yaptıkları arınma’
- “Hak Ta‘āla dergāhında haşıl oldı diyüp aru şudan abdest aldı.”*
- Tietze TETTL abdest: ‘Namazın şartlarından olan temizlenme’ <Fa. ābdast [āb ‘su’, dast ‘el’] (2002, s. 75).
- acı**
1. Ad. Bazı maddelerin dilde bıraktığı yakıcı duyu, tatlı karşıtı,
2. sf. Tadı bu nitelikte olan, D256-12
- “Ala gözden acı yaşın döker olur”*
3. Herhangi bir dış etken dolayısıyla duyulan rahatsızlık, ızdırap. D259-10
- “Eski tutuñ biti öksüz oğlanuñ dili acı olur”*
- acı < DLT açığ: ekşi, acı. (2020, s. 43), Gülensoy KBS acı “acı: tat alma organında bazı maddelerin bıraktığı yakıcı durum, < ET. acığ =OT. *açığ (2007, s. 45).
- acığ**
1. Öfke, 2. keder, ıstırap, elem.
- D158-3
- “Böyle digeç ‘azrâ’ilüñ acığı tutdı”*

- Gülensoy KBS acık: ‘öfke’ = ET Açık (> EAT. acuk)” (Gülensoy, 2007, s. 45-46).
- ‘âciz** (< Ar. ‘acz) **1.** Gücü bir işe yetmez olanın durumu, güçsüzlük, **2.** Sf. Gücü bir işe yetmez olan, güçsüz.
- D217-9
- âciz kal- Çok uğraşmasına karşın bir işi yapamamak
- “*El-hâşılı ordu bunun uçından katı incindiler, ‘aciz kaldılar.*”
- Tietze TETTLâciz: ‘kuvvetsiz, zayıf’ <Ar. ‘aciz (2002, s. 90).
- aç** Yemek yemesi gereken, tok karşıtı
- D168-13, D188-11, D254-8
- “*İmaretler yapam seniñ için*
- Aç görsem toyurayım seniñ için*”
- aç <DLT aç: karnı acılmak, tok olmamak, (DLT, 1986, 22), Gülensoy KBS aç: karnı aç olan, (2007, s. 45), Tietze TETTL aç: aç kalmış, yiyecek bulamayan, 2002, 92), Clauson, EDPT aç: açlık, aç, <ET. āc (1972, s. 17).
- aç-** Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek.
- a.ar D240-5
- a. dı D179-4, D193-3
- a.up D167-6
- a.uban D238-13
- “*Ķan Turalı gözün açdı, Ķapakların Ķaldırdı.*”
- Tietze TETTL aç- “kapamanın aksi” <ET aç- 2002, 91), Clauson EDPT aç- “fiziksel anlamda açmak”, bir düğümü çözmek, ortaya çıkarmak. (1972, s. 18).
- açdur-** Açma işini yaptırmak.
- a.-dı D274-8, D283-8
- “*Ķatun gelüp zindancıya Ķapuyı açdurdı.*”
- açdur- < DLT açdur-: “açtırmak” (DLT, 1986, s. 218), Tietze Açtur- “Birinin bir şey açmasına sebep olmak” aç<eyleminin ettirgenlik durumu (2002, s.92).
- açı-** Acılı, ağırlı olmak. D240-11

- “Buğa açmış-idi, kendüyi bir yüce yirden atdı.”
- açıl- <DLT “yara, vücut, acımak” (1986, s. 252)
- Clauson, EDPT “acı olmak, fiziksel duyu, ekşi olmak, bir hastalıktan dolayı acı hissetmek” (1972, s. 20)
- açıl-** Kendine gelmek, biraz iyileşmek, ferahlamak.
- a. -sun D240-6
- “*Hatun aydur: Yigidüm big yügüdüm, padişahlar Taırınun kölgesidür, padişahına ıaşı olanun işi rast gelmez, aru köñülde pas olsa şarab açar, sen gideli hanum arkuri yatan ala tağların avlanmamışdur, ava bingil köñlün açılsun dèdi.*”
- açıl- <DLT “açılmak” (DLT, 1986, s. 194), Gülensoy KBS açıl- “açılmak < açıl” (2007, s.48), Tietze TETTL açıl- “aç- fiilinin edilgenlik veya dönüşlülük hâli” (2002, s. 93)
- açuk** 1. Açılmış, kapalı olmayan, kapalı karşıtı.
- D177-4, D262-13
- “*Oğul uğurun açuk olsun...*”
2. Bolluk içinde, varlıklı olan
- D169-11
- “*Bu boy Deli Dumruluñ olsun, menden soñra alp ozanlar söylesün, alnı açuk cömerd erenler dinlesün didi.*”
- açuk <DLT “1.açıklık”, “2.bolluk içinde, varlıklı olan kimse”, “3.huyu güzel olan (1986, s. 147), Tietze TETTL açuk “açık kalmış veya açık bırakılmış herhangi bir şey <açık” 2002, s. 93), Gülensoy KBS açuk “açık, kapalı olmayan <ET açuk” (2007, s. 47)
- ad** Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim.
- a. um D232-2, D269-8, D288-3
- a.uñ D214-9, D231-10, D268-13, D286-7, D288-2, D288-13
- a.uñı D214-9

a.-ı D170-4, D182-2, D182-10, D185-1, D189-3, D193-8, D201-11, D214-8, D221-6, D227-1, D231-8, D235-3, D253-10, D253-13, D257-1, D264-5, D265-1, D269-8, D291-7

a.- ın D231-9, D232-1, D232-2, D2268-13, D288-1, D296-7

a. ına D170-8, D202-12, D204-4, D212-7, D214-11, D288-3

a. -lu D281-1

“Adı görklü Muhammede şalavat getürdi, kâfire kılıç koydı”

ad: DLT< ât “isim, unvan, lakap” (1986, s. 250), Clauson EDPT ad: “isim, ad” (1972, s. 32-33), Gülensoy KBS ad: “isim, unvan, ad” (2007, s. 48), Tietze TETTL ad: “isim <ET ât (âd)” (2002, s. 94).

adaḥlu/adaḥlu Sözlü, nişanlı

a. -sın D286-9

“Adaḥlusın ayruḥlar alur iken ḫartup alan...”

adaḥlu < Gülensoy KBS adaḥlı (hık.) ada-k+lı : adanmış (2007, s.49)

adam

(Ar. Ādem) İnsan.

D216-11, D218-1, D218-2 D218-5, D218-7, D219-12, D219-13, D220-3, D220-6, D222-5, D237-, D247-4, D263-13, D264-1, D276-5, D276-6

a. sal- adam gönder- D260-3, D273-3, D283-4, D283-5

a. -uḥ D156-6

a.-lara D274-7

“İçinden bir oḥlan çıḥdı, gevdesi adam, depesinde bir gözi var.”

2. Adamlığa, insanlığa yaraşır yolda. D213-13

“Ḥanum sazdan bir aşlan çıḥar, at urur, apul apul yoruyışı adam kibi...”

Nişanyan SS adam: ~Ar. ādam ‘İnsanların atası; insanoḥlu (2009, s. 4).

ādem

Ar. ādem Dinî inanışlara göre dünya üzerindeki ilk insan, ādem Baba.

D251-6

“Kimse bilmez nicesin görklü Tanrı

Senādeme tac urduḥ”

Nişanyan SS adam: ~Ar. ādam ‘İnsanların atası; insanoḥlu (2009, s. 4).

- ādemī** İnsan, insanoğlu
 ā. -ler 159-6, D168-7
 “*Ādemīler evreni Delü Dumrul elin eline çaldı, kas kas güldi.*”
 Nişanyan SS adam: ~Ar. ādam ‘İnsanların atası; insanoğlu (2009, s. 4).
- ağ** 1. Ak, beyaz
 D158-5, D160-2, D162-10, D164-10, D165-3, D165-12, D165-13, D170-2, D172-8, D176-3, D179-4, D179-5, D181-8, D184-4, D187-4, D192-6, 192-7, D193-7, D197-10, D200-2, D200-8, D201-8, D213-1, D213-3, D219-1, D221-13, D223-5, D224-13, D225-3, D231-8, D232-4, D232-5, D233-5, D233-6, D234-4, D235-1, 235-5, D238-11, D239-3, D239-11, D239-12, D243-5, D244-9, D244-13, D245-2, D245-8, D246-2, D247-10, 248-1, D248-3, D249-8, D249-11, D252-9, D253-1, D256-3, D256-4, D257-11, D258-8, D259-5, D267-5, D267-5, 267-6, D267-7, D267-10, D268-5, D270-11, D277-7, D279-8, D 280-2, 280-12, D285-13, D286-13, D289-13
 a. -ça D157-13, D162-13, D163-12, D164-6, D165-3, D166-7, D167-2, D178-7, D184-1, D184-3, D191-9, D196-13, D232-6, D239-7, D244-10, D248-10, D249-7, D252-12, D252-13, D256-5, D262-9, D280-11, D290-9.
 a. -çam yüzlü anamı D223-6
 “*Ağ şakallu kara şakallu yigitlerüñ canın çoğ almışam.*”
 ağ DLT < ak: ak, beyaz (1986, s. 81) Gülensoy KBS ağ: ak, beyaz < āk ET, DLT (2007, s. 58)
- ağ-** Yükselmek, yukarı çıkmak.
 a. -dı D272-6
 “*Alımadı, şahin pervaza ağdı.*”
 Ağ- DLT<ağ-: çıkmak, belirlemek, yükselmek (1986, 173), Clauson EDPT ağ- : yükselmek āg<ET (1972, s. 77), Tietze TETTL ağ: yükselmek (2002, 109), Gülensoy KBS ağ: Yükselmek, tırmanmak, çıkmak, toplanmak āg< ET, DLT (2007, 51).
- ağa/ağa** (< Moğ.) 1. Ağa, ağabey
 a.-m D259-13, D262-1, D262-12, D268-13,
 a. -muñ D260-1, D260-12

a. -η D259-4

a. sınıu 270-3

“Segrek dahı ağasınıu elin öpdi”

2. Ağa, baba

a.-m D241-11

“Ağız dilden bir kaç kelime haber maña

Ƙara başum Ƙurban olsun ağam saña”

Doerfer TMEN ağa: āqā “daha yaşlı ağabey” (1963, s. 133), Tietze Ağa: ağa/aga “aile ve cemiyet içinde saygı ile anılan erkek” Moğ. <ākā 2002, s. 109), Gülensoy KBS ağa: “ağa, ağabey <Moğ. ākā” (2007, s. 51).

ağaç

Meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki. D178-4, D230-7, D232-1, D281-6

a.- da D258-5

a.-uñ D169-13, D212-13, D253-8

“Yöm vēreyim hanum: Yirlü Ƙara tağlaruñ yıƘılmasun, kölgeliçe Ƙaba ağacuñ kesilmesün...”

Ağaç < DLT yığaç: ağaç, ağaç parçası, 2006: 780, Tietze ağaç: “ağaç < ET ıgáč, ηı<bitki adı”2002, s .109), Clauson EDPT ağaç: “ağaç<ET ıgáč (1972, s. 79), Gülensoy KBS ağaç: ağaç = ıgáč < *ı: ağaç topluluğu, kuru (2007, s. 52).

ağar-

Beyazlaşmak.

a. -duğınıu D158-6

a.- duğın D158-5

“ŞaƘalum ağar-duğınıu ma'nisi budur.”

ağar-- DLT ağ- : değışmek, başkalaşmak, dönüşmek, bozulmak, (1986, s. 173), Gülensoy KBS ağar-- : “Beyazlamak ağar- ~ akar- < *āk+ar-, (2007, s.52), Tietze TETTL ağar--: “aklanmak, beyazlanmak < ak+ar” (2002, s. 109).

- ağayıl** Ağıl, koyun ağılı, koyun sürüsü
a. -uñ D262-7
a. -da D163-11-12, D167-2, D196-13
a. -um D269-2
“Ağayılum güdende çobanum mısın.”
ağayıl < DLT ağıl: ağıl, koyun yatağı, (1986, 73), Tietze TETTL ağayıl: koyun ve keçileri barındıran çit veya duvarla çevrili yer <ET ağıl 2002, s. 111), Clauson EDPT ağıl: hayvanlarla çevrili, sığır kümesi ya da koyun çiftliği, (1972, 83), Gülensoy KBS Ağıl: Koyun barınağı <* ağıl (2007, s. 53).
- Ağça kıala** (y. a) Ağça Kale
A. kı Sürmelü D280-1
*“Ağça Kıala Sürmelüde at oynatdum
At ile Kıarun iline çapkun yetdüm”*
- ağır** Tartıda çok çeken, hafif karşıtı. D188-9, D233-1
“Mancılığı ağır taşdan gızıldayup kıatı inen...”
ağır < DLT ağır: ağır (1986, s. 52), Gülensoy KBS ağır: ağır < ağ-(-ı)r (2007, s. 54), Tietze, TETTL, ağır: “tartıda çok çeken < ET ağır (2002, 111), Clauson EDPT ağır: “ Fiziksel anlamda ağır” (1972, s. 88).
- ağırt-** Bağirtmak, böğürtmek, haykırtmak, anırtmak D283-10
“Borı ağıar-dup köçdiler, yola girdiler.”
ağırl- TS ağır-: anırtmak, haykırtmak (1995, s. 42), Tietze TETTL “ağır-: bağirtmak, böğürtmek, anırtmak <* ākır- (2002, s. 111), Gülensoy KBS ağır-: bağirtmak, böğürtmek, anırtmak <*ā+ yansıma +kıIr- (2007, s. 54).
- ağırla-** Konuğa saygı göstererek onun her türlü rahatını, gereksinimini sağlamak.
a. -dı D200-13, D237-12
“Düğün itdi, kıalın Oğuz biglerin ağırladı.”
ağırla- < DLT ağırla-: ağırla- “ağırla- ikram etmek ve ihsan etmek” (1986, s.300), Gülensoy KBS ağırla-: “saygı göstermek ve ikramda bulunmak, <*ağır+la-(2007,54), Tietze TETTL ağırla-: “İkram ve izaz etmek” < ET ağırla- (2002, s.111), Clauson EDPT ağırla-: “Birisini saygı göstererek misafir etmek” (1972, s. 94).

ağız Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ.

D194-12, D241-10, D244-13

a. -um D157-12

a. uñ D246-5, D258-5, D258-12, D268-8, D269-12

a. -ı D182-7

a. -nuñ D180-5

a. ın D185-12, D276-10

a. -ına D217-2, D236-11, D274-5, 276-8

a, -lu D234-5

a. -lum D199-9

“Sen gelürsin bir bigüm görünmez bağrum yanar

Ağız dilden bir kaç kelime haber maña”

ağız < DLT ağız: ağız (1986, 55), Gülensoy KBS “ağız: < *ağız” ,(2007, 55), Tietze, TETTL “yüzdeki maruf organ <ET ağız” (2002, s. 111), Clauson EDPT ağız: “anatomik anlamda ağız” (1972, s. 98).

ağla- Üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık vb.nin etkisiyle gözyaşı dökmek.

a. -ruz D156-2

a.-rsız D155-13

a.-r mısın D163-3

a.-dı D155-11, D220-12, D221-4, D223-10, D225-2, D24013, D257-4, D282-8, D283-1

a. -yuban D259-9

a. -r D181-2, D183-10

“Aydur: Mere kavatlar ne ağlarsız, menüm köprim yanında bu gavğa nedür, niye şiven édersiz dedü.”

ağla- < DLT ığla-, yığla- (1986, 287), Tietze TETTL ağla-: gözyaşı dökmek, <ET ığla- (2002, s. 112), Clauson EDPT ağla-: ığla-: ağla- <ET ığla-, (1972, s. 85). Gülensoy, KBS ağla-: <*ığla- <ığla- <*hığla-: ağla- (2007, s. 56)

- ağlaş-** Birlikte ağlamak.
a. -dılar D181-1, D183-10, D217-9, D224-2, D256-5
“Uşun Koca oğul oğul diyü ağça yüzlü anası-y- ile ağlaşdılar, buzlaşdılar.”
ağlaş-: < DLT ığlaş- , yığlaş- (1986, s. 240), Gülensoy ağlaş- : birlikte ağlamak
< ET yığlaş- (2007, 57).
- ağlat-** Ağlanmasına yol açmak.
a. -duñ D223-5
a. -mışam D233-5, D233-7
a. -mışsın D232-5
a. -mağıl D267-10, D224-13, D259-5, D248-3, D243-11
“O zalım senden ayırdı ola kardaş
Ağ şakallu babamı oğul diyü ağlatduñ ola kardaş”
ağlat- < DLT yığlat-: ağlatmak (1986, s. 355), Clauson ağlat: ağlamak fiilinin
ettirgen hâli ağlat <ET ığlat- (1972, s. 85-86).
- ağrıl-** Bağırarak, böğürmek, haykırmak, anırmak.
D271-2
“Gümbür gümbür davullar çalındı, altun tuç borılar ağrıldı.”
ağrıl- TS ağır-: anırmak, haykırmak (1995, s. 42), Tietze TETTL “ağır-:
bağırarak, böğürmek, anırmak <* ākır- (2002, s. 111), Gülensoy KBS ağır-:
bağırarak, böğürmek, anırmak <*ā+ yansıma +kİr- (2007, s. 54).
- ah,āh** (<Fars.) 1. ünl. Sesin tonuna göre pişmanlık, öfke, özlem, beğenme, sevgi vb.
duygular anlatan bir söz. D262-10
“Ata ana āh itdiler.”
2. ünl. Ağrı, acı duyulduğunda söylenen bir söz. D242-9
“Bir gice döşeginde katı inledi, āh itdi.”
Tietze, TETTL āh: nida, Ar., Fars. Āh (2002, s. 114)
- ‘ahd** (<Ar.) Verilen söz, ahit, anlaşma.
‘a. -um D232-11
“Kalkubanı yirümden tıram dir-idüm

Kalın Oğuz béglerinden ‘ahdum bozam dër-idüm’

Tietze TETTL, ‘ahd: verilen söz, va’d’ <Ar. ‘ahd a.m, hd kökünden (2002, s. 115)

āhır 1. sf. (<Ar.) Son, sonraki, 2. zf. Sonra, en sonra, sonunda.

D213-2, D217-10, D244-1, D258-4, D 258-5, D258-9, D271-9

“...Ağ bürçeklü anañ yiri behişt olsun, āhır şoñı aru imandan ayırmasun...”

Tietze TETTL āhır: “Son, nihâyet, sondaki, sonuncu” <Ar. āhır (2002, s. 118)

ağşam Güneşin batmasına yakın zamandan gecenin başlamasına kadar olan vakit, akşam vakti, akşamleyin. D172-5

“...Oğul şabağ varup öylen gelmek olmaz, öylen varup ağşam gelmek olmaz...”

Gülensoy KBS ağşam: gündüzün son ve gecenin ilk saatleri, <āk+şam (2007, s.60), Clauson, EDPT ağşam: Akşam, Sogdca *yş’m krş. Fars. şam ,(1972, s. 96), Tietze, TETTL ağşam: gündüzün son, akşamın ilk saatleri, < ET. Ağşam < Sogd ? (2002, s. 120). Eren, TDES akşam: gündüzün son gecenin ilk saatleri, akşam < Sogd. *yş’m <Av. Xşāniye ‘gece’; Sogd ‘yşp, yşph’(1999, s. 6).

ağtarıl- Yere inmek, attan inmek. D290-3

“Kazan dāhu ağtarıldı, yire indi, oğlınuñ boynın öpdi.”

ağtar- <DLT axtar-: aktar- (1986, s. 219), Tietze, TETTL ağtar- : bir yerden bir yere veya bir şekilden bir şekile geçirilmek, < ET ağtar-/ağtar- (2002, s. 132), Clauson EDPT ağtarıl- : ‘değiştirmek, dönüştürmek, aktarmak’ edilgen hâli < ET ağtarıl/ağtarıl- (1972, s. 81-82).

ağ Kar, süt vb. nin rengi, beyaz, kara ve siyah karşıtı. D178-6, D280-8, D280-10, D286-12.

A. Hışar Qal°ası (y.a) D280-1

“Ağ çadır dikdiler...”

Ağ < DLT ağ : ak, beyaz (1986, s. 81), Tietze TETTL ağ : “beyaz” < ET ağ (2002, s.122), Clauson EDPT ağ : beyaz < ET ağ (1972, s. 75), Gülensoy KBS ağ: ak, beyaz < ET āk (2007, s. 58).

ağ- Sıvı maddeler veya çok ince taneli katı maddelerin bir yerden başka bir yere gitmesi.

a. -dı D180-5

a.- an D170-1

“...Yırlü kara tağların yıkılmasun, kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün, kamin akan görklü şuyun kurımasun, kâdir Tanrı seni nâmerde muhtac itmesün...”

ağ- DLT < ağ-: akmak (1986, s. 168), Tietze, TETTL ağ- : su gibi gitmek < ET ağ (2002, s. 122), Clauson EDPT ağ- : her türlü sıvının akması, <ET ağ- (1972, s.77), Gülensoy KBS ağ: sıvı veya çok ince taneli maddeler için bir yerden bir yere gitmek, <*ak- (2007, s.58).

ağça

Her türlü madenî para. D155-4, D155-6, D165-6, D229-5, D235-13, D280-2

a. mı (soru) 174-7

a. -ı D167-11

“Altun ağcağ harcayur olsam menüm kefenüm olsun”

Tietze TETTLE ağça: ağça/akçe ‘para’ ağça beyazımsı ak+sıfata eklenen -ça küçültme eki, (2002, s. 124), Gülensoy KBS ağça: ağça ‘para’ < ET. ağı ‘varlık, hazine’ +ça, (2007, s. 59).

Ağ Hisar

(y. a.) Ak Hisar

A. Kal’ası D280-1

“Ağ Hisar Kal’asının burcın yıkdım”

akıl

a. (<Ar.) Düşünme, anlama ve kavrama gücü, us. D182-8

a. -ı (iyelik) 240-7

“Begil gördi hatun kişinün akılı keleşisi eyüdü.”

Tietze TETTL akıl: akl/akıl ‘düşünme kabiliyeti, us; şuur; hafıza < Ar. akil (2002, s.127)

ağın

Düşman topraklarına yapılan baskın. D174-10, D254-12

a. -dan D221-1

“...Kazan bigden ağın diledi.”

ağın < DLT ağın: sel, akıntı (1986,s. 15), Tietze TETTL ağın: ağın ‘kalabalık hâlinde hareket’, < ET ağın (2002, s. 125), Clauson EDPT ağın: ‘akım, akış’ (1972, s.87), Gülensoy KBS ağın: ‘sel, akıntı’ < ET ak+ın (2007, s. 59).

ağınçı

Düşman ülkesine ağın yapan savaşçı D254-12

a. -lar 252-7

a.- laruŷ D189-8

“Aķınçılar kâfirün ilin günin urup kızın gelinin esir itdiler.”

Aķınçı < DLT aķınçı: akıncı, geceleyn düşmanı basan asker (1986, s. 77),
Gülensoy KBS aķınçı: akıncı <* aķınçı (2007, s. 59).

aķındı

Akma işi

a.-lu D179-6, D186-8, D223-8, D239-3, 239-11, D258-4, D267-4

“Aķındılu görklü şuyı delüp dünin kiçdüm ”

Aķındı < DLT akıntı (1986, s.140), Tietze TETTL aķındı: akıntı ‘suyun vs.’nin
bir tarafa doğru hareket etmesi, <ak-+ ıntı 2002, s.126), Gülensoy KBS aķındı:
akıntı ‘akmak işi’ <*ak-ıntı (2007, s.59).

al

Kanın rengi, kızıl, kırmızı. D156-4, D158-7, D158-11, D160-8, D162-12, D164-
5, D166-7, D178-8, D178-12, D198-5, D244-2, D245-10, D246-6, D246-10,
D247-8, D248-7, D249-4, D250-2, D253-1

a. -ça D183-11, D192-8, D192-8, D196-8, D232-9, D243-7, D248-2, D282-13,
D289-9

“Boynı şınsun al ayğırı buñun bindüm.”

al < DLT al: al renk (1986, s. 162), Tietze TETTL al: al ‘kuvvetli açık kırmızı’ <
ET āl 2002, s.135), Clauson EDPT al: al ‘ kırmızı’ (1972, 121), Gülensoy KBS
al: al ‘al’ <OT āl (2007, s. 61).

al-

1. Bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak.

a.- dum D277-7

a. -dı D159-1, D159-12, D191-1, D199-1, D217-3, D217-4, D227-1, D228-10,
D230-8, D250-7, D267-2, D268-4, D287-8, D288-7, D289-7

a. -dılar D182-1, D216-7, D255-8,

a. D215-7, D228,8, D274-4

a. -uŷ D183-11

a. -up D227-6, D228-11, D225-11, D275-8, D276-13, D287-6, D288-5

a. -an D188-10, D288-4.

“Yüzi dönmez kılıcum ele aldım.”

2. Ele geçirmek, fethetmek

a. -dum D279-6

a. -dılar D280-4, D290-8.

“Kal’ayı aldılar, kilisesin yıkıp mescid yaptılar.”

3. Bir şeyi veya bir kimseyi bulunduğu yerden ayırmak

a. -dı D192-1, 223-12, D270-11

a. -am D289-3

a. -up D214-3, D238-10

a. -uban D178-9

“Üç canavar öldürdüğü için bir kızçuağzımı aldı gitdi dedi”

4. Birlikte götürmek

a. -duş D171-11, D216-2, D217-1

“Kan Turalı yiründen turdı, kırk yigidin yanına aldı.”

5. Kabul etmek

a. D260-10, D261-13

a. -dı D179-2

“Tekür ‘aleyk aldı”

6. Erkek, kadınla evlenmek

a. -dum D252-9

a. -dı D253-1

a. -sam D177-12

a. -asın D171-7

“Ala gözlü oğluna al duvaflu gelin aldı.”

7. Bürümek, sarmak, kaplamak

a. -dı D272-9

a.-miş D267-9

a. -miş yigit D263-9

“Gider iken Kazanuş gözini uyhu aldı”

8. Kazanmak, elde etmek

a. -duş D235-1

a. -ımadum D224-8, D224-10, D224-11

a. -ımadı D250-10, D250-13, D272-6, D279-5, D289-3

a. -ımadılar D251-2

a. -ur- idi D155-4

“Erlık ile kardaşuñ kanın aldun, qalın Oğuz biglerini yükden kırtardun...”

9. Gidermek, yok etmek

a. -duñ D234-13

a. -dı D156-5, D169-7, D201-5, D218-1, D252-4, D291-2

a. -mışam D158-4, D158-6

a. -ğıl D161-10, D162-7, D169-2

a. -sa D238-3

a. -am D158-10

a. -ur D161-9, D163-1, D164-7, D166-8

a. -an D161-1

a. -duğun D160-5

a. -ur- isen D169-2

a. -ma D160-11

a. -maya D156-10

a. -mayınca D232-9, D260-2, D260-13

“... Bir dahı yahşı yigidün canın almaya didi.”

10. Çalmak

a. -masunlar D229-4

“Menüm hazinem var, ol kıocalar almasunlar.”

11. Bir işi yapmak, gerçekleştirmek

a. -dı D193-7

“Hak Ta‘āla dergāhında hāşıl oldı diyüp abdest aldı.”

12. Sarmak, kaplamak

a. -dılar D290-5

“Çevre aldılar, cemi‘esi atdan inüp Kazanun elin öpdiler.”

13. Sevindirmek, gönül almak

a. -an D175-13, D176-10

“Göz kaçuban köñül alan anun görklüsi olur.”

14. Önden gitmek, önce davranmak

a. -dı D219-4, D262-7, D262-6, D262-8

a. -up D219-5

“Depegöz öjün alup yidi kerre yirine getürdi.”

15. İbret almak, ders almak

a. D215-13

“Çoban bu yığanağı göricek ‘ibret aldı.’”

al- <DLT al-: almak (1986, s.168), Clauson EDPT, al- : ‘almak’ (1972, s.124), Tietze TETTL, al- : ‘tutup bulunduğu yerden ayırmak, götürmek, yerini değiştirmek, nakletmek’ < ET al- 2002, s.135), Gülensoy KBS, al- : almak < ET al- (2007, 61).

ala

1. Karışık renkli, çok renkli, alaca.

D175-11, D176-8, D178-7, D179-2, D181-7, D184-5, D186-8, D187-8, D189-11, 194-9, D198-4, D200-3, 235-6, D239-2, D239-10, D240-6, D241-9, D244-12, 245-8, 257-9, 267-4, 271-2, 280-13

“Ala yılan olup meni şoksun”

2. Ela gözlü. D186-7, D192-6, D197-10, D231-3, D232-7, D233-3, D238-9, D239-1, D239-7, D239-12, D241-10, 242-13, D242-1, D246-3, D259-10, D262-9, 266-12, D267-8, D280-3

“Ala gözden ayırduş yigit meni.”

ala < DLT ala: alaca (1986, 81), Gülensoy KBS ala: ala, alaca < OT āla (2007, 61).

alaca

Birkaç rengin karışımından oluşan renk, ala. D244-6, D244-9, D280-10.

“...Kaz alaca yunduşu turgurmaya...”

alaca < Gülensoy KBS alaca < āla+ca: çok renkli, karışık renkli (2007, s. 62), Tietze TETTL alaca: ‘tek renk olmayan karışık renkli’ <ala +ca eki (2002, s.138).

alan

Alaca, alaca, sabahın ilk aydınlığı, alaca karanlık D268-5

“Alan şabah yirümden tırduşım kartaş için”

Tietze TETTL alan: alassabâh/alassabah ‘şafak vakti, sabahleyin’ < Ar. ‘alā üzere ve şabâh sabah’ kelimenin başı halk dilinde ‘ala karışık, henüz tam olmayan’ sıfatı zannedilerek erken, çok erken mânasını almıştır. 2002, s.142).

alar

ala, aydınlık, ilkydınlık, sabah aydınlığı (krş. Alan)

D287-13

“Alar taş ile yirinden tıran yigit ne yigitsin”

alar< DLT alar-: ala olmak, alacalaşmak (1986, s. 179), Tietze TETTL alar-: ‘kızarmak’ < ET alar, al+ar- 2002, s.142), Clauson EDPT alar-: ‘çeşitlenmek, beneklenmek’ (1972, s. 150), Gülensoy KBS alar-: ‘şafak sökmek, ışımak’ < al+ar- (2007, s. 63).

Ala Tağ (y. a) Ala dağ

A. T. D257-9

A. T -ı D181-7, D186-8, D244-12

A. T -dan D239-2, D239-10, D245-8, D267-4

A. T -lar D241-9

A. T -laruñ (iyelik) 240-6

“Arķurı yatan ala tağlar etegine ava varduñ”

alay 1. ask. Genellikle üç tabur ve bunlara bağı birliklerden oluşan asker topluluğı.

“Mere yigit öñinçe bu çerinüñ bir aķ sancaklu alay çıķdı.”

2. Saf saf savaş düzenine geçmek, alay bağlamak.

“Görđi kâfirler alay bağlamış gelürler.”

3. Bayram, cenaze vb. törenlerde sıralı olarak giden insan topluluğı, kortej.

“Bu maħalda Oğuz erenleri alay alay geldi.”

Tietze TETTL alay: ‘muharebe hattı, saf’ < Yun. Alayı< Bizans Yun. Alláğion ‘askerî kıt’a 2002, s. 144). Eren TDES alay: ‘üç tabur ve bunlara bağı birliklerden oluşan asker topluluğı’ < R Alláğion. (1999, s. 8).

aldan- Görünüşe bakarak yanlış bir yargıya varmak, yanılmak.

a. -madum D280-4

“Ala gözlü kızın, gelinin getürdiler aldanmadum.”

Aldan- < DLT alda- : aldatmak (1986, s. 273), Tietze TETTL aldan-: ‘başkası tarafından aldatılmak’ < ET alda- 2002, s. 145), Clauson EDPT aldan- : alta- ‘Kandırmak, hile yapmak, dolandırmak’ < ET alta- (1972, s. 133), Gülensoy KBS aldan-: aldan- ‘inanmak, kanmak’, < al ‘hile’+ da- n- dönüşlülük (2007, s. 65).

aldur- Başkasına kaptırmak.

a. -mayınça D159-11

“...Mere men anı kor-mıyam toğana aldurmayınça dedi.”

aldur: < DLT aldur- ‘malını elinden aldırarak soyulmak’ (1986, s.87), Tietze TETTL aldır- ‘almaya emir veya sebebiyet vermek’ < ET altur- 2002, s. 147), Clauson EDPT aldır: birisinden herhangi bir şeyin alınmasına izin vermek’ < ET altur- (1972, s.133), Gülensoy KBS aldır: ‘aldırarak’ ET (Orh.) altuz- (2007, s. 65).

°alem (<Ar.) Bayrak, sancak. D231-12, D268-11, D269-6

°a. -lü D285-13

“Kazan gördi kim leşker öñinçe bir ağ boz atlu, ağ °alemlü egni bek demir tonlu Oğuzun öñinçe geldi...”

Tietze TETTL °alem: ‘bayrak, minarenin veya sancağın tepesindeki sembolik süs’ <Ar. °alam, alâmet 2002, s.148).

°ālem (<Ar.) 1. Dünya, cihan. D157-6.

“Dünya °ālem Delü Dumruluñ gözine karangu oldı.”

2. Evren

°ā. -leri D251-13

“...°ālemleri yokdan var iden Allahuma şığındum didi.”

Tietze TETTL °ālem: ‘ dünya’ <Ar. ālam 2002, s.148).

ālet (<Ar.) Bir el işini veya mekanik bir işi gerçekleştirmek için özel olarak yapılmış bir nesne.

Ā. -leri D251-13

“Kılıç ve süñü ve çomak ve sāyir cenk āletin geydürüp tonatdılar.”

Tietze ālet: ‘âlet/alat: aygıt< Ar. āla. 2002, s.149).

°aleyk (<Ar.) Senin üzerine

°a. al- “Selâm almak” D179-2

“Tekür “°aleyk aldı.”

Tietze TETTL °aleyk/aleyke: ‘esselâmün aleyk duası’ 2002, s. 150).

alın Yüzün kaşlarla saçlar arasındaki bölümü

a.-uñ D192-7

a.- uñda D170-2, D213-3

a. -ı D169-11

a. -ımı D179-4, D193-7

a. ın D185-2

a. -ma D185-3, D182-4

a.- lu D239-3, D239-12, D244-13, D245-9, D249-11, D253-1

“Ağ alınlı Bayınduruñ divanına çapar vardum”

alın < DLT alın: alın, cephe, dağın ön cephesi (1986, s. 78), Tietze TETTL alın: ‘yüzün üst kısmı’ <ET alın 2002, s.153), Clauson EDPT alın: ‘alın’ (1972, s. 147), Gülensoy, KBS alın: ‘alın’ ET ,OT *alın < *halın .(2007, s. 66).

alın-

1. Alınmak, yenilmek, alt olmak

a. -duğın D284-11

“Gördi kim kalçayı aldılar, kaçdı teküre vardı, ayaşofya alınduğın haber viridi.

2. Kızmak, tutulmak, üzölmek.

a.- duñ- ise D251-10

“Oğlan alınduñ ise Tañrıña mı yalvarursın, senüñ bir Tañrıñ var ise menüm yitmiş iki puñhanam var dedü.”

alın- <DLT alın-: alınmak, kendi başına alcağını almak (1986, s. 203), Tietze TETTL alın: ‘tutulmak, kızmak, üzölmek; bir söze kızmak, onu(belki yanlışlıkla) kendi üzerine alarak gücenmek’ <al- eyleminin dönüşlölük hâli -(ı)n- 2002, s. 153), Gülensoy KBS alın-: alınmak, tutulmak, kızmak, üzölmek’ < al- (ı)n- (2007, s. 66).

Alınca

(y. a.) Alınca

A. Kalçası D255-3, D255-13, 256-13.

alış-

Heyecanlanmak.

a. -madum D277-4.

“Elli biñ er gördümise [yağı] gördümise el vèrmedüm

Altmış biñ er yağı gördümise alışmadum.”

alış- DLT < alış- ‘bir hakkı alma ,verme, alacak, almakta yardım etmek’ (1986, s. 62, 188), Tietze TETTL alış- ‘birbirinden almak, aralarında ticarete bulunmak’ < ET alış- 2002, s. 153), Clauson EDPT alış- ‘ almak, birisinden bir şey almak’ (1972, s. 153), Gülensoy KBS alış- ‘ Sürekli ister olmak’ < al-ış- (2007, s. 66).

alış-

Karşılıklı almak

a. -a virişmege geldük D178-5

“Virişmege alışmağa geldük didiler.”

alış- DLT < alış- ‘bir hakkı alma ,verme, alacak, almakta yardım etmek’ (1986, s. 62, 188), Tietze TETTL alış- ‘birbirinden almak, aralarında ticarete bulunmak’ < ET alış- 2002, s. 153), Clauson EDPT alış- ‘ almak, birisinden bir şey almak’ (1972, s. 153), Gülensoy KBS alış- ‘ Sürekli ister olmak’ < al-ış- (2007, s. 66).

alkış Hayır dua, övme, kargış karşıtı. D234-11

“Hem Başata alkış virdi.”

alkış < DLT alkış: alkış, övme (1986, s. 97), Gülensoy KBS alkış ‘ hayır dua, kargış karşıtı< * alka- ~ (*alkı- övmek)’ (2007, s. 66), Eren TDES alkış ‘bir şeyin beğenildiğini anlatmak için el çırpma, < alka- (~*alkı-), (~*alkı-) + -ş’ (1999, s. 9), Clauson EDPT alkış ‘övmek’ (1972, s. 137-138).

Allāh (< Ar.) Kâinatda var olan her şeyi yaratan, koruyan, tek ve yüce varlık, Tanrı.

D155-10, D156-4, D156-7, D160-12, D161-1, D161-3, D161-10, D162-3, D168-8, D198-7, D214-9, D231-12, D235-1, D251-4, D253-8, D269-6

A. -uma 251-13

“... ĞAlemleri yokdan var iden Allahuma şığındım didi.”

Tietze Allah ‘tanrı < Ar. al- lāh (al harf-i târif ve ilāh ‘tanrı’)’ 2002, s. 156).

almağ 1. Gidermek, yok etmek

a. -a D165-10, D168-7

“Böyle diğeç ĞAzrā’il geldi Delü Dumruluğ canın almağā.”

2. Erkek, kadınla evlenmek

D179-8

“Tağrı buyuruğı-y- ile Peyğamber kavli-y- ile kızuğı almağā gelmişem.”

alp Kahraman, cesur. D169-11, D176-6, D181-10, D188-13, D184-6, D197-1, D231-9, D237-9, D248-4, D248-12, D256-7, D259-7, D268-12, D283-8.

A. Rüstem D218-10, D249-13, D288-10, D288-13, D289-2.

a. -um D289-13

a.- umuz D231-13

a.- uğuz D231-8, D268-12

a. -lar D218-7, D221-11, D238-7

“Bu boy Deli Dumruluğ olsun, menden şoğra alp ozanlar söylesün...”

alp <DLT alp: ‘yiğit, kahraman, bahadır’ (1986, s. 40-41), Gülensoy KBS alp ‘ alp, yiğit < ET. ālp’ (2007, s. 67), Tietze alp ‘kahraman, pehlevan’ < ET . alp’ 2002, s. 157), Clauson EDPT alp ‘sert ve zorlukların üstesinden gelebilen’ (1972, s.127).

Alp Rüstem (k. a.) Alp Rüstem

A. R. (Düzen oğlu A. R.) D249-13, D288-10, 288-13, 289-2

“ *Düzen oğlu Alp Rüstem maña dërler.* ”

alt

Bir şeyin yere bakan yanı, zir ,üst karşıtı.

a. -umda 248-7

a. -uñda D239-6

a. -uñdağı 245-10, D249-4

a. -ında D163-12, D176-13, D198-6, D229-1, D247-8, D274-10, D275-5.

a. -ında mı D274-9

a. -ındağı D250-2

a. -ından D241-2, D266-7.

“*Kaftanı altından ayağın berk şardı.*”

alt < DLT altın ‘alt, aşağı (1986, s. 108), Gülensoy KBS alt “*alt, aşağı <* al ‘aşağı’+t (2007, s. 67), Tietze TETTL alt “üstün aksi < ET . alt 2002, s. 158), Clauson EDPT “alt alt, daha düşük” (1972, 130).

altı

Beşten sonra gelen sayının adı. D186-3, D187-6, D250-7, D261-10, D263-6, D279-5, D279-6, 287-6.

“*Altı perlü gürzini eline alup Kazanı çaldı.*”

Gülensoy KBS altı “altı < ? al +t + ı (2007, s. 67), Tietze altı “ 6 rakamı beşten sonra gelen rakam < ET altı 2002, s. 158), Clauson altı “ altı” (1972, s. 130).

altı yüz

Altı yüz D192-2, D255-11-12

“*İçin kara tonlu gök demürlü altı yüz kâfir seçdi.*”

altmış

Altmış. D218-7, D219-12, D263-13, D264-1, 264-10.

“*Tekür aydur: Tu yüz kerre, altmış kişi bir oğlanı tutamadunuz dedi.*”

Tietze TETTL altmış “60 rakamı < ET . altmış 2002, s. 159), Clauson altmış “altmış < ET . alt+ mış” (1972, s. 130), Gülensoy KBS altmış “ 60 altı kere 10 ET. altmış <* altı+mış” (2007, s. 68).

altmış biç altmış bin. D277-4

“Altmış biç er gördüm ise aytışmadum.”

altun Altın. Yüksek değerli, paslanmaz element. D157-11, D163-5, D163-13, D165-5, 166-13, D167-11, D174-7, D229-5, D235- 13, D238-12, 239-6, D271-1, D279-4, D280-3, D284-4.

“Gördi kim altun akça yığılmış.”

altun< DLT altun: “altın” (1986, s. 52), Tietze TETTLE altun “bir cins metal” < ET altun, 2002, 159), Clauson EDPT altun “altın” < ET altun (1972, s. 131), Gülensoy KBS altın “ Altın madeni, bu madenden yapılmış” < ET al+tın (2007, s. 67).

aman (<Ar .) amān Bir suçun bağışlanmasının istendiğini anlatan söz.

D160-4, D165-10, D165-12, D194-3, D252-5.

“Kāfir aydur: Yigit aman, sizün dine ne dirler, dinünje girdüm didi.”

Tietze TETTL aman/eman “yenilene gösterilen merhamet, intikam veya cezalandırmadan vazgeçme” < Ar. amān . 2002, s. 161).

āmennâ (< Ar.) İman ettik ve tasdik ettik, inandık.

D193-5

“Yer öpdü aydur: Āmennâ ve şaddaknâ maşşudumuz hak ta‘āla dergahında hāşıl oldı diyüp aru şudan ‘abdest aldı.”

Tietze TETTL amenna “doğru, diyecek yok, kabul! < Ar. amannâ 2002, s. 167),

āmin (<Ar.) Āmin “Öyle olsun , Allah kabul etsin” anlamlarında, duaların arasında ve sonunda kullanılan bir söz.

D271-11, D291-5.

“Ölüm vakti geldiğinde aru imandan ayırmasun, günahıñuzı Muḥammed Muştafa yüzi şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdar görsün ḥanum hey!”

Tietze TETTL āmin “duaların arasında ve sonunda ‘öyle olsun’ anlamında” <Ar. āmīn <İbr. amēn. 2002, s. 167).

amma (<Ar.) ammā, ama, lâkin.

D214-4, D215-8, D215-9, D219-13, D226-10, D237-8, D238-1, D247-2, D283-2, D283-4.

“Anası ağladı aydur: Oğul babañ sağdur amma söylemege korhar idiüm...”

Tietze TETTL amma/ama “ fakat < Ar. ammā. 2002, s. 167).

añ- Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, hatırlamak.

a. -dı D260-4, D262-9

“Ala gözlü oğluñ kardaşını añdı gider.”

Gülensoy KBS anmak “ Zikretmek, sözünü etmek < ET añ-” (2007, s. 68), Tietze TETTL anmak “ Hatırlamak, aklına getirmek <ET añ-” 2002, s. 169), Clauson EDPT anmak “hatırlamak, aklına gelmek < ET añ-” (1972, s. 168).

ana Ana, anne D164-4, D164-8, D164-11, D175-6, D177-2, D257-8, D258-1, 258-12, D259-1, D259-3, D259-11, D259-12, D260-3, D262-5, D262-10, D282-10, D282-12.

a. -dan D179-10

a. -m D162-6, D177-13, D191-9, D194-8, D232-1

a. muñ D190-5

a. -mı D223-6, D232-5

a. -ma D166-9, D262-3

a. -mdan D262-4

a. -ñ D165-13, D168-2, D187-5, D213-2, D284-4

a. -uñdur D164-2

a. -ñuñ D282-5

a.- ñı D176-3, D224-13, D259-6, D267-10

a. -ıña D164-3

a.-sı D164-11, D164-12, D165-8, D194-6, D194-8, D195-1, D217-11, D220-11, D224-2, D258-2, D262-13, D283-1

a. -sı-y-ile D246-9, D256-5

a. -sinuŋ D169-5, D169-7, D177-5, D224-2, D224-3, D225-7, D257-7, D263-2

a. sını D267-7

a. -sına D164-4, D234-6, D258-11, D282-9, D290-9

“Deli Dumrul babasından yüz bulmayup sürdi anasına geldi.”

ana < DLT ana: ana, (1986, s. 32), Gülensoy KBS “ana “ana, anne” *ana (2007, s.69), Clauson EDPT “ anne <ET ana” (1972, s. 169), Tietze TETTL ana “anne < ET ana, 2002, s.169).

aña ona, oraya D156-2, D163-9, D163-10, D163-11, D163-13, D167-3, D173-3, D202-11, D222-6, D236-5, D253-3, D261-6, D266-2, D275-1, D275-13.

“Begil dirler-idi bir yigit var-idi, aña bakdı aydur...”

ana< DLT aña (1986, s. 352), Tietze TETTL ana “ona” 2002, s. 170), Clauson EDPT ona“zarf < ET aña (1972, s. 170), Gülensoy KBS ona “(zm) o zamirinin yönelme durumu <ET, OT . ‘anı’ ~anga, angar ‘ona’ (2007, s. 625).

ancağ “Bağlaç, lâkin, ama fakat, yalnız” sözleri gibi bir düşünceye karşıt ikinci bir düşünceyi anlatan bir söz.

D173-10

“Bu otuz iki baş kim burcda aşılımış idi, kağan aşlan ile kara buğranuñ yüzün görmemişler idi, ancak buğa buynuzında helâk olmuşlar- idi.”

ancak <DLT ança “o kadar, öyle, öylece” (1986, s. 63), Gülensoy KBS ancak “ Yalını, sadece < ET . İnçä~inça~inçäk < *anca ok ‘işte’(2007, s. 69), Tietze TETTLE anca “sadece, yalnız” < ET ancak 2002, s. 174).

and Kendi kendine söz verme, ahit, yemin. D262-1, D275-13, D276-4, D285-5, D285-7.

“Kâfirler Kazan eyü and içdi deyü sevindiler.”

and <DLT and, yemin (1986, s. 42), Tietze TETTL ant “and/ant yemin < ET . and 2002, s. 175), Clauson EDPT and “ant/and yemin <ET and .(1972, s. 176). Gülensoy KBS and “yemin < *ānt” (2007, s. 69).

anda onda, orada D195-3, D243-8, D277-8, D278-9, D279-8, D280-5

a. var. D257-11

“Anda dahı erem bigem diyü öginmedüm”

anda< DLT anda : “orada , onda, ondan sonra” (1986, s. 109), Clauson EDPT anta “orada, öyleyse, o halde <ET anta”, (1972, s. 176), Tietze TETTL anda “onda <ET anta/anda” 2002, s. 175).

andan Ondan , ondan sonra, oradan D166-4, D166-5, D183-6, D185-4, D212-3, D255-1, D261-13, D266-9, D275-2, D275-11, D281-7.

“Andan öldürür-iseñ mere kâfir öldür meni.”

andan< DLT andan: ondan, ondan sonra. (1986, s. 108), Tietze TETTLE andan “ondan, (krş. ol), ondan sonra” 2002, s. 175).

aşdurt- Andırmak, yad ettirmek.

a.- mayasın D246-6

“Öleyim ağzuñ için oğul, ola kim menüm kiçmiş günümü aşdurtmayasın dedi.”

aşdurt- < DS andır- “hatıra getirmek, hatırlamak, anmak” (1993, s. 260), Dilçin YTS aşdurt- “andır-: Hatırlamak” (2018, s. 18).

anı Onu.

a. D222-10, D230-8, D257-1, D279-6.

“Altı baş erile men Kazan vardum, altı güne komadum, anı aldum.”

anı < DLT anı: onu, ona, (1986, s. 27), Gülensoy KBS onu “O zamirinin belirtme durumu” <ET., OT. Anı~onu” (2007, s. 627).

anlar Onlar. (bkz. Ol).

a. D201-4, D291-2

a. -lara D166-5, D285-1.

“Dünyā menüm deyenler? Anlar dañı bu dünyaya geldi geçdi, kervān gibi kondı göçdi.”

anlar < Gülensoy KBS onlar: “O zamirinin çoğulu < o+n+lar” (2007, s.627).

aşsuzın Ansızın, birdenbire.

D289-6.

“Çekdi aşsuzın elinden aldı, kılıcı tardı babasınıñ üzerine at şaldı.”

Gülensoy KBS ansızın “Âni olarak”, < an ‘zaman, an’ +sız+(1)n ‘instrumental eki’ (2007, s. 72), Tietze TETTL aņsızın/ansızın “anî olarak, birdenbire < ansız ve instrumentalis hâli eki” 2002, s. 182).

anuņ Onun. (bkz. ol)

D158-9, D162-1, D162-4, D163-13, D175-3, D175-11, D175-12, D175-13, D176-7, D245-9, D275-8, D286-2

anuņ için D155-5, D272-13, D283-3

anuņ ile D183-5, D185-9, D219-7.

“Anuņ arduņa Kara Göne geldi, alay bağladı, turdı.”

anun < DLT anın: onun, onunla, ondan (1986, s. 155), Gülensoy KBS anun “onun ‘O zamirinin tamlayan durumu’ < o+nun” (2007, s. 627).

apul apul İki tarafa sallanarak, yalpa yaparak, yuvarlanarak yürüme hâli.

a. a. yorı- D179-4, D213-12

“Hanum sazdan bir așlan çıkar, at urur, apul apul yoruyıșı adam gibi, at başuban kan sômürür.”

Apul apul < DS abul abul : yavaş yavaş, ağır ağır (1993, s. 32), Tietze TETTL apul apul “Ağır ağır sallanarak yürüme, krş. apal apal” 2002, s. 188).

ara 1. İki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, aralık, boşluk, mesafe.

a. -dan D161-3

a. -sına D260-9

a. -sından D228-6

“Basať tepegözün budı arasından sıçrayup çıktı”

2. İki olguyu, iki olayı birbirinden ayıran zaman, fasıla.

a. -sında D257-11

“Yimek içmek arasında

Ağ boz atlunbir çapar geldi.”

3. İç.

a. -sından D266-10

“Şıçradı kâfirler arasından çıktı, at sürüp yigidün üzerine geldi.”

ara <DLT ara: ara, arsında (1986, s. 87), Clauson EDPT ara “yer, mekân< ET ara. ” (1972, s. 196), Tietze TETLE ara “arada, zamanda, arasında < ET ara” 2002, s. 189), Gülensoy, KBS ara “ara, arasında < * ar ‘ara, iki tepe arası’ *yamaç +a <* āra” (2007, s. 74).

ara- Aramak, birini veya bir şeyi bulmaya çalışmak.

a. -r D161-7, D168-11

a. -dı D257-7

a.-y1 gideyim D172-6

“Atından indi, anasının dilin aradı.”

ara- <DLT arka-: yoklamak, arayıp taramak, (1986, s. 284), Clauson, ara- “araştırmak, incelemek< ET arka, (1972, s. 217), Tietze TETTL ara- “bulmaya çalışmak, < ET arka” 2002, s. 189), Gülensoy KBS ara- “aramak, <* arğa- [<arğa- ‘yoklamak, arayıp taramak’~arğa-” (2007, s. 74).

araba (<Ar.) Araba. D273-12

araba. nuş D273-13

araba. -y1 D273-11, D274-2

araba. -ya D273-11

“Kazanın üzerine düşdiler, uyuduğu yerde tuttular, elin ayağın bağladılar, bir arabaya yüklediler...”

Gülensoy KBS araba “araba < araba, arba<*āraba (2007, s. 74), Doerfer TMEN < Tü < Fars. < Ar. araba (1965, s. 20), Clauson EDPT araba< Ar. arāda (1972, s. 638), Eren TDES araba “Tekerlekli her türlü kara taşıtı, kökeni karışıktır” (1999, s. 14).

ard/art art, arka

a.-ma D159-12, D197-7, D197-13, D216-4, D272-7

a. -ından D182-9, D240-10

a. -ınça D286-2

“Anuñ ardaınça Kara Göne geldi, alay bağladı, tırdı.”

Gülensoy KBS ard “ard, sırt, arka dağ sırtı [<*ārt < hārt (Tekin)]” (2007, s. 75), Clauson EDPT ard/art “araka <ET art” (1972, s. 200).

arğa Arka, sırt

a. -sın D225-9

“Gördi Depegöz güne karşı arhasın virmiş yalnızuz.”

Arka < DLT arka: arka, sırt (1986, s.128), Gülensoy KBS arka “ arka, sırt = ET., OT. Arka (DLT) <* ar+k(?)+a yön eki” (2007, s. 78) Clauson EDPT arka “birisinin arkası, < ET. arka” (1972, s.215).

Arhu bil (y. a) Arku Bel (Bkz. Arhu Bel)

A. B. -i D186-7

“Ala gözlü yigitlerün yanuğa aldun

Arhu Bili Ala Tağı dünin aşduñ”

arğa arka, sırt (Bkz. arğa), destek, dayanak

a. -sına D276-9

a. -sında D171-5

a. -sından D189-7

“Oğul sen kız istemez- imişsin bir culasun bahadır ister-imişsini anuñ arğasında yiyessin içessin hoş kiçessin.”

arķıç ? Kuzey¹.

D278-13, 279-12

“Arķıç kırdı yayķanur umman deñizinde

Sarp yirlerde yapılmış kāfir şehri”

Arku Bil- (y. a) Arku Bel (Bkz Arhu Bil)

A, B. (A. M.) -i D239-2, D239-10, D245-8, D267-3

“Arku Bili Ala Tağdan dünin aşan

Aķındulı görklü şuyı delüp kiçen”

arķurı Çapraz yanlamasına.

D240-5, D241-8, D244-12, D257-9

“Ėatun aydur: Yigidüm big yigidüm, pādiřahlar Tañrınuñ kölgesidür, pādiřahına āsi olañun işi rast gelmez, aru köñülde pas olsa şarab açar, sen gideli Ėanum arķurı yatan ala tağlaruñ avlanmamışdur, ava bingil könlüñ açılsun dēdi.”

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zahidoğlu, Vahid (2016), ‘Dede Korkut Kitabı’nın XI. Boyundaki Bir Manzum Parçanın Okunuşu Üzerine’ Bilkent Üniversitesi, XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı s. 285-287.

arkurı< DLT arkuk : aykırı (1986, s. 109), Clauson EDPT arkurı “arkun çaprazlama < ET . arkuru (1972, s. 216), Gülensoy KBS arkurı “arkurı (hlk.) ‘aykırı, ters’ = OT. Arkuk ‘aykırı’ < arku[k]+ru < *arku[k]+ğaru. (2007, s. 78).

armağan armağan, hediye

D 236-13

“*Yad kāfir gelse başın Oğuzı armağan gönderür-idi.*”

armağan < DLT armagan: hısımlara doyumluktan verilen belek. (1986, s.140), Tietze TETTL armağan: “hediye < ET. armağan/yarmağan< Fars. armagan. 2002, s. 198), Doerfer TMEN “armağān ~yarmağan~ Tü. armağan, Fars. < Tü.” (1965, s.45), Gülensoy KBS armağan: “armağan: hediye < [y] armağ(/k)+an” (2007, s. 79).

arsuz (<Ar.ars) arsız, utanması, sıkılması olmayan, yılışık, yüzüstü.

a. -1 (iyelik) D249-1

“*Oğuzıñ arsuzı Türkmenüñ delüsine beñzer, bağa şıña dedi.*”

Tietze TETTL arsuz “arsız, utanmaz, yüzüstü; (bitki için) uygunsuz, yeri olmayan yerde büyüyen <ār utanç + sız.” 2002, s. 200).

arş (<Ar.) Arş, gök, İslam inancına göre göğün en yüksek katı.

D2168-3, D224-8

“*Ƙara evren Ƙopdı Depegöz*

“*Arş yüzinde çevürdüm alımadum Basat*”

Tietze TETTL arş “ arş semanın en yüksek katı, < Ar. arş ‘taht’.” 2002, s. 201).

aru arı, temiz, yabancı şeylerden arınmış, katışıksız saf, halis, öz.

D188-9, D193-6, D201-7, D213-2, D235-2, D240-5, D271-10, D291-4.

“*Ölüm vaktü geldiğinde aru imandan ayırmasun, günahıñuzu Muhammed Muştafa yüzü şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdār görsün hanum hey!*”

aru< DLT arığ : temiz (1986, s. 12), Clauson EDPT aru “arığ: temiz, saf” (1972, s. 213), Tietze TETTL, aru “ aru/arı: temiz < ET arığ” 2002, s. 203), Gülensoy KBS aru “ arı: temiz, saf <ET. arığ =arığ~arriğ < ārı-ğ” (2007, s. 76).

- aruğ** Zayıf. D218-11, D237-13, D247-9
*“Altında al aygırı aruğ oğlan
 Kara polad öz kılıcı gedik oğlan”*
 aruğ< DLT arık: zayıf, cılız.(1986, s. 66), Gülensoy KBS aruğ” arık: zayıf, cılız
 =arık (DLT) < arı-k” (2007, s. 77), Clauson EDPT aruğ “ aruğ: yorun, bitkin,
 zayıflamış” (1972, s. 214), Tietze TETTL aruğ : “aruk/arık zayıf, sıska < ET. aruğ”
 2002, s. 203).
- Aruz** (k. a) Aruz, Aruz Koca, At ağızlu Aruz Koca.
 D213-8, D214-3, D216-9, D216-11, D217-1, D217-9, D219-1, D220-2, D221-6,
 D223-13, D231-2, D234-5.
 a. -uñ D214-10
 a. -a 217-9, D222-1, D223-13
“Kaçup gider-iken Aruz Kocanın oğlançuğı düşmiş.”
- aş-** Asmak, bir şey aşağıya sarkacak bir biçimde bir yere iliştip sarkıtmak.
 a. -arlar D175-3
*“Koca aydur: Hay canum oğul hüner didüğüm ol degül, ol kız için üç canavar
 saklamışlar, her kim ol üç canavarı başa ol kıızı aña virürler, başup öldürmese anuñ
 başını keserler burca aşarlar.”*
 as< DLT as-: asmak. (1986, s. 173), Tietze TETTL “as-:< ET. as-”2002, s. 205),
 Clauson EDPT as- “ as-: takmak, asmak” (1972, s. 240), Gülensoy KBS as- “as-: bir
 şey aşağıya sarkacak bir biçimde bir yere iliştip sarkıtmak < ET as-” (2007, s. 82).
- aşıl-** Asma işi yapılmak veya asma işine konu olmak.
 a. -an D230-9
 a. -miş idi D173-5, D173-8
“Pes yayını eline aldı, oñ-ile ol kılıç aşılan zenciri urdı.”
 asıl<DLT asıl: asılmak (1986, s. 196), Gülensoy KBS asıl- “ asıl: Asma işi yapılmak
 veya asma işine konu olmak, =OT. Asıl- (DLT) < as-ıl-” (2007, s. 82).
- aşıl** (<Ar. aşl) asıl, soy, kök, köken, kaynak
 a. -um D277-1, D278-11, D279-11, D281-3.
“Kılıcuñdan şaparum yoñ

Kendü aşlum şımağum yoğ”

213). Tietze TETTL aşıl “ asl/asıl: kök; çıktığı yer, kaynak; orijinal< Ar. aşı” 2002, s.

‘âsi (<Ar. ‘aşı) Başkaldırıcı.

D240-2, D240-4, D251-12.

“...Oğuz a‘āsi oldum bellü bilüñ.”

Tietze TETTL ‘āsi “asi: isyan eden; serkeş, dik kafalı< Ar. ‘āsi”2002, s.209).

aşlan

1. Gürbüz, cesur ve yiğit

D163-5, D186-10, D187-2, D199-10, D, D224-10, D232-2,

“*Toğduğında tokuz buğra öldürdügüm aşlan oğul...*”

1. aslan, arslan

D183-5, D183-7, D183-9, D183-12, D184-5, D184-9, D184-12, D184-13, D214-2, D214-5, D214-12, D280-10

a. -ile D173-9

a. -dur D183-5, D198-3, D242-4

a. -idi D173-6

a.-uñ 177-1, D184-13, D185-2

a. -ı D214-2

a. -dan D183-9, 183-12

a. -um 289-13

a. uñı D184-9

a. -ında 280-10

“*Bigler bindiler, aşlan yatağı üzerine geldiler.*”

aşlan < DLT arslan: arslan, (1986, s.75), Clauson, EDPT aşlan “aşlan: aslan, hayvan adı, <as+lan~arıs+lan>Moğ. arslan/arsalan, +la:n son ek.”(1972, s.238), Tietze TETTL aşlan “arslan/aslan: < ET. arslan.” 2002, s.200), Eren TDES aşlan “aşlan<arslan: Afrika’da yaşayan, erkekleri yelesi, kuyruğu püsküllü, çok koyu sarı renkli yırtıcı memeli < arsil+an.” (1999, s. 20-22), Gülensoy KBS aşlan “aşlan~arslan: Afrika’da ve asyada yaşayan vahşi bir hayvan, <*a(r)s+lan.” (2007, s. 82).

- aş** Yemek.
- D220-5, D274-11
- a. -ı D275-8
- a. -um D261-5
- “Aydur: Kız sen maña bir yıl baǵıl, bir yılda gelmez-isem iki yıl baǵıl, iki yılda gelmez-isem üç yıl baǵıl, gelmez-isem ol vaķıt menüm öldüğümü bilesin, aygır atum boǵazlayup aşum vèrgil, gözün kimi tatar-ise könlün kimi sever ise aña varǵıl dedi.”*
- aş < DLT aş: yemek, aş (1986, s. 20), Clauson “aş: aş yemek, yiyecek < ET. āş” (1972, 253), Tietze TETTL aş “aş: ‘pişmiş yemek; bilhassa çorba, pilav vs.’, < ET. āş” 2002, s. 214), Doerfer TMEN II 481, aş “āš: yiyecek, gıda, Tü< Ort.Fars. < āş” (1965, s. 59-61), Gülensoy KBS aş “aş: aş, çorba= OT. aş (DLT) < *āş” (2007, s. 83).
- aş-** Yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek.
- a. -dum D239-11
- a. -duñ D186-8, D239-2
- a. -dı D256-1, D272-8
- a. -mış D244-5
- a. -ǵıl D244-12
- a. -a D186-12
- a. -an D267-4
- a. -maduñ mı D181-8
- “Ala gözlü yigitlerün yanuña alduñ
Arhu Bili Ala Taǵı dünin aşduñ”*
- aş- < DLT aş-: aşmak bir tepeyi öbür yana geçmek, (1986, s. 173), Clauson EDPT aş- “aş: geçmek, aşmak < ET. aş-” (1972, s. 255), Tietze TETTL aş- “aş-: bir şeyin üstünden geçmek < ET. aş-” 2002, s. 214), Gülensoy KBS aş- “aş-: Yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek, =OT. aş-, aşur-, aşru (DLT) < *āş-” 2002, s. 83-84).
- aşaǵa** Aşaǵı, aşağıya. D198-10
- a. -dan D187-7

“Kız kağıdı Aydur: Mere kavat oğlu kavat men aşığa kulpa yapışuram, sen yukaru kulpa yapışursın, mere kavat oğlu kavat oğun-ile-mi kılıcu-ile-mi gel berü söyleşelim dedi.”

aşığa <DLT aşak: aşığı: dağ dibi. (1986, s. 66), Tietze TETTL aşığa “aşığa: aşığı < aşak +yönelme hâli” 2002, s. 214), Clauson EDPT aşığa “aşak: aşığı < ET. aşak”(1972, s. 259), Gülensoy KBS aşığa “aşığa: ‘aşığıya’ < aşak+a ‘yön eki.”(2007, s. 84).

aşmak

Aşmak

a. -a D179-6

a. -um D245-8

“Arku Bili Ala Tağı avlayuban aşmağum yok

Ağ alınlı Bayındırur divanına varmağum yok”

aşuk

Aşık, aşık kemiği D279-4

“Altun aşuk oynar Şancıdanur bigleri

Altı katla Oğuz vardı alımadı.”

aşuk < DLT aşuk: insanın aşığı, topuğu; topuk kemiği,(1986, s. 66), Clauson EDPT aşık “aşuk: insanın ya da hayvanın aşık kemiği < ET. aşuk.” (1972, s. 259), Tietze TETTL aşık “aşık: zar atmaya benzer bir oyunda kullanılan küçük kemik parçası < ET . aşuk.” 2002, s. 216).

at

Atlıgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan, beygir, düldül.

D159-13, D174-1, D183-8, D193-4, D193-9, D193-10, D194-2, D195-11, D197-7, D197-12, D214-7, D234-5, D235-10, D237-4, D238-5, D240-9, D240-11, D241-2, D242-3, D242-4, D246-2, D247-1, D247-3, D251-2, D260-5, D261-1, D261-11, D264-3, D265-9, D266-1, D266-10, D270-6, D280-1, D281-12, D285-4, D286-3, D286-4, D287-5, D287-9, D288-6, D288-7, D288-10, D289-3, D289-7, D290-4, D290-6

a. -ile D280-1

a. -ur 258-8

a. -urdur D 238-6

- a. -uñ mıdur D238-4
- a. -a D282-2, D286-13
- a. -dan D200-11, D242-12, D243-12, D252-12, D260-6, D271-3, D283-12, D284-3, D284-5, D284-6, D290-2, D290-5
- a. -um D261-5
- a. -uma D171-1, D174-9, D200-2, D245-7, D257-9
- a. -uñ D167-12, D181-7 D186-6, D197-9, D239-6, D241-8, D244-12
- a. muñ D159-13, D241-1, D241-3, D263-9, D264-9, D265-4
- a. -umı D191-10, D195-7, D265-2, D282-8
- a. -ın D177-7, D192-3, D198-12, D237-6, D237-8, D238-9, D239-10, D240-8, D257-5, D267-3, D287-13, D288-12
- a. -ına D159-11, D193-8, D195-4, D196-3, D263-2, D264-6, D265-1, D269-9
- a. ından D257-6, D266-11, D271-4
- a. -lar D196-13, D234-4, D268-5
- a. -larum D163-10, D166-12
- a. -laruñ 223-1
- a. -lu D175-10, D176-7, D244-7, D255-10, D264-5, D273-2.

“Alaca atlu Şökli Melik katı pusmuş

Pusdığında kara tağlara tuman düşmiş”

at <DLT at: at (1986, s. 16), Eren TDES at “ at: binme yük çekme veya taşıma işlerinde kullanılan hayvan < ET. at”(1999, s. 24), Tietze TETTL at “at: bilinen hayvan; erkek at < ET. at.” 2002, s. 219), Clauson EDPT at “at: at, yıldı, yunt” (1972, s. 33), Gülensoy KBS at “at: at = ET., OT. at (DLT) < GT. at ‘at’ ” (2007, s. 86).

at- Bir cismi bir yöne doğru fırlatmak.

- a. -ar D177-8, D180-11
- a. -dı D199-4, D215-4, D225-11, D226-1, D240-10
- a. -dılar D218-2

a. D199-2, D199-3

a. -am D233-2

a. -up D218-7

a. -anlar D221-11

a. -duğı D172-13

a. -ar-idi D237-11, D237-12

a. -maz mısın D187-8-9

“Kın Turalı gürzin göğe atar, inüp yire düşmedin karvar tutar.”

at- <DLT at- : atmak. (2020, s. 492), Tietze TETTL at- “at-: fırlatmak; uzaklaştırmak, çıkarmak; koymak, < ET. at-” 2002, s. 219), Clauson EDPT at- “ at-: atmak, fırlatmak < ET at-”(1972, s. 36), Gülensoy KBS at- “ at-: atmak < * at-”(2007, s. 86).

ata

Baba, ata

a. -m D170-9, D177-13, D191-9, D232-1

a. -muğ D180-6, D284-4

a. -ma 262-3

a. -mdan D262-4

a. -sı D262-13

a. -sı- ile D246-8

a. -sıdur D195-1

a. -sınuğ D169-5, D177-5, D263-1, D290-2

a. -sını D242-4

“Atası, anası yort oğul, uğuruğ açuğ olsun, sağ isen varup gelesin geleceğün var-ise dedi.”

ata <DLT ata: baba. (2020, s. 42), Clauson EDPT ata “ata: baba, kağın yerine” (1972, s. 40), Tietze TETTL ata “ata: baba < ET. ata” 2002, s. 220), Gülensoy, KBS ata “ata: ata, baba, büyük baba < ata” (2007, s. 86).

atdur-

Attırma işini yaptırmak.

a. -duğ D251-8

“Hanum göne çolğaduğ

Götürüp oda atdurdurğ.”

Atdur- < DLT attır: attırmak. (1986, s. 217), Gülensoy KBS atdur- “ attır-: atmak işini yatırmak =OT. attır- < *at-tır-” (2007, s. 88).

atış-

Atışmak

a. -a-y-ıduk D249-9

“Ağ yelekli ötkün oğlar atışa-y-ıdık

Sen Begilün nesisin oğlan değil mize.”

atış < DLT atış: atmakta yarışmak, atmak. (2020, s. 92), Tietze TETTL atış- “ atış-: birbirine atmak < at-” 2002, s. 223). Clauson EDPT atış- “atış: atmak, vurmak, fırlatmak” (1972, s. 72-73).

atmak

Atmak.

a. -a D199-2

a. -ın D237-7

“Çün av yarağı oldı, kim atın öger, kim kılıcın kim çeküp oğ atmağın öger.”

av

Karada, denizde, gölde veya akarsularda evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi, şikâr.

D237-5, D237-6, D240-8, D242-6, D244-3, D272-4

a. -uñ D184-2

a. -a D237-9, D240-6, D240-8, D241-9, D242-1, D259-7, D272-4, D273-1

a. -da D237-13

“Üç yüz altmış altı alp ava binse, kanlu geyik üzerine yoruyış olsa, Begil ne yay kırar -idi ne oğ atar-idi, haman yayı bileginden çıkarur-idi, buğanuñ şığınuñ boynına atar-idi...”

av < DLT av: Oğuzlarda av. (2020, s. 12), Tietze TETTL av “av: avalanan hayvan; avlanma işi < ET. āv”2002, s. 226), Gülensoy KBS av “av: Karada veya denizde evcil olamayan hayvanları vurma veya yakalama işi, = ET. (Orh.) ab; (Uyg.) av; ~OT. āv~āw (DLT); (Oğuz) āv” (2007, s. 88).

avcı

Avı kendisine iş edinen.

a. -lardan D241-4

“Avçılardan ayru, dülbendi boğazına kiçdi, ordusu uçına geldi.”

avçı < DLT avçı: avcı. (2020, s. 44), Gülensoy KBS avçı “avcı:avlanmayı seven veya avı kendine iş edinen kimse = OT. awçı (DLT) < āb+çı” (2007, s. 89).

avla- Bir avı diri veya ölü olarak ele geçirmek.

a. -yu D240-8

a. -yup D244-3

a. -yuban D181-7, D245-8

“Av avlayup kuş kuşlayup gezer-iken

Buñaldı sürçdi meni yire çaldı”

avla- < DLT awla: avlamak. (2020, s. 127), Gülensoy KBS avla- “avla-: Bir avı diri veya ölü olarak ele geçirmek = ET. (Orh.) abla-; OT. awla- (DLT) < āb+la-” (2007, s. 89).

avlan- Ava gitmek, ava çıkmak, av için dolaşmak.

a. -mamışdur D240-6

“Hatun aydur: Yigidüm big yügüdüm, padişahlar Tanrınuñ kölgesidür, padişahına ʿaşi olanuñ işi rast gelmez, aru köñülde pas olsa şarab açar, sen gideli hanum arkurı yatan ala tağlaruñ avlanmamışdur, ava bingil köñlüñ açılsun didi.”

avlan- < DLT āwlan-: kendisi için avlanmak. (2020, s. 131), Gülensoy KBS avlan- “avlan-: Avlanmak işine konu olmak; ava gitmek, = OT. awlan- ~awlal- (DLT) < av +la- n-” (2007, s. 89).

ʿavrat (<Ar.) 1. Avrat, Kadın

D198-4, D275-3

ʿa. -lara 198-3

“Öginmek ile ʿavrat er olmaz

Ala yorğan içinde senüñ ile tolaşmadum.”

2. Karı eş

D167-4, D242-13

ʿa. -ı D274-7, D274-13

“Avrat burada soylamış görelüm hanum ne soylamış...”

°avrat< DS avrad: kadın, karı, avrat. (1993, s. 390).

avşıl

Bir sığır hastalığı.

D180-4

“Kız köşkten bakar-idi, taraqlığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş tana kibi ağzının suyu akdı.”

Tietze TETTL avşıl “avşıl: bir çeşit sığır hastalığı < krş. Kırgızca aksıl, Tarañçi ahsıl” 2002, s. 231), Dilçin YTS avşıl “avşıl: sığırların dilinde ve ayağında oluşan bir tür hastalık.” (2018, s. 29).

avuç

Elin parmak uçlarıyla bilek arasındaki iç bölümü.

a. -ına D221-5

*“Avucına şıgmayan elüklü oğlı
Erdil teke buynuzından katı yaylu.”*

avuç <DLT avut: avuç. (2020, s. 40), Clauson EDPT avuç “adıut: avuç, aya, avuç ~avuç < avut < ET. adıut” (1972, s. 44), Tietze TETTL avuç “avuç: elin iç tarafı; elin yarı yumulmuş durumu < ET. adıut” 2002, s. 231), Gülensoy KBS avuç “avuç: elin iç tarafı; elin yarı yumulmuş durumu = ET. adut, OT. (DLT): avuç~avuç < *adıut” (2007, s.89).

ay

Birdenbire duyulan acı, ağrı şaşırma, ürkme veya sevinç anlatan söz.

D163-3, D164-13, D228-1, D233-12, D241-12, D243-12, D247-8

“...Aydur: Ay sakar koç menüm nireden helāk olaçağum bildiñ...”

ay < DLT ay: ey, seslenme ünlemi. (2020, s.35), Clauson EDPT ay “ay: ünlem, seslenme durumu”(1972, s. 265), Tietze TETTL ay “ay:ani heyecan veya itiraz ifade eden bir nida” 2002, s. 232), Gülensoy KBS ay “ay: ünlem =*ay (DLT) yansıma” (2007, s. 91).

ay

Yılın on iki bölümünden her biri.

D164-13, D165-2

*“Oğul oğul ay oğul
Tokuz ay tar karnumda götürdügüm oğul”*

Ay < DLT āy: ay, yılın on iki bölümünden biri. (2020, s. 39), Clauson EDPT Ay “ay: ay, period, dönem” (1972, s. 265), Gülensoy KBS ay “ay: yılın on iki de biri zaman = *ay (DLT)” (2007, S. 91).

- Ay** Dünya'nın uydusu olan gök cismi, kamer.
D266-12
"Bakdı görđi-kim ayuñ ondördüne beñzer bir maħbub ala gözliñ genç yiğit burçaķ burçaķ derlemiş uyur, gelenden gidenden ħaber yok."
Ay < DLT āy~ay: ay, dünya çevresinde dönen uydı. (2020, s. 116), Tietze TETTL ay "ay:gök cismi < ET. ay" 2002, s. 232), Gülensoy KBS ay "ay: gökteki ay = OT. āy (DLT) [<* hāy(T.Tekin)]" (2007, s. 91).
- ayaķ** Bacakların bilekten aşıağıda bulunan ve yare basan bölümü.
a. -yolı "helâ" 256-9
a. -um D242-12
a. -uñ D219-10
a. -ı D174-1, D189-5, D229-1, D243-3, D281-12
a. -ınuñ D242-8
a. -ın D227-6, D241-2, D246-11, D266-9, D273-10
a. -ına D173-12, D199-5, D260-5, D290-11.
"Aydur: İmdi men varayım, elin ayağın bağlayayım, andan siz gelesiz dedı."
ayaķ < DLT ayaķ: ayak. (2020, s. 40), Tietze TETTL ayaķ "ayaķ: üstünde durulan uzuv <ET. ađaķ" 2002, s. 233). Gülensoy KBS ayaķ "ayaķ: Gülensoy KBS ayak < ayak < adak < *adaķ ~ azak (DLT) < *adaķ < (Uyg.) adak, yadak" (2007, s. 91), Eren TDES ayaķ "ayaķ: bacakların bilekten aşıağıda bulunan ve yere basan bölümü, at- (*ad-) + -(a)k" (1999, s. 26).
- ayaķ** Kadeh
a. -um D157-11
*"Altun ayağum elümden yire dıüşdı
Ağzum içi buz kibi."*
Ayaķ < DLT ayaķ: kap, çanak, sahan. (2020, s. 38), Tietze TETTL ayaķ "ayaķ: içki içilen kap < ET. ayaķ" 2002, s. 233), Gülensoy KBS ayaķ "ayaķ: çanak, kâse =OT. ayaķ" (2007, s. 92). Dilçin YTS ayaķ "ayağ: kadeh, tas, çanak" (2018, s. 30).
- ayaķyolı** Tuvalet, helâ.
a. -na D256-9
"Taşra ayaķ yolına çıkdı."

Tietze TETTL ayakyolu” ayakyolu: aptesthane, tuvalet < ayak”2002, s. 234), Gülensoy KBS ayakyolu “ayakyolu: tuvalet < ayak+yol+u” (2007, s. 92).

Ayaşofya Büyük kilise.

D284-11

a. -sı D283-10

“Gördi kim kal^eayı aldılar, kaçdı teküre vardı, Ayaşofya alınduğın haber virdi.”

Tietze TETTL Ayaşofya “Ayaşofya: malûm binanın adı < Yun. Hágia Sofia” 2002, s. 235).

aydın Işık alan, ışıklı, aydınlık.

a. (gözün. a) D270-13

a. -ı D223-9, D243-13, D257-4, D289-13

“Kara tağum yüksegi oğul

Karangulu gözlerüm aydını oğul.”

aydın < DLT aydın: ay ışığı. (2020, s. 57), Clauson EDPT aydın “aydın: ay ışığı, parlaklık” (1972, s. 268), Tietze, TETTL aydın “aydın: ışık, aydınlık, ışıklı < aydın ay aydınlık” 2002, s. 236), Gülensoy KBS aydın “aydın: ışık alan, ışıklı, aydınlık < OT. aydın” (2007, s. 93).

aygır Damızlık erkek at.

D246-10, D260-6, D261-5, D264-3, D264-12, D271-3

a. -ı D236-9, D244-2, D249-4, D245-10

a. -a D2502

a. -um D 246-7, D248-8

a. -uğ D262-6

a. -ı D247-9

a. -lu D180-2

“Şahbaz aygırı çekdüirdi buda bindi.”

aygır < DLT aygır: aygır. (2020, s. 397), Clauson EDPT aygır “adğır: aygır < adğır” (1972, s. 47), Tietze TETTL aygır “aygır: Damızlık erkek at < ET. adğır” 2002, s. 237), Gülensoy KBS aygır “aygır: Damızlık erkek at = OT. adğır [> Oğuz : aygır] < ET. * ağğır” (2007, s. 93), Sevortyan ESTJA <*ay- ~ *ad- ~ * az- +-kır ~ -ğır” (1974, s. 108).

- ‘ayıb** (<Ar. ‘ayb) Toplumun ahlak karallarına aykırı olan, utanılacak durum veya davranış, kusur.
- D176-6, D196-6, D231-9, D248-13, D268-13, D288-1.
- “Er erden adın yaşurmak ‘ayıb olur*
- Aduş nedür yigit digil maña”*
- Tietze TETTL ‘ayb “ ayb/ayıb/ayıp: utanılacak şey; utanç veren < Ar. ‘ayb” 2002, s. 236).
- ayır-** Birbinden uzaklaştırmak.
- a. -duş D231-3, D233-3
- a. -dı D223-3, D223-5, D276-10
- a. -sun D231-4, D233-4,
- a. -ur- iseñ D285-4
- a. -madı D227-12
- a. -masun D235-2, 271-10, D291-4
- a. -mañ D259-13
- “ Ölüm vakfı geldiğinde aru imandan ayırmasun, günahıñuzu Muḥammed Muştafa yüzi şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdār görsün ḥanum hey!”*
- ayır- < DLT ağır-: ayırmak. (2020, s. 91), Clauson EDPT Ayır- “ ağır-: ayırmak < Ağır-” (1972, s. 66-67), Tietze TETTL ayır- “ ayır: birleştirmenin aksi < ET ağır-” 2002, s. 238), Gülensoy KBS ayır- “ ayır: bölmek; birbirinden uzaklaştırmak, < ET. adru-,ağır-~ağır-(DLT) <*ağ (< *ḍ)ru- [~ağır-] [< *hağır-]”(2007, s. 94).
- ayıt-** Söylemek konuşmak (Bkz. eyit-).
- a. -ursın D176-5, D245-6
- a. -ur D155-1, D155-13, D156-3, D156-5, 157-8, D158-3, D158-11, D159-1, D159-7, D160-4, D160-11, D161-1, D161-5, D162-2, D162-5, D162-10, D163-3, D164-4, D164-13, D165-10, D165-11, D166-2, D166-3, D166-6, D167-5, D168-9, D170-8, D170-12, D170-13, D171-13, D171-6, D171-9, D171-13, D172-1, D172-2, D172-3, D172-4, D173-12, D174-5, D174-6, D174-7, D174-8, D174-9, D174-12, D175-4, D175-7, D175-9, D176-4, D179-3, D179-8, D179-10, D180-6, D180-11, D181-2, D181-5, D182-8, D183-2, D183-3, D183-5, D183-9, D183-10, D183-13, D185-6, D185-8, D188-1, D189-8, D189-9, D190-9, D191-7, D, D192-5, D193-1, D193-5, D193-11, D194-8, D196-2, D196-11, D198-2, D198-8, D198-9, D199-2, D199-7, D200-1, D213-11, D213-13, D214-6, D215-7, D215-13, D216-12, D219-9, D219-11,

D219-12, D220-2, D220-4, D220-13, D221-5, D221-7, D221-8, D222-12, D224-5, D224-7, D225-1, D225-2, D225-3, D226-3, D226-6, D226-12, D227-7, D227-13, D228-7, D228-8, D228-10, D228-11, D229-1, D229-2, D229-3, D229-6, D229-7, D229-10, D229-12, D229-13, D230-1, D230-2, D230-5, D230-11, D230-12, D230-13, D231-2, D231-6, D232-3, D232-4, D232-10, D233-4, D235-12, D236-12, D236-6, D238-4, D238-7, D238-12, D239-9, D240-3, D240-13, D242-12, D242-12, D243-4, D243-9, D243-12, D245-5, D246-5, D246-12, D246-13, D247-3, D247-4, D247-7, D248-7, D248-13, D249-2, D249-3, D249-10, D250-6, D251-5, D251-10, D251-12, D252-4, D254-6, D254-9, D254-10, D255-9, D256-12, D257-8, D258-3, D258-12, D259-4, D259-6, D259-13, D260-4, D260-9, D260-10, D261-2, D261-7, D262-1, D262-2, D262-4, D263-11, D263-13, D264-10, D265-6, 265-7, D266-3, D266-4, D266-5, D266-6, D266-7, D266-8, D267-2, D268-1, D268-8, D269-1, D269-5, D269-6, D269-9, D272-3, D272-10, D272-11, D273-2, D274-2, D274-7, D274-9, D274-11, D274-13, D275-2, D275-3, D275-5, D275-10, D276-2, D276-5, D276-11, D277-1, D277-12, D279-12, D280-8, D281-4, D281-4, D281-9, D282-3, D282-4, D282-10, D283-1, D283-5, D284-4, D285-3, D285-6, D286-5, D286-8, D286-12, D287-2, D287-3, D287-10, D287-12, D288-13, D288-8, D288-11, D288-13, D289-4, D289-12.

a. -urlar D270-4, D274-2

a. -dı D170-5, D185-5, D225-12, D242-9, D257-1, D257-2, D282-2, D282-5, D282-6, D284-2

a. -dı kim 190-2

a. -dılar D156-1, D156-3, D177-3, D226-9, D265-10, D272-9, D273-6, D275-13, D276-3, D281-10, D284-13

a. -ayım D262-3

a. D287-10

a. -ı viridi D234-10

a. -duğunda D234-13

“ *Hem Başata alkış viridi:*

Ƙara tağa ayıtduğunda işit virsün,

Ƙanlı ęanlı şulardan kişit virsün”

ayıt- < DLT ayıt-: Oğuzlarda söylemek, konuşmak. (2020, s. 104), Clauson EDPT ayıt- “ayıt-: söylemek, konuşmak, sormak, eyt-~eyit-” (1972, s.267-68), Tietze TETTL ayıt- “ayıt/ayd/eyit/eyd: söylemek < ayıt-” 2002, s. 239), Gülensoy KBS ayıt- “ayıt: söylemek = OT. *ay- ıt- (DLT)” (2007, s. 95).

ayrıl- Bir yerden, bir kimseden, bir şeyden uzaklaşmak.

a. -dum D223-10

*“Karangulu gözlerümüñ aydını kardaş
Kardaşumdan ayrıldum.”*

Clauson EDPT ayrıl “adırl- : ayırmak eyleminin edilgen durumu < adır-” (1972, s.68), Tietze TETTL ayrıl-“ayrıl: ayır- eyleminin edilgen hâli < adır-” 2002, s. 243), Gülensoy KBS ayrıl- “ayrıl-: ayrılmak = ET. ~Uyg. Adrıl- < *aδrı+1-” (2007, s. 96).

ayrıt Ayrılma yeri, kavşak

a. -ına D261-10

*“Dört yılda gelmez isey biş yıl altı yıl bakam
Altı yol ayrıldına çadır dikem”*

ayrıt < DS “ayrıç :ayırdım- 1. Ayırtmaç, 2. Ayırıçak, ayrıld, ayrık, ayrılım, ayırım, yol kavşağı.”

ayru Başka, başka türlü.

a. -dur D259-5

*“Babası aydur: Yanlış haberdür oğul, kaçan giden senüñ ağağ degül ayrudur, ağ
şakallu men babanı ağlatmağıl karıçuk olmuş anañı buzlatmağıl dedi.”*

ayru < DLT ayru: değilse, başkası. (2020, s. 63), Clauson EDPT ayru “ adrı: ayrı< adrı” (1972, s. 63), Tietze TETTL ayru “ ayrı/ayru: ayrılmış, başka farklı < ET. adrı” 2002, s. 244), Gülensoy KBS ayru “ ayrı: başka = OT. ayru (DLT)~ ayruk < adruk [< *aδır- < *haδır-]”(2007, s. 96).

ayruk Başkası.

a. -lar D286-9

*“Paraşaruñ Bayburd Hişarından parlayup uçan
Adağlusın ayruklar alur-iken tartup alan.”*

ayruk < DLT ayruk: Oğuz lehçesinde başka; ayrıca. (2020, s. 55), Clauson EDPT ayruk “adruk: ayrılmış, başka, diğer, < adrik < adır-” (1972, s. 65), Tietze TETTL

ayruk “ayrık/ayruk: başka < ET. adruk” 2002, s. 244), Gülensoy KBS ayruk “ayrık: Başka, ayrı = ET. adruk~ OT. adrik ~ayrık < * adrı ayrı, eğri, çatal” (2007, s. 96).

aytış- Söyleşmek.

a. -madım D277-4

“Elli biş er gördüm ise el virmedüm

Altmış biş er gördüm ise aytışmadum”

aytış- <DLT aytış- barışmak. (2020, s. 36).

az- Herhangi bir şeyde aşırıya kaçmak.

a. -sam 231-12, D269-6

a. -saş D231-7, 268-11

“Kalarda koparda yigit yirün ne yirdür

Karangu dün içinde yol azsaş umuñ nedür.”

az- < DLT az-: şaşırmaq, yolunu kaybetmek. (2020, s. 89), Clauson EDPT az- “ az-: yanlış yola sapmış, yoldan çıkmış” (1972, s. 279), Tietze TETTL az- “ az-: yoldan sapmak, yolu şaşırmaq <āz-” 2002, s. 245), Gülensoy KBS az- “az-: alışılmış olandan, umulandan veya gerekenden eksik = ET. az; OT. āz (DLT) [< * hāz (T. Tekin)]” (2007, s. 96).

azad (<Fars.) Serbest bırakma.

D162-1, D162-4

“...Yâ Azrâ il Delü Dumrul can yirine can bulsun, anuñ canı azad olsun dedü.”

Tietze TETTL azad “ azad/azat: serbest, esaretten kurtulmuş < Fa. Āzād” 2002, s. 246).

‘azim (<Ar. ‘azīm) Büyük

D172-11

“Meger Tırabuzan tekürinüñ bir ‘azim görklü maḥbub kıızı var-idi.”

Tietze TETTL ‘azim “azīm: çok büyük, muazzam < Ar. ‘azīm” 2002, s.249).

‘aziz (<Ar. ‘azīz) Sevgide üstün tutulan, muazzez.

D162-10, D164-1, D164-2, D165-7, 225-13, D251-9.

“Ağ şakallu ‘aziz ‘izzetlü canum baba

Bilür misin neler oldı.”

Tietze TETTL ‘aziz “aziz: sayılan, sevilen, dost < Ar. ‘azīz” 2002, s. 249).

°Azra'il (< Ar. °Azrā'il) Tanrı buyruğu ile insanların canını almakla görevlendirilen melek, alıcı, can alıcı.

D156-5, D156-6, D157-1, D157-4, D158-8, D158-12, D159-2, D159-5, D159-13, D160-2, D160-4, D160-11, D161-13, D162-2, D164-6, D165-9, D165-10, D165-11, D166-2, D166-7

°A. -üñ D158-2, D159-8, D163-8

°A. -i D156-7, D157-4, D159-5

°A -e D156-13, D161-2, D161-10, D161-12, D162-12, D169-4

“°Azrā'ili ne çavuş gördi ne kapuçı”

Tietze TETTL °Azrā'il “ Azrail: Tanrı tarafından gönderilerek insanın canını alan melek < Ar. °Azrā'il” 2002, s. 250).

azulı Gözü bir şeyden yılmayan, azgın.

D280-11

“Kaz alaca yuğdını turgurmaya

Azulı kurd enügi erkeginde bir köküüm var.”

Gülensoy KBS azulı “azılı: Gözü bir şeyden yılmayan, azgın = OT. (KB.) azıglıg < azıg+ lıg” 2002, s. 98).

3.2 B

baba Çocuğu olan erkek, peder.

D162-10, D163-1, D170-12, D170-13, D171-6, D172-1, D172-3, D174-5, D174-9, D175-6, D176-5, D177-2, D194-11, D225-4, D259-1.

b. -m D162-6, D190-13, D245-2, D269-7, D270-11, D282-4, D282-6, D283-5.

b. -muñ D190-5, D197-6, D200-2.

b. -mı D223-5, D232-4.

b. -ma D166-9

b. -mdan D164-4

b. -ņ D165-12, D168-2, D174-4, D187-4, D213-1, D221-13, D231-8, D248-3, D268-12, D279-13, D283-1.

b. -ņuņ D181-8

b. -ņı D224-13, D259-5, D267-10

b. -ņa D290-1

b. -sı D162-8, D163-3, D171-13, D172-2, D174-8, D194-6, D200-8, D200-9, D225-2, D252-10, D259-4.

b. -sıdur D282-5

b. -sınuņ D162-9, D169-7, D224-1, D225-6, D289-7.

b. -sını D267-6

b. -sına D174-4, D241-5, D245-5, D252-9, D270-11, D283-7

b. -sından D164-3

“Oğlançuğı Emren bahadır babasına karşı geldi.”

Tietze TETTL baba “baba: peder < çocuk dilinden alınmış kelimelerden, krş. Fr. Papa.” 2002, s. 252), Gülensoy KBS baba “baba: çocuğı olmuş erkek <* yansıma” (2007, s. 99).

Baca (< Fars.) Dumamı ocaktan çekip havaya vermeye yarayan yol.

D254-2

b. -dan D159-9

“...Azrā'ilüñ gözini eyle korhıtdum ki giñ kapuyı kodı tar bacadan kaçdı...”

Eren TDES baca “baca: < Far. Bāca ‘a large window’< bādcāh bād ‘rüzgar’ cāh yer” (1999, s. 31), Tietze TETTL baca “baca: ışık ve hava deliğı, küçük pencere < Fa. Bāca < bād-ca” 2002, s.255).

bādem (<Fars. bādām) bādem.

D199-9

“Kar üzerine kan tammış kibi kızıl yañaklum

Koşa bādem şığmayan dar ağızlum.”

Tietze TETTL bādem “badem: bilinen meyve < badam” 2002, s.257).

bağanağ Dölüt kesesi, hayvan veya insan yavrusunun etrafındaki su kesesi.

b. D215-12, D216-10

b. -ı D216-2, D216-3.

“Çoban bu bağanağı göricek ‘ibret aldı, gèrü döndi, şapan taşına tıtdı.”

Tietze TETTL bağanağ/bağana: yeni doğmuş çocuk, üç yaşına kadar olan çocuklara verilen genel ad DS. 473, R. Dankoff 1991 s. 15, S. Tezcan2002 s. 300, F. Argenti 1938 s. 73. Dört beşgünlük keçi yavrusu; doğum vakti gelmeden hayvan karnından çıkarılan yavru DS. 474.” 2002, s. 260), Räsänen bagana: Çağ. koyun derisi, Osm. bagan ölü doğan kuzu; Kzk. bagana ‘bir yaşındaki kuzu kürkü.” (1969, s. 55).

bağ (<Fars. bāg). Meyve bahçesi.

b. -laruğ D160-7

b. -larumuz D160-7

“Ol tağlarumuzda bağlarımız olur

Ol bağlaruğ kara salkıumlu üzümü olur.”

Bağ< DLT bāg: üzüm bağı. (2020, s. 410), Tietze TETTL bağ “ bağ: üzüm bağı < Fa. Bāg bahça, bağ.” 2002, s. 259)

bağ Bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi topluca birbirine tutturmak için kullanılan ip sicim, şerit, tel vb. düğümlenebilir nesne.

b. -ı D189-8

“...Akınçılaruğ terkişi bağı, üzengüsü kayışı üzilür, dikmege gerek olur dèdi.”

Bağ < DLT ba-: bağlamak. (2020, s. 456), Eren TDES bağ “bağ: < ba- ‘bağlamak’ +-ğ” (1999, s. 32), Clauson EDPT bağ “bağ: kemer, ip, bağ < ba- ”(1972 s. 310), Tietze TETTL bağ “bağ: bağlamaya yarayan ip < ET. bay” 2002, s. 259), Gülensoy KBS bağ “ bağ: bağ, düğüm, ip =ET. bāg, bāy- < *bā- +-ğ” (2007, s.100).

bağır bağır, göğüs, ciğer.

b. -um D194-12

b. -um ile D245-6

“Sen gelürsin bir bigüm görünmez bağrum yanar

Ağız dilden birkaç kelime haber maña”

Bağır < DLT bağır: karaciğer. (2020, s.155), Clauson EDPT bağır “bağır: ciğer < bağır” (1972, s.317), Tietze TETTL bağır “bağır: ciğer, bağırsak gibi organların ortak adı < ET. bağır.” 2002, s. 261), Gülensoy KBS bağır “ bağır: göğüs = ET., OT bağır ~ bağar (Uyg., DLT)” (2007, s. 102).

bağır- Bağırmak, insanın yüksek ve gür ses çıkarması.

b. -dı D189-5

“Deve bağırdı.”

Bağır < DLT bakır: bağırmak. (2020, s. 428), Clauson EDPT bağır- “bakır: bağırmak, böğürmek < ET. bakır-” (1972, s. 318), Tietze TETTL bağır- “ bağır: yüksek ve gür ses çıkarmak < ET. bakır 2002, s. 261), Gülensoy KBS bağır- “bağır-: yüksek ve gür ses çıkarmak = OT. bākır- (DLT) < *barķır- < bākır- [< *bā + kır-]” (2007, s.103).

bağışla- Herhangi bir kötü davranış için ceza vermektен vazgeçmek, affetmek.

b. -sun D170-4, D201-11, D235-3, D253-10, D271-11, D291-7.

“Ölüm vakti geldiğinde aru imandan ayırmasun, günahuruzı Muḥammed Muḥtafa yüzi şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdar görsün ḥanum hey!”

Bağış < DLT bağış: bağışlamak. (2020, s. 487), Gülensoy KBS bağışla- “bağış: bağışlamak işi ya da biçimi = OT. bağış (+la-, +la-l-)” (2007, s. 104).

bağla- 1. Bir şeyi bir yere veya bir şeye tutturmak.

b. -dı D236-8, D263-9

b. -dılar D273-10

b. -mışlar D215-3

b. -ḡ D243-6, D244-9, D248-1

b. -yayım D266-9

b. -madılar D185-13

“Dedem Ḳorķut himmet kılıcın biline bağladı...”

2. Geçiş engellemek.

b. -dı D267-12

“Yaradan ḥaḳķı- y-içün ṭurı gelgil

Dört yanunu kâfir bağladı bellü bilgil.”

3. Alay bağlamak, asker saf saf olmak, savaş düzenine girmek.

b. -dı D286-2

b. -mış D264-13

“Gördi kâfirler alay bağlamış gelürler.”

bağla- < DLT bağla: bağlamak. (2020, s. 471), Clauson EDPT bağla- “bağla-: bağlamak, tutturmak < ET. bağla-” (1972, s. 315), Tietze TETTL bağla- “bağla-: çömenin aksi < ET. bağla- [bağ+ -la/-le-]” 2002, s.261), Gülensoy KBS bağla “bağla-: bağ veya başka bir araçla tutturmak = ET., Uyg. OT. bā- (DLT), < *bā- +-ğ + la-” (2007, s. 104).

bağlan- Bağlama işine konu olmak.

b. -dı D261-2

b. -madın D192-7

“Geyimin geydi, dizçük karuçuk bağlandı.”

bağlan- < DLT bağlan-: (birisi tarafından) bağlanmak. (2020, s.302), Tietze TETTL bağlan- “bağlan-: bağla- eyleminin dönüştü ve edilgen durumu”2002, s. 261). Gülensoy KBS bağlan- “bağlan: bağlamak işine konu olmak = OT. bağlan- ~ boglan- < * bā-g +la-n-” (2007, s. 105).

bağlat- Bağlama işini yaptırmak.

b. -uban D267-6

b. -madın D192-7

“Karılığa gelen yatur mı olur

Bençileyin karusından ağ ellerin bağladuban”

bağlat- < DLT bağlat: bağlatmak. (2020, s.339).

bahadır (< Fars.) Savaşlarda gücü ve yılmazlığıyla üstünlük kazanan veya yiğitlik gösteren kimse, batur.

D171-4, D241-5, D253-13, D256-7

“Meger hanum, Uşun Kocanın kiçi oğlu Segrek eyü, bahadır, alp, delü yigit kopdı.”

Clauson EDPT bahadır “bağatur: savaşçı, unvan, ad < Moğ. bağatur” (1972, s. 313), Tietze TETTL bahadır “bahadır: kahraman < Fars. bahādur < Moğ. bagatur” 2002, s.262), Doerfer TMEN 817 “bahādur: kahraman, savaşçı unvanı < Moğ. ba’alur” (1965, s. 366). Eren TDES bahadır “bahadır: alp, kahraman < Fars. bahādur < Moğ. bağatur” (1999, s. 33).

bahadırılık Bahadır olma özelliği, durumu, baturluk. (Bkz. bahadır)

b. -um D155-7

“...Menüm erligüm bahadırılığum cılasunluğum yigitligüm Ruma Şama gide çavlıana dër-idi.”

Clauson EDPT bahadır “bağatur: savaşçı, unvan, ad < Moğ. bağatur” (1972, s. 313), Tietze TETTL bahadır “bahadır: kahraman < Fars. bahādur < Moğ. bagatur” 2002, s.262), Doerfer TMEN 817 “bahādur: kahraman, savaşçı unvanı < Moğ. ba’alur” (1965, s. 366). Eren TDES bahadır “bahadır: alp, kahraman < Fars. bahādur < Moğ. bağatur” (1999, s. 33).

bahri (< Ar. bahrī) Uzun boylu, sivri gagalı, boynunun önü ve göğsü parlak beyaz olan, alçaktan ve hızlı uçan, suya bağımlı bir tür kuş.

b. -leri D279-2

“Şağa şola çırpındı urur yüzgeçleri

Şu dibinde döner bahrileri”

Tietze TETTL bahri “bahri: yalıçapkını, su kenarında yaşayan bir kuş cinsi < Ar. bahrī” 2002, s. 263).

bahşiş (<Fars.) Yapılan bir hizmete ödenen ücretten ayrı olarak fazladan verilen para, kahve parası.

b. -in D238-8

“Bayındır Hanuñ bahşişin öñine dökdi, hana küsdi, divandan çıkdı.”

Tietze TETTL bahşiş “ bahşiş: hediye; düğün hediyesi < Fa. Bahşiş” 2002, s.264).

bağ- 1. Bakışı bir şeyin üzerine çevirmek.

b. -ar D181-11, D184-7, D187-12, D266-7

b. -dı D181-1, D181-2, D191-1, D192-3, D195-13, D226-2, D226-11, D236-4, D236-6, D243-10, D266-11, D272-10

b.-dılar D273-6

b. -sa D181-11, D184-8, D187-12, D189-2

b. -arak D229-5

b. -ar idi D180-3

b. -maz mısın D187-8

“Şaru Tonlu Selcen Hatun köşkten bakar

Kime baksa işk ile oda yakar.”

2. Yan gözle bakmak, göz ucuyla bakmak.

b. -dum D277-3

“Otuz biş er yağı gördüm ise ona şaydum

Kırk biş er gördüm ise kıya bakdum.”

3. Aramak.

b. -ar ol- D259-10.

“Ağlayuban dört yanına bakar olur

Ala gözden acı yaşın döker olur.”

4. Beklemek.

b. -ğıl D261-3, D261-4

b. -am D261-7, D261-8, D261-9, D261-10

“Kız sen maña bir yıl bağıl, bir yılda gelmez isem ol vaqıt menüm öldüğimi bilesin...”

bak- < DLT bakmak: bakmak. (2020, s. 50), Clauson EDPT baq” bak-: birisine bir şeye bakmak < ET. baq-”(1972, s. 311), Tietze TETTL baq- “ bak-: gözleri bir tarafa çevirmek < ET. baq-” 2002, s. 264), Gülensoy KBS baq- “ bak-: bakışı bir şeyin üzerine çevirmek = OT. bak- (DLT) < *ba-k-” (2007, s. 105).

bakır

Bakır madeni.

b. -dur D280-3

“Kızıl altun getürdiler bakırđur dedüm

Ala gözlü kızın gelinin getürdiler aldanmadum.”

bakır < DLT bakır: bakır. (2020, s. 155), Tietze TETTL bakır “ bakır: maruf maden < ET. bakır.” 2002, s. 266), Gülensoy KBS bakır “bakır: bakır madeni ve bu madenden yapılmış kap kakak = OT. bakır (Uyg., DLT) < *bā yansıma +kır.” (2007, s. 105).

bakış- İki veya daha çok kimse birbirine bakmak.

b. -urlar D270-4

“Karşu yaqadan kâfirler bakışurlar.”

bakış- < DLT bakış-: yan gözle birbirine bakmak, bakışmak. (2020, s. 261), Clauson EDPT bakış- “bakış-: birbirine bakmak, göz ucuyla bakmak” (1972, s. 321), Gülensoy KBS bakış- “ bakış-: iki veya daha çok kişi birbirine bakmak = OT. bakış- < bak- ış-” (2007, s.106).

bâki (<Ar. bākī) Sürekli, kalan.

D161-9

“Bākī kalan settar Tanrı

Menüm canum alur olsañ sen algıl.”

Tietze TETTL bākī “ baki: geri kalan, artan < Ar. bākī.” 2002, s. 267).

balçak Kılıcın sapı, kabzası.

b. -ı D194-4, D194-7

b. -ına D267-13

b. -ından D230-10

“Kılıcunun balçağı kan, odaya geldi, Kan Turalıyı bulımadı.”

Dilçin YTS balçak “balçak: kılıç sapı.” (2018, s.35).

balçık Killi, koyu yapışkan çamur, mil.

b. -a D238-7

b. -ı D175-11

b. -ına D176-7

“Begil aydur: Aplar içinde bizi kuşkunumuzdan balçığa baturduñ dedi.”

balçık < DLT balçık: Oğuzca balçık. (2020, s. 114), Clauson EPDT balçık “ balçık: balçık, çamur” (1972, s. 333), Tietze TETTL balçık “balçık: kil, yapışkan çamur,

(balçuk) < ET. balçık” 2002, s.270), Eren TDES balçık “balçık: yapışkan, çamur < OT. balık ~balk +-(aç) [>balkaç > dialektlerde balkıç/ *balçık]” (1999, s.35), Gülensoy KBS balçık “balçık: cıvık çamur = OT. balçık (DLT) < *bal(1)k +(a)ç [>* balçak]” (2007, s.108).

Bamsı Beyrek (k. a.) Bamsı Beyrek.

D286-10

*“Bay Büre Han oğlu Bamsı Beyrek maña dirler
Gel berü mere kâfir döğişelüm.”*

ban Ulu, görkemli büyük çadır.

D163-5, D166-13, D181-8, D197-10, D200-2, D235-6, D256-13.

“Ağ ban evini kara yörüñ üzerine dikdürmiş-idi.”

Dilçin YTS ban “ban: ulu, büyük, görkemli çadır.” (2018, s.36).

bañ Bağırma, ezan, yükses ses.

b. bañlat- “ezan okutmak” D279-7

*“Kilisesin yıkup yerine mescid yapdum bañ bañlatdum
Kızını gelinini ağ göksümde oynatdum.”*

bañ < DLT bañ: ağlayış, ağlama sesi. (2020, s.491), Dilçin YTS bañ “bañ: ezan.” (2018, s. 36), Tietze TETTL bañ “ban: yüksek sesle seslenme, şamata < Fars. bāñg.” 2002, s.275).

baña Bana (Bkz. ben krş maña).

bañlat- Ezan okutmak, bağırma.

b. -dum D279-7

*“Kilisesin yıkup yerine mescid yapdum bañ bañlatdum
Kızını gelinini ağ göksümde oynatdum.”*

bañlat- < DLT mañrat-: ses çıkartmak, bağırma. (2020, s. 345), Dilçin YTS bañlat “bañlat: ezan okutmak.” (2018, s. 36), Tietze bañlat- “banla-: bağırma < bañ-.”2002, s. 277), Gülensoy bañlat- “bañla: yüksek sesle bağırma < Uyg. mañra- < māñra- < *mā + kır-a- = EAT. bañ.”(2007, s. 112).

bargah (fars. bārgāh) İçine izinle girilen yer, otağ, yüksek divan.

D271-2.

“Ol gün ala bārgāh otağlar dikildi”

Tietze TETTL bargah “ bargâh/baregâh/barigâh padişahın karargâhı, saray, taht salonu < Fa. Bârgâh.” 2002, s. 281).

barış- İki taraf aralarındaki dargınlığı kaldırmak, uzlaşmak, anlaşmak.

b. -mışlar D199-6.

“İlerü gelüp Selcen Hatun kucaqlayup barışmışlar, şorışmışlar.”

barış- < DLT barış: karşılıklı gelip gitmek. (2020, s. 259), Clauson EDPT barış- “ barış-: birlikte gitmek, ziyaretleşmek < ET. bar-.” (1972, s. 369), Tietze TETTL barış- “barış-: dargınlığa son vermek, anlaşmak < ET. barış- < bar-.” 2002, s.281), Gülensoy barış- “barış-birlikte varmak, birlikte gitmek < bar-ış-.” (2007, s. 114).

baş- 1. Vücudun ağırlığını verecek bir biçimde ayak tabanını bir yere veya bir şeyin üzerine koymak.

b. -mayup D199-8

“Yalap yalap yalabıyan ince tonlum

Yêr başmayup yoriyan selvi boylum.”

2. Bir şeyi, üzerine kuvvet vererek itmek.

b. -dı D182-13, D227-2

b. -up D160-3, D162-13, D164-6, 166-8, 189-6, 227-10

“Başup iki yêrden boğazladı.”

3. Yenmek, alt etmek.

b. -dı D194-2, D264-7, D265-2

b. -dılar D270-7

b. -a D175-2

b. -up D175-2, D254-3, D254-4

b. -an D184-2

b. -amasa D175-3

“Koca aydur: Hay canum oğul hüner dedigüm ol degül, ol kız için üç canavar saklamışlar, her kim ol üç canavarı başa ol kıızı aña vèürler, başup öldürmese anuñ başını keserler, burca aşarlar.”

bas- < DLT bas-: üstüne çöküp basmak, bastırmak. (2020, s. 236), bas- < DLT bas-: gece baskını yapmak (2020, s. 236), bas- < DLT bas-: bir ülkeyi yenmek ve düzene sokmak.(2020, s. 236), Tietze TETTL bas- “bas-: bir şeyin üstüne ağırlığını koymak < ET. bas-.” 2002, s.284), Clauson bas- “ bas-: bastırmak, sürpriz bir saldırı yapmak < Bas-.”

(1972, s. 370), Gülensoy KBS bas- “ bas- : ayak tabanını bir yere koymak = OT. bas- (DLT, KB)” basmak, yıkmak, üzerine çökmek, kahretmek.” 2002, s. 115).

Basat (k. a.) Basat, Oruz Oğlı Basat

D214-9, D220-13, D221-1, D221-2, D221-7, D224-1, D224-3, D224-5, D2249, D224-10, D224-11, D224-12, D225-1, D225-3, D225-13, D226-10, D227-1, D227-4, D227-5, D227-10, D27-12, D227-13, D228-3, D228-5, D228-7, D228-10, D228-11, D229-2, D229-5, D229-7, D229-13, D230-1, D230-4, D230-5, D230-12, D231-10, 232-4, D233-12, D235-1.

“Basatı öjine katdı, tutdı, boğazdan şalındurdı.”

başıl- Basma işine konu olmak veya basma işi yapmak, yenilmek alt olmak.

b. -dı D194-4, D197-6.

“Eyle şandı, kim yağı başıldı.”

başıl- < DLT bassık: gece baskınına uğramak, gece baskını sonucu düşman tarafından esir alınmak, basık. (2020, s. 299).

baş 1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.

D167-8, D171-3, D174-10, D176-1, D254-9.

b. -mı 254-8

b. -kim D173-8

b. -ı D277-8

b. -um D178-1, D190-10, D194-13, D241-11, D268-7, D269-4, D277-10, D278-11

b. -umı D230-3

b. -uma D233-2

b. -uğ D187-7, D192-5, D192-7, D196-8, D196-9, D232-8, D239-5, D259-2, D267-8, D282-13

b. -uğ- için D287-1

b. -ı D160-1, D173-5, D216-6, D226-10, D267-1

b. -ını D175-3, D227-11, D228-3, D234-9.

b. -ın D173-3, D176-12, D188-6, D194-10, D197-5, D236-12, D243-6, D248-2, D261-12

b. -ında D173-11, D188-6, D199-4.

b. -lar D196-4, 245-13.

b. -ları D173-11.

b. -ları (iyelik) 227-7.

b. -ların D227-8

b. -lu 278-6

“Ağır mancılık taş ile atam dèr-idüüm

İnüp taş ile başlarına düşüben öleler dèr-idiüm.”

2. Kendi, hayatı.

baş D243-9

b. -uma D244-1, D244-5

b. -ına D234-10, D291-1

b. -uñuz D284-12

“Şağ uyluğum şındı

Menüm kara başıma neler geldi.”

3. Bir topluluğu yöneten kimse.

b. -ı D218-7, D221-11, D283-9.

b. -ına D253-6, D272-3.

“Kara Göne çeri başı oldı.”

4. Adet, sayı, tane.

baş. D279-6

“Alt katla Oğuz vardı alımadı

Ol kal'aya altı baş er-ile men Kazan vardum.”

5. Ant ve yalvarma.

b. -ı-y-içün D268-3

b. -ına D262-1.

“*Mere kâfir Dedem Korkuñ kopuzı hõrmetine çalmadum dèdi, eger eliñde kopuz olmasa-y-idi ağam başı-y-içün seni iki pare kılar- idüm.*”

6. Üzmek, başına kakmak.

b. -uma D175-5.

“*Ƙan Turalı aydur: baba bu sözi sen maña dememek gerek idüñ, çünki dèdün elbette varsam gerek, başuma kañınç, yüzüme toñınç olmasun, Ƙadun ana bèg baba esen Ƙaluñ dèdi.*”

7. Başına gelmek, kötü bir durumla karşı karşıya gelmek.

b. -ına D218-8.

“*Alplar başı Ƙazana zırb urdı, dünya başına tar oldı.*”

8. Kendini kötü ve zor duruma düşürmek.

b. -ına D215-8, D216-1.

“*Amma Oğuzıñ başına zaval getürdüñ dèdi.*”

baş < DLT baş:insan başı, genel olarak baş. (2020, s. 409), Clauson EDPT baş “ baş: anatomik anlamda baş, kafa < ET baş.” (1972, s. 375), Tietze TETTL baş “ baş: vücudun vazgeçilmez kısmı olarak, hayat tecellisi < baş.”(2002, s.289), Gülensoy KBS baş “baş: baş, kafa, başlangıç = ET. baş; OT. baş (DLT) < * bāş (Hamilton); < *bal (Ramstedt, 1957: 111) ; <* balç.” (2007, s.116).

başar- Bir işi istenilen bir biçimde bitirmek , muvaffak olmak.

b. -an D278-6

“*Ƙayrı eren Ƙulağuzsuz yol yañılsa*

Ƙulağuzsuz yol başaran Ƙazan er-idüm.”

Clauson EDPT başar- “ başğar-: başarmak, başarılı olmak < başar ET. < başğar- .” (1972, s. 380), Tietze TETTL başar- “başar-: bir işi muvaffakiyetle bitirmek, ikmal etmek < ET. başğar-.” 2002, s. 290), Gülensoy KBS başar- “başar-: Muvaffakiyet < baş+ar-ı.” (2007, s. 119).

başla- Bir işe girişmek, harekete geçmek.

b. -dı D160-3, D182-7, D215-5, D217-7, D218-5.

“Küt küt buğa şolumağa başladı, ağzı köpüklendi.”

başla- < DLT başla-: (bir şeye, işe) başlamak. (2020, s. 471), Clauson EDPT başla- “başla- : başlamak < başla-.” (1972, s. 381), Tietze TETTL başla- “başla:harekete geçmek, başlangıcını yapmak < ET. başla-.” 2002, s. 291), Gülensoy KBS başla- “başla:başlamak = OT. başla- (DLT) < baş+la-.” (2007, s. 105).

bat- 1. Bir sıvının üstündeyken içine gömülmek.

b. -up D175-11, D176-7

“Athu batup çıkamaz anuñ balçığı olur

Ala yılan sökemesse anuñ ormanı olur.”

2. Saplanmak.

b. -madı D218-3

b. -masun D217-12

“Üzerine bir kaç adam gönderdiler, oñ atdılar batmadı, kılıç urdılar kesmedi, süñü-y-ile şaңdılar, ölmedi.”

bat- < DLT bat-: su vb. şeylere batmak. (2020, s. 229), Gülensoy KBS bat- “bat-: bir sıvının üstünde iken içine gömülmek = OT. bat-.” (2007, s. 120).

batur- Bir şeyin sıvı veya yumuşak bir maddenin içine gömülmesine yol açmak, batmasını sağlamak.

b. -duñ D238-7

“Begil aydur: Aplar içinde bizi kuşkunumuzdan balçığa baturduñ didi.”

batır- < DLT batur: birini veya bir şeyi su vb. şeylere batırmak. (2020, s. 252), Clauson EDPT batur- “ batur-: batmasına sebep olmak < batur-.” (1972, s. 308), Tietze TETTL batur- “ batır-/batur-: batmak eyleminin ettirgenlik durumu < ET. batur-.” 2002, s. 293), Gülensoy KBS batur- “ batır-: sıvının veya yumuşak bir şeyin içine gömülmesine yol açmak, batmasını sağlamak =OT. batır-(DLT) < bat-ır-.” (2007, s. 121).

Bay Böre (k. a.) Bay Büre.

B. Büre D286-10.

“Bay Büre Han oğlu Bamsı Beyrek maña dirler

Gel berü mere kâfir döğişelüm.”

baya Önce, demin, eski.

D160-3

“*Azrā'il başup kondı, baya yırlardı, şimdi hırlamağa başladı.*”

baya < DLT baya: bu saatten önce, az önce. (2020, s. 17), Clauson EDPT baya “ baya: az önce hemen geçmiş < bayağ.” (1972, s. 384), Tietze TETTL baya “baya: bir evvel, demin < ET. baya.” 2002, s. 298), Gülensoy KBS baya “baya: az önce, demin = ET., OT. baya az önce demin (DLT) ~ bayak.” (2007, s. 121).

Bayburt (y. a.) Bayburt.

D286-9.

“*Paraşaruñ Bayburd Hışarından parlayup uçan
Adaħlusın ayruklar alur-iken tartup alan.*”

Tietze TETTL bayburt “bayburt: şehir adı < Yun. Baiberdön.” 2002, s. 296).

Bayındır (k. a.) Bayındır Han.

D260-5, D212-9, D 216-4, D216-13, D231-13, D235-5, D235-10, 236-4, 236-13,
D237-1, D237-2, D238-8, D239-3, D244-13, D249-11, D253-1, D253-2, D254-1,
D269-6, D282-4.

B. -uñ D239-12, D245-9

B. -a D245-1

“*Oruz kakkıdı , aydur: Mere kavat menüm babam Bayındır Ğan degül-midür?*”

bazirgan (<Fars. bāzergān) Tüccar, alışverişçi.

b. -laruz D284-2

“*Burca çıķup kimlersiz dediler. Bunlar ayıtdı: Bazirganlaruz dediler.*”

Tietze TETTL bazirgan “bazirgān/bazergān: tüccar < Fa. Bāzargān.” 2002, s. 299).

bebek Meme veya kucak çocuğu.

b. -in 289-1

b. -lerüñ

b.- lerin D232-7

“*Ala gözlü bebeklerin öksüz komışsın*

Ğormıyam seni kara polad uz kılıcum tartmayınça.”

Tietze TETTL bebek “bebek: meme çocuğu < bebe+ isimden isim yapan küçültme eki olan -k.” 2002, s. 300), Gülensoy KBS bebek “bebek: küçük çocuk, bebek <* be+be yansıma +k ~ baabıy.”(2007, s.125).

becid (< Fars. be- cidd). Çabuk, acele, derhal.

b. -ol “bakmak, üzerine düşmek, sürekli çalışmak, ısrar etmek.

D172-6.

“*Kaḅlı Koca aydur: Oğul şabaḅ varup öylen gelmek olmaz, öylen varup aḅşam gelmek olmaz, oğul sen mala becid ol yığ, men saḅa kız arayı gedayim. dedi.*”

Eren TDES becit “becit: gerekli, ivedi, acele < Fars. ba-cidd.” (1999, s.46), Tietze TETTL becit “becid/becit: gerekli, önemli acele < Fa. ba-cid.” 2002, s. 301).

beden (<Ar.) Canlı varlıkların maddi bölümü, vücut.

b. -inde D173-5

“*Böylelikle otuz iki kâfir beğünü oğlunuḅ başı burc bedeninde kesilüp aşılmış-idi.*”

Tietze TETTL beden “beden: vücut < Ar. badan.” 2002, s. 302).

bedevî cins at, bir cins at, at cinsi, iri hayvan, iri mahlûk.

D287-13.

“*Ala taḅla yerinden tıran yigit ne yigitsin*

Bedevî atın oynadı gelen yigit ne yigitsin.”

Tietze TETTL bedevî “bedevi/bidevi: Arap atı < bedevi.” 2002, s.302).

beg Bey (bkz. big)

beg < DLT beg: bey, emir. (2020, s. 8, 522, 525), Clauson EDPT beg “beg: yönetici, baş, şef < bēg (Clauson’a göre muhtemelen Çin. Po ‘yüzbaşı’ kelimesinden).” (1972, s. 322), Tietze TETTL beg “beğ/bey: evin ailenin erkek başı, zevç; köyün ileri geleni veya küçük bir devletin başı,âmir, kumanda eden < TS 479 < ET. bēg.” 2002, s. 304), Gülensoy KBS beg “bey: “beğ: bey = OT. beg ~beğ ~bēg < *bēg.” (2007, s. 125).

beglig Beylik (bkz. biglig).

b. -e D160-10.

“*Beglige uşanmadum, yigitlige toymadum,*

Cānum alma ‘Azrā’il meded.’

beglig < DLT beylik: beylik, emirlik. (2020, s. 155), Gülensoy KBS beglig “beğ: bey = OT. beg ~beğ ~bēg < *bēg.” (2007, s. 125). Clauson EDPT beglig “beg: yönetici, baş, şef < bēg (Clauson’a göre muhtemelen Çin. Po’yüzbaşı’ kelimesinden.” (1972, s. 322).

begen- Beğenmek, iyi veya güzel bulmak.

b. -di, 191-4

b. -mezsin D158-3, D158-5, D248-8, D248-10.

“Kara polad uz kılıcum kının toğrar

Kargı talı sünüm ne begenmezsin.”

Dilçin YTS begen- “begelin-: beğenilmek. (2018, s. 41), Tietze TETTL begen- “beğen: hoşlanmak < Tk. Dillerinde yaygın eylem.” 2002, s. 305), Gülensoy KBS begen- “beğen: hoşlanmak < begen- (< ?* beg+ e-n-) ‘bey gibi görmek’ Krş. DLT begeç beyceğiz.” (2007, s.126).

Begil (k. a.) Begil.

D235-4, D236-5, D236-6, D237-2, D237-10, D238-3, D238-7, D239-8, D240-7, D240-9, D240-11, D240-12, D241-11, D242-7, D242-12, D243-2, D243-10, D246-5, D247-1, D247-3, D249-4, D249-5, D249-6, D249-7, D249-10, D250-2, D253-6

B. -ise D246-13

B. -ünj D247-1, D247-3, D249-2, D249-9, D250-1, D250-5.

B. -ünj de D243-8

B. -ünjdür D246-12, D249-4, D249-5, D249-6.

B. -i D237-3, D237-5, D243-5, D244-8.

B. -e D238-4, D238-6, D243-9.

“Altundağı al aygırı bilürüz Begilüñdür Begil kanı

Kara polad uz kılıcuñ Begilüñdür Begil kanı.”

bek Sert katı, sağlam pek.

D245-11, D285-13, D286-6.

“*Çazan gördi- kim leşker öjinçe bir ağ boz atlu cıalemlü egni bek demür tonlu Oğuzun öjinçe geldi, çadırın dikdüirdi, alay bağladı, tırdı.*”

bek < DS bek: berk, beki, sert, katı, sağlam, kuvvetli. (1965, s. 600), bek < DLT bek: sağlam, muhkem, sıkı →berk. (2020, s. 145), Clauson EDPT beg “berk: sağlam, kuvvetli ET. beg < berk.”(1972, s.362), Gülensoy KBS bek “bek: katı, sağlam, sert, krş. berk < * bek [<* berk].” (2007, s. 126).

bekle- 1. Bir iş oluncaya değin bir yerde kalmak, durmak.

b. -mez D177-3.

“*Gördiler ki nāmus için beklemez, ayıtdılar: Oğul, uğruş açuk olsun, sağ esen varup gelesin dediler.*”

2. Bir şeyi, bir kimseyi gözetmek, korumak, muhafaza etmek.

b. -r- idi D283-11.

“*Yol üzerinde kâfirün Ayaşofyası var-idi, keşişler bekler-idi, gāyet şarp kilise-y-idi.*”

bekle- < DLT bekle-: kapatmak; bağlamak; sağlamlaştırmak →berkle- (2020, s. 471), bekle- < DLT bekle-: korumak. (2020, s.531), Clauson EDPT bekle- “bekle-: korumak, gözetmek.” (1972, s. 326), Tietze TETTL bekle “bekle-: gözetmek, bekçiliğini yapmak, muhafaza etmek< ET. bekle-, ‘pekiştirmek, sağlamlaştırmak; emniyete almak [< bek]” 2002, s. 307), Gülensoy KBS bekle- “bekle-: beklemek, gözetmek, kollamak < * bek+le.” (2007, s. 127).

bél bel, (bkz. bil).

bela (<Ar. belā) İçinden çıkılması güç sakıncalı durum.

b. -m D158-1.

“*Mere ne heybetlü kocasın değil maşa*

Şadam belām tokınır bu gün şaşa dedi.”

Tietze TETTL bela “belā: felâket, büyük zarar < Ar. balā.” 2002, s. 308).

bele- Çocuğu kundaklamak, beşiğe sarıp bağlamak.

b. -dügüm D165-1.

“*Şolama beşiklerde beledügüm oğul*

On ay diyende dünya yüzine getirdügüm oğul.”

bele- < DLT bele-: belemek, beşiğe bağlamak, bulaştırmak. (1986, s. 270), Clauson EDPT bele- “bele-: kundağa sarmak” (1972, s. 332), Gülensoy KBS bele- “bele-: beşiğe bağlamak < OT. bêlä- (DLT) < bê:l+e- [< bêle- kundaklamak] (T. Tekin).” (2007, s.128).

beli (< Fars. belī) Evet.

D161-2, D171-6, D254-10

“*Egrek aydur: Mere Ters Uzamış baş kesüp kan tökmek hüner- midür dèdi. Aydur: Beli hünerdür ya!*”

Tietze TETTL beli “beli: evet < Fa.” 2002, s. 310).

belki Olabilir muhtemel olarak.

D214-1

“*Aruz aydur: Hanum ürkdüğümüz vaktin düşen menüm oğlançuğumdur belki dèdi.*”

Tietze TETTL belki “belki: olabilir ki < belki.” 2002, s. 311).

bellü Bilinmedik bir yanı olmayan malum.

D164-2, D165-8, D221-6, D237-13, D240-2, D245-4, D267-12.

“*İç Oğuzda Taş Oğuzda adı bellü*

Aruz oğlu hanum Başat maña meded.”

bellü < DLT belgü: işaret, alamet. (2020, s.185), Tietze TETTL bellü “belli: bilinen, muayyen; tanınmış, meşhur < bel ‘işaret’ +li.” 2002, s.311), Gülensoy KBS bellü “belli: belli = OT. belgölüg (DLT) < bel ‘işaret’.” (2007, s. 131).

belürsüz Belirli olmayan, belgisiz, gayrimuayyen, vuzuhsuz.

D216-6.

“*Gördiler kim bir ibret nesne yatur, başı göti belürsüz.*”

Belürsüz < DLT belgüsüz: belirsiz. (2020, s. 152), Tietze belürsüz “bellisiz: belli olmayan, belli değil < belli + -siz.” 2002, s. 311), Gülensoy KBS belürsüz “belirsiz: belirli olmayan < ET. bel+ gü+süz.” (2007, s.130).

ben ben (bkz. men, başa) Teklik birinci kişiyi gösteren söz.

b. -üm D220-3, D282-6.

b. -den D171-10, D193-2

“*Oruz mere ya benüm babam ölü- midür diri-midür dèdi.*”

ben < DLT men: ben. (2020, s. 9), Clauson EDPT ben “ben: birinci kişi zamiri, ben, kelimenin orijinali ‘ben’dir ancak ilk dönemlerde benzeşme yoluyla men.” (1972, s.

346), Tietze TETTL ben “ben: 1. şahıs tekil zamiri <ET. ben.” 2002, s.312), Gülensoy KBS ben “ben: birinci tekil kişi zamiri =ET., OT. ben (~men).” (2007, s. 131).

bençileyin Bencileyin, benim gibi.

D267-5

“*Karıplığa gelen yatur mı olur*

Bençileyin karusından ağ ellerin bağladuban.”

bençileyin < DS bencilen, bencilej, bencileyin: benim gibi, bence, benim görüşüme göre. (1965, s. 626), Tietze bençileyin “bencileyin: benim gibi < ben +ci.” 2002, s. 313), Gülensoy KBS bençileyin “bencileyin: benim gibi < ben +ci+leyin.” (2007, s. 131).

beñiz Yüz, yüz rengi.

b. -i D215-10, D241-5

b. -ini D157-2

“*Çobanuy içine korhu düşdi amma kızuy derdinden beñzi şarardı.*”

beñiz < DLT meñiz: insanın rengi, beniz.(2020, s. 28), Clauson EDPT beñiz “beñiz: ten rengi ~meñiz.”(1972, s. 352), Tietze TETTL beñiz “beniz/benz: yüz rengi < ET. beñiz.” 2002, s. 314), Gülensoy KBS beñiz “beniz: beniz = ET. beñiz; mængiz (EUTS, 129) ~ OT. meng(i)z beniz, yüz < bāñ (Räsänen, V 70).” (2007, s. 132).

beñze- İki kişi veya nesne arasında birbirini andıracak kadar ortak nitelikler bulunmak, andırmak.

b. -r D249-1

b. -r D163-6, D256-3, D266-12, D290-10.

“*Kaza beñzer kıızı gelini Kazana karşı gelüp elin öpdiler, ayağına düşdiler.*”

beñze- < DLT meñze-: benzemek. (2020, s. 514), Clauson EDPT beñze- “beñze-: benzemek < meñze-.” (1972, s. 352), Tietze TETTL beñze- “benze-:görünüşü aynı veya ına yakın olmak < ET. beñze- < beñiz ‘yüz rengi’.” 2002, s. 315), Gülensoy KBS beñze- “benze-:benzemek, < beñze- (< beñiz yüz rengi +e) < *meng(i)z +e-.” (2007, s. 132).

beraber (< Fars. berāber) Birlikte, bir arada.

D285-1.

“Beğler ayıtdılar: Bunuñ müdürası oldur kim Kazanı çıkaravuz, anlara beraber édevüz.”

Tietze TETTL beraber “beraber: refakatinde, birlikte < beraber.” 2002, s. 316).

berde (y. a.) Berde.

b. -ye D236-10.

“Hışımını kavumını ayırdı, évini çözdü, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye Genceye varup vağan tuğdı.”

berk Sert, katı, kuvvetli, sağlam.

D228-4, D230-11, D241-2, D248-5, D273-10.

“Depegöz boynızından berk tuğdı.”

berk < DLT berk:muhkem, sağlam, muhafazalı, saklanmış .(2020, s. 150), Clauson EDPT berk “ berk: katı, sert, sağlam < ET. berk, bek.” (1972, s.362), Tietze TETTL berk “berk: katı; sert, sağlam, sıkı, kuvvetli TS 513-516 < ET. berk.” 2002, s. 319), Gülensoy KBS berk “berk(~bek): Katı, sağlam, sert < ET. berk, bek.” (2007, s.133).

berü Konuşanın önündeki iki uzaklıktan kendisine daha yakın olanı, öte karşıtı.

D198-11, D248-13, D250-5, D286-11.

“Men Begülüñ oğlıyam mere kâfir berü gelgil döğşelüm dedi.”

berü < DLT berü: beri, konuşana doğru. (2020, s. 16), Clauson EDPT berü “ bërü/berü: bu tarafta, bu yana(ilk ünlü uzundur).” (1972, 355), Tietze TETTL berü “ berü/beri: buraya,bana doğru < ET. berü veya bërü (ilk ünlü uzun).”2002, s. 321), Gülensoy KBS berü “ beri: beri = OT. berü (DLT) [< *bërü ~ bè:rü].” (2007, s. 133).

beserek Damızlık erkek deve.

D223-2

b. -mi D174-8.

“Kın Turalı eydür: Altun akça mı ister, katar katar beserek mi ister?”

Tietze TETTL beserek “ beserek/peserek: bir çeşit melez erkek deve DS 639, TS 524-526 < Moğ. besereg ‘melez’.” 2002, s. 322), Gülensoy KBS beserek “beserek: (hlk.) İki hörgüçlü deve = eski Kıpç. birsek ‘erkek ve kızgın deve’.” (2007, s. 134).

besle- Yiyecek ve içeceğini sağlamak.

b. -diler D217-6

b. -miş D213-10

b. -yeyin D216-13

b. -yelüm D217-5

“Gördiler olmaz, süd ile besleyelüm dediler.”

Tietze TETTL besle- “ besle-: gıda vermek; yedirmek; semirtmek; (çiftlik ve ev hayvanı) tutmak TS 610 < besi + isimden eylem yapan -le eki.” 2002, s.322), Gülensoy KBS besle-“besle-: gıda vermek; yedirmek; semirtmek, EAT: bésle- < bes(i)+le-.” (2007, s. 134), Räsänen besle- “besle < Fa. bas ‘yeter, kâfi’ + -le.” (1969, s. 71).

bêş Dörtten sonra gelen sayının adı.

D170-2, D201-9, D242-7, D255-1, D261-9, D291-5.

“Kadir seni nâmerde muhtâc êtmesün

Bêş kelime du“â kılduk, kabul olsun!”

bêş < DLT bîş: beş. (2020, s. 60), Clauson EDPT bêş “bêş: beş sayısı < bêş.” (1972, s.376), Tietze TETTL bêş “beş: beş sayısı, beş rakamı < ET. bêş.” 2002, s. 323), Gülensoy KBS bêş “beş: sayıda beş = ET., OT beş, biş (DLT), Uyg. Br. bêş < * bēş.” (2007, s. 134).

bêşik Bebekleri yatırmaya ve sallayarak uyutmaya yarayan, tahta veya demirden yapılmış sallanır bir tür küçük karyola.

b. -de D269-3, D269-10.

b. -lerde D165-3.

“On ay dèyende dñnyā yüzine getürdügüm oğul!

Tolama[sı altun] bêşiklerde beldügüm oğul!

bêşik < DLT bişik ~ bîşik: çocuk beşiğ. (2020, s. 114), Clauson EDPT bêşik “bêşik: beşik, bazı ses değışikliklerine uğramıştır, böşik/büşük/bêşik/beçik.” (1972, s. 280), Tietze TETTL bêşik “beşik: bebek yatağı < ET. bêşik.” 2002, s. 324), Gülensoy KBS bêşik “beşik = ET. bêşik ~ OT. bêşik, bişik (DLT) < *bêşik < * bēşik (T. Tekin).” (2007, s. 135).

bêş yüz Beş yüz sayısının adı.

D220-1, D220-6, D222-5.

“*Ammā günde iki ādem ile bēş yüz koyun vērelüm, dēdi.*”

beyān (<Ar.) Açıklama, bildirme.

D170-5, D213-6, D235-4, D253-11, D272-1

“*Beyān eder Meger Hānum, Tırabuzan Teküri, begler begi olan Hān Kazana bir şahin göndermişidi.*”

Tietze TETTL beyān “ beyan: bildirme < Ar. bayān.” 2002, s. 326).

Beyrek (k. a.) Bamsı Beyrek.

D180-2, D250-1, D286-4, D286-7, D286-10, D287-2, D287-4, D287-9, D287-10

b. -üñ D287-8

b. -i D287-7

“*Biri Kan Turalı biri Kara Çekür ve oğlu Kırık Kınık ve boz aygırlu Beyrek.*”

béz Pamuk veya keten ipliğinden yapılan, dokuma, çaput.

D179-11.

“*Şoydılar. Kan Turalı altunlu ince kettān bēzini bēline şardı.*”

béz < DLT böz: bez. (2020, s. 8), Clauson EDPT böz “ böz: pamuklu bez < ET. böz < Yun. bussos, Clauson’a göre Yunanca bussos’tan türetilmiştir. Türkçeye de muhtemelen Ar. bazz’dan geçmiştir.” (1972, s. 389), Tietze TETTL böz “bez: dokuma parçası < ET. böz, muhtemelen semitik bir dilden geçmiştir; İbr. būs, Süry. būsū, Ar. bazz.” 2002, s. 329), Eren TDES böz “ bez: pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma < ET böz < Ar. bazz, OT. bez, Tkm. Biz, Çuv. pir (-z > r değişmesi) yaygın bir inanca göre mezopotamya’ da kumaşa verilen būsū adından gelir. Yun. busos < İbr. būs.” (1999, s. 46).

bıjar Pınar, çeşme.

Uzun b. (y. a.) D214-13

b. -uñ 216-5

b. -a D214-13, D215-11

b. -larum D163-9.

“*Söyle gelsün Azrā ilüñ yaylası olsun*

“*Şovuk şovuk bıjarlarum gerek ise aña içit olsun.*”

bıjar < DLT mıjar: su gözü, su gözesi. (2020, s. 467), Clauson EDPT bıjar “bıjar: su kaynağı < bıjar.” (1972, s. 351), Tietze TETTL bıjar “bınar/ bunar: pınar DS 791-79, TS 539-540 < ET. bıjar.” 2002, s. 332), Gülensoy KBS bıjar “ bınar, bunar: Pınar ~EAT . bıjar < *buğ yansıma; yerden kaynak suyun çıkardığı ses +ar.” (2007, s.141), Gülensoy KBS bıjar “ pınar: yerden kaynak su =OT. bıjar~mıjar (DLT) < * buğ +ar.” (2007, s. 694).

bırak- 1. Koymak.

b. -dı D189-7, D225-6, D236-8, D260-9.

b. -dılar D226-13, D270-9.

“*Oğlan kılıcın çıkardı, kız-ile kendü arasına bıraktı.*”

2. Yanına almak.

b. -dı D246-10, D172-8, D177-6.

“*Kırk yigidin yanına bıraktı, yedi gün gece yorıtdılar, kâfirün serhaddına êrdiler, çadır dikdiler.*”

3. Ayrılmak, terk etmek.

b. -ur D273-7.

“*Aytdılar Kazanı birağur gider-isevüz evinde bizi kırarlar, yigregi budur ki bunda kırılavuz dediler.*”

4. Kötü bir durumda ter etmek.

b. -dılar D255-13, D274-5.

“*Yigitleri kırdılar, Egregi tutdılar, Alınca Kal'asına bıraktılar.*”

Tietze TETTL bırak- “ bırak-:elde tutulan şeyi salıvermek < Tk .dillerinde yaygın, ancak izahı zor, Ramstedt bırak-: Altay dilleri < *bır ‘terk etmek, akmak’.” 2002, s. 333), Gülensoy KBS bırak- “ bırak-: bırakmak, koyuvermek < bır- (a)k-.” (2007, s.142).

bıyık Üst dudak üzerinde çıkan kıllar.

b. -ı D218-13, D221-12.

b. -çağı D233-7.

“*Bıyığı kanlu Bügdüz Emen elinde zebün oldı.*”

Bıyık < DLT bıdık: bıyık. (2020, s. 162), Clauson EDPT bıyık “bıdık: bıyık, < ET. bıdık.” (1972, s. 301), Tietze TETTL bıyık “bıyık: üstdudak kıllarının bir kanadı < ET. bıdık.” 2002, s. 333), Gülensoy KBS bıyık “ bıyık: bıyık < OT. bıdık (DLT) ~eski .Kpç.

bıyık.” (2007, s. 142), Eren TDES bıyık “ bıyık: erkeklerde üst dudak üzerinde çıkan kıllar < OT. bıdıık.” (1999, s. 52).

bî tekellüf (<Fars., tekellüf Ar.) Teklifsizce, hemen, hiç durmadan.

D230-5-6.

“Başat eydür: Men muña bî-tekellüf yapışmayam déyüp kendü çıhardı tutdı, anı dañı iki pare bölđi.”

Tietze TETTL bî-tekellüf “ bitekellüf: teklifsizce < Fa. bî ‘olmayan’ ve takalluf ‘resmiyet’.” 2002, s. 358).

bici Bici bici, cici, sevimli. (bkz cici)

D171-7

“Eydür: Belî, cānum baba, eyle isterem. Pes varasın, bir cici bici Türkmen kızını alasın; negāhenden tayanam üzerine düşem çarnı yırtıla? dedi.”

bidevi Bedevî. (bkz. bedevî).

big Bêg, bey (bkz. beg).

D156-4, D175-6, D177-2, D180-12, D190-5, D193-12, D194-11, D196-11, D197-1, D197-2, D198-2, D200-8, D201-4, D224-12, D238-4, D240-3, D242-9, D243-5, D244-8, D245-2, D250-1, D259-11, D271-3, D274-9, D274-13, D276-4, D280-8, D285-3, D289-3, D291-1.

b. -em D277-8, D278-9, D280-5.

b. -üñ D185-11.

b. -e D285-12.

b. -den D254-12.

b. -üm D194-11, D238-13.

b. -üñe D287-10, D288-9, D289-4.

b. -i D254-2, D272-1.

b. -isi D249-12.

b. -nüñ D173-4.

b. -ini D273-9.

b. -ler D178-5, D192-10, D237-6, D238-3, D242-6, D245-1, D249-12, D254-2, D254-6, D272-1, D272-9, D272-11, D278-2, D284-13, D290-4.

b. lerüñ D237-8.

b. -leri D254-3, D254-4.

b. -lere D257-5, D283-7.

b. -leri D223-13, 224-4, D232-13, D234-8, D235-8, D258-7, D272-12, D273-2, D273-6, D279-5, D281-10.

b. -leri- y-ile D216-5.

b. lerini D234-13, D275-10

b. -lerin D222-2, D279-8, D284-13.

b. -lerinden D232-11.

Erlik ile kardaşuñ kanın alduñ, kalın Oğuz biglerini yükden kırtarduñ...

beg < DLT beg: bey, emir. (2020, s. 8, 522, 525), Clauson EDPT beg “beg: yönetici, baş, şef < bēg (Clauson’a göre muhtemelen Çin. Po ‘yüzbaşı’ kelimesinden).” (1972, s. 322), Tietze TETTL beg “beğ/bey: evin ailenin erkek başı, zevç; köyün ileri geleni veya küçük bir devletin başı, âmir, kumanda eden < TS 479 < ET. bēg.” 2002, s. 304), Gülensoy KBS beg “bey: “beğ: bey = OT. beg ~beğ ~bēg < *bēg.” (2007, s. 125).

biglik beylik (bkz. beğlik)

b. -e D160-10.

“Biglige uşanmadum, yigitlige toymadum,

Cānum alma ‘Azrā’il meded.’”

beglig < DLT beylik: beylik, emirlik. (2020, s. 155), Gülensoy KBS beglig “beğ: bey = OT. beg ~beğ ~bēg < *bēg.” (2007, s. 125). Clauson EDPT beglig “beg: yönetici, baş, şef < bēg (Clauson’a göre muhtemelen Çin. Po ‘yüzbaşı’ kelimesinden).” (1972, s. 322).

bil Bel. 1. İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm.

b. -üm D223-9, D243-13.

b. -i D275-6

b. -ini D185-4, D186-10.

b. -in D187-2.

b. -ine D 179-12, D225-5, D236-7.

b. -inde D267-1.

b. -inden D225-10.

“Akındılı görklü şuyumuş taşkunı kardaş!

Güçli belüm kuvveti, karangulu gözlerümüñ aydını kardaş.”

2. Dağ, sırtlarında geçit veren çukur yer.

B. -i (Arku B.) (y. a.) D181-7, D186-7, D200-3, 239-2, D239-10, D245-8, D267-3.

“ Arku Bêli Ala Tağdan dünün aşduñ

Akındılı görklü şudan dünün geçdüñ.”

bil < DLT bil: bel. (2020, s. 402), Clauson EDPT bil” bel: bel, orta kısım, dağ geçidi.”

(1972, 330), Tietze TETTL bil “bel: gövdenin ortası, bükülen yeri TS 548-49, < ET. bêl.”

2002, s. 307), Tietze TETTL bil “ bel: dağ geçidi < bel.” 2002, s. 309), Gülensoy KBS

bil “bel¹: kalça ile karın arası < bêl, bel²: vadi <* bêl.” (2007, s. 127).

bil- 1. Bir şeyi anlamış veya öğrenmiş bulunmak.

b. -ürsin D225-1

b. -ür misin D162-11, D164-5, D166-6

b. -ür D198-7

b. -düñ D228-1

b. -di D197-3, D227-5, D227-13

b. -gil D164-2, D165-8, D245-4, D267-12

b. -üñ D240-2, D273-3.

b. -üp D198-2, D252-7

b. -men D164-2, D165-8

b. -mez misin D249-11, D286-8, D288-3

b. -mez D156-12, D161-6, D168-10, D251-5

b. -mezüz D226-9

- b. -medüm D160-10
- b. -medi D196-1, D282-1
- b. -meyinçe D260-1
- b. -mez D249-13
- b. -mez idüm D160-5

“Başat eydür: Elbette varuram, Kazan eydür: Sen bilürsin...”

2. Tanımak, hatırlamak.

- b. -ürüz.

“Görelüm néce şoylamış eydür: Altunadağı al aygırı bilirüz, Begilün-dür.”

3. Sanmak, varsaymak, farz etmek.

- b. -esin D261-4.

“Aydur: Kız sen maña bir yıl baqğıl, bir yılda gelmez-isem iki yıl baqğıl, iki yılda gelmez-isem üç yıl baqğıl, gelmez-isem ol vaqıt menüm öldüğümi bilesin, aygır atum boğazlayıp aşum virgil, gözün kimi tutar-ise könlün kimi sever ise aña varğıl didi.”

4. A/e ekli fiillerle yeterlik bildiren birleşik fiiller.

- b. -men D165-7
- b. -mez D287-11, D288-5.

“Yaman yere varmışsın, vara-bilmen.”

bil- < DLT bil-: bilmek. (2020, s. 20), Clauson EDPT bil- “bil-: bilmek, tanımak.” (1972, s. 330), Tietze TETTL bil- “bil-: < ET. bil-, (daha evvel tanışılan birini) gene tanımak.” 2002, s. 340), Gülensoy KBS bil- “bil-: bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bılunmak = KT, Uyg., DLT, KB: bil-.”(2007, s. 144).

bildür- Anlatmak, ifade etmek.

- b. -medi D287-7

“Kazanun üzerine at şaldı altı perlü gürzini eline alup Kazanı çaldı, Kazan gendüyü bildürmedi...”

bildür < DLT bildüz-: bildirmek. (2020, s. 291), Clauson EDPT bildür- “bildür-: birisine bir şey anlatmak, bilgi vermek, bildirmek < bildüz-.” (1972, s. 334-35), Gülensoy KBS bildür “bildür-: herhengi bir şeyi haber vermek = Uyg. Biltiz- ~ OT. bildüz- (DLT), biltür- < bil-t (>d)ür- (~z-).” (2007, s. 144).

- bile** Birlikte, beraber.
D168-1, D169-2, D169-3, D270-13.
“Uşun Kocaya çapar geldi. Muştuluk, gözün aydın, oğulların ikisi bile sağ esen geldi, dediler.”
Bile < DLT bile: ile, birlikte. (2020, s. 20), Clauson EDPT bile “birle: ile, birlikte ile < bile < birle.” (1972, s. 364-65), Tietze TETTL bile “bile: (zarf) beraber, birlikte TS 550-552 < ET. ile.” 2002, s. 343), Gülensoy KBS bile “bile: bile = OT. bile ~ birle (DLT) ; birle < bir+ il-e.” (2007, s. 144).
- bilek** Elle kolun, ayakla bacağın birleştiği bölüm.
b. -ine D263-9, D264-9, D265-4
b. inden D237-11, D 265-5, D287-7.
“Dün katmış üç gün dünli yortmuş yigit, karangülü gözlerini uyhu almış yigit atunun çılıbırını bileğine bağladı, yatdı, uyudu.”
Bilek < DLT bilek: bilek. (2020, s. 166), Tietze TETTL bilek “bilek: kolla el ya da bacakla ayak arası < ET. bilek.” 2002, s. 343), Gülensoy KBS bilek “bilek: bilek = OT. bilek (DLT, KB).” (2007, s. 145).
- billah** (< Ar.) Vallahi, inan olsun.
D276-2, D 285-6.
“Kazan eydür: Vallāh billāh, doğru yolu görür iken egri yoldan gelmeyeyin, dedi.”
Tietze TETTL billah “billahi: Tanrıya ant içerim; inan olsun! < Ar. bi-llāhi.” 2002, s. 345).
- bilük** Okluk, okların konduğu mahfaza.
b. -inde D247-11
b. -inden D225-4, D241-1.
“Hemān bêlüginden gez çıkarıp atunun terkilerini tartdı, urdı.”
Dilçin bilük < YTS bilük: ok ve yay kuburu, sadak. (2018, s. 45), DS bilük “belik, bêlik: bölük, parça, kısım.” (1965, s. 617). Tietze TETTL bilük “belik/bilük: ok kuburu, sadak TS 572-73 < bellik belde taşınan şey.” 2002, s. 310).
- biğ** Dokuz yüz doksandan sonra gelen sayı.

D235-7

b.b. D277-1

“Ala şayvan gök yüzine esenmişidi, biñ yêrde ipek halıcası döşenmişidi.”

Bin < DLT miñ: bin. (2020, s, 106), Clauson EDPT bin “bıñ: bin sayısı < bıñ.” (1972, s. 346), Tietze TETTL bin “bin: bin sayısı < ET. bıñ.” 2002, s. 347), Eren TDES bin “bin: dokuz yüz doksandan sonra gelen sayının adı, < OT. miñ < ET. bıñ.” (1999, s. 54), Gülensoy KBS bin “bin: sayıda bin, 1000 = ET. ming ~ming.” (2007, s. 147).

bin-

1. Yüksek bir şeyin veya bir hayvanın üstüne çıkıp ayaklarını sallandırarak oturmak.

b. -erem D274-12, D275-13.

b. -ersin D274-11.

b. -düm D239-10, D244-3, D257-9.

b. -düñ D186-7, D241-8.

b. -di D159-11, D193-8, D236-9, D240-8, D257-6, D263-2, D264-6, D265-1, D276-9.

b. -eyim D276-6.

b. -gil D244-12.

b. -sün 246-7.

b. -üp D282-2.

b. -üben 200-8, D234-4.

b. -er ol- D167-13.

b. -en D196-3, D267-3, D287-1, D288-12.

b. -dügüñde D197-9.

b. -miş ola 171-2.

b. -er -idüm D200-2.

b. -er -idi D264-3.

b. -er imiş D275-6.

b. -me D275-1.

b. -medin D171-1.

“Altun aqçan harcayur olsam menüm kefenüm olsun

Tavla tavla şahbâz atıñ biner olsam menüm tábütum olsun.”

2. Çıkmak.

b. -düm D242-1.

- b. -diler D214-1.
 b. -D214-7.
 b. -gil D240-6.
 b. -elüm D272-4.
 b. -se D237-9, D259-7.
 b. -miş-idi D273-1.
 b. -mişler- idi D216-5.

“Üç yüz altmış alp ava binse, kalın geyik üzerine yörüş olsa Begil ne yay kurardı, ne oğ atardı.”

Bin- < DLT mün-: binmek. (2020, s. 242), Clauson EDPT bin- “bin: ata veya başka bir araca binmek < min-/mün-.” (1972, s. 348), Tietze TETTL bin- “bin-:üstüne çıkmak; üstünde gitmek < ET. bin-.” 2002, s. 347), Gülensoy KBS bin- “bin-: yüksek bir şeyin veya bir hayvanın üstüne çıkıp ayaklarını sallandırarak oturmak, < ET. min- ~mün-EUTS.” (2007, s. 147).

bindür- Bir kimseyi bir şeyin üzerine çıkartmak, oturtmak veya içine yerleştirmek, binmesini sağlamak.

- b. -di D250-2.

“Altındağı al ayğıra meni bindürdi, kara polad uz kılıcın kuvvet vèrdi, kargu talı sünüsün himmet vèrdi, yanındağı üç yüz yigidin maña yoldaşlığa koşdı.”

Bindür- < DLT mündür-: bindirmek. (2020, s. 290), Tietze TETTL bindür- “bindir-: binmesine sebep olmak; binmesine yardım etmek < bin- eyleminin ettirgenlik durumu.” 2002, s. 348).

biniş- İki parçadan biri, öbürünün üstünde olmak.

- D270-6.

“Gördiler kim kucışdılar, görüşdiler; kazılık atlar binişdiler, kara tonlu kâfire at şaldılar, kılıç yöritdiler.”

biniş- < DLT müneş-: birlikte binmek. (2020, s. 513), Caluson EDPT biniş “müneş-: aynı at üzerinde başkasının arkasına binmek < mingüş-.”(1972, s. 771), Dilçin YTS biniş- “bingüş-1. Birbiri üzerine binmek, 2. Birbirinin arkasına binmek, 3. Birbirine uymak. (2018, s. 46).

binit Binilecek taşıt veya hayvan.

D163-10, D166-13.

“ *Şovuk şovuk bınarlarum gerekise aña içit olsun*

Tavla tavla şehbâz atlarum gerekise aña binit olsun!

Tietze binit “ binüt/bünüd: binek, binek atı TS 561-583 < bin- +isim yapan -(ı)t eki.” (2002, s. 349), Gülensoy KBS binit “binit: Binek atı < bin -it.” (2007, s. 148), Dilçin YTS binit “binüt: binecek hayvan.” (2018, s. 46).

binmek Yüksek bir şeyin veya bir hayvanın üstüne çıkıp ayaklarını sallandırarak oturmak.

b. -üm yok D245-7.

“*Yelisi kara kazılık atuma binmegüm yok*

Arku Bêli Ala tağı avlayuban aşmağum yok.”

bir 1. Sayıların ilki.

D155-2, D155-3, D155-8, D155-9, D156-2, D156-9, D159-5, D159-12, D160-13, D162-6, D167-8, D167-13, D168-3, D170-7, D171-4, D171-7, D172-11, D173-8, D178-11, D180-10, D180-12, D180-13, D181-12, D181-13, D182-3, D183-12, D184-9, D184-13, D185-2, D187-13, D188-5, D189-3, D189-4, D189-5, D191-12, D191-13, D193-5, D194-11, D195-4, D195-5, 195-10, D195-11, D195-12, D195-13, D197-2, D197-3, D197-4, D198-12, D199-4, D200-4, 213-7, D219-9, D213-12, D214-10, D214-11, 214-13, D215-12, D216-6, D216-7, D216-10, D216-11, D217-1, D217-2, D217-5, D217-12, D218-1, D218-6, D220-10, D221-1, D221-3, D221-8, D221-11, D223-11, D225-4, 225-10, D225-11, D225-13, D226-1, D226-4, D227-6, D227-7, D227-9, D230-4, D230-7, D232-12, D233-4, D235-10, D236-3, D236-5, D236-13, D240-9, D240-11, D242-8, D247-2, D251-7, D251-11, D253-12, D254-4, D254-5, D255-3, D255-10, D256-7, D256-9, D256-10, D257-11, D257-12, D260-8, D261-1, D261-3, D261-7, D261-8, D263-11, D264-5, D264-11, D265-10, D266-1, D266-11, D266-12, D268-13, D269-9, D272-2, D272-5, D272-10, D273-2, D273-11, D274-4, D274-5, D274-6, D275-1, D276-6, D276-7, D277-12, D278-8, D278-13, D280-8, D280-9, D280-10, D280-11, D280-13, D281-1, D281-4, D281-5, D282-1, D282-2, D284-10, D285-13, D286-12, D287-8, D289-4, D289-10.

b. (niçe b.) D287-5.

b. -i (iyelik) D162-7, D173-6, D173-7, D180-1, D220-9, D220-11, D222-9, D230-2, D256-12

her b. -i D242-7, D254-7.

b. -inüñ (her b.) D227-8.

b. -in D199-1, D220-7, D220-8, D220-9, D222-7, D222-8, D227-7.

b. -ini D215-4.

b. -ine D256-10, D256-11.

b. -isi D173-7.

Bir birin D250-13, D251-2.

Bir birine D271-7.

b. -er D284-5

“Hanum bir yahşı yigüdüümüz öldi, aña ağlaruz, dediler.”

2. Biricik, tek.

D191-13, D194-11.

“Üç cāvar öldürdügiyçün bir kızcuğazumı aldı, gètdi, dèdi.”

3. Aynı.

D167-8.

“Tatlu damağ vèriip sevdüğüm!

Bir yaşdukda baş koyup emişdüğüm!”

bir < DLT bīr ~bir: sayıda bir. (2020, s. 6), Clauson EDPT bir “bir: sayıda bir < bir.” (1972, s. 353), Tietze TETTL bir “bir: (vurgulu) bir sayısı; bir rakamı< ET. bir.” 2002, s. 5-349), Gülensoy KBS bir “bir:bir = ET., OT. bir (DLT) < * bi:r (T. Tekin).” (2007, s. 148).

bir bir Birer birer, teker teker.

D227-8.

“Mere koyun başları erkeç, bir bir gel geç, dèdi.”

Bir bir < DLT bir bir: birbiri. (2020, s. 111), Tietze TETTL bir bir “ bir bir: birer birer < bir.” 2002, s. 351).

birbiri Karşılıklı olarak bir diğeri.

D271-7.

“İki kardaş birbirine sağdıç oldılar, gerdeklerine çapup düşdiler, murāda maqşūda erişdiler.”

Gülensoy KBS birbiri “ birbiri: < bi:r+bi:r+i.” (2007, s. 149).

bir dağı Bir daha, bundan sonra.

D156-9.

“Bir dağı yahşı yigidüñ cānun almaya! dēdi.”

birer birer, herkese bir.

D284-5, D284-7.

“Birer güz urup kapuyı uvatdılar, içerü girdiler.”

Tietze TETTL birer “birer: beher bir < ET. birer.” 2002, s. 352).

birez Biraz, bir parça, azıcık.

D272-10.

“Kazan eydür: Birez dağı ilerü varalum, dēdi.”

Tietze TETTL birez “birez/biraz: Biraz, DS (685-687, TS 590-591).” 2002, s.352),

Gülensoy KBS biraz “ biraz: biraz < bi:r+az ~ birez, birez ‘azıcık’ (kr. TS 94).” (2007, s. 149).

biri 1. Birisi, bir tanesi.

D199-1, D220-9, D220-11, D222-9, 230-2, D242-6

b. -nden D229-10.

b. -ni D215-4.

b. -nüñ D227-8.

“İki oğun demrenin çıkardı, birin gezledi, birin eline aldı.

2. Bilinmeyen bir kimse.

D256-12.

b. -ne D257-10, D257-11.

“*Biri eydür: Mize mizüm ögsüzlüğümüz yétmez mi?*”

Tietze TETTL bir “biri/birisi: bir kimse < bir + 3. kişi iyelik eki.” 2002, s. 353).

birkaç Çok olmayan, az sayıda , az.

D194-12, D 216-8, D217-4, D218-2, D241-11.

“*Sen gelürsin, bir bebegüm görünmez, bağrum yanar*

Ağz dilden birkaç kelime haber maña.”

Tietze TETTL birkaç/birkaç: az sayıda < bir ve kaç.” 2002, s. 354).

birlik Tek, bir olma durumu, vahdaniyet, Tanrının birliği.

b. -ine D160-4, 165-11.

b. -üm 156-12, D161-12

b. -üme D156-12, D161-13

b. -üğe D251-9.

“*Yā Kādir Allāh! Birliğün, varlığın hakkıyçün ‘Azrā’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yaḥşı yigidün cānın kırtarayım.*”

birlik < Gülensoy birlik: ‘bir ve tek olmak; 2. Toplanmış; 3. Uyuşmuş; 4. Askerî birlik’ < bi:r+lik (2007, s. 149).

biserek damızlık erkek deve (Bkz. beserek).

biş beş (bkz.bêş).

biş yüz beş yüz (bkz. bêş yüz).

bişik beşik (bkz bêşik).

bit Yarım kanatlılar alt takımına giren, insan ve memeli hayvanların vücudunda asalak olarak yaşayan böcek, kehle.

D173-12, D199-4.

b. -i D256-11.

“*Kaḥlı Kıoca bu başları ve bu cānvarları gördi başında olan bit ayağına dèrildi.*”

bit < DLT bit: bit. (2020, s. 140), Clauson EDPT bit “bit: bit, böcek < ET. bit.” (1972, s. 296), Tietze TETTL bit “bit: kehle < ET. bit.” 2002, s. 357), Eren TDES bit “bit: inan ve hayvanların derisinde asalak olarak yaşayan böcek < ET. bit, OT., bit.” (1999,

s. 55), Gülensoy KBS bit “bit: bit = OT. bit (DLT), eski. Kpç. bit < * bīt.” (2007, s. 151).

biz Biz çokluk birinci kişi (bkz. miz).

D246-12

b. -den D239-13.

b. -e D226-4, D260-4, D266-6.

b. -i D225-13, D238-7, D256-12, D273-7, D275-11, D276-1, D276-5, D281-9

b. -üm D160-6, D196-6, D275-12, D276-1, D285-5

b. ümki D270-4.

“Döñmesi büyük bizüm tağlarumuz olur, ol tağlarumuzda bağlarumuz olur, ol bağlaruñ kara salqumları üzümü olur, ol üzümü şıkarlar, al şerābı olur, ol şerābdan içen esrük olur.”

biz < DLT biz: biz. (2020, s. 142), Clauson EDPT biz “biz: biz, üçüncü çoğul kişi eki.” (1972, s. 388), Tietze TETTL biz “biz: ben kelimesinin çoğulu < ET. biz.” 2002, s. 361), Gülensoy KBS biz “biz: ben’in çokluk biçimi = OT. biz (DLT) < bi:+z.” (2007, s. 153).

boğa Damızlık erkek sığır.

D173-10, 180-9, D181-9, D182-6, D182-7, D182-11, D186-9, D187-1, D251-1.

b. -dan D183-9.

b. -nuñ D176-13, D181-13, D182-3.

b. -nuzı D181-13.

b. -yı D180-9, D182-4.

b. -yıldı D173-7.

“ Ol üç cāvaruñ biri kağan aşlandı, biri kara boğayıdı, biri dañı kara buğra idi.”

boğa < DLT buka: ineğin erkeği, boğa. (2020, s. 254), Clauson EDPT boğa “buka: boğa < buka.” (1972, s. 112), Tietze TETTL boğa “boğa: damızlık erkek sığır < ET. buka.” 2002, s. 364), Gülensoy KBS boğa “boğa: boğa = ET. būka (KT)/ buka (DLT) < * būka.” (2007, s. 154).

boğaz Boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak.

b. -dan D226-5.

b. -in D252-4.

b. -ına D241-4, D241-6.

b. -uñdan D196-7.

“Mere yöri, toğan kuş oluban uçayın mı?”

“Şakaluñula boğazuñdan tutayın mı?”

boğaz < DLT boğuz: boğaz. (2020, s. 156), Clauson EDPT boğaz “ boğuz/boğoz: boğaz < boğuz.” (1072, s. 322), Tietze TETTL boğaz “ boğaz: ağızdan mideye giden geçiş yeri < ET. boğuz.” 2002, s. 365), Gülensoy KBS boğaz “boğaz: = Uyg. Boğuz ~ boğaz ~ boğ(u)z (DLT) < * boğ-(u)z < *buğ-ur.” (2007, s. 156).

boğazla- Hayvan veya insanı boğazından keserek öldürmek.

b. -dı D182-13, D189-6, D227-11.

b. -rıldı D238-1, D238-2.

b. -yup D261-5.

“Aruğ olsa kulağın dileridi., avda bellü olsun deyü, ammā semüz olsa boğazlarıdı.”

Clauson EDPT boğazla- “boğuzla-: boğaz kesmek < ET. boğuzla-.” (1972, s. 322), Tietze TETTL boğazla- “boğazla-: boğazından keserek, sıkarak öldürmek < ET. boğuzla-.” 2002, s. 365).

bolayki Belki, olur ki.

D162-7, D221-1, D270-4.

“Karşu yaqadan kāfirlere baqışurlar, eydürler: Güreşdiler ola mı, bolayki bizüm- ki yene, dēdiler.”

Tietze TETTL bolayki “bolaki/bolayki/bolaykim: bari, keşki, inşallah; belki DS 506-507, TS 635-636 < bol- ‘olmak’ +istek kipi -a.” 2002, s. 367), Dilçin YTS bolayki “bolay ki[bola kim, bolay kı, bolay kim] ola ki, belki, inşallah.” (2018, s. 49).

borı boru, borazan.

D283-9.

“Kara Göne çeri başı oldu, borı ağırdup göçdiler, yola girdiler.”

borı < DLT borguy: üfürülen boru. (2020, s. 451), Clauson EDPT borğuy: trampet, boru. ET. < borğuy.” (1972, s. 361) , Tietze TETTL borı “ boru: perdesiz medenî nefesli çalgı < ET. borğu/borğuy.” 2002, s. 372), Gülensoy KBS içi boş, uçları açık, uzun ve dar silindir = OT. borguy <* bo ‘yansıma’ + r+gu(y).” (2007, s. 162).

bostan (<Fars. bostān) . Sebze bahçesi.

D251-8.

“İbrāhimi tutdurdu, hām göne çulğadu, götürüp oda atdurdu, odı bostān kıldı.”

Tietze TETTL bostān “ bostan: bahçe; sebze bahçesi < Fa. bustān/büstān.” 2002, s. 373).

boşal- Boş duruma gelmek, içinde bir şey kalmamak, inhilal etmek.

D192-10.

“Kıp kayalar oyamadın yer obrıldı.

Kazi begler ölmedin el boşaldı”

boş < DLT boş: (ev için) boş. (2020, s. 399), Clauson EDPT boş “boş: serbest kalmak, boş, yumuşak < ET. boş.” (1972, s. 376), Tietze TETTL boşal- “boşal-: boş hale gelmek, içindekiler kalmamak < boş- +sıfat yapan -al-.” 2002, s. 373), Gülensoy KBS boş “boş: içinde, üstünde hiç kimse veya hiçbir şey bulunmayan = OT. *bōş ‘boş, hür, ergin’ < *bōş.” (2007, s. 162).

boşan- İp çözülmek, boşalmak.

b. -dı D265-5.

“Bu kerre at oğlanın bileginden boşandı, kaçdı.”

boşan- < DLT boşan- ~boşun-: (hayvan için) serbest kalmak, bağından kurtulmak. (2020, s. 273), boşan- < DLT boşan-: düğüm gevşemek. (2020, s. 273), Clauson EDPT boşan- “boşun- /boşon-: birinden kurtulmak, özgür kalmak < ET. boşun-.” (1972, s. 383), Tietze TETTL boşan- “ boşan-: kendini bir yerden kurtarmak (boşa- eylemininin dönüşlü hali krş. ET. boşun-.” 2002, s. 375), Gülensoy KBS boşan- “ boşan-: Kendini bir yerden kurtarmak = OT. boşun- ‘boşalmak’ (DLT) < *bōş+u-n-.” (2007, s. 162).

boy Bir şeyin tabanı ile en yüksek noktası arasındaki uzaklık.

b. -ını 235-4.

b. -lum 199-8.

“Hanum ne şoylamış, eydür: Yalab yalab yalabıyan ince tonlum, yer başmayup yöriyen selvi boylum qar üzerine qan tammış gibi kızıl yañaqlum.”

boy < DLT boğ: insanın uzunluğu veya boyu. (2020, s. 397), Clauson EDPT boy “boğ: boy, insanın vücut uzunluğu < boğ. (2020, s. 296), Tietze TETTL boy “boy: vücut uzunluğu < ET. boğ.” 2002, s. 374), Gülensoy KBS boy “boy: uzunluk =boy < *boğ.” (2007, s. 163).

boy Destanımsı öykü, güzel söz.

D169-9, 169-10, D201-2, D271-9

b. -ı D213-6, D271-13.

b. -ını D170-5, D235-4, D253-11.

“Dedem Korkut gelüben boy boyladı, şoy şoyladı: Bu boy Deli Dumruluş olsun.”

Tietze TETTL boy “boy: halk destanı bölümü < boy.” 2002, s. 375), Gülensoy KBS boy “boy: halk destanının bölümü < boy.” (2007, s. 163).

boy boyla- Kabilesini övmek, destan söylemek.

D169-9, D201-2, 271-9.

“Dedem Korkut gelüp şadılık çaldı, boy boyladı, soy şoyladı, gāzī erenler başına ne geldiğün söyledi.”

Tietze TETTL boy boyla- “boy boyla-: destan söylemek.” 2002, s. 375).

boyla- Dikkatle dinlemek.

b. -duşda D197-11.

“Oğuzuş ala gözli kız gelini boyladıuşda,

Her gişi sözün söyledükde, sen orada şurasın öğinesin.”

Dilçin YTS boyla- “boyla-: sürekli olarak izlemek. (2018, s. 49).

boylaş- Boy ölçüşmek.

b. -alum D198-11.

“Mere kavat oğlu, oşuñıla mı kılıcuñıla mı? Gel berü, boylaşalum dedi.”

Dilçin YTS boylaş- “boylaş-: boy ölçüşmek. (2018, s. 49).

boyun Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi.

b. -ı D244-2

b. -ın D176-10, D258-9, D270-2, 287-9, D290-4

b. -ını D252-10

b. -uma D277-6.

“Kalkubanı oğul, yerümden turı geldüm.

Boynı şınsun, al ayğırı buğun bindüm.”

boyn < DLT boyun ~boyun: insan vb.’nin boynu. (2020, s. 296), Clauson EDPT boyun “boyn: boyun, boyun arkası < boyn.” (1972, s. 386), Tietze TETTL boyun “boyn: gövdenin başla öğüs arasındaki dar yeri < ET. boyn.” 2002, s. 376), Eren TDES boyun “boyn: gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi < ET. boyn, OT. boyn, eski Kıpç. boyn: boy (< *boń) +-(ı)n eki.” (1999, s. 59), Gülensoy KBS boyun “boyn: gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi = OT.boyn ~boyn (DLT) < *böyn.” (2007, s. 164).

boynuz Bazı hayvanların başında bulunan, tırnağı bir maddeden, uzun kıvrık veya çatalı korunma organı.

D228-5

b. -ı D182-1, D182-11, D228-6

b. -ında D173-10, D176-13

b. -ından D221-5

b. -ıyla D180-10

b. -undan D228-4.

“Depegöz boynuzundan berk tutdı, kaldırıcak boynuz deriyile elinde kaldı.”

boynuz < DLT münüz: bütün hayvanların boynuzu, boynuz. (2020, s. 17), Clauson EDPT boynuz “*bünüz: boynuz < ET. münüz.” (1972, s. 352), Tietze TETTL boynuz “boynuz: bazı hayvanların başındaki savunma organı < ET. münüz.” 2002, s. 377), Gülensoy KBS boynuz: bazı hayvanların başında bulunan, tırnağı bir maddeden, uzun kıvrık veya çatalı korunma organı = ET. münüz~ mingiz ~müyüz (EUTS, 130-4) < münüz.” (2007, s. 164).

boz Açık toprak rengi.

D180-2, D234-4, D249-13, D257-11, D258-8, D268-5, D285-13, D286-4, D286-13.

“Dönebilmez Dölek Evren, Dozan oğlu Alp Rüstem, Boz Atlu Beyrek, Beg Begilün evinde içerleridi.

boz < DLT boz:boz, beyaz kula arasındaki hayvan rengi. (2020, s. 398), Clauson EDPT boz “boz: gri, özellikle atların rengi için. Bazı ses değişiklikleri görülmüştür (b-/p-; -z,-s) < ET. boz.” (1972, s. 388), Tietze TETTL bor/boz: toprak rengi, külrengi < ET. boz.” 2002, s. 377), Eren TDES boz: kül rengi, boz, kır, ET., boz, OT. böz, eski Kıpç. böz; Moğ. boro < Trk. Boz.” (1999, s. 60).

boz- Geçersiz bir duruma getirmek.

b. -am D232-12.

Depegöz dağı burada soylamış, eydür:

“Kalkubanı yerümden turam deridüm, kalın Oğuz beglerinden ahdam bozam deridüm, yeñiden toğanın kıram deridüm, bir kez âdem etine toyam deridüm.”

Clauson EDPT boz- “buz-: zarar vermek, bozmak < ET. buz-.” (1972, s. 389), Tietze TETTL boz- “boz-: yapmanın aksi, yıkmak < ET. buz-.” 2002, s. 377), Gülensoy KBS boz- “boz-: Bir şeyi kendisinden beklenen işi yapamayacak duruma getirmek = ET. buz- ~ OT. boz- ‘bozmak, yıkmak’ (DLT) < *buz- [< *bur-].” (2007, s. 166).

bozul- Dağılmak, bozguna uğramak.

b. -up D245-3.

“Gelmez olsañ memleket bozulup harap olur, kızum gelinüm esir gètdi, bellü bilgil!”

Tietze TETTL bozul- “bozul-: boz- eyleminin edilgen veya dönüşlülük hali.” 2002, s. 378).

bozlaş- (deve) Yüksek sesle ağlaşmak.

b. -dılar D224-2, D224-4, D256-5.

“Uşun Koca Oğul, oğul! dèyü ağca yüzlü anasıyla ağlaşdılar bozlaşdılar.”

bozlaş- < DLT bozlaş-: bağırarak, böğürmek. (2020, s. 471), Tietze TETTL bozlaş- “bozlaş-: bir arada acı acı bağırarak DS 753.” 2002, s. 379), Gülensoy (deve) bağırarak = OT. bozlaş- ‘ses vermek’, bağırarak; bozlamak (DLT) < * boz(u)+la-.” (2007, s. 167), Dilçin YTS bozlaş-bozlaş- :bağırarak, böğürmek.” (2018, s. 50).

bozlat- Deve bağirtmek, ağlatmak.

b. -dı D190-6.

b. -duŋ mı D194-11

b. -mağıl! D176-3, D224-13, D248-4, D259-6

b. -mıŋam D233-7

b. -mıŋsın D232-5

b. -ur mı? D267-7.

“Ağ saŋallu baban < varısa > aŋlatmağıl!

Ağ bürçeklü anan < varısa> bozlatmağıl!”

bozlat- < DLT bozlat-: deve vb. hayvanları böğürtmek. (2020, s. 339), Clauson EDPT bozlat-“bozlat-: bozla- eyleminin ettirgen hali, bağirtmek, ağlatmak.” (1972, s. 392).

böl- Bir bütünü iki veya daha çok parçaya ayırmak, taksim etmek.

b. -di D230-7.

“Basat eydür: Men muña bī-tekellüf yapıŋmayam, dēyüp gendü kılıcın çıhardı, tutdı, iki päre bölđi.”

böl- < DLT böl-: bölmek, parçalamak. (2020, s. 16), Clauson EDPT böl- “böl-: bölmek, ayırmak, parçalamak, krş. adır-.” (1972, s. 332), Tietze TETTL böl- “böl-: kısımlara ayırmak, taksim etmek < ET. böl-.” 2002, s. 381), Gülensoy KBS böl-“böl-: bir bütünü iki veya daha büyük parçaya ayırmak, < *bö:l-.” (2007, s. 173).

bölük Bir bütünden ayrılmış olan parça kısım.

D155-9, D195-10, D255-10, D273-2.

“Mere, Oğuzdan bir bölük atlı geldi.”

bölük < DLT bölük: hayvan veya insan topluluğu. (2020, s. 266), Clauson EDPT bölük (bölök): kısım, bölüm.” (1972, s. 339), Tietze TETTL bölük “bölük: kısım, parça TS. 665 < ET. bölük [böl- fiilinden ad yapan ek -(ı)k eki.]” 2002, s. 381), Gülensoy KBS bölük “bölük: bölük = OT. bölük (DLT) < *bö:l-ük.” (2007, s 173).

börk Genellikle hayvan postundan yapılan başlık.

D193-12

b. -lü 232-8.

“Kormıyam seni, kara polad uz kılıcum tartmayınca, kafalı börklü başuŋ kesmeyince, alca kanuŋ yer yüzine tökmeyince, kardaşum kıyanuŋ kanın almayınca komazam dedı.”

börk < DLT börk: başa giyilen şey. (2020, s. 151), Clauson EDPT börk “börk: şapka, kalpak, bazı ses deŋişikliklerine uğramıştır Kırg. börük.” (1972, s. 362), Tietze TETTL

börk “börk: bir nevi kalpak DS. 770, TS. 667-69 < ET. börk.” 2002, s. 381), Gülensoy KBS börk “börk: genellikle hayvan postundan yapılan başlık = OT. börk.” (2007, s. 173).

böyle bunun gibi, buna benzer.

D155-5, D158-2, D160-5, D162-3, D165-9, D171-10, D172-10, D195-10, D220-1, D282-7.

“*Dede Korkud böyle degec Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maña iki âdem vèrün, yemegüm pişüsün, men yèyeyim, dèdi.*”

Tietze TETTL böyle “böyle: (sıfat) bunun gibi < bu/bo ve ile.” 2002, s. 382), Gülensoy KBS böyle “böyle: bunun gibi < bu +ile.” (2007, s. 174).

böylelik böylelikle, bu şekilde.

D173-4.

“*Böylelikle otuz iki kâfir beginün oğlınun başı burc bedeninde kesilüp aşılmış idi.*”

Gülensoy KBS böylelik “böylece: bu şekilde, böylece.” (2007, s. 174).

böyü- 1. Boyutları artmak, irileşmek, eskisinden büyük duruma gelmek.

b. di D216-3, D216-7, D216-8, D282-1.

“*Urduqça böyüdi çoban bağanağı kodı kaçdı.*”

2. Yaşı artmak, yaşlanmak.

b. -di D217-6, D282-1

“*Beslediler, böyüdi, gezer oldı, oğlancuklarıyla oynar oldı.*”

3. Güçlenmek, şiddeti artmak.

b. -r D256-6

“*Eyegülü ulalur, kapırkalu böyür.*”

böyü- < DLT bedü-: büyümek. (2020, s. 139), Clauson EDPT böyü- “bedü- büyümek < ET. bedü-.” (1972, s. 299), Tietze TETTL böyü- “böyü-/büyü-: irileşmek; artmak DS 774 < ET. bedü-.” 2002, s. 383), Gülensoy KBS böyü- “büyüme < OT. bedü- [<*bedü-].” (2007, s. 197).

böyük Boyutları, benzerlerinden daha fazla olan (somut nesne), makro, küçük karşıtı.

D160-6, D218-1, D287-4.

“*Qazan gönlinden eydür: El- hamdulillāh, menüm oğlancuğum böyük er olmuş, dèdi.*”

böyük < DLT bedük ~ beğük: büyük, yüce. (2020, s. 45), Clauson EDPT böyük “bedük: (sıfat) beğü- eyleminden, büyük, yüce, krş. uluğ.” (1972, s 302-3), Tietze TETTL böyük “böyük/büyük: büyük (küçüğün aksi) < ET. beğük [beğü- +eylemden sıfat yapan -k].” 2002, s. 383), Gülensoy KBS böyük “büyük: < OT. bedük, beğük (DLT) [<*beğü-k >büyü-k].” (2007, s. 197).

bu

1. sıfat, Yerde, zamanda veya söz zincirinde en yakın olanı gösteren bir söz.

D156-1, D158-12, D169-10, D173-8, D173-11, D175-4, D175-8, D178-2, D179-9, D179-10, D180-8, D182-8, D185-6, D188-1, D189-10, D190-5, D191-1, D191-3, D193-13, D194-1, D194-6, D196-1, D197-2, D197-3, D199-13, D215-11, D216-1, D216-5, D216-10, D216-11, D225-12, D229-9, D238-4, D238-6, D243-3, D245-4, D246-12, D246-13, D253-5, D254-6, D255-5, D255-6, D260-13, D266-10, D273-13, D274-2, D285-2, D285-4, D285-5, D285-11, D286-12.

b. -gün D158-2, D269-4.

b. kadar 176-5.

b. katla D265-6.

b. kerre D264-11, D285-4

b. vechile D219-12

b. -yaña D242-6.

“Dedem Korkud gelüben şazılık çaldı, bu Oğuz-nāmeyi düzdi koşdı.”

2. zamir, en yakında bulunan bir varlığı veya biraz önce anılan bir şeyi işaret yolu ile belirtmek için kullanılan bir söz.

D197-8, D281-9

b. da (dahi) D236-9

b. -dur D158-6, D273-7

b. -nuğ D182-9, D188-5, D217-8, D236-2, D254-13, D281-10, D284-5, D285-1

b. -nuğ gibi 180-7

b. -mı D155-4, D180-13, D195-10, D216-7, D236-1, D255-5, D268-1, D281-9, D281-11, D287-5, D287-11

b. ға D240-9, D254-2, D289-3

b. -nda D249-7, D273-8

b. -ndan D170-10, D214-12

b. -нча D274-7

b. -nlar D178-2, D220-6, D273-4, D284-2

b. -nlar ile D284-13

b. -laruғ 173-7

b. -nlaruғ D255-12, D273-5

b. -nları D178-8, D255-9.

“Altı yüz қара тонлу кәфир bunlaruғ үзерине қуылдылар, yigitleri қırdılar, Egregi тутдылар, Alınca қаласına zindāna bırақдылар.”

bu < DLT bu: bu. (2020, s.15), Clauson EDPT bu “bu: bu < ET. bun-, (diğerlerinde mun-) çoğul hali bular.” (1972, s. 291), Tietze TETTL bu “ bu: (sıfat) < ET. bu/*bo.” 2002, s. 386), Tietze TETTL bu: (zamir) < ET. bu.” 2002, s. 386), Gülensoy KBS bu “bu: Yerde, zamanda veya söz zincirinde en yakın olanı gösteren bir söz, sıfat; en yakında bulunan bir varlığı veya biraz önce anılan bir şeyi işaret yolu ile belirtmek için kullanılan bir söz zamir = ET. (Uyg.) bu, buu ~ OT. bunı bu.” (2007, s. 174).

bud İnsan vücudunun kalça ile diz arasındaki bölümü (bkz. but).

D228-5

“Basat, Depegözün budı arasından şıçrayup çıқdı.”

Clauson EDPT bud “but (bud): bacak, arka ayak < būd.” (1972, s. 297), Tietze TETTL bud/but: bacağın üst kısmı < ET. būt/būd.” 2002, s. 388).

budaқ Ağacın dal olacak sürgünü.

b. -uғ D258-6.

“Қаба ағақда тал будағун қurımışıdı, yaşarup gögerdi āhir.”

budaқ < DLT butik ~butak : dal, budak. (2020, s. 20), Clauson EDPT budaқ “ butik: butı- eyleminden ad, dal, ağacın dalları.” (1972, s. 301), Tietze TETTL ağaç dalı TS

677-78, < ET. butık [bud- + -(a)k küçültme eki].” 2002, s. 388), Gülensoy KBS budak
 “ budak: budak =OT. butak, butık (DLT) < būta- < *būt+[+1-k].” (2007, s. 175).

buğa boğa, geyik (bkz. boğa).

D237-10

b. -nuş D237-12, D240-10.

“*Begil buğa at saldı, buğanuñ ardından erdi, yay kirişin boynına atdı.*”

buğra Erkek deve, iki hörgüçlü deve, buğur.

D163-5, D173-7, D186-11, D187-2, D200-12, D233-13, D260-6, D271-3

b. -dan 188-5

b. -idi D173-7

b. -nuş D173-9, D176-12

b. -sı D262-5.

“*Kaytabanuñ buğrası ürkdı gèder,*

Şarvanlar öñin aldı, dönderimez.”

buğra < DLT buğra: erkek deve. (2020, s. 94), Clauson EDPT buğra “buğra: deve aygırı Osm. buğur, Kırg. bu:ra ET. < buğra.” (1972, s. 317), Tietze TETTL buğra “buğra: erkek deve TS < ET. buğra, krş. buğur/puhur.” 2002, s. 289), Gülensoy KBS buğra “buğra: erkek deve = OT. buğra (DLT, KB).” (2007, s. 177).

bugün İçinde bulunulan gün.

D158-2, D269-4.

“*Yigit, değıl maña! Kara başum kurbān olsun bugün saña! dedı.*”

Gülensoy KBS bugün “bugün: < bu+gün (< kün).” (2007, s. 178).

bul- 1. Arayarak veya aramadan bir şeyle, bir kimse ile karşılaşmak.

b. -ayım D162-5

b. -duklarını D284-8

b. -dum D174-6

b. -duş D192-12

b. -duş mı D171-13, D174-6

b- ımadı D171-12, D172-13, D172-9, D172-10, D194-5

b. -ımadum D172-1

b. -sun 162-1, 162-4

b. -up D213-9.

“*Buldukları kâfiri kırdılar, diri çıkartmadılar, mâlını yağmaladılar, çeri üzerine geldiler, kondılar.*”

2. Elde etmek.

b. -mişlardur D182-8.

“*Çan Turalı eydür: Bu dünyâyı erenler ‘aklıla bulmuşlardur.’*”

bul- < DLT bul-: bulmak. (2020, s. 385), Clauson EDPT bul- “bul-: bulmak, elde etmek < bul- krş. tap-.” (1972, s. 332), Tietze TETTL bul- “bul-: aranan bir şey ile karşılaşmak < ET. bul-.” 2002, s. 391), Gülensoy KBS bul- “bul-: bulmak = ET. bul-, Uyg. bultuk- < bul-.”(2007, s. 179).

bulaş- Çatmak, sataşmak.

b. -uram D224-6.

“*Basat eydür: Begler, kardeş oğrına Depegöz ile bulaşuram, ne buyurursız?*”

Tietze TETTL bulaş- “bulaş-/bolaş-: bir şeye değmekle kirlenmek, çatmak, sataşmak DS 786-87, TS 690-691 < ET. bulğaş-.” 2002, s. 392), Gülensoy KBS bulaş- “bulaş²: sataşmak, çatmak < bula-ş-.” (2007, s. 181), Doerfer TMEN bulaş- “bulğâşmış: çatmak, sataşmak, duçar olmak < ET. bulğaş-.” (1965, s. 317).

bulın- Bulma işine konu olunmak.

b. -maz mı olur D193-12.

“*Beg yigit, baş esen olsa börk bulınmaz mı olur?*”

bulın- < DLT bulun-: birisi tarafından bulunmak, mevcut olmak. (2020, 274), Clauson EDPT bulın- “bulun-: bul- eyleminden edilgen anlamı ile bulunmak < bul-.” (1972, s. 344), Tietze TETTL bulın- “bulun-/bulın-: bul- eyleminin dönüşlü ve edilgen hali < ET. bulun-.” 2002, s. 393), Gülensoy KBS bulın- “bulun-: bulmak işine konu olmak < bul-(u)n- dönüşlülük eki.” (2007, s. 182).

bulış- Kavuşmak.

b. -ayım 166-2.

“*Deli Dumrul eydür: Hasretüm vardır, bulışayım, dedi.*”

buluş- < DLT buluş-: birbirini bulmak, buluşmak. (2020, s. 263), Clauson EDPT buluş- “buluş: bul- eyleminin işteşlik hali, bir araya gelmek.” (1972, s. 345), Tietze TETTL buluş- “buluş-/buluş-: bir araya gelmek, karşılaşmak, kavuşmak TS 639 < ET. buluş-.” 2002, s. 393).

buğ Sıkıntı, keder.

b. -ını D231-4, D231-5, D233-11

b. -lu D160-2, D187-4, D245-2.

b. -ol- D187-4.

“Ëvine geli yörirken ‘Azrā’il atınuy gözine görindi at ürkdî, Deli Dumrulı götürdi, yere urdı; kara başı buğaldı, buğlu kaldı.”

buğ < DLT muğ: bela, sıkıntı. (2020, s. 362), Clauson EDPT buğ “buğ: üzüntü, keder < buğ.” (1972, s. 347), Tietze TETTL buğ “bun: sıkıntı, keder, zaruret TS. 693-94 < ET. buğ.” 2002, s. 395), Gülensoy KBS buğ “bun: sıkıntı = ET. buğ < *muğ.” (2007, s. 182).

buğal- 1. Soluk alması güçleşmek.

b. -dı D160-2, D244-3.

“Av avlayup kuş kuşlayup gezeriken buğaldı, sürçdi, meni yere çaldı, sağ uyluğum şındı.”

2. Çaresiz kalmak.

b. -dı 219-10.

“Oğul Depegöz, Oğuz elünde zebün oldı, buğaldı.”

Tietze TETTL buğal- “bunal-: hava alamamak, çok sıkıntıda olmak, DS. 791 < buğ/bun + sıfattan eylem yapan -al eki.” 2002, s. 396), Gülensoy KBS buğal- bunal: soluk alması güçleşmek < buğ + a-l-, <*mung.” (2007, s. 183).

bura Bu yer.

D161-4, D161-11, D164-12, D167-5, D168-8, D181-4, D183-13, D186-4, D196-10, D224-7, D232-10, D238-12, D241-6, D248-6, D249-10, D257-7, D258-2, D259-6, D261-6, D268-4, D268-8, D269-5, D269-11, D276-13, D278-13, D280-8, D282-9, D286-3, D286-5, D286-8, D286-11, D287-12, D288-11

b. -dan D248-6.

“Kadası yêtmiş kavat oğlı kavat!

Kayda dön buradan! dedi.”

Gülensoy KBS bura “bura: bu yer, < bu +ara.” (2007, s. 184), Tietze TETTL bura “bura: bu yer < bu+ ara (bu kelimenin yön eki olan -ra ile ilgisinin olup olmaması, henüz çözülmüş değildir.” 2002, s. 396).

burc (< Ar.) Kale duvarlarından daha yüksek, yuvarlak, dört köşe veya çok köşeli kale çıkıntısı.
D173-5

b. -a D175-3, D284-1

b. -da D173-8

b. -ın D280-2

b. -lu D165-4.

“Burca çıkup kimlersiz dediler. Bunlar ayıtdı: Bazirganlaruz dediler.”

Tietze TETTL burc “burc: kale duvarında kule < Ar. burc < E.Yun purgos.” 2002, s. 397).

burçağ İri ter tanesi.

b. b. D265-12.

“Bağdı gördi kim ayuñ on dördüne beşzer bir maħbüb ala gözli genç yigit, burçağ burçağ derlemiş, uyur, gelenden gédenden ħaberi yok.”

bur- < DLT bur-: misk vb. güzel koku yayılmak. (2020, s. 234.), burçağ < DLT burçağ: ter taneleri. (2020, s. 203), Clauson EDPT burçağ “ burçağ: bur- eyleminden türemiş olabilir, koku, bakliyat, ter tanesi < burçağ.” (1972, s. 357), Tietze TETTL burçağ “burçağ: buram buram, < burca burca’nın varyantı.” 2002, s. 397), Gülensoy KBS burçağ “yem bitkisi, ter taneleri = ET., OT. burçağ < *bū+r+ça-k.” (2007, s. 185).

burma Burulmuş, burularak yapılmış, kıvrılmış.

b. -sı D271-2.

“Burması altun tuç borular ağırdı.”

burma < DLT büz-: büzmek. (2020, s. 234), Tietze TETTL burma “ burma: kıvrılmış < bur- +eylemden sıfat yapan -ma eki.” 2002, s. 398). Gülensoy KBS burma “burma: burma = OT. bür- ‘büzmek’ (DLT) < bur-ma.” (2007, s. 186).

burun Alınla üst dudak arasında buluna, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı.

b. -ın D217-7

b. -ına D188-1

b. -ından D187-10, D252-3.

“Oğlancıkların kiminin burnun, kiminin kulağın yemeğe başladı.”

burun < DLT burun: burun. (2020, s. 172), burun < DLT burun: dağın ucu. (2020, s. 172), burun < DLT burun: bir şeyin ilki önce. (2020, s. 172), Clauson EDPT burun “burun: insan ya da hayvan burnu, önce, ilk önde giden < ET. burun.” (1972, s. 366), Tietze TETTL burun “burun: yüzün ortasındaki organ, bir şeyin en ön ucu < ET. burun.” 2002, s. 399), Eren TDES burun “burun: solunum organı, karanın ,yüksek dağlık kıyılarda türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü < ET. burun, OT. burun ‘dağ doruğu, önce’ bura-, *bur- ‘kokmak, koku vermek’ + -(u)n eki.” (1999, s. 64), Gülensoy KBS burun: 1. Burun; 2. Bazı şeylerin ön ve sivri bölümü = OT. burun (DLT) < bur-un.” (2007, s. 187).

buğ bacak (bkz bud.)

b. -uğa D242-10.

“Buğuğa ala oğ toğunsa işlemez idüğ.”

butun bin- Bacaklarını eyere veya ata sıkıca yapıştırarak binmek.

b. -di D240-8

b. -düm D239-10, D241-13, D244-2, D257-9

b. -düğ 186-6, D239-1, D241-8

b. -en D266-3, D288-12

b. -gil D244-12.

“Kalkubanı oğul, yeründen fırtı gelgil!

Yelisi kara kazılık atığ buğun bingil!”

buyur- Bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını kesin olarak söylemek, emretmek.

b. -dı D61-4, D217-1, 252-1

b. ursız D224-6

“Depegöz ile bulaşuram, ne buyurursuz? dedi.”

buyur- < DLT buyur-: buyurmak, emretmek. (2020, s. 428), Clauson EDPT buyur-: emretmek < buyur-.” (1972, s. 387), Tietze TETTL buyur- “buyur-: emretmek TS. 731-32 < ET. buyur-.” 2002, s. 402), Gülensoy KBS buyur- “buyur-: emretmek < buyur-.” 2002, s. 189).

buyruk Belirli bir davranışta bulunmaya zorlayıcı söz, buyuru, emir, ferman.

b. eyle-. D157-1

b. ol- D156-4, D266-5.

“Egrek eydür: Gelün varalum dedü tütahum, kâfirler eydür: Tekürden buyruk saña oldı, sen var! dediler.”

buyruk < DLT buyruk: buyruk, emir. (2020, s. 162), Clauson EDPT buyruk “buyruk: emir, buyur- eyleminden.” (1972, s. 387), Tietze TETTL buyur “buyur: ferman, emir TS 725-27 < buyruk, buyur- + eylemden ad yapan -(ı)k eki.” 2002, s. 402), Gülensoy KBS buyur: buyruk ,emir < buy (u)r-uk.” (2007, s. 189).

buz Donarak katı duruma gelmiş su.

D157-12.

“Altun ayağum elümden yere düşdi.

Ağzum içi buz gibi, süñüklerüm tuz gibi oldı.”

buz < DLT buz~büz: buz. (2020, s. 94), Clauson EDPT buz “buz: buz < ET. buz.” (1972, s. 389), Tietze TETTL buz “buz: donmuş su < ET. büz.” 2002, s. 403), Gülensoy KBS buz “buz: buz = OT.büz (DLT) <* bü-z krş. buy- ‘üşüme, donmak’ (< bü-y-).

buzluğu Yeni doğmuş, ana sütüyle beslenen sığır yavrusu.

b. -sı D181-10.

“Boğa bogâ dedükleri kara inek buzluğu degül midür?”

buzluğu < DLT buzağı: buzağı. (2020, s. 28), Clauson EDPT buzağı “buzağı: buzağı, hayvan yavrusu, Moğ. buzağı olarak geçer, çok eski bir alıntıdır.”(1972, s. 391), Tietze TETTL buzağı “buzağı/buzağı, buzak/buzov: süttten kesilmemiş sığır yavrusu DS 809-811, 733-34 < ET. buzağı.” 2002, s. 403), Eren TDES buzağı “ buzağı: süttten kesilmiş sığır yavrusu, ET. buzağı, OT. buzāğı, Kıpç. buzāğı (> buzawu) < ET. buza-, buz- ‘böğür- kökünden -ğu, ğı ekiyle türetilmiş bir türevidir.” (1999, s. 65), Sevortyan ESTJA buzağı < ET. bozla-.” (1978, s. 176), Gülensoy KBS buzağı “buzağı: buzağı = ET., OT. buzağı (DLT) < *bızağı < *bırağı (Räsänen V 74) < buz +ağı < * bir+ağı (T. Tekin, Mak.I, 117).” (2007, s. 189-190).

Bügdüz (k. a.) Bügdüz Emen.

D218-13, D221-13.

“Bıyığı Kanlu Bügdüz Emen elinde zebün oldı.”

bühtan (<Ar.) Kara çalma, iftira.

b. -dur D198-4

“Öginmeklik avratlara bühtāndur

Öginmegile avrat er olmaz.”

Tietze TETTL bühtan “bühtan: iftira < Ar. buhtān.” 2002, s. 404).

bürçek Şakaklardan sarkan saç, zülüf.

D165-13, D213-2, D224-13, D232-5, D248-3, D267-7

b. qarı D233-6.

“Ağ bürçeklü qarçıkları çoq bozlatmışam; göz yaşu tutdı ula gözüm seni!”

bürçek < DLT bürçek: insanın kâkülü; atın perçemi. (2020, s. 207), DS < bürçek[birçek]: Saç, kâkül,zülüf.” (1963, s. 698), Gülensoy KBS bürçek “pürçek: şakaklardan sarkan saç, zülüf, bitkilerin saçaklı kökü = OT. pürçek (DLT) <* pü+r+çek.” (2007, s. 705).

bük- Eğmek.

b. -dün D186-11

b. -miş D187-2.

“Kara boğa eldüginde hurd-ḥāş eyledün, Kağan aşlan geldüginde belini bükdün.”

bük- < DLT bükmek: yere doğru eğilip alçalmak. (2020, s. 238), Clauson EDPT bük- “bük- belini bükmek, eğmek; başkaldırmak < ET. bük-.” (1972, s. 323), Tietze TETTL bük- “bük-: eğmek < ET. bük-.” 2002, s. 404), Gülensoy KBS bük- “bük-: sertçe çevirmek; kıvrırmak < OT. bök-, bög-, bük-, buk- < *bü-k-.” (2007, s. 192).

büri- 1. Örtmek.

b. -di D242-5

“Atasını at üzerinden qarvadı tutdı, döşegine çıkardı, cübbesin üzerine bürüdi, kapusın örtüdi.”

2. Kaplamak.

b. -miş D195-2.

“Kan Turalınuñ atını oḥlamışlar, gözinüñ kapağın oḥşamışlar; yüzini kan bürümiş, turmaz kanın siler.”

Clauson EDPT büri- “bür-: sarmak, çevrelemek, (orijinali ön ünlülüdür.) < ET. bür-.” (1972, s. 355), Tietze TETTL büri- “bürü-: sarmak, örtmek, her tarafını kaplamak DS

829, TS 743 < ET. bür büz- ile olan ilişkisi (r > z ses değişimi).” 2002, s. 407), Gülensoy KBS bür- “bür-: büzmek; örtmek; katlamak = OT. bür- (DLT) < *bü-r-.” (2007, s. 194).

bütün Eksiksiz, tam.

D243-2

“*Otuz iki dışden çıkan bütün orduya yayıldı.*”

bütün < DLT bütün: doğru gerçek güvenilir, sağlam. (2020, s. 106), Clauson EDPT bütün “bütün: tam eksiksiz, büt- eyleminden < büt+ (ü)n.” (1972, s. 306), Tietze TETTL bütün “bütün: eksiksiz, her parçası dahil, sağlam TS. 744 < ET. büt- ‘bitmek’ + eylemden sıfat yapan -ün eki.” 2002, s. 408), Gülensoy KBS bütün “bütün: bütün, tam = ET. bütün~pütün, OT. bütün < *büt- (ü)n.” (2007, s. 196).

3.3 C

cahil (<Ar.) Belli bir konuda yeterli bilgisi olmayan, bilgisiz.

c. -ler D161-7, D168-10.

“*Çok cāhiller seni gökde arar, yerde ister*

Sen hōd müminlerin göñlindesin.”

Tietze TETTL cāhil “cahil: bilgisiz, tahsil görmemiş < Ar. cāhil.” 2002, s. 413).

can (<Fars.) İnsan ve hayvanlarda yaşamayı sağlayan ve ölümle vücuttan ayrılan madde dışı varlık.

D160-5, D161-1, D162-1, D162-4, D162-5, D163-1, D164-1, D164-7, D164-8, D165-7, D165-13, D166-1, D166-9, D166-10, D222-2.

c. -da D168-3

c. -dan D218-11, D231-4, D233-3

c. -um D157-11, D160-10, D162-10, D163-1, D163-4, D164-7, D166-5, D168-5, D171-6, D174-5, D174-13, D176-5, D283-3.

c. umı D161-9, D162-7, D164-1, D165-8, D166-8

c. -uma D199-12

c. -uñ D158-10, D164-8, D267-9

c. -uña D168-6

c. -ı D162-1, D162-4

c. -ını D157-2, D158-13

c. -ın D156-5, D156-6, D156-9, D158-4, D158-6, D158-8, D159-4, D162-7, D165-8, D165-10, D168-7, D162-2, D169-3, D169-5, D169-7, D217-8.

“*Ƙadir vèren taşlu cānun uyřu almış yigit!*”

Ƙarusından řollaruñı bağlatmağı!”

Tietze TETTL can “can: ruh < Fa. cān.” 2002, s. 415).

canavar (<Fars. cānvar) Masallarda sözü geçen yabani, yırtıcı hayvan.

D173-1, D175-1, D191-13.

c. ile 186-2

c. -uñ D173-6

c. -ı D173-2, D175-1, D177-11, D190-11.

c. -lar D180-8, D183-5, D184-4, D185-8

c.- ları D173-11.

“*Ƙañlı Ƙoca bu başları ve bu cānvarları görđi başında olan bit ayağına dèrildi.*”

Tietze TETTL canavar “ canavar: vahşi hayvan; kurt veya yaban domuzu gibi yırtıcı hayvan; köpek balığı gibi yırtıcı balık < Fa. cānvar/cānvār.” 2002, s. 416).

cāsus (<Ar.) Bir devlet için veya kuruluşun gizli amaçları için çalışan kimse çayış, ajan.

D250-1, D273-1

c. -ı D243-3, D243-8, D255-8, D263-10.

“*Beyrek, Beg Begilüñ èvinde içèrleridi senden cāsūs geldi.*”

Tietze TETTL cāsus “casus: < Ar. casus.” 2002, s. 421).

cebbar (<Ar.) Kudret sahibi Tanrı.

D161-8, D168-12.

“*Sen hōđ müminlerüñ göñlindesin*”

Dāyim tūran Cebbar Taḡrı!”

Tietze TETTL cebbar “cebbar: cebredici, zorlayıcı; kudretli < Ar. cabbār.” 2002, s. 422).

Cebe (< Moğ) Zırh.

D239-6.

“Kanı ḡanum, altuḡda yaḡşı atuḡ yok?

Alnuḡda altun ışıḡ, eḡnūḡde cebesi yok?”

Tietze TEETL cebe “cebe:zırh TS 756-757 < Moğ. cebä.” 2002, s. 422). Doerfer TMEN cebe “ gebä: zırh.” (1963, s. 284).

cebe cuḡa Zırh (bkz. cebe).

D253-4.

“Pādiḡāḡ, Kāzan oḡlı Oruzuḡ ḡaḡ yanına aḡa yer gösterdi; cebe cuḡa çarḡap ḡeyürdi.”

cebeḡāna (< Moğ. cebe + Fars. ḡāne) Savaş araç gereçleri.

c. -sin D283-9.

“Alp Oruz çadırların açdurdı, cebeḡānesin yükletdi.”

Tietze TETTL cebeḡāna “ cebhane/cephane: silâh deposu; müteharrik harp malzemesi, aḡırlık < Fa. caba-ḡāna.” 2002, s. 422).

Cebrâ’îl (<Ar.) Allah tarafından peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilen dört büyük melekten biri.

C. -e D252-1.

“Ḥaḡ Te^c āla Cebrayile buyurdı kim: Yā Cebrāyil! Var, ḡol ḡuluma kırḡ erce ḡuvvet vērdüm, dēdi.

Tietze TETTL cebrâ’îl “ Cebrail: Kur’an’da bahsedilen meleḡin adı < Ar. Cabra’îl < ibr. Gabhriël (gabher ‘adam’ ve ēl ‘Tanrı’).” 2002, s. 423).

cellad (< Ar.) Ölüm cezasına çartırılanları öldürmekle görevli olan kimse.

D186-3, D187-6

c. -ı D176-1.

“Ḥānum, ḡalkubanı yerūḡden tırmaz olsaḡ altı cellād eḡşeḡde yalıḡ kılıç tutar, ḡaḡillüce görklü başuḡ keser.”

Tietze TETTL cellād “cellād/cellat: idam cezasını yerine getiren < Ar. callād.” 2002, s. 426).

cem^c Toplama bir araya getirme.

c. -erimiş D275-7

c. -di D275-10, D284-13

c. oldu. D254-13

“Yer altında kızcuğazuma binerimiş, kalan ölülerümüzi cem^c ederimiş hem ölülerümüz için vèrdüğümüz aşu ellerinden çeküp alup yerimiş.”

Tietze TETTL cem^c “cem: cema^c/ceme^c ya da cem^a olarak okunur, toplama, bir araya getirme işi; < Ar. cam^c.” (2002, s. 426).

cemal (< Ar.) Yüz güzelliği.

D179-13.

“Kan Turalı cemāl u kemāl iyese yigit idi.”

Tietze TETTL cemāl “cemal: yüz güzelliği < Ar. camāl.” 2002, s. 427).

cemⁱ (<Ar.) Bütün, hep.

D178-11, D283-6

c. -isi D290-5.

“Cemⁱisi atdan ènüp Kazanuç elin öpdiler.”

Tietze TETTL cemⁱ “cemi: bütün < Ar. camī.” 2002, s. 427).

cenk (< Fars.) Savaş, mücadele.

D285-10

c. -ermisin D158-10

c. -eydük D249-7

c. -diler D273-8.

“Kazana geyim getirdiler, kılıç ve sünjü ve çomak ve sâyir ceng âletin geydürüp tonatdılar.”

Tietze TETTL cenk “ceng/cenk: savaş < Fa.” (2002, s. 428).

cıda (< Moğ.) Mızrak.

D182-1

c. -lu D254-13

c. -anlar D221-10.

“Üç yüz şay cıdalı yigit bunıñ yanına cem^c oldı.”

Tietze TETTL cıda “cıda/cıda: mızrak DS.895, 960, TS. 763-64 < ET. çıda < Moğ. cıda.” 2002, s. 436).

cılasun (<Moğ.) Savaşçı, yiğit, kahraman.

D170-7, D171-4

c. -ligüm D155-7.

“Menüm erligüm, bahadirligüm, çlasünligüm, yigitligüm Rūma, Şāma gēde çavlana, dēridi.”

Tietze TETTL cılasun “celâsun/celâsun/cılasun: yiğit adam TS. 767-68 < Moğ. calagu.” 2002, s. 425).

cılavı (<Moğ.) Gem, dizgin, yular.

c. -sın D240-11, D289-6.

“Begil at cılavısın yēñemedi, bile uçdı, sağ uyluğı kayaya tokındı, şındı.”

Tietze TETTL cılavı “cılav: at yuları, dizgin DS.907, TS. 768 < Moğ. cillau.” 2002, s. 437), Doerfer TMEN cılavı “cılavu: dizgin, yular < Moğ. cillau.” (1963, s. 297).

cici cici bici, çıtkırıldım.

D171-7.

“Eydür: Belī, cānum baba, eyle isterem. Pes varasın, bir cici bici Türkmen kızını alasın; negāhenden tayanam üzerine düşem karnı yırtıla? dēdi.”

cima^c (<Ar.) İnsanlarla çiftleşme, cinsel ilişki.

c. -di D215-5.

“Tama^c edüp derhāl cimā^c eyledi.”

Tietze TETTL cima^c “cima: insanlarla çiftleşme, heteroseksüel cinsî münasebet < Ar. cimā.” 2002, s. 447).

cömerd (<Fars.) Para ve malını esiremeden veren, eli açık, selek, semih, ahi, bonkör.

D169-11

c. -i D184-11

c. -ler D184-11.

“Sana şıgındum, cömerdler cömerdi ğanī Tañrı, meded! dēdi.”

Tietze TETTL cömerd “cömert/cömerd: eliaçık Fa. cūmard < cuvān-mard.” 2002, s. 453).

cuğa Kuşam, saya.

D253-4.

“Kazan öli Oruzuñ sağ yanına aña yēr gösterdi; cebe cuğa çargap geyürdi.”

Tietze TETTL cuğa “çuha/çuka: tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş TS. 957 çuka, DS. 1258, 1300-01 çuka ‘kepenek’ < Fa. çōhā, bu kelimenin aslı üzerinde henüz fikir birliği yoktur.” 2002, s. 537), Doerfer TMEN çuğa “çōhā: yün kıyafet < Fars. çōhā.” (1967, s. 110).

cûş Çoşkunluk, çoşma, korkma.

c. -di 157-11.

“Ditredi, menüm cānum cūşa geldi.”

Tietze TETTL cûş “cuş: heyecan, çoşkunluk < Fa. cûş.” 2002, s. 456).

cübbe (<Ar.) Uzun, yanları geniş, düğmesiz giysi.

c. -sin D242-5

“Atasını at üzerinden karvadi tutdı, döşegine çıkardı, cübbesin üzerine bürüdi, kapusın örtüdi.”

Tietze TETTL cübbe “cübbe/cüppe: uzun, geniş yenli, düğmesiz resmî üst giyim < Ar. cubba.” 2002, s. 456).

cümle (< Ar.) Bütün, hep.

D188-12.

“Kadir ulu Tañrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı enen, arı gölün ördegin şakıyup alan, kaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, qarincuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar sulţānı çal kara kuş; kanadıyla şaksağana gendüzin şakıdur mı?”

Tietze TETTL cümle “cümle: tamamıyet, bütünlük < Ar. cumla.” 2002, s. 458).

3.4 Ç

çadır (<Fars.) Taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ, tente veya şemsiye.

D177-7, 178-6, D190-9, D200-11, D261-10, D285-8, D290-11

ç. -ın D286-1, D286-13.

ç. -ların 283-8.

“Leşker dèrildi, geldi. Alp Oruz çadırların açdurdı, cebehanesin yükletdi.”

Tietze TETTL çadır “çadır: direklerle tutturulan ve duvarları deri veya bezden olan barınak TS . 782-83 < Fa. çādar.” 2002, s. 462).

çağır- 1. Davet etmek.

ç. -dılar D219-7

“Vardılar Dede Korkutu çağırdılar, anuñıla tanışdılar.”

2. Seslenmek.

ç. -dı D192-13, 274-9

ç. -up D157-7, D231-1, D289-11.

“Yatacağ yer mi bulduñ, yurt mı bulduñ, noldı saña? dèyü çağırdı.”

3. At kişneme.

ç. -ma D264-3.

“Vardılar negāhenden altmış demür tonlu kāfir, oğlanuñ üzerine geldiler, gèyim kıcıldısından, at çağırmasından.”

çağır- < DLT çağıla-: gürültü edip bağırmaq. (2020, s. 480), Clauson EDPT çağır-

“çakır-: çağırmaq, seslenmek < çakır-.” (1972, s. 410), Tietze TETTL çağır- “çağır-:

bağırmaq < ET. çakır- [-kır hecesiyle yapılmış ses taklidi eylemlerden].” 2002, s. 463),

Gülensoy KBS çağır-: seslenmek = ET. çağur- < *çā[r] yansıma + kır- .” (2007, s. 211).

çağırt- Çağırtma işini yaptırmak.

ç. -dı D254-12

ç. -dılar D237-6.

“Kazan Begden akın diledi. Akın vèrdi, çağırttı; akıncı dèrildi.”

çağla- Su köpürerek ve ses çıkararak coşkun bir biçimde akmaq.

D258-5.

“Akındılı görklü şuyun şogılmışıdı, çağladı āhir.

“Kaba ağaçda tal budagun kurımışdı, yaşarup gögerdi āhir.”

çağla- < DLT çağıla-: su çağlamak. (2020, s. 480), Clauson EDPT çağla- “çak-: yansıma ses, ses taklidi olarak tanımlanan ses < çağ- .” (1972, s. 405), Tietze TETTL çağla- “çağır/çağır-: ses çıkarmak (akan su hakkında) DS. 845, TS. 791 < ET. çağ ‘ses taklidi’ çağ + addan eylem yapan -la- eki.” 2002, s. 412), Gülensoy KBS çağla- “çağla- “çağla-: şakırtı ile akmak = ET. çağıl, çigıl ‘yansıma’ < *çag +la- .” (2007, s. 211).

çağırış- Birbirini çağırarak.

D279-13

“Tañrı menem! dēyü çağırışur ‘asīleri.

Öniñ koyup tersin okur kıızı gelini.”

çağırış- < DLT çakırış-: karşılıklı çağırarak. (2020, s. 293), Tietze TETTL çağırış- “çağırış-: hep birden bağırarak < çağır- eyleminin işteşlik şekli.” 2002, s. 463).

çakmak Taşa vurulup kıvılcım çıkarılan çelik parçası.

D176-8.

“Ala yılan süñemez ormanını çakmak çakup oda uram.”

çakmak < DLT çakmak: kendisiyle ateş yakılan çakmak taşı. (2020, s. 205), Clauson EDPT çakmak “çakmak: çakmağı çakmak taşı veya çalılık ile çakmak < çağ-.” (1972, s. 408), Tietze TETTL çakmak “çakmak: taşa vurulup kıvılcım çıkarılan çelik parçası < ET. çakmak [çak- + eylemden ad yapan ek -mak].” 2002, s. 467), Gülensoy KBS çakmak “çakmak: ateş yakma aracı = OT. çakmak (DLT) < *çak-mak.” (2007, s. 213).

çakmak çağ- Parlar durumda, alev alev.

Ç. -up D176-8.

“Ala yılan süñemez ormanını çakmak çakup oda uram.”

çakmak çakmak < DLT çağ-: çakmak çakmak. (2020, s. 238).

çal Ala, alaca, kül rengi.

D188-12.

“Cümle kuşlar sulñanı çal kara kuş; kanadıyla şakşığana gendüzün şakıdur mı?”

çal < DLT çal: alacalı, siyah beyaz. (2020, s. 412), Clauson EDPT çal “çal: siyah ve beyazın karışımı, gri, yaşlı, kocamış.” (1972, s. 417), Tietze TEETL çal “çal²: ala renk; ben ,çil, leke DS. 1047 < ET. çal ‘kırçıl’.”2002, s. 467), Gülensoy KBS çal “çal¹: Alaca, kır, gri; yaşlı, kocamış =OT. çal (DLT, KB) <*çāl.” (2007, s. 213).

çal- 1. Atmak, çarpmak, vurmak.

ç. -a D289-10

ç. -ar mısın D164-10

ç. -ayım D228-2, D229-7

ç. -dı D159-7, D190-1, D226-3, D228-7, D228-12, D242-13, D244-4, D274-1, D287-6

ç. -mağa D159-5.

“Kara polat uz kılıcın şıyırđı, eline aldı, ‘Azrāyili çalmağa hamle kıldı.”

2. Kopuz çalmak.

ç. -dı D189-13, D290-13

ç. -madum D268-2

ç. -uñ D188-4.

“Ozan geldi, yelteme çaldı Oğuz yigidinüñ öykeni kabardı.”

3. Kalemle çizmek, boyamak.

ç. -duğı D199-9.

“Yalab yalab yalabıyan ince tonlum,

kar üzerine kan tammış gibi kızıl yañaqlum,

koşa badem şıgmayan dar ağızlum,

kalemciler çalduğı kara kaşlum...”

çal- < DLT çal-: yere çalmak, vurmak. (2020, s. 240), Clauson EDPT çal- “çal-: birisini yere vurmak, yere indirmek < ET. çal-.” (1972, s. 418), Tietze TETTL çal- “çal-: ellerle vurmak < ET. çal-.” 2002, s. 467), Gülensoy KBS çal- “çal-: vurmak; yere atmak; ses çıkartmak; hırsızlık etmek < *çel- = ET. çal- [<* çā yansıma+ l-]; OT. (KB, DLT) çal-.” (2007, s. 213).

çalın- Boru, davul çalınmak.

ç. -dı D271-1, D285-12.

“Gümbür gümbür davullar çalındı.”

Tietze TETTL çalın- “çalın-: çal- eyleminin edilgen ve dönüşlü hali < çal-.” 2002, s. 469), Clauson EDPT çalın- “çalın-: geniş anlamlara sahiptir: hırsızlık; yere çalmak; enstrüman çalmak; bilgi ulaşmak < çalın-.” (1972, s. 421), Gülensoy KBS çalın- “çalın-: yere vurulmak; söz erişmek < çal- (1)n-.” (2007, s. 215).

çalış- Savaşmak, vuruşmak.

ç. -dılar D182-6.

“Çok çalışdılar, ne boğa yèner ne Kıan Turalı yèner.”

çalış- < DLT çalış-: üreşmek, birbirini yere çalmak. (2020, s. 263), Clauson EDPT çalış- “çalış-: birisi ile savaşmak, çabalamak < çalış-.” (1972, s. 421), Tietze TETTL çalış- “çalış-: savaşmak, vuruşmak TS. 811-12 < ET. çalış-.” 2002, s. 470), Gülensoy KBS çalış- çalış-: çalışmak = ET. çalış- < çal-ış-.” (2007, s. 215).

çap- 1. Dört nala at koşturmak.

ç. -dı D257-6

ç. -up D271-8

“İki kardaş birbirine sağdıç oldılar, gerdeklerine çapup düşdiler, murāda makşūda erişdiler.”

2. Yağmalamak.

ç. -uñ D243-7, D244-10.

“Karusından ağ ellerin bağlan! demiş,

Ap alaca ordusunu çapun!, demiş.”

Clauson EDPT çap- “çap-: Eylemin kökü yansıma, ses taklidi, gürültülü bir hareketi tanımlar < çap-.” (1972, s. 394), Tietze TETTL çap- “çap-: atı vurarak koşturmak; koşmak, ivmek DS. 1077, TS. 826-28 < ET. çap-.” 2002, s. 474), Gülensoy KBS çap- “çap-: arı koşturmak; akın etmek, koşmak < çap-.” (2007, s. 219).

çapar Haberci, postacı.

D234-6, D257-11, D270-12.

“Yemek içmek arasında ağ boz atlu bir çapar geldi.”

Tietze TETTLçapar “çapar: haberci, posta tatarı < çap- eylemi+ ar- geniş zaman ortacı.” 2002, s. 475), Doerfer TMEN çapar “çāpār: kurye, ulak < ET. çapar.” (1967, s. 12).

çapar var- At koşturup gitmek.

ç. -duj D239-4

ç. -dum D239-12.

“Ağ alınlu Bayındıruj dīvānına çapar vardum.”

çapar yet- At koşturup ulaşmak.

ç. -di D155-13, D249-12.

“Salur Kazan kartışı Kara Göne, çapar yētdi.”

çapdur- Koşturmak.

ç. -durayım D245-11.

“Altunıdağı al aygırı maña vērgil, kan derledi çapdurayım seniñ için.”

çapdur- < TS çapdurmak: koşturmak. (1988, s. 828), Dilçin YTS çapdur-: koşturmak; yağmaltmak. (2018, s. 62).

çapıl- Yağma edilmek, yağmalanmak.

ç. -dı D255-2.

“Andan Şerügüz ucından Gökçe Denize degin el çapdı, galebe toyum oldı.”

çapıl < DLT çapıl: saf çamurla sıvamak. (2020, s. 266), Dilçin YTS çapıl- “çapıl-: yağmalanmak yağma edilmek. (2018, s. 62), Gülensoy KBS çapıl- “çapul: yağmalamak < ET. çap- +u-l.” 2002, s. 220).

çapğun et- Baskın yapmak, akın etmek.

ç. -düm D280-1.

“Atıla Karun eline çapğun etdüm

Ak hişār kal’asınun burcın yıkdum.”

çapğun et- < TS. Çapğun etmek: Akın etmek. (1988, s. 826), Dilçin YTS çapğun et- “çapğun etmek: Akın etmek. (2018, s. 62).

çare (< Fars.) Bir sonuca varmak, ortadaki engelleri kaldırmak için tuutulması gereken yol, çıkar yol, çözüm yolu.

ç. -madı D262-11.

“Gördiler çāre olmadı, elbetde ol ağam tutulan kalaya varmayınca evrülmezem, dedi.”

Tietze TETTL çare “çare: çıkar yol, çözüm yolu, deva < Fa. çāra.” 2002, s. 477).

çargap (< Fars. çārkad, bkz. çirgāp) Kaftan.

D253-4.

“Pādişāh, Kāzan oğlu Oruzuñ sağ yanına aña yēr gösterdi; cebe cuğa çargap gēyürdi.”

çarp- Hızla değmek, vurmak.

ç. -a D268-1.

“Oğlan semürdi, örü tırdı, kılıcınun balçağına yapışdı kim bunu çarpa.”

çarp- < DLT çap-: hafifçe vurmak. (2020, s. 233), Tietze TETTL çarp- “çarp-: vurmak < Tk. dillerinden yalnız Oğuz grubunda mevcut olan eylem ET. çap- eyleminin bir gelişmesi.” 2002, s. 478), Gülensoy KBS çarp- “çarp-: çarpmak; vurmak <* çap- (DLT) yansıma [-r- türeme ünsüzdür Krş. kert- <*ket-].” (2007, s. 221).

çavlan- Ün kazanmak, meşhur olmak.

D155-8.

“Menüm erligüm, bahadirligüm, chasünligüm, yigitligüm Rūma, Şāma gēde çavlanā, dēridi.”

çavlan- < DLT çaw: ün, şöhret. (2020, s. 21), çavlan- < DLT çawlan-: meşhur olmak. (2020, s. 432), çavlan- < TS çavlanmak/cavlanmak, çağlamak: ün almak, şöhret kazanmak, yayılmak (1988, s. 842), Tietze TETTL çağlan/çavlan: şelâle TS. 791-92 < çağla- /çağla-.” 2002, s. 465), Gülensoy KBS çavlan- “çavlan(çağlan): şelâle <*çav/g yansıma; ses +la-n/η.”(2007, s. 224).

çavuş Bekçi, güvenlikten sorumlu kimse.

ç. D175-5

ç. -lar D157-9.

“Mere ne heybetlü kocasın!

Çavuşlar seni tuymadı.”

çavuş < DLT çavuş: savaşta safları tanzim eden ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse. (2020, s. 158), Clauson EDPT çavuş “çavuş: ordu kumandanı, askeri bir rütbe

orta dönemde sarayda ve orduda hizmet edilenlere verilen unvan < ET. çavuş.” (1972, s. 399), Tietze TETTL çavuş “çavuş/çauş: Osmanlı devlet teşkilatında, sarayda ve orduda bazı hizmetler görenlere verilen unvan; orduda bir rütbe. < ET. çavuş.” 2002, s. 487), Doerfer TMEN çavuş “çāvūş: koruma muhafızı, bekçi, kervan rehberi Moğul dönemi karşılığı yasavul.” (1967, s. 35), Gülensoy KBS çavuş “çavuş: askerlikte onbaşıdan sonra gelen ve görevi manga komutanlığı olan er rütbesi =OT. çavuş < ET. , OT. çaw+(uş).” (2007, s. 224).

çay Dereden büyük, ırmaktan küçük akarsu.

ç. -uŋ D155-2.

“Bir kuru çayın üzerine bir köprü yaptırmıştı.”

Tietze TETTL çay “çay 1: küçük ırmak, dere < Çağ. Çay.” 2002, s. 485), Räsänen VEWT çay “çağ. Osm. çay: küçük nehir, dere.” (1969, s. 95), Eren TDES çay “çay¹: ırmaktan küçük akar su ~Az. Çay.- Tkm çāy, çağdaş diyalektlerde küçük akar su yatağı olarak kullanılan say biçimiyle birleştirilemez.” (1999, s. 81), Gülensoy KBS çay “çay: ırmaktan küçük akar su < *say kara taşlık yer.” (2007, s. 225).

çayır Üzerinde gür ot biten düz ve nemli yer.

ç. -lar D191-3.

“Khan Turalı bakdı gördi, bu konduğu yerde kuğu kuşları, turnalar, turaçlar, keklikler uçarlar; şovuk şovuk, şular, çayırar çemenler...”

Tietze TETTL çayır “çayır: çimen dolu yer, mera.” 2002, s. 485), Eren TDES çayır “çayır: üzerinde ot biten düz yer Kırg. çiyır, çiyir, çığır; kzk. şır.” (1999, s. 82), Räsänen VEWT çayır “Osm. krm. çayır: otlak, mera.” (1969, s. 95), Gülensoy KBS çayır “çayır: çayır, çimen; yeşillik yer < çay ~çiy yağmurluk yapılan ince keçe (DLT) +(i)r.” (2007, s. 225).

çek- 1. Çekmek, almak, çıkarmak.

ç. -di D225-9, D276-8, D276-10, D289-6

ç. -diler D257-6, D273-11, D283-13

ç. -übeni D264-4

ç. -üp D237-12, D261-5.

“Çekdi belinden bir oğ çıkardı.”

2. Yaşamak, katlanmak.

ç. -erem D231-4, D233-10.

“Tatlu cāndan ayırsun Kadir seni!”

Eyle kim men çekerem göz buynı!”

3. Yayık atmak üzere germek.

ç. -di D268-3.

“Çekdi kopyuzı elinden aldı”

4. Zor ile almak.

ç. -üp D275-8, D288-7.

“Yer altında kızcuğazuma binerimış, kalan ölülerümüzi cem^c ederimış hem ölülerümüz için vèrdüğümüz aşu ellerinden çeküp alup yerimış.”

çek- < DLT çek-: ip, bağ vb. çekmek. (2020, s. 239), Clauson EDPT çek- “çek-: bir şeyi çekmek; katlanmak < ET çek-.” (1972, s. 413), Tietze TETTL çek- “çek-: tutup kendine doğru hareket ettirmek < ET. çek-.” 2002, s. 487), Gülensoy KBS çek- “çek¹-: tutup kendine doğru hareket ettirmek = ET., OT., çek- (DLT).” (2007, s. 226).

çekdür- Çekme işini yaptırmak.

ç. -di D236-9

ç. -üp D240-8.

“Begil gördi hatun gişünün ‘aklı kelecisi eyüdür kazılık atın çekdürüp buñun bindi, ava gètdi.”

Tietze TETTL çekdür- “çekdür-: çek- eyleminin ettirgen hâli.” 2002, s. 491).

çekiş- **1.** Çekişmek, kavga etmek.

ç. -ür D256-10.

“Gördi kim ögsüz oğlan bir kızanı çekişür.”

2. Savaşmak.

ç. -eyim D156-8.

“Yā Kādir Allāh! Birligün, varlıgun haqqıyçün ‘Azrā’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yaħşı yigidün cānın kırtarayım.”

çekiş- < DLT çekiş-: noktaları koymakta yardım etmek, yarışmak. (2020, s. 263), Tietze TETTL çekiş- “çekiş-: karşılıklı çekmek; mücadele etme, kavga etmek TS 850 < çek- eyleminin ortaklık hali.” 2002, s. 490), Gülensoy KBS çekiş- “çekiş-: birlikte karşılıklı çekmek < çek- (i)ş-.” (2007, s. 228).

çemen (<Fars.) Çimen, çayır.

ç. -e D290-11

ç. -ler D191-3.

“Kān Turalı bakdı görđi, bu kōnduđı yērde kuğı kuşları, tūrnalar, tūraçlar, keklikler uçarlar; şovuk şovuk, şular, çayırklar çemenler...”

çemen < DLT çümgen: çayır ve ayırık otu. (2020, s. 192), Tietze TETTL çemen “çemen: çayır otu < Fa. çaman bostan, bahçe; çayır, mera [Fa. kelimenin ET. çimgen’den alınmış olması mümkün görülüyor].” 2002, s. 494), Clauson EDPT çemen “çimgen: çayır, otlak < ET. çimgen.”(1972, s. 423), Gülensoy KBS çemen “çemen: çayır, çimen, çem < OT. çümgen (DLT) krş .çim, çümgen.” (2007, s. 229).

çene Canlılarda baş bölümünde yer alan, kemik veya kıkırdak ile desteklenen, altlı üstlü dişleri taşıyan ve ağızın kapanıp açılmasını sağlayan kasları üzerinde barındıran iki parçaya verilen ad.

ç. -sine D185-3.

“Adı görklü Muhammede şalavāt getürđi, aşlanuğ alın gözedüp bir yumruk eyle urdı kim yumruk çenesine tokındı.”

Tietze TETTL çene “çene/çenge: ağızda alt sıra dişleri taşıyan kemik DS. 1137 < *iç-engek/ejek, krş. çedik < iç-edik, çengek/ejek.” 2002, s. 491), Räsänen VEWT çene “çänä: Osm. Az. çänä ‘çene, alt çene’ < ? *äjäk.” (1969, s. 104), Eren TDES çene: dişlerin saplı bulunduğu altlı üstlü kemik parça < ET.enek > çene > çene” (2020, s.104).

çeri Asker.

ç. 284-9

ç. nün D286-12

ç. -sin D285-8

ç. -sini D273-5.

“Tekür dahı hemān çerisini dērdi, bunlaruğ üzerine geldi.”

çeri < DLT çerig: savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş. (2020, s. 62), Tietze TETTL çeri “ çeri: ordu, askerler TS. 861-63, < ET. çerig.” (498), Clauson EDPT çeri “çerig: savaş düzenine göre hazırlanmış bölük asker < çerig.” (1972, s. 428-29), Gülensoy KBS çeri “çeri: asker, çeri = ET., OT. çerig asker, ordu < *çerig (T. Tekin) < *çer- ‘savaşmak’ +ig.” (2007, s. 232).

çeri başı Alay beyi, komutan.

D283-9.

“Kara Göne çeri başı oldu, borı ağırdup göçdiler, yola girdiler.”

çevre al- Çevresini kuşatmak.

ç. -dılar. 216-7, D290-5

“Begler Kazanıla oğlunuş üzerine at şaldılar, çevre aldılar.”

çevre al- < TS. Çevre almak, çepçevre almak: etrafını sarmak, kuşatmak. (2020, s. 877), Dilçin YTS çevre al- “çevre 1. Etraf, muhit 2. çepçevre almak, etrafını sarmak. (2018, s. 66), Tietze TETTL çevre “çevre: zarf, fir dolayı, çepçevre TS. 877 < çevür-eyleminin ulaş hâli.” 2002, s. 501).

çevrül- Kendini çevirmek, birine dönmek.

ç. -di D222-9.

“Çevrildi, nevbet gerü maña geldi anı dahı isterler.”

çevrül- < DLT çevrül-: dönmek, çevrilmek. (2020, s. 293), Tietze TETTL çevrül “çevür- :döndür- < ET. çevür-.” 2002, s. 502), Caluson EDPT çevrül- “çevrül-: çevürmek eyleminin edilgen durumu.” (1972, s. 398), Gülensoy KBS çevrül- “çevril- : çevirmek işine konu olmak = OT. çevrül- (DLT).” (2007, s. 234).

çevük (< Fars.) Kolaylıkla ve çabuklukla davranan, tetik, atik, atik tetik.

ç. D174-2, D281-13.

“At ayağı külük, ozan dili çevük olur.”

Tietze TETTL çevük “çevük: çabuk ve becerikli < çebük/çevük J. Deny 1921 s. 909’a göre Tk. çev- /b/ > /v/ gelişmesi.” 2002, s. 502), Gülensoy KBS çevük “çevük: müşkül < ? *çabuk < *çap-.” (2007, s. 233).

çevür- 1. Önünü kesmek.

ç. -üp D219-3.

“Depegöz çevürüp öñin aldı, Oğuzı salıvërmedi, gerü yerüne kondurdu.”

2. Çevirerek pişirmek.

ç. esiz. D226-7.

“Mere kocalar ikindü vaktı munı maña çevüresiz, yeyem, dedı, yine uyudu.”

3. Kuşatmak.

ç. -düm D224-8, D224-10, D224-11.

“*Kara kaplan kopdı Depegöz; °arş yüzinde çevürdüm, alımadum, Basat!*”

çevür- < DLT çevür-: döndürmek, çevirmek. (2020, s. 255), Clauson EDPT çevür- “çevür-: bir şeyi döndürmek, çevirmek, eşanlamlısı evir-, tevir-.” (1972, s. 399), Tietze TETTL çevür- “çevür-: döndürmek < ET. çevür- [ç-evür-].” Gülensoy KBS çevir- “çevir-: çevirmek = OT. çewür- (DLT) < *çew-(i)r-.” (2007, s. 233).

çıhar- 1. Dışarı çıkarmak (bkz. çıkar-).

ç. -dı D261-1

“*Örü tırdı, tavladan bir şehbâz at çıhardı, eyerledi.*”

2. Çekmek, almak.

ç. dı D230-6.

“*Başat eydür: Men muña bî-tekellüf yapışmayam déyüp kendü çıhardı tutdı, anı dalı iki pare bölđi.*”

çıkar- < DLT çıkarmak: çıkarmak. (2020, s. 255), Clauson EDPT çıhar- “çıkar-: çıkmak eyleminden, çıkartmak, dışarı çıkarmak < ET. çıkar-.” (1972, s. 410), Tietze TETTL çıhar- “çıkar-: içerden dışarı hareket ettirmek < çık- +ar-.” 2002, s. 506), Gülensoy KBS çıhar- “çıkar-: birinin veya bir şeyin çıkmasını sağlamak < ET. taşğar- *taş ‘dış’.” (2007, s. 236).

çık- 1. Dışarı çıkmak.

ç. -an D288-4

ç. -ar D188-2, D213-12

ç. -aradı D291-12

ç. -arıdum D200-13

ç. -dı D197-7, D216-10, D217-13, D226-8, D228-6, D238-9, D266-10

ç. -dum D197-13

ç. -madı D242-7

ç. -sa D278-1

ç. -sun D183-4

ç. -up D243-1.

“*Karavaş çıkup kapuciya söyledi.*”

2. Yükselmek, yukarı çıkmak.

ç. -aradı D246-12

ç. -D191-12, D195-4, D198-12

ç. -dılar D260-8

ç. -up D284-1

“*Al ağır kaçan kim yağı koğusun alsa ayagın yere dögeridi, tozu göge çıkarıdı.*”

3. Ortaya, meydana çıkmak.

ç. -a 155-6

ç. -dı D240-9, D286-13.

“*Av avlayu gezeriken öñinden bir yaralu geyik çıktı.*”

çık- < DLT çıkmak: dışarı çıkmak. (2020, s. 133), Clauson EDPT çık- “çık-: dışarı çıkmak, ortaya çıkmak < OT. çık-.” (1972, s. 405-6), Tietze TETTL çık- “çık-: içeriden dışarıya çıkmak < ET. çık-.” 2002, s. 505), Gülensoy KBS çık- “çık-: dışarı çıkmak =OT. çık- (DLT) [**taş (>tış) dış +ık- > tı-şık- >çık*].” (2007, s. 235).

çıkça gel- 1. Beklenmedik bir zamanda gelmek.

ç. -di D157-4, D194-6

“*O mahalda Kan Turalıñun babası anası çıkça geldi.*”

2. Ulaşmak, varmak.

ç. -dı D190-8, D195-12, D290-9.

“*Oğuzun serhaddına çıktı, çadır dikdi.*”

3. Kurtulmak.

ç. -amaz D175-11, D176-7

ç. -up D257-13.

“*Atlu batup çıkamaz anuñ balçığı olur*

Ala yılan süñemez anuñ ormanı olur.”

Tietze TETTL çıkça gel- “çıkagel-: beklenmedik bir zamanda gelmek < çık- eyleminin zarf-fiili ve gel- fiili.” 2002, s. 505).

çıkar- 1. Dışarı çıkarmak (bkz. çıkar-)

ç. D275-5, D275-9

ç. -avuz D285-1

ç. -dılar D183-7, D265-13, D270-8

ç. -uñ D265-8, D275-11

ç. -up D275-13, D285-2.

“Vardılar, Kazanı çıkarup Tekür öñine getürdiler.”

2. Götürmek.

ç. -ar D242-4

ç. -dı D182-5, D242-5

“Oğul at üzerinden meni kaç, döşegüme çıkar, dedi.”

3. Çekmek, almak.

ç. -dı D190-1, D225-5, D225-10, D260-8

ç. -up D183-1, D241-1, D266-1.

“Hemān bēlüğinden gez çıkarup atununñ terkilerini tartdı, üzdi, kaftanı altından ayağın berk şardı.”

4. Kurtarmak.

ç. duğı D271-13.

“Salur Kazan tıtsağ olup oğlı Oruz çıkarduğı Boyı.”

5. Elbise, takı vb. çıkarmak.

ç. -dı D189-7

ç. -dılar D255-8

ç. -up D256-4

ç. -urıdı D237-11.

“Başup iki yerden boğazladı arkasından iki kayış çıkardı, tekürünñ öñine bırağdı, eydür: Akın-cılarınñ türkeşi bağı, üzengüsü kayışı üzilür dikmege gerek olur, dedi.”

6. Sökmek.

ç. -dı D199-1.

“İki oñuñ demrenin çıkardı, birin gezledi, birin eline aldı.”

7. Sağ Kurtulmak.

ç. -madılar D284-9

“Buldukları Kâfiri kırdılar, diri çıkarmadılar, mâlını yağmaladılar, çeri üzerine geldiler, kondılar.”

çılbur (<Moğ. çilbur, çilbuğur) Yular kayışı.

ç. -ın D264-9, 265-4

ç. -ını D263-9, D266-11.

“Atından endi, çılburını bir tala ilişdürdi.”

Tietze TETTL çılbur “çılbur/cılbur/çilbir/cilbir: yular < Mo. Çilbūr.” 2002, s. 507).

çıplak Üstünde bulunması gereken giysi, örtü vb. bulunmayan, üryan, nü, cıbil.

ç. D247-12.

“Yanındağı yoldaşları çıplak oğlan!

Karanguluca gözleri çöngе oğlan!”

çıplak < DLT yabıtak: üzerinde eyer veya örtü olmayan, çıplak. (2020, s. 369), Tietze TETTL çıplak “çıplak: giysisiz, örtüsüz < çıpla- + eylemden sıfat yapan -k eki.” 2002, s. 510), Gülensoy KBS çıplak “çıplak: çplak; yalın < ET. yabı- ‘örtmek’ + -l- (a)k; (~yabıdak ~yabıtak) (DLT) [> yabılak > *çabilak > *çapılak > *çıpılak > çıplak].” (2007, s. 238). Eren TDES çıplak “çıplak: üstünde giysi veya örtü bulunmayan < çılba- ‘soymak’ + -k > çıplak (göçüşme) yoluyla ortaya çıkmıştır.” (1999, s. 90), Räsänen VEWT çıplak “Osm. Krm. Trkm. çıplak: çıplak, açıkta < captak, cabıdak, çabıdak.” (1969, s. 109).

çırğap (< Fars.) Kaftan (Bkz. çarğap).

çırpındı Çırpıntı, çırpınma.

D279-2.

“Şarp yerlerde yapılmış kâfir şehri.

Şağa sola çırpındı urur yüzgeçleri.”

Tietze TETTL çırp-: silkelemek < çarp- eyleminin varyantı.” 2002, s. 511), Tietze TETTL çırpıntı “çırpın-: elle ayaklarla debelenmek < çırp- eyleminin dönüşlülük hâli, -(1)n-.” 2002, s. 511).

çiçek Çiçek açan kır veya bahçe bitkisi.

D163-7.

“Kaza beşzer kızumuş gelinümüñ çiçeği oğul!”

çiçek < DLT çeçek: çiçek, ağaç çiçeği. (2020, s. 109), Clauson EDPT çiçek “çeçek: çiçek, (göçüşme); deri hastalığı, deri döküntüsü < ET. çeçek.” (1972, s. 400), Tietze

TETTL çiçek “çiçek: ağaç ve otların renkli ve kokulu kısmı; çiçek açan ot < ET. çëçek.” 2002, s. 514), Gülensoy KBS çiçek “çiçek: çiçek; çiçek hastalığı = ET. (Uyg.) çëçek ~ OT. çëçek (DLT); çiçek (KB) < çëç- (<seç-) + -ek.” (2007, s. 239).

çigin Omuz.

ç. -ine D289-8

ç. -leri D250-12

ç. -üm D248-9.

“Egnümdeki demür tonum çignüm kışar

Çara polad uz kılıcum kının toğrar.”

çigin < DLT çikin: hayvanlara yem olarak verilen başaklı bitki; ipekli kumaşı nakışlama. (2020, s. 179), Clauson EDPT çigin “çigin/çikin: bir bitki türü; nakışlama; omzun üst kısmı, kürek kemiği < Çağ. çigin. (1972, s. 415), Tietze TETTL çigin “çëğın/çığın/çiyin: omuz DS. 1207-08, TS. 911-13, Meninski 1680 I, Çağ. EO. Çigin. 2002, s. 486), Gülensoy KBS çigin “çigin: omuz < OT. çik ‘dik + (i)n = Çağ., EAT.:çigin.” (2007, s. 241).

çirkin (< Fars. çirkîn) Göze ve kulağa hoş gelmeyen, güzel karşıtı.

D281-4.

“Bir dahı soylamış; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toğuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yaşduklı, yonma ağac tañrılı köpegüm kâfir!”

Tietze TETTL çirkin “çirkin: güzelin aksi < Fa. çirkîn [çirk ‘pislik + addan sıfat yapan -in eki].” 2002, s. 522).

çoban (< Fars. şubān) Koyun ve keçi sürülerini otlatan kimse.

D215-1, D215-3, D215-5, D215-7, D215-10, D215-11, D215-13, D216-1, D216-3, D218-4, D262-8.

ç. -ı D214-11

ç. -um mısın D269-2

ç. -uñ D215-9, D265-11

ç. -uñam D269-10.

“Kazagüciñ güdende ilkıçı-ñam

Ağayılıñ güdende çabanuñam.”

Tietze TETTL çoban “çoban: sürüleri güden kimse < Fa. çōbān/çōpān < şubān.” 2002, s. 525).

çok Sayı, nicelik, değer, güç, derece vb. bakımından büyük ve aşırı olan, az karşıtı.

D158-4, D158-6, D168-10, D169-3, D182-6, D193-13, D223-10, D233-5, D233-7, D233-8, D233-9, D245-7, D245-8, D257-12.

ç. -dur 191-7.

“Uyuriken kız eydür: Menüm muhiblerüm çokdur.”

çok < DLT çok: kötü, aşağılık kimse. (2020, s. 401), Clauson EDPT çok “çok: kötü, kullanışsız; çok, fazla < ET. çok.” (1972, s. 405), Tietze TETTL çok “çok: az’ın zıddı; zaman hakkında uzun < çok”.” 2002, s. 526), Gülensoy KBS çık, az’ın karşıtı < ET. çok/çoh DLT: kötü, alçak.” (2007, s. 248).

çoluk Deneyimsiz, acemi, çoluk çolpa, çoluk çocuk.

D218-4

ç. -uñ D265-11.

“Çoban çoluk kalmadı, hep yedi.”

çoluk < DLT çoluk: çolak. (2020, s. 164), Tietze TETTL çolak: eli ya da kolu sakat olan < ET. çoluk.” 2002, s. 527), Clauson EDPT çoluk/çolok: sakat, kolu, bacağı sakat < çoluk.” (1972, s. 419).

çomak Sopa, değnek.

D235-10, D285-10, D287-10.

ç. -ı D236-7

ç. -ını D287-8

“Bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler Bayındır Hān katı saht oldu.”

çomak < DLT çomak: sopa. (164), Clauson EDPT çomak “çomak: sopa, değnek; pagan türklere göre Müslümanlar < ET. çomak.” (1972, s. 422), Tietze TETTL çomak “çomak: kalın, değnek, sopa; gürz < ET. çomak.” 2002, s. 529), Doerfer TMEN çomak “çomāq: sopa, değnek ~ çomak < Trk.” (1967, s. 94), Gülensoy KBS çomak “çomak: değnek < *çok mar < *Moğ. çoki.” (2007, s. 249).

çök- Bulunduğu düzeyden aşağı inmek, çukurlaşmak.

ç. -di D180-9, D276-11.

“Ökçesin ökçesine kakdı, kapurğasın karnına kavşurdı, uyanın çekdi, ağzın ayırdı, kâfiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı...”

çök- < DLT çök-: (insan, hayvan) çökmek. (2020, s. 239), Clauson EDPT çök- “çök-: diz çökmek, devenin ya da insan ile ilgili çökmek < çök-.” (1972, s. 412), Tietze TETTL çök- “çök-: bacakları katlıyarak yüzzükoyun yere yerleşmek (deve) < ET. çök-.” 2002, s. 533), Gülensoy KBS çök- “çök-: Bulunduğu düzeyden aşağı inmek, çukurlaşmak < ET. sök- ‘çökmek’ < *çö-k-.” (2007, s. 252).

çöker- Çökertmek.

ç. -di D182-4, D234-1.

“Basat kakıyup yerinden tırı geldi, buğra gibi Depegözi dizi üzerine çökerdi, Depegözün gendü kılıcıyla boynunu urdı...”

çöker- < DLT çökür-: hayvanı çöktürmek, insana diz çöktürmek. (2020, s. 256), Tietze TETTL çöker- “çöker-/çökert-: çöktürüp oturtmak Ts. 946-47 < çök- eyleminin ettirgen hâli.” 2002, s. 533).

çönge Zayıf, güçsüz.

D158-1, D247-12

ç. -idügin D158-13.

“Yanıdağı yoldaşları çıplak oğlan!

Karanguluca gözleri çönge oğlan!”

çönge < TS çönge(çöngi): zayıf, kuvvetini kaybetmiş, vazifesini yapamaz hale gelmiş, küntleşmiş. (1988, s. 951), Tietze TETTL çönge “çönge: küntleşmiş; kuvvetini kaybetmiş, vazifesini yapamaz hale gelmiş TS 951-52 < ??.” 2002, s. 535).

çöz- Toplamak

ç. -di D190-6, D236-10.

“Hışımını kavumını ayırdı, évini çözdi, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye Genceye varup vağan tutdı.”

Çözmek < DLT çöj: çekip uzatmak. (2020, s. 235), Clauson EDPT çöz- “çöj-: çözmek, sökmek < *çöc-.” (1972, s. 400), Tietze TETTL çöz- “çöz-: sarılı, düğümlü ya da bağlı bir şeyi çömek < ET. çöc- ‘çözmek; gerilmek.” 2002, s. 536), Gülensoy KBS çöz- “çöz-:

çözmek 1. = ET. (KT, uyg.), OT. (DLT) şeş- ~seş- (DLT); 2. Çöj- (DLT) ~ çüj- (DLT).” (2007, s. 256).

çulğa- Sarmak, sarmalamak.

ç. -duñ D251-8.

“*Hām göne çulğaduñ götürüp oda atdurduñ, odı bostān kılduñ*”

çuğla- < DLT çuğla-: eşyayı doldurup, bohçalamak. (2020, s. 472), Clauson EDPT çulğa- “çuğla-: sarmak merkezdeki ünsüzler orta dönemde metateze uğramıştır < çuğla-.” (1972, s. 407), Tietze TETTL çulğa- “çulğa-: sarmak; belemek < ET. çugla- [çuğ ‘bohça, demet].” 2002, s. 538).

çün (< Fars. çün) **1.** Madem ki.

ç. D161-12, D170-12

“*Azrāyile nidā eyledi kim çün deli kavat menüm birligüm bildi, birligüme şükür kıldı.*”

2. Ne zaman ki.

ç. D185-10, D237-6.

“*Çün ināyet Tanrıdan oldı begüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldı.*”

Tietze TETTL çün “çu/çü/çun/çün: 1. gibi < Fa. çū/çu/çün/çun; 2. ne zaman ki < Fa. çū/çu/çün/çun.” 2002, s. 537).

çünki (< Fars. çünki) **1.** Madem ki.

ç. D159-9, D175-4.

“*Çünki dedüñ, elbetde varsam gerek.*”

Tietze TETTL çünki “çünki/çünkü: şunun için ki, zira < Fa. çunki.” 2002, s. 541).

çürü- Genellikle mikroorganizmaların etkisiyle, kimyasal değişikliğe uğrayarak bozulup dağılmak.

ç. -sün D258-12.

“*Görelüm ne şoylamış, eydür: Ata, ağzuñ kurısun, ata, dilüñ çürisün!*”

Tietze TETTL çürü- “çürü-/çürü-: çürümek, bozulup dağılmak < Tk. dillerinde yayılmış eylem.” 2002, s. 541), Räsänen çürü- “çürü-: çürümek, paslanmak Trkm. çüyri-, Çağ. Tar. çürü- .” (1969, s. 121), Gülensoy KBS çürü- “çürü-: çürümek <* çürü- (T. Tekin).” (2007, s. 257).

3.5 D

da Dahi anlamında kullanılan bir söz (bkz. dahı).

D236-9.

“Bu da bindi, hısmını kavmını ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye, Genceye varup vağan tutdı.”

da < DLT takı: “yine” “ve” anlamındaki bir bağlama edatı. (2020, s. 34), Tietze TETTL da “da/de: kendisinden evvelki kelimeye dayanan edat, krş. bile, dahi, gibi, ile, kadar < dağı/dağı.” 2002, s. 543), Gülensoy KBS da “dahi: da, de; bile = OT. takı ~dağı (DLT) < takı < tak- ‘takmak, iliştiirmek’ + zarfiil eki.” (2007, s. 261).

dahı (edat) 1. Da, de (bkz. da, de).

D160-13, D165-8, D169-7, D173-7, D183-5, D185-9, D188-5, D191-11, D197-4, D199-13, D216-8, D216-9, D218-5, D220-7, D222-3, D222-10, D225-12, D226-1, D227-7, D230-8, D232-10, D236-2, D236-5, D237-3, D237-5, D248-6, D270-3, D271-7, D273-5, D277-8, D278-9, D279-8, D280-5, D285-5, D288-9, D289-2, D289-3, D289-5, D290-3.

“Dede Qorqud eydür: Hānum, bunun üçini dahı bir yigide vèrelüm, dèdi.”

2. daha, başka.

D166-1.

“Ağ bürçeklü anañ yanına varduñ, cān vèrmedi; dahı kim vèrse gerek dèdi?”

3. Yine, daha da.

D165-12, D169-8, D189-5, D216-8, D225-11, D225-13, D230-12, D237-5, D272-10, D289-10.

“Azrāyil eydür: Mere deli kavat, dahı ne amān dilersin?”

4. Ve.

D157-1.

“Azrāyile buyuruq eyledi kim Yā Azrāyil! Var dahı ol deli kavatuñ gözine görüngil, beñzini şarartğıl! dèdi.

dahi < DLT takı: “yine” “ve” anlamındaki bir bağlama edatı. (2020, s. 34), Tietze TETTL dahı “dahi: 1. ‘da’ < dağı, 2. Dahi: hatta < dağı.” 2002, s. 547), Gülensoy KBS da “dahi: da, de; bile = OT. takı ~dağı (DLT) < takı < tak- ‘takmak, iliştiirmek’ + zarfiil eki.” (2007, s. 261).

dām (< Fars.)Tuzak.

d. -mişidi D255-5.

“Uçardan kaz tavuk, yörirden geyik tavşan bu toldurup Oğuz yigitlerine bunu dām etmişidi.”

Tietze TETTL dām “dām: tuzak, ağ< Fa. dām.” 2002, s. 554).

damağ Ağız boşluğunun tavanı.

D167-7, D198-5, D200-7.

“Tatlu damağ vèrüp şorişduğum,

Bir yaşdukda baş koyup emişdügüm!”

damağ < DLT tamağ: boğaz, tamgak. (2020, s. 13), damağ < DLT tamgak: boğaz, hançere. (2020, s. 13, 205), Clauson EDPT damağ “tamgak: damak, boğaz, yumuşak damak, tam- eyleminden türemiştir < ET. tamgak < tam-.” (1972, s. 505), Tietze TETTL damağ “damak: ağız boşluğunun tavanı < ET. tamgak ‘boğaz’ < tam- ‘damlamak, sızmak eyleminden.” 2002, s. 554), Räsänen VEWT damağ “ tamgak: damak, boğaz, Osm. Trkm. damak, Çağ. tamag < Ma. tama ‘to put in’.” (1969, s. 460).

dar Genişliği az veya yetersiz olan, ensiz, mikro.

D199-9.

“Yalab yalab yalabıyan ince tonlum, yer başmayup yöriyen selvi boylum, kar üzerine kan tammiş gibi kızıl yanaklum, koşa badem şıgmayan dar ağızlum...”

dar < DLT tār: herhangi bir şeyin darı, dar. (2020, s. 387), Clauson EDPT dar “tar: dar, sınırlı, sınırlanmış < ET. tar.” (1972, s. 528), Tietze TETTL dar “dar: genişin aksi < ET. tar.” 2002, s. 561), Gülensoy KBS dar “dar: içine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan = ET, OT. tar (DLT) < tār.” (2007, s. 266).

darp (< Ar. darb) Vurma, dövme.

d. -dı D218-8, D221-11, D289-4

d. -urmuş D274-8.

“*Bunca ādemlere ɗarb ururmuş, dēdi.*”

Tietze TETTL ɗarb “ɗarb/darp: vurma, dövüş < Ar. ɗarb.” 2002, s. 562).

darsın- Rahatsız olmak, korkmak.

d. -mayan D184-3.

“*Ƙara polad uz ƙılıcdan ƙayıtmayan, aƒca tozlu ƙatı yaydan darsınmayan, aƒ yekeklü ötkün oħdan ƙayıkmayan...*”

darsın < TS. darsık- /tarsık-: daralmak, sıkılmak, sıkışmak, bunalmak. (1988, s. 1013),

Tietze TETTL darsık- “darsık-: canı sıkılmak, bunalmak DS. 1372 < darsı- +-k eylemi orta dönüşken hale koyan -(ı)k- genişlemesi.” 2002, s. 565).

davul (<Ar. ıabl) Büyük enlice bir kasnağın iki yanına deri geçirilerek yapılan, tokmak ve değnekle ıalınan ıalgı.

d. -lar D271-1.

“*Gümbür gümbür davullar ıalındı.*”

Tietze TETTL davul “davul: bilinen ıalgı Meninski 1680 II, 2016, 2087 < Ar. ıabl.” 2002, s. 569).

dāye (< Fars.) Dadı.

D217-1, D217-4

d. -m D274-3

“*Ƙazan eydür: Mere ƙāfirle, bu ʿarabayı peşigüm şandum, sizi yamrı yumrı ıadum dāyem sāndum dēdi.*”

Tietze TETTL dāye “daya/daye/taya: dadı, sütnine TS. 3775, Meninski 1680 II, 3081 < Fa. dāya.” 2002, s. 569).

dāyim (< Ar. dāʿim) Sürekli, sonsuz.

d. -tur- D161-8, D168-12.

“*Sen ħod müʿminler gönlindesin*

Dāyim ıuran Cebbār Tanrı!”

Tietze TETTL dāyim “daim/dayim: devam eden, ebedî < Fa. dāyim.” 2002, s. 548).

de de, dahi (bkz. dağı, da).

D160-12, D243-8, D258-1.

“Ata, men de varayın mı, ne dërsin? dëdi.”

dë- 1. Demek, söylemek.

D288-7, D289-4.

d. -di D156-1, D156-10, D156-13, D157-2, D157-3, D158-2, D158-7, D158-11, D158-12, D158-13, D159-1, D159-2, D159-3, D159-4, D159-11, D160-13, D161-2, D161-4, D161-10, D162-2, D162-5, D162-8, D164-3, D164-11, D165-8, 166-1, D166-2, D166-5, D167-4, D168-6, D169-3, D169-6, D169-12, D170-11, D171-3, D171-8, D171-10, D172-2, D172-3, D172-7, D174-1, D174-6, D174-9, D175-6, D175-8, D176-4, D177-3, D179-8, D179-10, D180-8, D181-4, D181-13, D182-10, D183-3, D183-4, D183-6, D183-12, D184-9, D184-10, D184-12, D185-6, D185-8, D185-9, D185-10, D185-13, D187-13, D188-6, D189-3, D189-9, D189-10, D190-6, D190-13, D191-10, D192-1, D193-1, D193-3, D193-11, D194-1, D194-13, D195-3, D196-10, D197-3, D198-1, D198-8, D198-9, D198-12, D199-3, D199-12, D200-6, D214-1, D214-8, D214-10, D215-8, D216-1, D216-13, D217-13, D219-11, D219-12, D219-13, D220-1, D220-3, D220-5, D220-6, D221-2, D221-7, D222-10, D223-11, D224-6, D224-12, D225-3, D225-4, D225-7, D225-13, D226-4, D226-7, D226-13, D227-8, D227-9, D228-3, D229-8, D229-9, D229-13, D230-4, D230-12, D231-1, D231-5, D231-10, D232-3, D232-4, D232-10, D233-4, D233-12, D234-7, D234-12, D235-1, D235-12, D236-2, D236-3, D236-4, D237-6, D238-6, D238-8, D239-8, D240—6, D241-11, D242-4, D242-12, D242-13, D243-8, D243-10, D243-11, D244-1, D245-3, D246-4, D246-6, D246-8, D247-1, D247-4, D247-6, D248-3, D248-6, D248-13, D249-1, D249-2, D249-9, D250-5, D250-6, D251-9, D251-11, D251-13, D252-2, D252-9, D253-6, D254-9, D254-10, D255-11, D257-1, D257-5, D258-2, D258-11, D259-3, D259-6, D259-12, D260-2, D260-5, D260-10, D262-12, D264-1, D264-11, D265-6, D265-9, D265-13, D266-4, D266-6, D266-9, D267-12, D268-2, D268-3, D268-7, D268-13, D269-4, D269-9, D269-11, D270-1, D270-12, D271-5, D272-4, D272-4, D272-10, D272-11, D274-4, D274-8, D274-11, D274-13, D275-2, D275-3, D275-4, D275-10, D275-12, D276-3, D276-6, D276-12, D277-11, D278-13, D279-11, D280-7, D281-4, D281-9, D282-3, D282-6, D282-7, D283-1, D283-4, D284-5, D284-12, D284-13, D285-7, D286-7, D286-11, D286-11, D287-3, D287-4, D287-5, D287-11, D288-6, D288-13, D289-3, D289-5, D290-1.

d. -digüm D174-13.

- d. -diler D156-2, D166-10, D174-4, D177-5, D178-4, D178-5, D178-6, D180-13, D183-9, D184-6, D187-11, D189-1, D217-5, D219-8, D226-10, D238-5, D259-12, D260-14, D263-1, D265-7, D266-6, D266-8, D270-5, D270-13, D273-8, D276-2, D276-4, D276-5, D281-10, D281-11, D283-7, D284-2, D285-4, D285-6.
- d. düm D166-9, D277-1, D278-8, D280-2, D280-3.
- d. -dünj D175-5.
- d. -geç D158-2, D165-9, D171-10, D220-1, D282-7.
- d. -gil! D158-1, D231-10, D245-2, D245-3, D249-9, D258-10, D268-6, D269-4, D286-7, D287-2, D288-2, D288-13.
- d. -medi D248-8.
- d. -medin D176-1.
- d. -memek D175-4.
- d. -mezidüm D283-3.
- d. -mezidünj D281-11.
- d. -mez mi? D242-11.
- d. -miş D244-8, D244-9, D244-10.
- d. -r D283-4.
- d. -ridi D155-6, D155-8.
- d. -ridüm D232-11, D232-12, D232-13, D233-1, D233-2, D233-3.
- d. -ridünj D158-7, D158-9.
- d. -risen D232-2.
- d. -erler D178-3, D220-9, D253-12, D257-12, D271-12.
- d. -rleridi. D272-13.
- d. -rsin D167-6, D170-12, D236-6, D258-1.
- d. -sünler D262-3.
- d. -yeler D187-1, D187-3, D188-3.

d. -yenler D201-4, D201-9, D271-12.

d. yesin D197-13.

d. -yince D262-3.

d. -yü D155-11, D163-3, D164-9, D173-3, D178-1, D192-13, D194-11, D223-5, D223-10, D223-10, D237-2, D237-13, D238-4, D243-3, D256-4, D256-10, D257-4, D262-11, D277-9, D278-9, D279-3, D279-9, D280-5, D284-3, D285-7.

d. yüp D193-6, D230-6.

“Başat eydür: Men muña bî-tekellüf yapışmayam déyüp kendü çıhardı tutdı, anı dañı iki pare bölđi.”

2. İstemek.

d. -di D222-4, D276-7.

“Yedi katla Oğuzı yerinden sürđi, kesim dedı, kesđi.”

3. Adlandırmak.

d. -düğünüz D156-6

d. -dükleri D181-9

d. -megile D214-13

d. -rler D178-3, D220-9, D252-5, D253-12, D257-12, D266-11, D288-5, D289-2.

d. leridi D155-2, D170-6, D170-8, D214-12, D236-5, D254-5.

“Kapak kan derler bir gişi var idi, iki oğlı var idi.”

dê- < DLT tî- ~ti- ~te-: demek, söylemek. (2020, s. 456). Clauson EDPT dê- “tê: söylemek, ay- veya sözle- gibi < ET tê-.” (1972, s. 433), Tietze TETTL dê- “de-: söylemek < ET. tê-.” 2002, s. 571), Gülensoy KBS dê- “de-: söylemek = ET. ti- ~ti: tê- (DLT) < ET. *tê:- /tê- < tî- .” (2007, s. 270).

dede Büyükbabadan başlayarak geriye doğru atalardan her biri.

d. -ñdür D282-5.

“Eyitdi: Yok ol ananñ babasıdur, senññ dedeñdür, Oruz: Mere ya benim babam ölü midür, diri midür?”

dede < DLT dede: baba. (2020, s. 443), Tietze TETTL dede “dede: büyükbaba < F.Miklosich 1889 s. 6-7 SL ded ile karşılaştırmış ancak çocuk dili kelimelerinden olduğu için böyle bir bağıllık G. Doerfer tarafından reddedilmiştir.” 2002, s. 573), Gülensoy KBS dede “dede: büyük baba =ET. dede ‘yansıma’ baba (çocuk dili).” (2007, s. 270).

Dede (k. a.) Dede Korkut.

D. Korkut D219-17, D219-12, D220-1, D220-3, D236-2

D. -m Korkut D169-9, D214-5, D219-8, D234-9, D235-11, D236-7, D253-4, D268-1, D271-8.

“*Dedem Korkud gelüben boy boyladı, soy soyladı: Evvel âhîr uzun yaşuñ ucı ölüm.*”

defî (< Fars.) Hemen, derhâl.

D169-7, D227-10.

“*‘Azrâyil dahî babasınuñ, anasınuñ defî cânın aldı.*”

Tietze TETTL defî: o saat, derhal; tekrar, gene Meninski 1680 < Fa. dafî.” 2002, s. 574).

degin Kadar, dek.

D249-7, D255-2.

“*Eger Begil bunda imişse gece ye degin ceng edeydük, ağca tozlu katı yaylar tartşayduk, ağ yelekli ötkün oñlar atışayduk. Sen Begilüñ nesisin oñlan, deñil mize! dedi.*”

Tietze TETTL degin “değın: kadar TS. 1038-40 < Çağ. tegin krş. dek, C. Brockelmann 1916 s. 203’e göre değ- eyleminden +-ın eki.” 2002, s. 577), Gülensoy KBS degin “değın: değın; kadar = OT. tegin (DLT) < teg-in ‘instrumental’ ~ Çağ. tegin.” (2007, s. 271).

Degirmen İçinde öğütme işi yapılan yer.

D274-5, D274-6.

“*Kuyunuñ ağızına bir degirmen taşı kodılar.*”

Degirmen < DLT tegirmen: değirmen. (2020, s. 159), Clauson EDPT degirmen “tegirmen(d-) : değirmen, tahıl öğütme aracı < ET. *teğir-.” (1972, s. 486), Tietze TETTL degirmen “değirmen: öğüten cihaz ve ona mahsus yapı < ET. tegirmen, *teğir- ‘çevirmek, döndürmek’, < *tek- ‘dönmek’ kökünden M.Özmen 1993, değzin- [r > z ses değışimi.” 2002, s. 577) Gülensoy KBS degirmen “değirmen: = ET., OT. tægirmän (DLT) < *tek- ‘dönmek’ +ir- ‘çevirmek, döndürmek’ +men.” (2007, s. 272).

degül Cümle içinde art arda kullanılan iki veya daha çok özneyi, tümleci, yüklemi, aralarından bazılarına olumsuzluk kavramı vererek birbirine bağlayan veya yüklem olumsuz çekimini sağlayan kelime.

D174-13, D247-2, D247-3, D259-5

d. -midür D181-10, D282-4

d. -mişem D282-10

d. -mişse D282-12

d. -sin D282-3.

“Meger sen Hân Kazanuy oğlı degülsin? dedi.”

degül < DLT tegül: değil. (2020, s. 143), Clauson degül “tegül: değil < tegül.” (1972, s. 480), Tietze TETTL degül “degül /değil: isim cümlesinin menfi haberi < ET. tegül a.m. Clauson dağ ‘değil’ ve ol ‘o’ 1972 s. 463.” 2002, s. 575), Gülensoy KBS degül “değil: ad cümlesinde yükleme veya başka öğeler olumsuzluk anlamı veren sözcük = OT. tegül ~ dağ ol (DLT) > EAT. degül [< *tegül (<*tağ >dağ) ol].” [2007, s. 271).

del- Delik açmak, delik duruma getirmek.

d. -er D248-12

d. -di D248-10.

“Şadâkında oğum kişin deler.

Yanumda yigitlerüm şavaş diler.”

del- < DLT tel-: delmek. (2020, s. 240), Clauson EDPT del- “tel-: delik açmak < tel-.” (1972, s. 490), Tietze TETTL del- “del-: (geçişli fiil olarak) delik açmak < ET. tel-.” 2002, s. 581), Gülensoy KBS del- “del-: delmek < KT, Uyg., DLT. tel-.” (2007, s. 274).

deli 1. Aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan, mecnun (bkz. delü).

D155-6, D156-12, D157-1, D158-3, D158-7, D158-9, D160-11, D162-12, D165-11, D166-3.

“Azrâyil eydür: Mere Deli, hasretün kim-dür?.”

2. Şiddetli fırtına.

D278-4.

“Yüce tağları tuman tursa,

Kara pusuarık deli [püki] kopsa.”

deli < DLT telü: deli. (2020, s. 411), deli < DLT telwe: deli. (185), Clauson EDPT deli “télve: çılgın, deli , Az., Osm., Trkm. deli < ET. télve.” (1972, s. 493), Tietze TETTL deli “deli/delü: mecnun Meninski 1680 II, 2131 < ET. telve.” 2002, s. 584), Gülensoy KBS deli “deli: deli = OT. telü ~ telwe (< KT, Uyg. télwe) [< *tēlü (T. Tekin)].” (2007, s. 274).

delü Aklını yitirmiş olan, akli dengesi bozulmuş olan, mecnun (bkz. deli, Dumrul).

D253-13, D256-7, D263-11, D265-10, D266-3.

D. Dumrul. (k. a.) D155-1, D155-12, D156-5, D156-10, D157-3, D157-5, D157-7, D158-11, D159-1, D159-7, D160-1, D160-13, D161-4, D161-11, D161-13, D162-2, D162-3, D162-5, D162-8, D164-3, D164-9, D165-10, D166-2, D169-4, D169-5, D169-8, D169-10.

d. -sine D249-1.

d. -yi D265-12

“Deli Dumrul babasından yüz bulmayup sürdi anasına geldi, eydür: Ana, bilür misin neler oldı?”

delük Dar, küçük çukur.

D238-3.

d. -inden D274-6.

“Yemegini şuyunu degirmen taşı delüğinden vèürleridi.”

delük < DLT telik: delik. (2020, s. 167), Tietze TETTL delük “delik/delük: dar küçük açıklık < delük/delik del- eyleminden ad yapan –(ı)k eki.” 2002, s. 584), Gülensoy KBS delük “delik:delik = OT. telik (DLT) < del- [< tel-] +(i)k.” (2007, s. 274).

dem (<Fars.) Zaman, an.

D184-11, D216-4.

“Kara polad uz kılıcum yok kim karşıduğı dem iki biçeydüm.”

Tietze TETTL dem “dem: zaman, an, lahza; çağ, mevsim < Fa. dam.” 2002, s. 585).

demren Temren, okun ucundaki sivri demir.

d. -in 198-13

d. -lü D199-1

d. -süz D200-4.

“Arķu Bēli Ala Ŧađı avlarıdum,

Ala gēyik, sıgın gēyik kōvarıdum,

Ŧartanda demrensüz bir oğıla neyleridüm.”

demren < DLT temürgen: Oğğuzcada okun temreni. (2020, s. 227), Clauson EDPT demren “temürgen: okun ucu temir sözcüğünden < ET. temürgen.” (1972, s. 509), Tietze TETTL demren “demren: ok ucu Ts. 1073-74 < ET. temürgen.” 2002, s. 587), Gülensoy KBS demren “temren: Ok, kargı gibi şeylerin ucundaki sivri demir =OT. temürgen, temürken (DLT) < temür +gen ‘küçültme eki’ [temürgen > temirgen > temiren > temren > demren].” 2002, s. 879).

demür 1. Bu elementten yapılmış.

d. D180-9, D218-2, D245-11, D248-8, D249-5, D264-2, D285-12, D286-6.

“Bu mağalda demür zencīrile boğayı getürdiler.”

2. Kılıç.

d. -li D192-1.

“Ebçin[li], kara Ŧonlı, gök demürli altı yüz kāfir seçdi.”

demür < DLT temür: demir. (2020, s. 20), Clauson EDPT demür “temir (d-): demir Az., Osm. Trkm. demir < temir.” (1972, s. 508), Tietze TETTL demür “demür/demir: bilinen maden TS. 1074-75 < ET. temir.” 2002, s. 587), Gülensoy KBS demür “demir: demir = ET, OT. temür (DLT) [~ Süm. Tibira (Tuna 74)] < temür.” (2007, s. 275).

Demür Kapı (y. a.) Demir kapı dervendi.

D244-6.

“Demür Ŧapu dervendinden ħaber varmış.”

değlü Kadar, miktar.

D247-2, D289-9.

“Gözci gözledi gördi kim at Begilüñ, Begil üzerinde degül, ammā bir kuş değlü oğlandıur.”

deñli < DLT teñ: denk ve akran. (2020, s. 491), Clauson EDPT deñlü “teñlig: teñ sözcüğünden, eşit ve denk Osm. denlü/denli.” (1972, s. 520), Tietze TETTL deñlü “deñlü: kadar (boy, ağılık vs. için), TS 1084-86, R. Dankoff 1991 s. 30 < ET. teñlig.” (1972, s. 589), Gülensoy KBS deñlü “denli: kadar, miktar < ET. tenli <* teñ + li [< *tegin +lig] > EAT. deñlü.” 2002, s. 277).

dep- Tepmek, tekme atmak.

d. -di D198-12, D216-7, D216-9,

d. -diler D216-8

d. -dükçe D216-7

d. -düklerince D216-8

d. -em D176-10

d. -er mi? D196-13.

“Birkaç yigit dahı endiler, depdiler, depdiklerince böyüdi.”

2. At koşturmak.

d. -di D286-4, D288-7, D288-10

d. -en D231-8, D231-13, D268-12, D269-7.

“Kaba alem götüren hanuñuz kim?”

“Kırış günü öñdin [depen alpuñuz kim]?”

dep- < DLT tep-: tekme atmak, tekmelemek. (2020, s. 10), Clauson EDPT dep- “tep-: tekme atmak, vurmak, tekmelemek, Az. tep-; Osm. tep-/dep-; Trkm. dep-.” (1972, s. 435), Tietze TETTL dep- “dep-: tep- ‘tekmelemek; hayvan çifte atmak TS. 1093-94 < ET. tep-.” 2002, s. 589), Gülensoy KBS dep- “tep-: Hayvan ayağıyla vurmak, üzerine basarak sıkıştırmak = ET. tep- ‘vurmak, çifte atmak’ < tēp-.” (2007, s. 880).

depe **1.** Tepe, bir şeyin en üstteki bölümü.

d. D272-8

d. -lerde D290-7.

“Dere depe aşdı, kâfir éline geldi.”

2. Baş, başın üst kısmı.

d. -sinde D216-11

d. -sine D288-7

“Kazan at depdi, sünjüsin çektip elinden aldı, depesine urdı.”

depe < DLT tepe: dağ. (2020, s. 438), depe < DLT töpü: dağın tepesi, tepe. (2020, s. 135), Tietze TETTL depe “tepe en üstü; küçük dağ DS. 1426, TS 1086-87, Meninski II, 2027 < ET. töpü.” 2002, s. 590), Gülensoy KBS depe “tepe: bir şeyin en üstteki bölümü = ET. töbü ~ töpü ~ töpö; Uyg. töpü, töpi; OT. töpü < *tö -[krş to-] +-p +e [< ü].” 2002, s. 880).

depegen Tepen, çok tekme atan.

d. D265-8-9.

“Depegen götini süsegen yırtar.” > “dinsizin hakkından imansız gelir.”

depegen < TS: depegen: çok tepen, tekme atan. (1988, s. 1087), Tietze TETTL depegen “depegen: her zaman çok çifte atan (hayvan) < dep + eylemden sıfat yapan -egen.” 2002, s. 590).

Depegöz (k. a.) Depegöz.

D217-13, D218-6, D218-9, D218-12, D219-3, D219-5, D219-6, D219-9, D219-11, D220-2, D224-6, D224-8, D224-9, D224-10, 225-8, D225-9, D225-12, D226-2, D227-5, D227-13, D228-4, D228-6, D228-8, D228-10, D228-12, D229-1, D229-2, D229-3, D229-6, D229-7, D229-11, D229-12, D229-13, D230-11, D230-12, D230-13, D231-1, D231-6, D232-3, D232-10, D233-4

D. -üj D217-11, D225-10, D226-1, D226-10, D227-2, D227-12, D228-3, D228-5, D229-1, D234-1, D234-8.

D. -i D213-5, D217-1, D217-9, D233-13, D234-7

D. -e D219-2, D219-8, D220-5, D231-10.

“Dede Korkud böyle degec Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maña iki âdem vëriñ, yëmegüm pişüsün, men yëyeyim, dëdi.”

depele- Tepelemek, öldürmek.

d. -di D234-7, D263-6.

“*Muştuluk! Oğluñ Deopegözi depeledi! dèdi.*”

Clauson EDPT depele- “töpüle-: töpü sözcüğünden, vurmak, tepelemek; başına vurmak < ET. töpüle-.” (1972, s. 441), Tietze TETTL depele-/tepele-: ayakları altında ya da atının ayakları altında ezmek TS. 1088-89 < ET. töpüle-.” 2002, s. 590).

depil- Tepme işi yapılmak.

d. -medin 192-7.

Karalaruñdan ağ elleruñ bağlanmadıñ, ağ alnun kara yere depilmedin, ğafille görklü başuñ kesilmedin, alca kanun yer yüzine dökilmedin ; yağı yètdi, düşmen èrdi, [noldı sanı] ne yatursın?”

depil- < DLT tepil~ tepül-: tepilmek. (2020, s. 266), depil- < TS depil-: depilmek, sokulmak (1988, s. 1091).

depme Tekme, ayakla vuruş.

d. -189-4.

“*Kan Turalı, adı görkli Muhammede şalavāt getürdi, deveye bir depme urdı deve bağırdı.*”

Eren TDES depme “tekme: 1. Ayakla vuruş; 2. Hayvanın art ayakları ile vurması, çifte. Ağızlarda depme olarak geçer. < depme (< : tep- (hayvan) ayağıyla vurmak) -p- > -k-.” (1999, s. 400), Gülensoy KBS depme “tekme: 1. Ayakla vuruş; 2. Hayvanın art ayağı ile vurması; çifte < tep- +me [/-p-/ > /-k-/ deġişimi ile].” (2007, s. 876).

dèr- Seçme yaparak toplamak, bir araya getirmek.

d. -di D273-5.

“*Tekür dağı hemān çerisini dèrdi.*”

dèr- < DLT tir- ~ tīr-: biriktirmek. (2020, s. 244), Clauson EDPT dèr- “tèr-: biraraya getirmek, toplamak, krş. yığ- Az., Osm. der-.” (1972, s. 529), Tietze TETTL dèr- “der- : toplamak TS. 1111-13 < ET. tèr-.” 2002, s. 592), Gülensoy KBS dèr- “der-:derlemek, toplamak devşirmek = OT. ti:r- (DLT) < tè:r-.” (2007, s. 278).

derd (< Fars.) Üzüntü.

d. -inden 215-9.

“*Çobanuñ içine korhu düşdi., ammā kızuñ derdinden beñzi şarardı.*”

Tietze TETTL derd “dert/dert: hastalık, ağrı, yara, ur < Fa. dard.” 2002, s. 593).

dere (< Fars.) Genellikle yazın kuruyan küçük akarsu.

d. D272-8

d. -nüj D195-5

d.-lerde D290-6.

“Gördi kim bir derenüj içinde toz gâh dèrilir gâh tağlur.”

Tietze TETTL dere “dere: küçük ırmak, çay < Fa. daryâ deniz; büyük nehir.” 2002, s. 593).

Dereşam (y. a.) Dereşam, Dereşam suyu.

D263-4, D270-9.

“Dere Şâm ucından geçdi, ol kardaşı tutulan qoriya geldi.”

dergâh (< Fars.) Huzur, kat.

d. -dan D251-7

d. -ında D193-6

d. -umda D156-13.

“Sen Âdeme tac urduj, şeytâna la^cnet kılduuj, bir şucdan ötüri dergâhdan sürdüj.”

Tietze TETTL dergâh “dergâh: büyük kapı, cümle kapısı < Fa. dargâh.” 2002, s. 593), Räsänen VEWT dergâh “dergâh: otü. Kat < pers. Dargâh.” (1969, s. 136).

derhal (< Fars der + Ar. hâl) Çabucak.

d. D215-4.

“Tama^c édüp derhâl cimâ eyledi.”

Tietze TETTL derhal “derhal: hemen, o anda; çabucak, vakit kaybetmeden < Fa. dar-hâl[dar içinde ve hâl durum].” 2002, s. 594).

deri İnsan veya hayvan vücudunu kaplayan tüy, kıl veya pulla kaplı tabaka, cilt, ten.

d. D227-13

d. -den D227-12

d. -sini D183-1, D227-11

d. -yile D228-5.

“Depegöz boynuzundan berk futdı, kaldurıcağ boynuz deriyile elinde kaldı.”

deri < DLT teri: deri. (2020, s. 33), Clauson EDPT deri “teri (d-): deri, cilt (hayvan ya da insan) Az., Osm., Trkm. deri < ET. teri.” (1972, s. 531), Tietze TETTL deri “deri: cild,

gön < ET. teri.” 2002, s. 594), Gülensoy KBS deri “deri: =ET. tãri ~ OT. teri < *tãri (T. Tekin).” (2007, s. 278).

dêril- Derme işine konu olmak, toplanmak.

d. -di D224-4, D254-13, D283-8

d. -diler D281-10

d. -ür D195-5.

“Gördi kim bir derenüñ içinde toz gâh dêrilir gâh tağılır.”

dêril- < DLT teril-: (kavim vb.) toplanmak. (2020, s. 269), Tietze TETTL dêril- “deril-: toplanmak DS 1434, TS 1102-04, Meninski 1680 II, 2211 < der- + -(i)l- eki.” 2002, s. 594), Gülensoy KBS dêril- “deril-: derilmek = Uyg. teril- ~tiril- < ET. tã:r- (i)l-.” (2007, s. 278).

derle- Ter çıkarmak, ter dökmek.

d. -di D245-11

d. -miş D266-12.

“Bağdı gördi kim ayuñ on dördüne beñzer bir mañbüb ala gözli genç yigit, burçağ burçağ derlemiş, uyur, gelenden gédenden haberi yok.”

derle- < DLT Terle-: ter sızdırmak, terlemek. (2020, s. 471), Clauson EDPT “ter(?d-): ter; çalışma karşılığında kazanılan ücret, Az., Osm. ter.” (1972, s. 528), Gülensoy KBS derle- “terle-: ter çıkartmak, ter dökmek = ET. (KT. Uyg.), OT. terle- < ter+ le- [ter +it-].” (1972, s. 885). Eren TDES derle- “ter: derinin gözeneklerinden sızan, kendine özgü bir kokusu olan, yapışkan, renksiz, tuzlu sıvı. Uyg. ter, OT. tãr, eski Kıpç. ter.” (1999, s. 403).

dêrnek Toplantı, düğün, şölen.

d. D257-10

d. -e D256-7.

“Kalın Oğuz ellerinde dêrnek varımış anda vardum.”

dêrnek < DLT tîrnek: halkın karar vermesi için toplanması. (2020, s. 274), Clauson EDPT dêrnek “têrnek(d-): toplantı, toplanmak tãrin- sözcüğünden, Osm. dernek.” (1972, s. 551), Tietze TETTL dêrnek “dernek: toplantı, içtima; ordunun sefere çıkmadan önce toplanması; cemiyet DS. 1436, TS. 1113-14 < ET. tãrnek.” 2002, s. 597), Gülensoy KBS

dérnek “dernek: dernek, cemiyet = OT. térnek (DLT) < der- (i)n- (e)k < * t̄:r- in- (e)k .” (2007, s. 279).

destur (< Fars. destūr) İzin, müsaade.

d. D196-4, D196-5

d. -di. D257-5.

“*Gāfillüce başlar kesen, destürsuzca menüm yağuma giren yigit, ne yigit-sin?*”

Tietze TETTL destūr “destur: müsaade < Fa. dastūr.” 2002, s. 600).

deve Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan.

d. D187-10, D188-3, D189-5, D196-12, D283-13

d. -den D200-12, D260-6, D271-3

d. dür D185-9

d. -lerüm D163-11, D167-1

d. -lerünj D223-2

d. -nünj D185-12, D186-1, D188-1

d. -ye 189-4.

“*Tekür: Devenünj agzın yedi yerden bağlay!*”

deve < DLT tewe: deve. (2020, s. 12), Clauson EDPT deve “tevey (d-): deve, en eski metinlerde ‘teve’, Moğ. temeyen/teme’n, Az., Osm., Gagauz, Trkm. deve < tevey.” (1972, s. 447-48), Tietze TETTL deve “deve: maruf hayvan < ET. teve.” 2002, s. 602), Räsänen VEWT deve “täbä: deve, Osm., kmk. deve, ~Mo. (KWb. 390-1) teme-gen ‘deve’.” (1969, s. 468), Gülensoy KBS deve “deve: deve = OT. devey, tewey, teve, tewe,têwi, tiwi; tiwe (DLT) < Tü tewä: ~ Moğ. teme (+gen).” (2007, s 280).

devlet (< Ar.) Talih, baht.

d. D227-9.

“*Toklıcaklar devletüm şakar koç, gel geç, dedi.*”

Tietze TETTL devlet “devlet: talih, mutluluk < Ar. dawla.” 2002, s. 602).

devşür- Bir araya getirmek, derlemek, toplamak.

d. -üp D285-8.

“Tekür çerisin devşirüp meydāna geldi, çadır tiktürdi.”

devşür- < TS derşür-: (dirşirmek, deşürmek, dirşürmek, dişürmek, değşürmek) I. Devşirmek, divşürmek, divşirmek, döşürmek: toplamak, derlemek, bir araya getirmek. (1988, s. 1117), Tietze TETTL devşür- “devşir-: toplamak < devşür-.” 2002, s. 605), Gülensoy KBS devşür- “devşir-: [~devir-] çevirmek, devirmek + -(i)ş- [> devişir- > devşir-] (-r-ş- > -ş-r- olmuştur. derşür- eyleminin varyantı. /v/ türemedir) < ET. tegşür- ‘ulaştırmakı getirmek, eriştirmek.’” (2007, s. 280).

deyende Olduğunda, zaman dolduğunda.

d. -ende D165-1.

“On ay deyende dünyā yüzine getürdügüm oğul!”

deyende < DLT teg-: ulaşmak, erişmek; isabet etmek, değmek. (2020, s. 22), Tietze TETTL deyende “değ-: ermek, yetişmek TS. 1048-50 < ET. teg-.” 2002, s. 577), teg- > değ- ~dey- deyende ~ değende değ- + ende zarfiil eki.

dıp dıp Yabani keçinin ayak sesi (yansıma ikileme).

d. D188-10.

“Kādir ulu Tañrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı enen, arı gölün ördegin şakıyup alan, kaba ümge dıp [dıp] yöririken tartup üzen, qarıncuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar şultānı çal kara kuş...”

di! Haydi!

d. D229-4, D276-4.

“Eydür: Gördüm, Depegöz eydür: Menüm hazīnem var, ol kocalar almasunlar, var mührele di!”

dīdār (< Fars. bkz. dīzār) Yüz, çehre, Tanrı'nın yüzünü görmek.

d. -sün D271-12.

“Amīn! deyenler dīdār görsün!”

Tietze TETTL dīdār “didar: yüz, çehre < Fa. dīdār, dizar.” 2002, s. 612).

didil- Ditme işi yapılmak, didik didik olmak.

d. -em D177-1.

“Ya kara buğranuñ gögsi altında kalam veya boğanuñ boynuzında ilişem ya kağan aşlanuñ kıynağında didilem.”

didil- < DLT titl-: (et, pişmekten) dağılmak, (elbise vb.) eskiyip parçalanmak. (2020, s. 267), Tietze TETTL didil- “dit-/did-: yünü veya pamuğu ince liflere ayırmak; parçalamak < DS. 1482 < ET. tit-.” 2002, s. 612), Gülensoy KBS didil- “didil-: didikleme < dit- [<* tīt-] ik+le-.” (2007, s. 282).

dik- Yapı kurmak, inşa etmek, çadır kurmak (bkz. tik-).

d. -di D190-9, D200-11, D286-13

d. -diler D177-7, D178-6

d. -em D261-10

d. -üp D200-13.

“Yedi gün yedi gece yortdılar, kâfirün serhaddına êrdiler, çadır dikdüler.”

dik- < DLT tik-: (ağaç, tuğ vb.) şeyleri dikmek. (2020, s. 358), Clauson EDPT dik-“ tik- (d-) : dikmek, yerleştirmek; bitki dikmek; anıt dikmek < ET. tik-.” (1972, s. 476), Tietze TETTL dik- “dik-: ağaç vs. toprağa yerleştirmek; uzun bir şeyi veya bir kimseyi dik durdurmak, kurmak < ET. tik-.” 2002, s. 614).

dikdür- Çadır kurdurmak (bkz. tikdür-).

d. -di D189-11, D189-12, D286-1, D290-12

d. -mişidi D235-6.

“Kırk yerde otağ dikdüirdi, kırk yerde kızıl ala gerdek dikdüirdi.”

dikdür- < DLT tiktür-: diktirmek için emir vermek, diktirmek. (2020, s.282). ET. tik- > dik- + -dür- ettirgenlik eki.

dikil- Çadır kurulmak (bkz. tikil-).

d. -di D271-2.

“Ol gün ala bārgāh otağlar dikildi.”

dikil- < DLT tikil-: dililmek. (2020, s. 270), Gülensoy KBS dikil- “dikil-: dikilmek = dikel- [<dik- [< ET. tik-] + -(i)l-.” (2007, s. 283).

dil Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı.

d. -i D174-12, D256-11, D281-13

d. -in D257-7

d. -ine D229-8

d. -ün D258-3, D258-12, D268-9.

“Girdüm, Depegöz eydür: Şöyle çalayım ki künbedile tartağan olasın, dèdi. Basatun diline bu geldi kim Lā ilāhe illallāh Muhammediün Resūlullāh! dèdi.”

dil < DLT tıl: genel olarak dil (lisan), konuşma organı. (2020, s. 52), Clauson EDPT dil “tıl (d-): dil; bilgi, lisan, Az., Osm., Trkm. dil.” (1972, s. 489), Tietze TETTL dil “ dil: ağzın içindeki organ < ET. tıl.” 2002, s. 616), Eren TDES dil “dil: 1.dil (organ), 2. Lisan, 3. Tutsak, 4. Alçak kara parçası, Brockelmann’a göre (OGM 72. §), ti- ‘demek’ kökünden geldiği anlaşılıyor: ti- + -l eki.” (1999, s. 112), Gülensoy KBS dil “dil: dil, lisan = KT, Uyg. OT. tıl ‘dil, söz, lügat’ (DLT)/til < *ti- demek +-l (Brockelmann: OGM 72: §;Ligeti: Türk 230.” (2007, s. 283).

dil- 1. Kesmek.

d. -di D234-2

d. -eridi D237-13, D238-1

d. üben D184-2.

“Aruğ olsa kulağın dileridi., avda bellü olsun dèyü, ammā semüz olsa boğazlarıdı.”

2. Yarmak.

d. -üp D186-8, D239-3, D239-11, D267-4, D270-9.

“Akındılı görklü şuyı dilüp aşduş.”

dil- < DLT til-: boylamasına kesmek. (2020, s. 240), Clauson EDPT dil- “til- (d-): kesmek, parçalara ayırmak Osm., Trkm. dil-, krş. toğra- < til-.” (1972, s. 490-91), Tietze TETTL dil-“dil-: küçük ve yassı parçalara ayırarak kesmek, yarmak TS 1158 < til-.” 2002, s. 617).

dile- Birisinden bir şey yapılmasını istemek, rica etmek, arzu etmek.

d. -düm D164-8

d. -r D248-12

d. -rem D163-2, D168-2

d. -rsin 221-7

d. -yü D172-2, D178-4.

“Kızuş dileyü geli yörir, dèdiler.”

dile- < DLT tile-: istemek; isteyip aramak. (2020, s. 24), Clauson EDPT dile- “tile-(d-): bir şeyi istemek, arzu etmek, ya da birisini istemek, Az. Osm. Trkm. dile-.” (1972, s. 492),

Tietze TETTL dile-“ dile-:talep etmek, istemek < ET. tile-.” 2002, s. 618), Gülensoy KBS dile- “dile-: demek, söylemek > isteği ve dileği söylemek, dilemek < til+e- /* tıl+a- /til+ä:-.” (2007, s. 284).

dilin- Kesilmek.

d. -di 251-1.

“Gögüsler dilindi, süñüleri şındı; birbirin alımadular.”

dilin- < DLT tilin-: kayış gibi boylamasına yırtılmak, dilinmek. (2020, s. 275).

dilük Dilinmiş.

d. D238-3.

“Eger begler gëyik alsa, kulağı dilük olsa Begil savıncıdur, dëyü Begile gönderürleridi.”

dil- < DLT til-: boylamasına kesmek. (2020, s. 240), Clauson EDPT dil- “til- (d-): kesmek, parçalara ayırmak Osm., Trkm. dil-, krş. toğra- < til-.” (1972, s. 490-91), dil- ‘kesmek’ +(ü)k eylemden sıfat yapan ek.

din (< Ar.) Tanrı’ya, doğüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet.

d. -e D252-5

d. -i D277-7

d. -lü D165-5

d. -üñ D274-13, D275-9.

“Ağca burclu hişarlada tıtlayuduñ, oğul!

Şası dñlü kãfir elinde tıtsağ olayıduñ, oğul!”

Tietze TETTL din “din: topluluk çerçevesinde dünya görüşü < Ar. dñn dyn kökünden.” 2002, s. 621).

diñel- Ayakta durmak, dikilmek.

d. -di D182-12.

“Boğa boynuzı üzerine diñeldi kıyruğundan üç kerre götürüp yere şaldı, süñükleri hırd oldı.”

diñel- < TS diñel-: Ayakta durmak, ayağa kalkmak. (1988, s. 1161), Tietze TETTL diñel- “dinel-: dikilmek, ayağa kalkmak, ayakta durmak DS 1501-02, < diñ/din + ad ve sıfattan eylem yapan -el- ek.” 2002, s. 622), Gülensoy KBS diñel “dinel-: ayakta durmak < ding [<* ting]+ el- eki.” (2007, s. 285).

diñle- İşitmek için kulak vermek.

d. -sün D169-12.

“Menden şonra alp ozanlar söylesün, alnı açuğ cömerd erenler diñlesün! dèdi.”

diñle- < DLT tıñla-: dinlemek, söze kulak asmak. (2020, s. 47), Caluson EDPT diñle- “tıñla- (d-)?: *tıñ sözcüğünden, Çince t’ing sözcüğünden gelmesi süphelidir.” (1972, s. 522), Tietze TETTL diñle “dinle-/diñle-: bir sese ya da söze kulak vermek < ET. tıñla-.” 2002, s. 623), Räsänen VEWT diñle- “tıñla-: dinlemek, duymak < diñ Ohr < chin. T’iñ ‘duymak, dinlemek’ Menges 713.” (1969, s. 478).

dip 1. Alt, taban (bkz. düp).

d. -inde D279-2, D279-3.

*“Şağa şola çırpındı urur yüzgeçleri
Şu dibinde tağlı döner bahrileri.”*

2. Kök, bitki kökü.

d. -i D248-5.

“Yalnız yigit alp olmaz, yavşan dibi berk olmaz.”

dip < DLT tūp ~ tūp: dip. (2020, s. 34), dip < DLT tūp: ağacın kökü; insanın temel. (2020, s. 396), Clauson EDPT dip “tūb (d-): ağacın veya bitkinin kökü; insan için temel, köken; dip, Az. dib; Osm. dib/dip; Trkm. düp, krş. töz ‘kök’.” (1972, s. 434), Tietze TETTL dip dip/dib: kök TS. 1164 < ET. tūb.” (1972, s. 611), Räsänen VEWT dip “tūp: Trkm. düp, temel, dip, kök, orijin.” (1969, s. 505).

dirāz (<Fars.) Uzun.

d. D276-6.

“Vardılar bir dirāz kāfir getürdiler.”

Steingass CPED dirāz “darāz, dirāz: uzun, boylamasına.” (1963, s. 507).

dirgür- Yaşatmak, sağ bırakmak.

d. -meyeler D281-2.

“Kalın Oğuz elinde oğlum var, Oruz adlu, bir çartaşum var, Kara Göne adlu, yeñiden toğanuñı dirgürmeyeler.”

dirgür- < DLT tırgür-: diriltmek. (2020, s. 284), Clauson EDPT dirgür “tırgür- (d-): *tir- sözcüğünden +gür ettirgenlik eki, diriltmek, hayata döndürmek, tırgüz- sözcüğünün yerine geçmiştir, Tuv. dirgiz-; Kır. tırgiz-(tirilt-); Az., Osm. dirilt-; Trkm. direlt-.” (1972, s. 545), Tietze TETTL dirgür- “dirgür-: diriltmek TS. 1168-70 < ET. tırgür-.” 2002, s. 627).

diri Yaşamakta olan, yaşayan, canlı, ölü karşıtı.

d. D194-1, D284-8

d. -dür D282-6

d. -midür D282-6

d. -müz D275-4, D275-9

d. -sin D260-1

d. -sini D281-13.

“Oruz mere ya benüm babam ölü- midür diri-midür dedi.”

diri < DLT tirig: canlı, diri. (2020, s. 6), Clauson EDPT diri “tirig (d-): *tir- sözcüğünden; yaşayan, hayatta; canlı Tuv. dirig; Az., Osm. diri; Trkm. diri.” (1972, s. 543), Tietze TETTL diri “diri: yaşamakta olan, canlı < ET. tirig.” 2002, s. 627), Eren TDES diri “diri: yaşamakta olan, canlı, OT. tirig, eski Kıpç. tiri, Türkçe *tir- kökünden.” (1999, s. 114).

dirlik Yaşayış, hayat, sağlık, varlık, geçim.

d. -üñ D274-9.

“Dirliğüñ yèr altında mı hoşdur, yoħsa yèr yüzinde mi hoşdur?”

Clauson dirlik “tiriglik: tirig sözcüğünden; yaşam , varoluş, hayat, Az. dirilik; Osm. dirlik.” (1972, s. 546). Tietze TETTL dirlik “ dirlik: hayat, ömür; sağlık, huzur; geçim, nafaka TS. 1175-78 < dirilik.” 2002, s. 628), Gülensoy KBS dirlik “dirlik: (hık) yaşayış, düzen; sağlık, huzur; geçim, nafaka < diri [< ti: rig] +lik.” (2007, s. 289).

diş Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlarından her biri.

d. -den D243-1.

“Otuz iki dişden çıkan bütün orduya yayıldı, Begil atdan düşmüş ayağı şınmış, dëyü.”

diş < DLT tış ~tış: diş. (2020, s. 203), Clauson EDPT diş” tış (d-): diş, Tuv., Az., Osm. diş; Trkm. di:ş.” (1972, s. 557), Tietze TETTL diş “diş: ağızdaki dişler < ET. tış.” 2002, s. 629), Gülensoy KBS diş “diş: diş < KT, Uyg., OT. tış, ti:ş (DLT) [<* ti:ş (T. Tekin)/tış (Räsänen, V.).]” (2007, s. 289).

dit- Elle çok küçük parçalara ayırmak.

d. -di 180-10.

“Boğa dizin çökdi, boynuzıyla bir mermer taşı yoğurdu, peynir gibi ditdi.”

dit- < DLT tit-: eti vb. şeyleri ditmek, parçalamak. (2020, s. 323), “dit-/did-: yünü veya pamuğu ince liflere ayırmak; parçalamak < DS. 1482 < ET. tit-.” 2002, s. 612), Clauson EDPT dit- “tit- (?d-): parçalamak, parçalara ayırmak, Kır. tit-; Kzk. tüt-; Osm. dit-; Trkm. dit-/tüyt-/tit-.” (1972, s. 450), Gülensoy KBS dit- “dit: parça parça etmek; yün veya pamuk atmak; tel tel etmek < Uyg. (İKPÖ) tit-, OT. tit- (DLT) < *tüt-, ti:t-, tüt- (T. Tekin).” (2007, s. 290).

ditre- Titremek, kaslar hızlı küçük kasılmalarla sarsılmak.

d. -di D157-11.

“Menüm görür gözlerüm görmez oldı, tutar menüm ellerüm tutmaz oldı, ditredi, menüm cānum cūşa geldi.”

ditre- < DLT titreş-: insan titremek, titreşmek. (2020, s. 296), Clauson EDPT ditre- “titre- (?d-): titremek, ürpermek, Nog. dirilde-; Kaz. derelde-; Az. ditre-/titre-; Osm. ditre-; Trkm. titre-.” (1972, s. 460), Tietze TETTL ditre-/titre-: ihtizaz etmek TS. 1187-88 < ET. titre-.” 2002, s. 630), Gülensoy KBS ditre- “titre-: küçük ve hızlı salınım hareketleri yapmak = ET. (KT., Uyg.) titä- ~titri- ~OT. titre- (DLT) < *ti: yansıma +ti: yansıma +re-.” (2007, s. 901).

divan (< Fars. Dīvān) Büyük meclis, kurultay.

d. -a D242-7, D282-2.

d. -dan D238-9

d. -ına D237-1, D239-4, D239-12, D244-13, D245-9, D253-2, D254-1.

d. -ında D254-2.

“Begler begi olan Kazan dīvānında buña heç kapu baca yoğıdı.”

Tietze TETTL divan “divan: eski zamanda devlet idaresinin büyük meclisi < Fa. dīvān.” 2002, s.631).

dīvār (< Fars.) Bir yapının yanlarını dışa karşı koruyan, iç bölümlerini birbirinden ayıran, taş, tuğla vb. greçlerden yapılan veya örülen dikey düzlem, örek.

d. -ına D228-2.

“Şöyle çalayım seni mağāra dīvārına kim kıyruğuñ mağārayı yağlasun, dedi.”

Tietze TETTL dīvār “divar/duvar: yapının yanları Meninski 1680 II, 2219 < ET. Fa. dīvār.” 2002, s. 631).

diz Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer.

d. -i D233-13

d. -in D180-9.

“Basať kaķıyup yérinden tırı geldi, buğra gibi Depegözi dizi üzerine çökerdi, Depegüzün gendü kılıcıyla boynını urdı, başın dildi, yay kirişin taķdı, süriyi süriyi mağara kapusına geldi.”

diz < DLT tiz: diz. (2020, s. 398), Clauson EDPT diz “ti:z (d-): diz, dirsek, Az., Osm. diz; Trkm. dı:z.” (1972, s. 570), Tietze TETTL diz “diz: bacağıñ büküldüğü yer < ET. tiz, dirsek ile olan ilişkisi r > z ses değişimidir.” 2002, s. 633), Eren TDES diz “diz: uyluk ile baldırın birleştiği yer, OT. tiz, Trkm. dız, Nog. tiz, Tü > Mac. Térd (~térgy).” (1999, s. 116), Räsänen VEWT diz “*tíf: diz, usw. tiz, Osm. usw. diz.” (1969, s. 482).

dīzār (< Fars. bkz. dīzār) Yüz, çehre, Tanrı'nın yüzünü görmek.

d. -sün D201-9, D291-6.

“Bêş kelime du'a kılduķ kabül olsun!

Āmīn āmīn!, dēyenler dīzār görsün!”

Tietze TETTL dīdār “didar: yüz, çehre < Fa. dīdār, dizar.” 2002, s. 612).

dizcek Dizlik, korumak amacıyla dize geçirilen şey (diz ‘bacağıñ büküldüğü yer’ +cAk ‘addan ad yapan yapım eki’).

D261-2.

“Gēyimin gēydi, dizcek karucaķ bağlandı.”

diz < DLT tiz: diz. (2020, s. 398), Clauson EDPT diz “ti:z (d-): diz, dirsek, Az., Osm. diz; Trkm. dı:z.” (1972, s. 570), Tietze TETTL diz “diz: bacağıñ büküldüğü yer < ET. tiz, dirsek ile olan ilişkisi r > z ses değişimidir.” 2002, s. 633), Eren TDES diz “diz: uyluk ile

baldırın birleştiği yer, OT. tiz, Trkm. dîz, Nog. tiz, Tü > Mac. Térd (~térgy).” (1999, s. 116), Räsänen VEWT diz “ *tîr: diz, usw. tiz, Osm. usw. diz.” (1969, s. 482).

dolamac Dolanbaçlı, dolaşık (bkz. tolamac).

D176-6.

“*Dolamac [dolamac] yollarını Kâdir korısa dünle yortam.*”

dolamac < DLT tolğa-: dolamak. (2020, s. 470), Tietze TETTL dolamac “dolamaç: viraj DS 1543 < dola- +maç genişlemesi.” 2002, s. 640), Gülensoy KBS dolamac “dolambaç: dolambaç, viraj < dol-a-m/n-baç < tol-ğa- .” (2007, s. 295).

Dozan (k. a.) Dozan oğlu Alp Rüstem

D218-9, D249-13, D288-10, D189-1.

“*Dozan oğlu Alp Rüstem şehîd oldı.*”

dög- 1. Tokat, yumruk, tekme vurarak canını acıtmak.

d. -di D217-10

d. -e D155-4

“*Gëçeninden otuz üç akça alurıdı, geçmeyeninden döge döge kırk akça alurıdı.*”

2. Çarpmak, dokunmak.

d. -eridi D246-11.

“*Al aygır kaçan kim yağı koşusun alsa ayağın yere dögeridi, tozu göge çıkarıdı.*”

dög- < DLT tök-: dövmek. (2020, s. 239), Clauson EDPT dög- “tög- (d-): vurmak, dövmek, eziyet Az. düy-; Osm. dög-/döv-; Trkm. döv- .” (1972, s.477), Tietze TETTL dög- “dög-/döv-: bir seri vuruşlara tâbi tutmak TS 1225 < ET. dög- .” 2002, s. 648), Sevortyan ESTJA dög- “döv-: dövmek, vurmak DS. IV. 1593.” (1980, s. 270).

dögiş- Dögüşmek, savaşmak.

d. -di 250-11

d. -elüm D193-13, D250-5, D286-11.

“*Gürzile dögişdiler, kara polad uz kılıcıla tartışdılar.*”

dögiş- < DLT tögiş-: dövmede yarışmak ve yardımlaşmak. (2020, s. 262), Tietze TETTL dögiş- “dögüş-/dövüş-: tokat yumruk, tekme il kavga etmek < dög- /döv- eyleminin ortaklık hali.” 2002, s. 649).

dök- 1. Sıvı ya da tane durumundan olan şeyleri buldukları kaptan başka bir yere boşaltmak.
d. -di D198-13,238-8

“Atın depdi, bir yüksek yere çıktı, şadağından tokşan oğın yere dökdi.”

2. Akıtmak, düşürmek.

d. -e D187-5

d. -er- ol- 259-10

“Kardaşsuz miskin yigit eşsesine yumruk tokınsa ağlayuban dört yanına bakar olur, ala gözden acı yaş döker olur.”

3. Öldürmek.

d. -eyim D174-11

“Kanlı kâfir eline akın çapayım, baş keseyim, kan dökeyim; kâfire kan kusdurayım.”

4. Tıkmak.

d. -diler D270-7

“Kâfiri başdılar, kırdılar, kal^c aya dökdiler, gelüp yine ol çoriya girdiler.”

dök- < DLT tök-: dökmek. (2020, s. 239), Clauson EDPT dök- “tök- (d-): dökmek, saçmak Osm., Trkm. dök- .” (1972, s. 478), Tietze TETTL dök-/tök-: akıtmak, bırakmak, saçmak < TS 1229 < ET. tök- .” 2002, s. 650), Gülensoy KBS dök- “dök-: dökmek < ET. (KT, Uyg.), OT. tök- (DLT).” (2007, s. 300).

dökil- Dökme işi yapılmak veya dökme işine konu olmak.

d. -medin D192-8.

“...Ağ alnun kara yere depilmedin, gafille görklü başuñ kesilmedin, alca kanuñ yer yüzine dökilmedin; yağı yètdi, düşmen erdi, [noldı saña] ne yatarsın?”

dökil < DLT tökül-: birisi tarafından veya kendi kendine dökülmek. (2020, s. 270), Tietze TETTL dökil- “dökil- /dökül-/tökül-: akmak, düşmek; aşağı kaymak TS. 1229 < dök- /tök- eyleminin dönüşlülük hali.” 2002, s. 650).

dön- 1. Geri dönmek.

d. -di. D156-10, D159-12, D161-12, D216-2, D220-4, D282-8, D285-9, D288-9, D289-5

d. -elüm D272-9

d. -gil! D176-2, D196-10

d. mez D277-7

d. -sem D177-13

d. -üp D252-10.

“Dönüp evlerine geldiler.”

2. Birine, bir şeye dönmek.

d. -di D161-2

“Döndi ‘Azrâyile: ya pes sen ne eylemeklü kadasın?”

3. Vazgeçmek.

d. -e D175-8

d. -er mi? D196-12

d. -eyin mi? D183-12, D188-5

d. -megüm D262-2.

“Ağam başına and içmişem, dönmeğüm yoğ dedi.”

dön- < DLT tön-: bir yere dönmek. (2020, s. 427), Clauson EDPT tön- (d-): dönmek, geri dönmek, dönüşmek, özellikle Oğuzlarda, Az., Osm., dön- .” (1972, s. 515), Tietze TETTL dön- “dön-: yan sapmak, yön değiştirmek, daire çizmek, ger gelmek < ET. dön- .” 2002, s. 652), Gülensoy KBS dön- “dön-: dönmek < tö:n- (KT, Uyg., DLT).” (2007, s. 302).

dönder- 1. Ters yöne döndürmek.

d. -di 265-2, D282-8.

“Atını dönderdi, gene menziline geldi, uyhusın yenedi, gèrü yatdı uyudu.”

2. Geri çevirmek.

d. imez D262-6, D262-7, D262-8, D262-10.

“Ala gözlü oğluş kardeşini anıdı gèder, ağca yüzlü gel[in]üñ dönderimez.”

3. Bir erkeğin başka bir erkekle cinsel ilişkiye girmesi (Argo).

d. -dügüm D279-12.

“Arkıç kırdı dönderdügüm, mere kâfir, seniñ babañ.”

dönder- < DLT tön-: döndermek. (2020, s. 512), Clauson EDPT dönder- “ tön-der-/ton-der- tön-der- eyleminin ettirgen hali: döndürmek; altını üstüne getirmek; tersine çevirmek (ters ilişki), Kırg. tönkör; Kzk. tünter-; Trkm. dön-der- .” (1972, s. 518), Tietze TETTL çevirmek DS 1581, TS 1237-38, R. Dankoff 1991 s. 33 < ET. tön-der-/ton-der-

(tönit- eyleminin ettirgen hali).” 2002, s. 652), Gülensoy KBS dönder- “dönder-: döndürmek = OT. tön̄der- (altını üstüne getirmek (DLT) < *tö:n- /tö:ng-.” 2002, s. 302).

dönme? Tepe, çıkıntı, yükseklik².

d. -si D160-6.

“*Döğmesi büyük bizüm tağlarımız olur, ol tağlarımızda bağlarımız olur, ol bağların kara salkımları üzümü olur, ol üzümü şıkarlar, al şerabı olur, ol şerabdan içen esrük olur.*”

dört Dört sayısının adı.

D180-1, D220-7, D222-6, D259-9, D261-9, D267-12, D289-9.

“*Oğuzda dört yigit niğābıla gezeridi: Biri Kıan Turalı, biri Kıara Çekür ve oğlı Kırk Kınuğ ve Boz ayğırılı a!*”

dört < DLT tōrt ~tört: dört. (2020, s. 66), Clauson EDPT dört “tört (? Dö:rd): dört sayısı, Tuv. dört; Az. dörd, Osm. dört, Trkm. dö:rt.” (1972, s. 534), Tietze TETTL dört “dört/dörd: 4 sayısı ve rakamı < ET. tört.” 2002, s. 654), Eren TDES dört “dört: üçten sonra gelen sayının adı, Trkm. dört. -Nog. dört. -Bşk dürt, OT. tört., Eski Kıpç. tört, dört, Yak. Tüört. -Çuv. tavatta, tavata.” (1999, s. 121).

döşe- Yaymak, kaplamak, sermek.

d. -diler D178-7, D179-2

d. -yem D176-8.

“*Atlu batup [çıkamaz] anuñ balçığına kıumlar döşeyem.*”

döşe- < DLT töşe-: döşemek. (2020, s. 463), Clauson EDPT döşe- “töşe- (d-): yaymak, sermek, Tuv. döje-; Az., Osm, Trkm. döşe-.” (1972, s. 561), Tietze TETTL döşe- “döşe-: yere sermek < ET. töşe-.” 2002, s. 655), Gülensoy KBS döşe- “döşe-: döşemek = ET. töşe- ‘yatak yaymak, sermek’ (KT., Uyg., DLT) < tö:ş+ē-.” (2007, s. 304).

döşek Yatak.

d. -e D260-8

² Sözcüğün okunuşu tartışmalıdır, daha fazla bilgi için bkz. Özçelik, S. (2016). ‘Dede Korkut, Dresden Nüshası Giriş-Notlar’ C. 1, Ankara, s. 609-10.

- d. -inde D242-8
 d. -ine D242-5
 d. -li D281-5
 d. -üme D242-3.

“*Oğul, at üzerinden meni kap, döşegüme çıkar, dedi.*”

döşek < DLT töşek: döşek, yatak. (2020, s. 167), Clauson EDPT döşek “töşek (d-): Somut ad, töşe- eyleminden, yatak, şilte.” (1972, s. 563), Tietze TETTL döşek: hali, kilim gibi yere sermeye yarayan şeyler TS. 1241 < töşek, (töşe- + somut ad yapan -(ı)k eki).” 2002, s. 655), Gülensoy KBS döşek “döşek: döşek = OT. töşek (DLT) < tö:ş +(e)k .” (2007, s. 304).

döşen- Döşenme işi yapılmak.

- d. -mişidi D235-8.

“*Ala şayvân gök yüzine esenmişidi, biñ yêrde ipek hâlıcası döşenmişidi.*”

döşen- < DLT töşen-: döşemek. (2020, s. 275), Tietze TETTL döşen- “döşen-: serilmek; tefriş edilmek < döşe- eyleminin edilgen hali.” 2002, s. 655), Gülensoy KBS döşen- “döşen-: döşenmek < OT. tö:şen- /tö:şel- (DLT).” (2007, s. 305).

duâ (< Ar.) Yakarış.

- d. -dı D170-2, D201-9, D291-5.

“*Ağ alnuñda bês kelime du 'â kılduk, kabül olsun!*”

Tietze TETTL duâ “dua: Tanrı'ya yalvarış < Ar. duâ dw kökünden.” (2002, s. 656).

Duha (k. a.) Duha Koca (bk. Koca duha).

- D155-1.

“*Meger hânum, Oğuzda Duha Koca oğlu Deli Dumrul dërleridi, bir er var idi.*”

Dumrul (k. a.) Delü Dumrul (bkz. delü).

- D155-2, D155-12, D156-3, D156-5, D156-10, D157-3, D157-7, D158-11, D159-1, D159-7, D161-1, D161-4, D161-2, D162-3, D162-5, D162-8, D163-2, D164-3, D164-9, D165-10, D166-2, D169-8.

- D. -uñ D156-11, D157-5, D157-7, D161-11, D165-9, D169-4, D169-5, D169-10.

- D. -ı D160-1.

“*Deli Dumrul eydür: Mere yigidüñüzi kim öldürdi?*”

duvaḥ Gelinin başını, bazen de yüzünü örten dantel veya tül den örtü (bkz.duvaḥ).

d. -lu D253-1.

“Ala gözlü oḡlına al duvaḥlu gelin aldı.”

Eren TDES duvaḥ “duvak: gelinlerin başlarını ve yüzlerini kapayan örtü, Kzk. tumak, Özb. tuvok, OT. tuḡ ‘örtü, kapak’ tuḡ + -(a)k küçültme eki, duvak < duḡak < tuḡak.” (1999, s. 124), Tietze TETTL duvaḥ “duvak: gelin alayında gelini bürüyen örtü < Tk. dillerinde yaygın olan tubaḥ/tumaḥ ‘kürk kalpak kelimesinden.” 2002, s. 666), Gülensoy KBS duvaḥ “duvak: yüz örtüsü = EAT. tuḡak < ET., OT. tuḡ ‘örtü, kapak; tuḡ, bayrak (DLT) +ak ya da < ET., OT.*tumaḥ ‘kapamak, tıkamak, tutmak.” (2007, s. 308).

duvaḥ Gelinin başını, bazen de yüzünü örten dantel veya tül den örtü (bkz.duvaḥ).

d. D198-6.

“Ala yorḡan içinde senüñile tolaşmadum, tatlu damaḡ tatubanı şorişmadum, al duvaḡum altından söyleşmedim.”

düden Doğal kuyu, su kaynağı.

d. 252-3.

“Oḡlan kāfiri götürdi, yere urdı, burnından kanı düden gibi şorladı.”

düden < TS düden:bataklık, girdap suyu yer altına çeken delik. (1988, s. 1299), Gülensoy KBS düden “düden: girdap, suyu yer altına çeken delik; uçurum, bataklık ~ Çaḡ. döden Amu derya nehrinin eski (şimdiki kuru) yatağı = EAT. (xvi) düden < OT. tüt- ‘emmek’ (DLT) + en.” (2007, s. 309), Eren TDES düden “düden: yer altına akan suların oyup oluşturduğu derin kuyu, kalam bağırsağın son kısmına verilen göden adından geldiği anlaşılıyor. Göden > döden [/g-/ > /d-/ değişimi ile].” (1999, s. 125).

düğün Evlenme veya sünnet dolayısıyla yapılan tören, eğlence, cemiyet.

d. -di D200-12

d. -diler D260-6.

“Yavuklısı varıdı, tēz düğün dērnek ētdiler.”

Clauson EDPT düğün “tüğün (d-): tüğ- sözcüğünden, düğüm, evlilik, sünnet, şölen Az. düyün; Osm. düğün/düyün; Kıpç. düğüm/düyüm.” (1972, s. 484), Tietze TETTL düğün düğün /düyün: evlenme veya sünnet münasebetiyle yapılan eğlenceli şenlik < doy/toy ve gün.” 2002, s. 669), Räsänen VEWT düğün “*toy: Çaḡ. Tar. Osm. usw toy ‘düğün,

ziyafet, Osm. *doy-gün > düğün, düyün ‘evlilik’, AH. Düğün evlenme meclisi.” (1969, s. 488).

düket- Tüketmek, yok etmek, bitirmek.

d. -ürsin D219-13.

“*Dede Korkud eydür: Bu vechile sen âdem kımaz, dükedürsin, dedi.*”

düket- < DLT tüket-: bitirmek, tamamlamak. (2020, s. 329), Clauson EDPT düket- “tüket-: tüke- eyleminin ettirgen hali, bitirmek, tamamlamak, Uyg. VIII. Bud. tüket-.” (1972, s. 479), Tietze TETTL düket- “düket-/tüket-: sonuna kadar harcamak, kullarak bitirmek TS. 1311 < ET. tüket-.” 2002, s. 670), Gülensoy KBS düket- “tüket-:bitirmek, yok etmek < tüket-t-.” (2007, s. 942).

dülbend (< Fars.) İnce ve seyrek dokunmuş, hafif ve yumuşak pamuklu bez.

d. -i D241-3, D241-6.

“*Emren Bahadır babasına karşı geldi gördi beñzi şararmış, dülbendi atıñ boğazına geçmiş*”

Tietze TETTL dülbent “dülbend/tülbent/tülbet: ince ve seyrek dokunmuş bez; başörtü < Fa. dul-band a.m dil-band ‘kalbi bağlayan, çok sevilen [dil ‘yürek’ ve band bağlayan Fa. -band].” 2002, s. 670), Eren TDES dülbent “tülbent < dülbent: Pamuktan, ince ve seyrek dokunmuş hafif ve yumuşak bez < Fa. dulband.” (1999, s. 420).

dün Gece.

d -in D186-8, D186-9, D239-2, D239-11, D244-12, D244-13

d. i. -inde D231-7, D268-10, D269-5

d. -li günlü D263-3, D263-8

d. kat- ‘Gece gündüz yol almak’

d. D190-7, D263-3

d. -dılar D270-9

d. -miş D263-7

d. -re D231-12.

“*Ala gözlü yigitlerüñ yanına salduñ*

Arku Bêli Ala Tağdan dünin aşduñ.”

dün < DLT tün ~tün: gece. (2020, s. 39), Clauson EDPT dün “tün (d-): gece; önceki gün, Tuv. dün ‘gece’ Az. dünün; Osm. dün Trkm. düyn.” (1972, s. 513), Tietze TETTL dün

“dün: gece TS. 1312-14 < ET. tün .” 2002, s. 672), Gülensoy KBS dün “dün: dün, bugünden bir önceki gün =ET., OT. tün ‘gece’ < tün .” (2007, s. 312).

dünle Geceleyin.

d. D176-7.

“Dolamac dolamac yollarını Kâdir korısa dünle yortam.”

dünle < DLT tünle: geceleyin. (2020, s. 115), Tietze TETTL dünle “dünile/dünle: geceleyin TS. 1319-20 < ET. tünle (-le zarf eki) .” 2002, s. 673)i Gülensoy KBS dünle “dünle: geceleyin < ET. tün gece +le, An ağıl. : dönle, dünne ‘sabah, erken, gün ağarmadan DS. IV, 1631.” (2007, s. 312).

dünlük Çadır penceresi.

d. -i D163-5, D166-13.

“Toğduğunda tokuz buğra öldürdüğüm aşlan oğul!”

Dünlüğü altun ban evümün kabzası oğul!”

dünlük < DLT tünlük: baca deliği, dünlük, tünlük (tepe penceresi). (2020, s. 504), dünlük < TS. dünlük: pencere baca. (1988, s. 1320), dün ‘gece’ + lük addan ad yapan yapım eki.

dünya (< Ar. dunyā bkz. dünya) Üzerinde yaşadığımız toprak ve denizler, yeryüzü.

d. D157-6, D165-2, D165-7, D201-4, D201-5, D201-6, D218-8, D291-1, D291-2.

d. ya D201-4, D291-2.

d. -yı D182-8.

“Kān Turalı eydür: Bu dünyâyı erenler ‘aklıla bulmuşlardur.”

Tietze TETTL dünyā “dünya/dünye: kürre-i arz < Ar. dunyā dny kökünden asıl manası alçak yer, aksi uqbā ‘öbür dünya’ 2002, s. 673).

dünye (< Ar.bkz. dünya) Üzerinde yaşadığımız toprak ve denizler, yeryüzü.

d. D164-1, D166-10, D221-8.

“Dünye şîrîn, cān ‘aziz; cānumı kıya bilmen, bellü bilgil.”

dürüş- Mücadele etmek, çarpışmak, savaşmak.

d. -elüm D248-13

d. -eyim D156-8, D246-4.

“*Yā Qādir Allāh! Birliğün, varlığın haqqıyçün ‘Azrā’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, durişeyim, yahşı yigidiñ cānın kırtarayım.*”

duriş- < TS durişmek (duruşmak, turuşmak, durişmek): 1.çalışmak, ıkdam etmek, sebat etmek, sa’yetmek, 2.çarpışmak, mücadele etmek. (1988, s. 1335), Tietze TETTL duruş-/duriş-: çalışmak, uğraşmak, gayret etmek DS. 1608, 1637, TS. 1335-40 < duruş- .” 2002, s. 664)

durişdür- Derleyip toplamak, katlayıp bükmek, yığıştırmak, katlamak, bükmek, dürmek.

d. -sün D201-10

“*Āmīn dēyenler dīzār görsün!*

Yığışdurun, durişdürsün!”

durişdür- < DLT tür-: dürmek. (2020, s. 522), Tietze TETTL “dür-: kıvrıp tomar gibi kendi üzerine sarmak, Meninski 1680 II 2165 < ET. tür- .” 2002, s. 674).

düş- 1. Düşmek.

d. -di D157-12, D186-9, D226-2, D230-9

d. -düm D242-12

d. -em D171-8

d. -medin D177-9

d. -mezidi D172-13

d. -miş D243-2

d. -üben D233-2

“*Kalın Oğuz begleri üzerime yığılup gele dēridüm, kaçubanı Şalaḥana kayasına girem dēridüm, ağır taşıla mancılık atam dēridüm, enüp taş başlarına düşüben öleler dēridüm.*”

2. İnmek, mola vermek.

d. -diler D191-4

“*Düşdiler, işrete meşgül oldılar, yēdiler, içdiler.*”

3. Girmek.

d. -di D227-5

d. -diler D271-8

d. -dügünde D197-10

d. -ün D195-2

“Kız bildi kim kayın anası, kayın atasıdır kamçıyla işâret kılup odaya düşün.”

4. Kapanmak, sarılmak.

d. -di D241-3.

“Var kuvvetiyle atınun yelisine düşdi, avcılardan ırup dülbendi boğazına geçdi, ordusu ucına geldi.”

5. Kaybolmak.

d. en D214-1

d. -miş D213-9

“Kocanın oğlancuğu düşmüş, bir aşlan bulup götürmüş, bêslemiş.”

6. Kaplamak.

d. miş D244-8.

“Alaca atlu Şöklı Melik katı puşmuş, puşduğundan kara tağlara tuman düşmüş.”

düş- < DLT tüş-: inmek. (2020, s. 236), düş- < DLT tüş-: düşmek. (2020, s. 140), Clauson EDPT “düş- tüş- (d-): inmek; çökmek; düşmek; ayrılmak; çekmek Az., Osm., Trkm. düş- .” (1972, s. 560), Tietze TETTL “düş- düş-: yüksekte yere inmek; çıkarmak, indirmek, eksiltmek < ET. tüş-.” 2002, s. 677), Gülensoy KBS düş- düş-: yüksekte yere inmek; çıkarmak, indirmek = KT., Uyg., OT. tüş- ~tüş kıl- < tüş- .” (2007, s. 314).

düşmen (< Fars.) Birinin kötülüğünü isteyen, ondan nefret eden, ona zarar vermeye çalışan kimse, yağı, hasım antagonist, dost karşıtı.

d. D192-9, D197-6

“Yağı başıldı, düşmen şındı.”

Eren TDES düşman “düşman: birinin kötülüğünü isteyen, ona zarar vermeye çalışan kimse, yağı < Far. duşman, duşmān .” (1999, s. 126).

düz- Düzenlemek.

d. -di D253-5.

“Dedem Korqud gelüben şazılık çaldı, bu Oğuz-nāmeyi düzdi hoşdı.”

düz- < DLT tüz-: düzenlemek; bir şeyleri düzeltmek. (2020, s. 235), Clauson EDPT düz- “tüz- (d-): tüz ile eşsesli, düzenlemek, düzeltmek, Az., Osm, Trkm. düz- .” (1972, s. 572), Tietze TETTL düz- “düz-: tanzim etmek, tertip etmek, yapmak TS 1371-76,

Meninski 1680 II, 2168 < ET. tüz- .” 2002, s. 680), Gülensoy KBS düz- “düz- :düzenlemek, düzeltmek; dizmek = ET, OT. tüz- (DLT; İKPÖ) < tüz- .” (2007, s. 316).

3.6 E

ebçin (<Moğ.öbçin) Zırh.

e. D178-9, D191-10, D191-11, D193-4

e. -li D192-1.

“Kān Turalınuñ atını ebçin tonatdı gëydürdi, gendü dahı ebçin tonandı gëyindi, süñüsin eline aldı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi.”

öbçin < DS IX öpçin: ‘siper, zırh’ (1993, s. 3343), Doerfer TMEN öpçin: ‘zırh, Orta Batı Moğulcada deriden zırh’, Çağ. öpçin ‘zırh, siper, silah’ ~üpçin~üpçü ~opçin (1963, s. 6).

ecel (<Ar.) Hayatın sonu, ölüm zamanı.

e. -dı ‘ölmek’ D201-5, D291-2.

e. -dügünde D201-6.

“Anları dahı ecel aldı, yer gizledi, fanī dünya kime kaldı?”

Tietze TETTL ecel “ecel: kişinin kaderine bağlı ölüm zamanı Meninski 1680 I, 62-53 < Ar. acal, /cl/ kökünden.” 2002, s. 686).

edük Çizme (bkz. şokman).

e. -ini D226-8

e. -inüñ D226-6.

“Basatıñ hançeri varıdı; edüginini yardı, içinden çıkdı, eydür: Mere kıocalar, munuñ ölümü nedendür?”

Clauson EDPT edük “etük/edük: çizme, krş. çarık, Osm., Trkm. edik.” (1972, s. 50), Tietze TETTL edük “edük/edik:köylü çizmesi DS 1664-65, TS. 1385-86 < ET. etük/edük .” 2002, s. 689), Eren TDES edük “edik: yarım konçlu lapçin; kısa çizme ~Tkm. çizme, Kzk. etik, OT. etik, etük ‘papuç’, Türkçe bir türevdir ancak kökünü bilmiyoruz.” (1999, s. 129),

Räsänen VEWT edük “ *ätük: çağ. ätük ‘çizme’ trkm. ädük, Osm. ädik, Kzk. Kmk. Kkir. Etik .” (1969, s. 52).

eger (< Fars. bağlaç eger) Şart anlamını güçlendirmek için şartlı cümlelerin başına getirilen kelime, şayet.

e. D179-9, D238-3, D249-6, D268-2.

“*Eger begler gyik alsa, kulağı dilük olsa Begil savıncıdur, dëyü Begile gönderürleridi.*”

Tietze TETTL eger “eğer/eger: şayet TS. 1388 < Fa. agar/gar.” 2002, s. 693).

egin Sırt, arka.

e. -i D245-11, D285-13, D286-6

e. ümdeki D248-8

e. ündağı D249-5

e. -ünjde D239-6.

“*Ķanı ħanum, altunĶa yahşı atun yok?*

AlnunĶa altun ışık, egnünĶe cebesı yok?”

egin < DLT egin: kürek kemiği; omuz. (2020, s. 37), Clauson EDPT egin “egin: geçişsiz somut ad, eg- sözcüğünden, omuz.” (1972, s. 109), Tietze TETTL eğin/eyin: omuzlar, sırt, arka; bede, boy bos, endam DS. 1678, 1921-22, TS 1390-94 < ET. egin.” 2002, s. 695), Eren TDES egin “eğin: Arka, sırt, yerel ağz. eğin ~eyin ~ Trkm egin, Kzk. iyin, Kırg. iyin, OT. egin < eg- kökünden + -in ek.” (1999, s. 130).

Egrek (k. a.) Uşun Ķoca oğlı Egrek.

E. D253-13, D254-9, D257-12, D266-3, D266-4, D266-5, D268-7, D269-9, D269-11, D270-2

E. -dür D257-3

E. -e D245-11, D257-2, D265-9

E. -i D255-13, D265-13

“*Oğuz zemānında Uşun Ķoca dërler bir gişi varıdı, ömrinde iki oğlı varıdı; ulu oğlunun adı Egrek idi; bahadır, delü yahşı yigit idi.*”

egri Doğru veya düz olmayan, bir noktasında yön değiştiren, çarpık, münhani, doğru karşıtı.

e. D276-3, D285-7.

“*Vallāh billāh, toğrı yolu görür iken egri yoldan gelmeyeyin, dëdi.*”

egri < DLT egri: eğri. (2020, s. 63), Clauson EDPT egir “egir: egir- sözcüğünden, eğri, düzgün olmayan.” (1972, s. 112), Tietze TETTL egri “eğri/iğri: doğru olmayan, düz olmayan < ET. egri.” 2002, s. 697), Gülensoy KBS egri “eğri: eğri = OT. egri (KB) < egir-i < *ēk- .” (2007, s. 323).

ejderhā (< Fars) Türlü biçimlerde tasarlanan korkunç bir masal canavarı, ejder, dragon.

e. -ya 278-6

e. -yıldı D173-8.

“*Yēdi başlu ejderhāya yetūp vardum, heybetinden şol gözüm yaşardı.*”

Tietze TETTL ejderhā “ejder/ejderha: yılanımsı korkunç bir masal canavarı < Fa. ajdar, ajdarhā.” 2002, s. 700).

el Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü.

e. D253-2, D255-2

e. -den D288-3

e. -e D183-11, D250-7, D252-4, D277-7

e. -i D159-7, D162-9, D174-5, D224-1, D224-4, D226-3, D229-11, D237-3, D242-13, D245-1, D245-10, D258-9, D263-2, D266-9, D270-3, D273-10, D274-1, D290-5, D290-10

e. -inde D179-9, D180-8, D193-5, D218-9, D218-11, D218-12, D218-13, D219-1, D219-6, D220-12, D221-13, D228-5, D268-1

e. -indeki D247-10, D273-13

e. -inden D158-9, D268-4, D275-8, D287-8, D288-7, D289-7

e. -ine D159-5, D159-7, D159-11, D174-10, D191-11, D199-1, D226-3, D227-1, D228-4, D230-8, D242-13, D267-2, D274-1, D276-13, D287-6, D288-5

e. -ini D225-7

e. -leri D157-6

e. lerin D177-5, D243-6, D244-9, D246-9, D248-1, D267-5

e. -lerinden D275-8

e. lerüm D157-10

e. -lerüñ D192-6

e. -ümde D160-13

e. -ümden D157-12, D159-9

e. -üğde D219-9, D268-2

e. -üğden D275-3

ele gir- ‘yakalanmak’ D159-3, D277-9, D278-10, D279-10, D280-6, D281-2

elinde kal- ‘ölmek’ D188-3

elinden al- ‘gasp etmek’ D274-12 , ‘kurtarmak’ D270-10, D290-8

el kavşur- ‘el bağlamak’ D258-8

el ver- ‘teslim olmak’ D277-4

“Atasınınun anasının ellerin öpdi, kırk yigidin yanına bıraktı.”

el < DLT elig: el. (2020, s. 19), Clauson EDPT el “elig (?ëlig): el, kolun ön kısmı < elig.” (1972, s. 141), Tietze TETTL el “el: vücut parçası < ET. elig.” 2002, s. 704), Gülensoy KBS el “el: el, uzuv = ET. (Uyg., İKPÖ, 144) elig, elg ~OT. elig DLT < el (elg/elig).” (2007, s. 327).

ël Ülke, diyar, memleket.

e. 192-10, D246-7, D255-2

e. -de D196-6

e. -e D285-5

e. -in D221-9

e. -inde D165-5, D281-1

e. -inden D267-11, D270-10, D290-8

e. -ine D171-2, D174-10, D186-9, D186-13, D188-2, D236-3, D260-2, D272-8, D280-1, D290-9

e. -leri D172-1, D180-12

e. -lerinde D257-10

e. -lerine D234-5, D256-2

e. -ümüze D275-12, D276-1.

“Kalın Oğuz ellerine haber vardı.”

ël < DLT il: ülk, vilayet. (2020, s.20), Clauson EDPT ël “ël: politik organizasyon, politik terim, ülke; avlu; iki hakan arasındaki barış; halk, topluluk, kabile krş. boğun < ël.” (1972, s.121-22), Tietze TETTTL ël “el/ël: ülke Meninski 1680 I, 504 < ET. ël .” 2002, s. 706), Gülensoğ KBS ël “il: 1. Barış; 2. Boy, kabile; 3. Siyasi birlik, boylar; 4. Devlet; 5. Ülke, yurt; halk, ahali; yabancılar; 8. Vilayet = il = KT. Èl ; OT. DLT ël, i:l [< *è:l (T.Tekin ;Hamilton; İKPÖ, 144] .” 2002, s. 429).

ël 1. Yabancılar, başkası.

e. den D286-13.

“Kazan burada bir dahı şoylamış, eydür: Mere yigit, öñince bu çerinün bir ağ sancağlu çıkđı, çadırın ëlden öñdin dikdi, alay bağladı tırdı.”

2. Halk, insanlar.

e. -i gün -i D240-1

e. in gün -in D243-7, D252-8.

“Alca kanın yer yüzine dökün!

Èlin günün çapıñ!”

elbetde (< Ar.) Her halde, şüphesiz, kuşkusuz, elbet.

e. D175-5, D198-8, D225-1, D245-2, D262-12.

“Baba, bu sözi sen maña dememek gerek idün. Çünkü dedün, elbette varsam gerek.”

Tietze TETTTL elbette “elbette/elbetde /elbet/helbet: mutlaka, muhakkak, şüphesiz DS. 2331, Meninski 1680, 376 < Ar. al- battata /btt/kökünden .” 2002, s. 707).

elcügez Elceğiz.

D233-9.

“Elcügezi kınalı kızcuğazları çok yemişem; karışçukları tıtdı ula gözüm seni!”

el < DLT elig: el. (2020, s. 19), el ‘el, uzuv’ +cügez ‘küçültme eki’ elcügez > elceğiz.

ëlet- Götürmek, ulaştırmak, nakletmek, geçirmek.

e. mesünler D191-9.

“Nāgāh ilğarıla gelmesün, tutuban yigidüm öldürmesünler, ağca yüzli men gelini tutup atam anam evine eiletmesünler, dedi.”

èlet- < DLT ilet-: götürmek. (2020, s. 310), Clauson EDPT ilet- “èlet- (?èlt-): götürmek, taşımak, ulaştırmak < èlt-? (ikinci ünlü-e- ya da -i-, muhtmelen èlt-).” (1972, s. 132), Tietze TETTL II èlet- “”ilet-/iled-/ilt-: götürmek, nakletmek TS. 2048-54, Meninski 1680 I, 381 < ET. èlet- (èlt- ?).” 2002, s. 383), Gülensoy KBS èlet- “ilet-[götürmek, ulaştırmak’ = ET. (Uyg.) elit-, elt- (İKPÖ), 145) ~ èlit- getirmek, iletmek [< èl-yaklaşmak, iletmek] (EUTUS, 71) ~ilt- ‘sevk etmek, iletmek’ (EUTS, 94 : iltâçi ‘sevk edici’, iltür- ‘göndermek, iletmek) ~ OT. ilet- ‘iletmek, ileri götürme (DLT) < ilât-ür (geç biçim) <*ilâ-t KB’de il-, ilet-, ilt-ilin-, iliş-,iltgüçi < *ıl- ä- t-.” (2007, s. 431).

el-ğamdu li'llah (< Ar.) Allah’a şükür.

e. D287-3.

“Kazan gönlinden eydür: El- ğamdulillāh, menüm oğlançuğum böyük er olmuş, dedi.”

Tietze TETTL el-ğamdu lillāhi/el- ğamdu illāh: ğamdolsun, Allaha şükür < Ar. al-ğamdu li- llāhi.” 2002, s. 710).

el- ğāşıl (< Ar.) Hâsılı, kısacası.

e. D219-5

e. -1 D217-8.

“El ğāşıl, Oğuz yedi kerre ürkdı.”

Tietze TETTL elğasil: sözün kısası, velğasil < Ar. ğāşıl .” (2002, s. 710).

elli Kırk dokuzdan sonra gelen sayının adı.

e. D218-7

e. -biğ D277-3

e. -yèdi D288-4.

“Depegöz görüp ğakadı, bir ağacı yerinden ğopardı, atup elli altmış ādem helāk eyledi.”

elli < DLT elig: elli. (2020, s. 57), Clauson EDPT elli “ellig: 50 sayısı, (çift II ile).” (1972, s. 141), Tietze TETTL elli “elli: 50 sayısı < ET. ellig .” 2002, s. 712), elli “elli: sayıda elli, 50 = ET. (ä)l(i)g (Eleges, 2) ~ elig ~ ellig (DLT) ; elig (KB) < *elig.” (2007, s. 329).

elmas Yerin derinliklerinde bulunan, billurlaşmış arı karbon.
e. 182-1.

“Boynuzı elmas cıda gibi, Kan Turalınuñ üzerine sürdi.”

Tietze TETTL elmas “elmas: kıymetli ve çok sert bir taş < Ar. al-mās < EYun. Adámas .” 2002, s. 712).

emānet (< Ar.) Birine geçici olarak bırakılan ve teslim alınan kişice korunması gereken eşya, kimse vb. inam, vedia.

e. -dügüm D166-4

e. -üñ D215-7, D215-13.

“Perri kıızı kanat urup uçdı, eydür: Çoban, yıl temām olıcağ mende emānetüñ var; gel, al, dedi.”

Tietze TETTL emanet “korunmak için birine bırakılan şey” < Ar. amāna. 2002, s. 714).

emcek Meme, göğüs.

e. -ini D217-2.

“Buyurdi, bir dāye geldi, emcegini ağzına vèrdi.”

Clauson EDPT emcek “emig: em- eyleminden somut ad; meme, meme ucu, göğüs Tuv. emig; Osm. emik, aynı anlama gelen farklı sözcükler de vardır emcük/ emçek .” (1972, s. 158), Tietze TETTL emcek “emcek/emçek: kadın memesi, meme başı DS. 1730, TS. 1458-60, R. Dankoff 1991 s. 35, Mennski 1680 I, 415 < ET. emçek em+ eylemden insrumentı yapan ek -cAk.” 2002, s. 715), Gülensoy KBS emcek “emcek: Meme krş. emig Kıpç. ve Özbk. Emçek < em- cek .” (2007, s. 330).

Emen (k. a.) Bügdüz Emen.

E. D218-13, D221-13.

“Bıyığı Kanlı Bügdüz Emen elinde zebün oldı.”

emr (< Ar.) Buyruk, komut, talimat, ferman.

e. -eyle- ‘emir ver-’ D162-12, D169-5

e. -i 162-3

e. -iyile D155-10.

“Allah emriyile ol yigit öldi.”

Tietze TETTL emr/emir: buyruk < Ar. amr /mr/ kökünden ." (2002, s. 718).

emiş- Emerek öpüşmek.

e. -dügüm D167-8.

"Tatlu damağ vèrip sevdüğüm!"

Bir yaşdukda baş koyup emişdügüm!"

Tietze emiş- "emiş-: bir arada emmek DS. 1737-38, TS. 1354 < em- eyleminin ortaklık hali, em- + -(1)ş- eki." (2002, s. 716).

emzür- Kadın veya dişi hayvan , memesindeki sütü yavruya vermek.

e. düğüm D165-3.

"Tolaması [altun] bēşiklerde beledüğüm oğul!"

Tolap tolap ağ südümi emzürdügüm oğul!"

emzür- < DLT emüz-: emzirmek. (2020, s. 92), Clauson EDPT emzür- "emüz-: em- eyleminin ettirgen hali, emzirmek, sözcüğün en eski formu emgiz-, Az. emizdir-; Osm. emzir-; Trkm. emdir- ." (1972, s. 165), Tietze TETTL emzür- "emzir-/emzür-: meme vermek < ET. emüz- , eyleminden ettirgen hali ." 2002, s. 719).

emmi (< Ar.) Amca.

e. -uğa D283-4

e. -si D289-6

e. -sini D283-5

"Oruzuñ cilavısın emmisi Kıra Göne tutmuşıdi."

Tietze TETTL emmi "em /emmi: amca DS. 239 < Ar. ammī." 2002, s. 167).

Emren (k. a.) Begil oğlu Emren.

E. D241-5

E. üñ D235-4, D253-6.

"Begil oğlı Emrenüñ boyını beyān eder."

en- 1. İnnek.

e. -di D192-11, D199-4, D216-7, D257-7, D266-11, D271-4, D284-3, D290-2, D290-3

e. -diler D216-8, D284-6

e. -er D195-2

e. -gil D258-8

e. -sün D284-5

e. -üp D216-9, D283-12, D290-5.

èn -çık- D230-5.

“Oruz atdan èndi, eydür: Hay atamuñ altun kadehinden şerāb içen, men, seven atdan ènsün, bununı kapisına birer gürz uralum, dèdi.”

2. Akmak.

e. -di D289-10.

“Alca kanı şorladı, koynına èndi.”

3. Düşmek.

e. -en 188-9

e. -üp D233-2.

“Ağır mancılık taş ile atam dèr-idiüm

İnüp taş ile başlarına düşüben öleler dèr-idiüm.”

4. Alçalmak.

e. -üp D177-8.

“Yügrük atın yügürdüp Kan Turalı gürzin göge atar, ènüp yere düşmedin karvar, tutar.”

5. (Kuş) konmak

e. -di D272-7.

“Gözlediler, şāhin Tomanın kal'asına èndi.”

èn- < DLT in-: inmek. (2020, s. 88), Clauson EDPT èn “èn: aşağı düşen, aşağı meyilli olan, inen, èn- eylemi ile eşsesli .” (1972, s. 165-66), Tietze TETTL èn- “en-/in-: aşağı doğru hareket etmek, yere düşmek, alçalmak, yere eğilmek; tekerlekli bir vasıttan çıkmak Meninski 1680 I, < ET. èn- .” 2002, s. 720), Gülensoy KBS èn- “in-:alçalmak, aşağı inmek < ET. (KT., Uyg.) èn-; en-/in DLT ĩn- <* ĩn- (T. Tekin, Mak.II, 612; Hamilton :İKPÖ , 145).” (2007, s. 433).

èndür- Hızla vurmak.

e. -di D289-8.

“Çekdi, aırsuzın elinden aldı, kılıcını tardı, babasının üzerine at şaldı, tarvandurmadı, çignine kılıç endürdi, geyimini kesdi, omuzına dört parmak deñlü zağm urdı.”

Tietze TETTL endür- “endür/indür-: en-/in- eyleminin ettirgen hali.” (2002, s. 723), Gülensoy KBS endür- “indir-: 1. Yüksekten veya yukarıdan aşağıya inmesini sağlamak; 2. Azaltmak, düşürmek < indür- < endür- < è:n-dür- .”(2007, s. 436).

eñse Boyun arkası.

e. -nde D187-6

e. -sine D186-3, D259-9, D287-8.

“Beyregün eñsesine bir çomağ urdı.”

Tietze TETTL eñse “ense: boynun arkası TS. 1475, R. Dankoff 1991 s. 35, Meninski 1680 I, 353 < Eñse .” 2002, s. 727), Räsänen VEWT eñse “änsä: Çağ. Osm. Krm. Änsä ‘boyun’ Kzk. Kkir. Eñsä ~ Finn. UAW 21, 24 niska ‘boyun’ .” (1969, s. 45), Eren TDES eñse “ense: boynun arkası ~Az. eñse, Trkm. eñse, Brockelmann (OGM 107 §) -se ekiyle yapılmış bir türev; Sevortyan (ESTJA 1989, 190-191) *eñ- kökü eğ- biçimine benzer, Türkçe ‘arka, sırt’ olarak kullanılan eğin (< eñin) de ~*eñ kökünden gelir.” (1999, s. 137).

enük Kedi, köpek vb. çok memeli hayvanların yavrusu.

e. -i D242-4, D280-11.

“Aşlan enügi yine aşlandır.”

enük < DLT enük: aslan, sırtlan, kurt ve köpeğin yavrusu. (2020, s. 34), Clauson EDPT enük “enük: etçil hayvanın yavrusu, yavru köpek Osm. ve Tuv. enik/önük/önök .” (1972, s. 183), Tietze TETTL enük “enik/enük: et yiyen hayvanların yavrusu DS. 1775-58, TS. 1472-74 < ET. enük .” 2002, s. 728), Räsänen VEWT enük “änük: aslan, sırtlan, kurt veya köpek yavrusu, Osm änik ~ mo. (Poppe 70) hünegen ‘tilki’~ ma. (<* püné-ken) ~finn. Peni-kka .” (1969, s. 44).

er 1. Kişi, adam.

e. D198-4, D221-8

e. -ce D252-2

e. -dür D238-5

e. -i D275-9.

“Dinün ışıkına ol eri kuyudan çıkar! dedi.”

2. Yiğit, savaşçı.

e. D170-7, D198-3, D224-11, D238-6, D246-1, D268-12, D277-2, D277-3, D277-4, D277-5, D277-6, D287-4, D288-1

e. -den D231-9, D246-2, D268-12, D277-1, D288-1.

e. -e D176-6, D246-2, D248-12

e. -em D277-8, D278-9, D279-9, D280-5

e. -idüm D277-13, D278-2, D278-3, D278-6

e. -ile D279-6

e. -mi? D269-13

e. -üñdür D238-5

e. -üñ midür? D238-5

e. dile- ‘meydan okumak’ D288-10, D289-5

e. ol- ‘savaşçı olmak’ D224-11.

“Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvalansa kaba ökçem, uyluğum karşı tutan Kazan eridüm.”

er < DLT er: adam. (2020, s. 7), Clauson EDPT er “er: adam; erkek; savaşan adam; koca.” (1972, s. 192), Tietze TETTL er “er: adam, erkek < ET. er.” 2002, s. 731), Gülensoy KBS er “er: Erkek, adam < ET., OT. er DLT, KB., er + deş ‘arkadaş’ (2007, s. 336).

ër- Erişmek, ulaşmak.

e. 192-9, D240-10.

e. -diler D177-7

e. -ende D273-7

“Yedi gün yedi gece yordılar kâfirün serhaddına êrdiler, çadır dikdiler.”

Clauson EDPT êr- “êr-: ulaşmak, varmak; bulmak(?) Osm. êr- .” (1972, s. 194), Tietze TETTL êr- “êr-: erişmek, yetişmek TS. 1507-10, Meninski 1680 I, 150 < ET. êr- .” 2002, s. 731), Gülensoy KBS êr- “er-: ulaşmak, varmak, erişmek, yetişmek; olgunlaşmak, anlamak < *ër- (T.Tekin).” (2007, s. 336).

Erdebil (y. a.) İran’da bir şehir adı.

E. D221-5.

“Avcına şıgmayan uluñlu oñlı, Erdebil teke boynuzundan kaçtı yaylı.”

eren Er, yiğit.

e. D231-9, D278-5

e. -ler D169-11, D171-10, D181-10, D182-8, D243-10, D290-13

e. leri D277-9, D277-11, D278-9, D278-12, D279-9, D279-11, D280-5, D280-7, D281-4, D281-7, D285-11.

e. -lerindendir D273-4.

“Gendü aşlum, gendü köküm şımağum yok, Oğuz erenleri tururiken seni ögmegüm yok.”

eren < DLT eren: adamlar, kahramanlar, yiğitler. (2020, s. 16), Clauson EDPT eren “eren: er sözcüğüne gelen çoğul eki ile daha sonra tamamen unutulmuş ‘adamlar, yiğitler’ .” (1972, s. 232), Tietze TETTL eren “eren: erler; er, yiğit, kahraman, yüksek şahsiyet TS. 1490-96 Meninski 1680 I, 151 < ET. eren er + eski çoğul eki .” 2002, s. 732).

eriş- Ulaşmak, varmak.

e. -diler D200-9.

“Ağ boz atlar binüben yortuşdılar, beg babası yanına erişdiler.”

Clauson EDPT eriş- “eriş-: ér- eyleminin birliktelik hali; birlikte ulaşmak, varmak.” (1972, s. 239), Tietze TETTL eriş- “eriş-: varmak, ulaşmak DS. 1772-73, TS. 1500, Meninski 1680 I, 591 < ET. eriş- .” 2002, s. 734).

erkeç Teke, erkek keçi.

e. D227-7

e. -e D215-1.

“Mere koyun başları erkeç, bir bir gel geç, dedi.”

Clauson EDPT erkeç : teke, erkeç Az., Osm., Trkm. ergeç ‘iğdiş edilmiş veya üç yaşına girmiş keçi için ‘irk’ de kullanılır.” (1972, s. 223), Tietze TETTL erkeç/ ergeç: üç dört yaşlarında enenmiş erkek keçi DS. 1773-74 < ET. erkeç.” 2002, s. 735), Eren TDES erkeç: erkek keçi, OT. erkeç, diyalektlerde irk, irik ‘koç’ irk + -(e)ç küçültme eki.” (1999, s. 137).

erkek Yetişkin adam, bay, er kişi.

e. D261-12

e. -inde D280-9, D280-10, D280-11, D280-12.

“Ağ şunğur kuşu erkeğinde bir köküm var, ala ördek, kara kazıñ uçurmaya.”

Tietze TETTL erkek: dışının aksi < ET. erkek < ırk ‘koç’ + -ek küçültme eki.” (2002, s. 735), Gülensoy KBS erkek: erkek = OT. erkek DLT < *irk ‘koç’ (M. Erdal, s. 41) +(e)k .” (2007, s. 339).

erken Vaktinden önce, alışılan zamandan önce, er, geç karşıtı.

e. D272-4.

“*Erken bindiler, av yerine vardılar.*”

erken < DLT erken: iken. (2020, s. 53), Tietze TETTL erken/irken: geç’in aksi DS. 2546 < er + iken .”2002, s. 735), Gülensoy KBS erken: erken = OT. erken (DLT) krş. er < èr +ken .” (2007, s. 339).

erlik Erkeklik, yiğitlik.

e. -ile D234-13

e. -üm D155-7

“*...Menüm erligüm bahadırılığüm cılasunluğüm yigitligüm Ruma Şama gide çavlıana dèridi.*”

Tietze TETTL erlik: yiğitlik, kahramanlık, mertlik DS. 1775, TS. 1504-1505 Meninski 1680 I, 149 < er I + ad veya sıfattan soyut ad yapan -lik eki.” 2002, s. 736), Gülensoy KBS erlik: erkeklik =OT. erlik DLT, KB < er +lik.” (2007, s. 339).

esen Ruhsal ve bedensel olarak sağlıklı, sıhhatli, salim.

e. -misiz? D271-5

e. çal- ‘sağlıcakla çal-’ D175-6, D177-2, D259-11

e. ol- ‘sağ ve esen olmak’ D193-12.

“*Hoş mısız, esen misiz oğullar? dèdi.*”

Doerfer TMEN esen “ esän: sağlıklı ve güvenli Tü. (çağ.) esän < orta Fars. āsän.” (1965, s. 58). Tietze TETTL esen: sağ salim TS. 1529-30 < ET. esen; eski bir İran dilinden G. Doerfer 1965 II, no: 478.” 2002, s. 739), Clauson EDPT esen: iyi, sağlıklı; güvenli Pe. āsän ile karıştırılmamalıdır.” (1972, s. 248), Gülensoy KBS esen: sağ, salim , selâmet = OT (DLT) ~Uyg. esän ~ asan ~ (äsän ?) ‘YS’N / ‘S’N sağlık, esen, iyi (İKPÖ, 1469; uyg. äsänjü sağlık, iyi sağlık, asan ‘sağlıklı’ (T. Tekin, Mak. I, 88) < esen [esenjü].” (2007, s. 341).

esen- Gerilmek, uzatılmak, açılmak.

e. -mişidi D235-7.

“Ala şayvân gök yüzine esenmişidi, biñ yèrde ipek halıcası döşenmişidi.”

esen- < DS esel-[esenmek]: 1. İrileşmek, büyümek, serpilmek; 2. Esnemek, yaylanmak. (1993, s. 1779), Tietze TETTL esen “esel-: boylanmak, serpilmek, büyümek DS. 1779 < ET. esil- ‘uzamak’ [es- ‘germek eyleminin edilgen/dönüştü hali] .” (2002, s. 739), Clauson EDPT esen- “esil-: es- eyleminin edilgen hali, esnemek, gerinmek < es-.” (1972, s. 247).

esir (< Ar.) Tutsak (bkz. yesir).

e. D221-2, D223-11

e. -dür D256-13

esir etmek ‘tutsak almak’ D252-8

esir getmek ‘tutsak düşmek’ D245-4.

“Varayın, bolayki maña bir esir vèreydi, oğlanuğum kurtaraydum, dèdi.”

Tietze TETTL esir “esir: harp tutsağı < Ar. asir.” 2002, s. 740).

eski Çoktan beri var olan, üzerinden çok zaman geçmiş bulunan, yeni karşıtı.

e. D256-11.

“Eski tonuñ biti, ögsüz oğlanuñ dili acı olur.”

eski < DLT eski: eski ve yıpranmış şey. (2020, s. 65), Clauson EDPT eski “eski: eski, önceki < eski.” (1972, s. 246), Tietze TETTL eski “eski: yeni’nin aksi < ET. eski.” 2002, s. 741), Gülensoy KBS eski “eski: eski = ET.,OT. äski (DLT) Uyg., AH., IM.,Tuhf.: äski < es-ki.” (2007, s. 341).

esle- Dinlememek, aldırış etmemek.

e. -medi D217-10, D225-4.

“Başat eydür: Yoğ ağ saqallu ‘aziz baba, varuram, dèdi, eslemedi.”

Tietze TETTL esle- “esle-: aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek DS. 1785, TS. 1544-45, Meninski 1680 I, 220 < Çağ. äs ‘zeka, akıl, hafıza +-le .” 2002, s. 742), Räsänen VEWT äs : Çağ. zihin duyuy; Trkm. es; Kmk. es, Kzk. is.” (1969, s. 49), Gülensoy KBS esle- “esle-: aldırış etmek, önem vermek < * es +le- .” (2007, s. 342).

esrük Sarhoş.

Esrük ol- ‘sarhoş olmak’ D160-9.

“Döhmesi böyük bizüm tağlarımız olur, ol tağlarımızda bağlarımız olur, ol bağların qara salqımları üzümü olur, ol üzümü şıkarlar, al şerābı olur, ol şerābdan içen esrük olur.”

esrük < DLT esrük: sarhoş. (2020, s. 30), Clauson EDPT esrük “esrük: esür- eyleminden edilgen, sarhoşluk, ayyaşlık .” (1972, s. 250), Tietze TETTL esrük “esrük/esrik: sarhoş DS. 1786-87, TS. 1748-51, R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. äsrök, M. Erdal 1991 I, 232, esri- + -ük/ik eylemden etken sıfat yapan ek.” 2002, s. 744), Gülensoy KBS esrik “esrik: sarhoş = ET. äsrök (M. Erdal OTWF I, s. 232) ~ OT. esrük, esgürük (DLT) < es + (g)ür-ük.” (2007, s. 342).

êş Arkadaş.

è . D177-9, D177-13, D181-3, D190-9

eş -yort- ‘yoldaşlık etmek’ D214-7.

“Hey kırk eşüm, kırk yoldaşum! Yügrük olsa yarışsam, güçlü olsa güreşsem, Haq Te^c āla ‘ināyet eylese üç cānvarı öldürsem.”

Clauson EDPT eş “eş: arkadaş, yoldaş, dost; eş ya da koca < eş .” (1972, s. 253-54), Tietze TETTL eş “eş: arkadaş, yoldaş TS1553-54, R. Dankoff 1991 s. 36 < ET. eş.” 2002, s. 745), Gülensoy KBS eş “eş :1. Eş, arkadaş; 2. Çifften biri =ET., OT. eş ~i:ş (EUTS, 98; DLT) < *è:ş (T. Tekin).

êşik Kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak.

è. -ine D197-10.

“Kalkubanı, Selcen Hatun, tırduğununda, yelisi qara kazılık atun bindüğünde, babamun ağ ban [evi] eşigine düşdüğünde, Oğuzun ala gözli kızı gelini boyladukda, her gişi sözün söyledükde, sen orada turasın öginesin.”

êşik < DLT eşik: eşik. (2020, s. 19), Clauson EDPT êşik “êşik: eşik (çeşitli varyasyonlarda -ş-, -j-, -z-) < eşik.” (1972, s. 260), Tietze TETTL êşik “êşik: kapının dip basamağı Meninski 1680 I, 241 < ET. eşik.” 2002, s. 747), Eren TDES êşik “êşik: kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak ~trkm. işik; Bşk. İşek; Kzk. esik, OT. eşik < eşü- ‘örtmek’ -k eki.” (1999, s. 140).

êşit- Kulakla algılamak, duymak.

e. -icek D180-13

e. -üp D243-4, D271-1.

“Bu haberi eşidüp vardı, Teküre haber vèrdi.”

êşit- < DLT eşit-: duymak. (2020, s. 102), Clauson EDPT eşit- “êşid- bir şeyi duymak; haber getirmek < êşik .” (1972, s. 257-58), Tietze TETTL eşit- “êşid: işitmek, kulakla duymak < ET. êşid-.” 2002, s. 747), Gülensoy KBS eşit- “işit-: işitmek, duymak = ET. (Uyg.) êşid-, eşid-, êşit- (EUTS, 77) ~işid-, işit- (s. 99) ~ OT. işit- eşit- DLT < êşit- .” (2007, s. 441).

et İnsanlarda, hayvanlarda deri ile kemik arasındaki kas ve yağdan oluşan tabaka.

e. D226-10

e. -dür D226-12

e. -in D183-1

e. -ine D232-13

e. -iyile D237-5

“Basağ Depegözün başı ucına geldi, kapak kaldırdı, bakdı, gördi kim gözi etdür.”

et < DLT et: et. (2020, s. 15), Clauson EDPT et “et: et, beden; etöz insan vücudu için kullanılır < et.” (1972, s. 33), Tietze TETTL et “et:vücudun adeleli kısmı < ET. et.” 2002, s. 748), Gülensoy KBS et “et: et = ET., OT. et, Uyg. (İKPÖ, 142) < et .” (2007, s. 345).

êt- Bir işi yapmak.

ê. -eridi D155-5.

“Bunu nêçün böyle êderidi?”

êt- < DLT et-: etmek. (2020, s. 144), Clauson EDPT êt- “êt- (ê:d-): yapmak, kılmak; yaratmak; organize etmek, sıralamak < êt- .” (1972, s. 36), Tietze TETTL êt- “et- /ed-: yapmak, kılmak Meninski 1680 I, 50 581’e göre it- ve et- < ET. êt-/êd- .” 2002, s. 748), Gülensoy KBS êt- “et- : etmek; yapmak, eylemek = KT. êt-, Uyg. et-, DLT. êt- < *êt- (T. Tekin, Mak. II, 63).” (2007, s. 345).

etek 1. Bedenin belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi, eteklik.

e. -ine D216-12

e. -lerin D225-6

e. -üñe D179-6.

“Bêlüğinden bir tutam oğ çıkardı, bêline şokdı, kılıcın hamâyil kuşandı, yayın karusına bıraktı, eteklerin kıvırdı.”

2. Dağ yamacı.

e. -ine D241-9, D257-10.

“Arkurı yatan ala tağlar etegine ava varduñ, Kara tonlu kâfirlere oğraduñ mı?”

etek < DLT etek: etek. (2020, s. 32), Clauson EDPT etek: etek, eteğin kenarı; dağ kenarı Osm. etek; Çağ. êtek < etek.” (1972, s. 50), Tietze TETTL etek: giysinin belden aşağı sarkan kısmı < ET. etek.” 2002, s. 749), Gülensoy KBS etek: etek, alt kısım; elebise eteği = ET., OT. etek DLT < et ‘vücut’ + (e)k.” (2007, s. 346).

etmek Ekmek.

e. -in D265-11

“Şunda bir delü yigit yolcınuñ yolaqçınuñ, çobanuñ çoluğuş etmegin alur.”

Tietze TETTL etmek “etmek/ekmek: pişmiş hamur gıdası DS. 1763, 1799, TS. 1563-65, A. Topaloğlu 1978 II, 199, Meninski 1680 I, 49, < ET. etmek.” 2002, s. 750), Gülensoy KBS etmek “ekmek: yenecek ekmek < OT. etmek ~ êtmek ~ epmek ~ ötmek.” (2007, s. 325).

êtmek İş, eylem (Bkz. êt-)

e. -iyile D254-7.

“Bu oturan begler her biri oturduğı yeri kılıcıyla, êtmegiyile alupdur.”

êv Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut, hane.

e. -deki D174-1

e. -inde D250-1

e. -inden D217-11

e. -ine D156-10, D159-13, D177-13, D191-9, D214-3, D217-1, D224-2, D234-6, D238-10, D257-6

e. -ini D236-10

e. -lerine D171-12, 252-11

e. lü ‘evi olan’ D242-7

e. -üm D166-13.

“Atın çekdiler; ala gözlü a yigitlerin alup êvine geldi.”

ev < DLT ev: Oğuzlarda ev. (2020, s. 12), Clauson EDPT ev “e:v: yaşam sürülen yer, ev ew > üw > üwi > üy; öy.” (1972, s. 3-4), Doerfer Khal Mat ev “äb: ev Rtuv. Äb, K. äw, T. öy, WOD. Äv < *pâb ~ 2, 3.” (1971, s. 291), Eren TDES ev “ev: bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut ~Az. öv, Trkm. öy, Nog. üy, OT. ev, Oğuzlarda ew, kökenini bilmiyoruz. (1999, s. 141), Gülensoy KBS ev “ev: Yalnız bir ailenin

oturabileceği biçimde yapılmış yapı; konut = KT., ew, Uyg. İKPÖ, 139 äß ~ ß; OT. DLT ew, ef, ev, öw, üv, üw < *eb [> *ew Oğuzlar]. (2007, s. 347).

ever- Evlendirmek.

e. eyim D170-11, D170-12.

“Bundan yègreği yoħdur ki gözüm görüriken, oğul, gel seni èvereyim dèdi.”

Tietze TETTL ever- “ever-: (oğlunu) evlendirmek, düğünü yapmak DS 1805-06, TS. 1568-71 < ev ‘addan eylem yapan genişleme ve ettigen hali.” 2002, s. 753), Gülensoy KBS ever- “ever-: evlendirmek < ev +er- .” (2007, s. 348).

evet Öyledir anlamında kullanılan bir doğrulama veya onaylama sözü, oluri oldu, peki, tamam, ya, beli, ha, he.

e. D158-12, D158-13, D220-2.

“Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maña iki âdem verün, yemegüm pişürsün, men yèyeyim, dèdi.”

Clauson EDPT evet “yemet: evet, onaylama, Osm. evet; Trkm. evet < yemet ~emet .” (1972, s. 935), Gülensoy KBS evet “evet: evet = ET., OT. evet ~ ewet ~yemet~emet < [y]ev[/w/m] et.” (2007, s. 348), Nişanyan SS evet “evet: evet olumlama sözü < ET. emet/yemet < *ëw- ‘ivmek, acele etmek.” (2002, s. 136).

evren Büyük yılan, ejderha.

e. D224-8

e. -i D159-6, D168-7, D171-10.

“Görelüm ħanum nèce soylamış, eydür: Kara evren ħopdı Depegöz; ‘arş yüzinde çevürdüm, alımadum, Basat!”

Clauson EDPT evren “evren: evir- sözcüğünden, gökyüzü, sema; büyük yılan < evir- .” (1972, s. 13.), Tietze TETTL evren “evren/evran: büyük yılan DS. 1813, TS. 1574-75, R. Dankoff 1991, s. 36 < ET. evren ‘çöreklenen şey’.” 2002, s. 755), Gülensoy KBS evren “evren: kâinat, kozmos = ET. evren ‘gök kubbe; çöreklenen şey ~EAT. felek < ? evir- < ? *ëb- .” (2007, s. 350).

Evren (k. a.) Dölek Evren.

E. D249-13, D287-12, D288-2, D288-5.

“Dönebilmez Dölek Evren, Dozan oğlu Alp Rüstem, Boz Atlu Beyrek, Beg Begilün evinde içerleridi senden cāsūs geldi.”

evrül- Geri dönmek.

e. -mezem 262-12.

“Elbetde ol ağam tutulan kal'aya varmayınca evrül[l]mezem, dēdi.”

ewrül- < DLT ewrül-: dönmek. (2020, s. 114), Tietze TETTL evir-: çevirmek DS. 1809, TS. 1572 < ET. evir-.” 2002, s. 754), Gülensoy KBS evir-: döndürmek, çevirmek = ET. ebir-, evir- ~OT. ewür- ‘çevirmek’ döndürmek DLT < * ew-ür- < *äbir-.” (2007, s. 349).

Evvel (< Ar.) Önce.

e. D199-3, D214-12

e. -dür D199-3.

“Kān Turalı eydür: Kızlaruñ yolu evveldür, evvel sen at! dēdi.”

Tietze TETTL evvel “evvel: (zaman zarfı) önce < Ar. awwal.” 2002, s. 756).

evvel āhir (< Ar.) Eni sonu.

e. D271-9.

“Dedem Korkud gelüben boy boyladı, şoy şoyladı: Evvel āhir uzun yaşuñ uci ölüm.”

Tietze TETTL evvelāhir/evveldenāhire: başından sonuna kadar! Meninski 1680, I, 536-537.” 2002, s. 756).

eyit- Söylemek (Bkz. ayıt-).

eyegü Kaburga kemiği.

e. -lü D256-5.

“Eyegülü ulalur, kapırkalu böyür.”

eyegü < DLT eyegü: hayvan vb..nin eye kemiği, kaburga. (2020, s. 70), Tietze TETTL eyegü “eyegü/eğegi/iğegi: kaburga R. Dankoff 1991, s. 34 < Çağ. eyegu.” 2002, s. 758), Räsänen äyägü: kaburga, Çağ. öyegü, Osm. iyegü.” (1969, s. 38), Gülensoy KBS eyegü “eye: kaburga < ET., OT., eski Kıpç. eyegü ey(>ğ)E(a)[Ĝ[>y]İ].” (2007, s. 350).

eyer Binek hayvanların sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne.

e. 276-7

e. -in D255-11

e. -lerin D255-8

e sal- ‘eyerlemek’ D174-10, D276-8.

“*Ƙorunuƙ ƙapusin uvatdular, atlarinuƙ eyerin alup geyimlerin ƙıƙardılar.*”

eyer < DLT eğer: eyer. (2020, s. 298), Clauson EDPT eyer “eğer: eyer, Osm. eyer; Ƙağ. eğer.” (1972, s. 63), Tietze TETTL eyer “eyer/eğer: binek hayvanlarının sırtına konulan ve binicinin üstünde oturduğu nesne Meninski 1680 I, 349, < ET. eğer.” 2002, s. 757), Gülensoy KBS eyer “eyer: eyer = ET., OT. äđer (KT., Uyg. DLT, KB), ider < *eğer/ä:der (T. Tekin).

eyerle- At üzerine eyeri koyup bağlamak, eyer vurmak.

e. -di D261-1.

“*Örü ƙur[d]ı, tavladan bir şehbâz at ƙıhardı, eyerledi.*”

eyer < DLT eğer: eyer. (2020, s. 298), Clauson EDPT eyer “eğer: eyer, Osm. eyer; Ƙağ. eğer.” (1972, s. 63), Tietze TETTL eyer “eyer/eğer: binek hayvanlarının sırtına konulan ve binicinin üstünde oturduğu nesne Meninski 1680 I, 349, < ET. eğer.” 2002, s. 757), Gülensoy KBS eyer “eyer: eyer = ET., OT. äđer (KT., Uyg. DLT, KB), ider < *eğer/ä:der (T. Tekin).

eyle Öyle, onun gibi olan, ona benzer.

e. D159-8, D171-6, D181-2, D182-4, D185-2, D194-3, D227-2, D229-11.

e. kim ‘o kadar’ D231-4, D233-10.

“*Eydür: Belı cānum baba, eyle isterem.*”

eyle < DLT ayla: Oğuzcada öyle. (2020, s. 55), Clauson EDPT eyle “eyle: sesli harfin değişikliğinin tarihi belli değildir, ‘öyle, bunu gibi’, Kırg., Kzk. olay; ET. ayla < anlayı” (1972, s. 272), Tietze TETTL eyle “eyle: öyle DS. 1823, TS 1582-85 < ET. eyle-.” 2002, s. 758), Gülensoy KBS eyle “eyle: onun gibi, ona benzer = ET. äyin ‘böylece, buna göre’ (EUTS, 79) ~OT. eyle ‘öyle’ DLT < o il-e.” (2007, s. 678).

eyle- Etmek, yapmak.

e. -dün D186-10

e. -di D161-12, D, 162-13, D169-5, D171-5, D200-10, D215-5, D217-10, D218-7, D220-12, D222-3, D230-8, D236-10, D236-12, D254-11, D263-3, D265-10, D275-10, D284-13

e. -diler D178-6

e. mek D265-7

e. -mesün D228-9

- e. mez idi D254-4
 e. -mişsin D232-6
 e. -ñ D190-13, D243-9, D244-10
 e. -sün D275-12
 e. -ye D156-13
 e. -yeyin D225-3, D275-1, D277-5.

“*Tekür eydür: Ya nêce eylemek gerek?*”

Clauson EDPT eyle- “edle-: ed- sözcüğünden, kullanışlı olmak, geliştirmek; yapmak, üretmek.” (1972, s. 57), Tietze TETTL eyle- “eyle-: yapmak, etmek TS 1586-87 < ET. edle.” 2002, s. 758), Gülensoy KBS eyle-: eylemek < *eğ+le- (KB) ‘hürmet etmek, değer vermek’.” (2007, s. 351).

eylemek Etmek, yapmak.

- e. meklü D161-3.

“*Döndi ‘Azrâyile: Ya pes sen ne eylemeklü kıdasın?’*”

Eylik Koca (k. a.) Eylik Koca.

- E. D287-11, D288-4.

“*[Kāfirleri] it ardına [bırağup] horlayan, êlden çıkan, elli yedi kal‘anun kilidini alan, Eylik Koca Oğlu Dönebilmez Dölek Evren maña dêrler, dêdi.*”

eyü 1. İstenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan, kötü karşıtı.

- e. D159-3, D276-4, D285-7

- e. -dür D240-7.

“*Kāfirler, Kāzan eyü and içdi dēyü sevindiler.*”

2. Seçkin, has.

- e. D256-7.

“*Meger hanum, Uşun Kocanın kiçi oğlu Segrek eyü bahadır, alp, delü yigit kıpdt.*”

eyü < DLT edgü: iyi. (2020, s. 15), Clauson EDPT edgü: iyi, eşanlamlısı yaxşı; Tuv. eki, Osm. eygü; Kıpç. eygi.” (1972, s. 51), Tietze TETTL eygü/eyü/eyi/iyi: yavuz ve kötü’nün aksi TS. 1595-96, Meninski 1680 I, 575, 617 < ET. edgü.” 2002, s. 758), Gülensoy KBS iyi: İyi, hoş, güzel; istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan < eyi < EAT. eyü < *eygü < ET. (Uyg.) ädgü (İKPÖ) OT. (DLT), MA. *eđgü.” (2007, s. 444).

eyyâm (< Ar.) Günler.

e. -ıla D213-10.

“*Oğuz gene eyyāmıla gelüp yurdına kondı.*”

Tietze TETTL “eyyām: günler; zaman, çağ < Ar. ayyām (yawm sözcüğünün çoğulu).” 2002, s. 760).

3.7 F

fâni (< Ar.) Ölümlü, gelip geçici, kalımsız.

f. D201-5, D291-2.

“*Anları dahı ecel aldı, yer gizledi, fanî dünya kime kaldı?*”

Tietze TETTL fani: geçici, baki olmayan < Ar. fânî.” (2009, s. 31).

feryâd (< Fars.) Haykırış, çığlık.

f. édüp D220-12.

“*Anası feryâd édüp ağladı, zarılık eyledi.*”

Tietze TETTL feryad/feryat: meded! (nida); haykırış < Fa. faryâd.” (2009, s. 49).

fır-la- Hızla, birdenbire bulunduğu yerden çıkmak, ayrılmak.

f. -r D186-1, D186-2.

“*Ƙan Ʀuralı fırlar devenüñ koltuğundan girür, fırlar çıkar.*”

Tietze TETTL fırla-: ani olarak kalkıp bir yere koşmak < ses taklidi fiillerden: fir + addan eylem yapan -la- genişlemesi.” (2009, s. 55), Gülensoy KBS fir: yansıma < *fir .” (2007, s. 354).

fikir (< Ar.) Düşünce.

f. -ine D197-8.

“*Ʀuralınuñ fikrine bu geldi kim Ƙalkubanı, Selcen Ʀatun, Ʀurduğunđa, yelisi Ƙara Ƙazılık atuñ bindüğünđe, babamuñ ağban [évi] eşigine düşdügünđe, Oğuzuñ ala gözli kıızı gelini boyladukđa, her gişi sözün söyledükde sen orada Ʀurasın öğinesin.*”

Tietze TETTL fikr/fikir: düşünce, buluş, ilham < Ar. fikr .” (2009, s. 61).

fir^cavun (< Ar.) Eski Mısır hükümdarlarına verilen unvan.

F. D278-1.

“Fir^cavn şişler yükleyüp yerden çıkısa kaba kaba begler perçin kılan Kazan eridüm.”

Tietze TETTL fir^cavn/Fir^cavun: Kitab-ı Mukaddes ve Kur[’]an-ı Şerif[’]te bahsi geçen Mısır hükümdarı < Ar. Fir^cawn < İbr. Par^cōh. (2009, s. 67).

3. 8 Ğ, G

ğāfil (< Ar.) Aymaz, habersiz.

g. -le D192-5, D192-7, D194-10, D267-8

g. -lüce ‘habersizce, ansızın’ D187-7, D196-4, D196-7, D243-6, D245-13, D248-2, D259-2, D282-13.

“Ana hakkı Tanrı hakkı tartayidum, ğāfillüce görklü başuñ keseyidüm alca kanuñ yer yüzüüne dökeyidüm, dedi.”

Tietze TETTL gafil: kendi etrafını görmeyen, bir şeyleri farketmeyen, her şeyden habersiz < Ar. ğāfil [ğfl/ kökünden].” (2009, s. 92).

gāh (< Fars.) Ara sıra.

g. D195-5.

“Gördi kim bir derenüñ içinde toz gāh dērilür gāh tağılır.”

Tietze TETTL gāh/gah: bazen, kimi vakit < Fa. gāh/gah.” (2009, s. 94).

ğalabe (< Ar.) Üstünlük, çokluk.

g. D255-2.

“Andan Şerügüz ucından Gökçe Deñize degin el çapdı, ğalebe toyum oldı.”

Tietze TETTL galaba/galebe/kalaba: insan çokluğu, kalabalık, Meninski 1680 II, 3418 < Ar. ğalaba [ğālib sözcüğünden].” (2009, s. 94).

Ġan (k. a.) Kam Gan.

Ġ. D235-5.

“*Kamgan oğlu Hân Bayındır yerinden turmuşıdı, ağ ban evini kara yerüñ üzerine dikdürmişıdı.*”

ġanī (< Ar.) Bol, çok.

g. D184-11.

“*Saņa şıġındum, cömerdler cömerdi ġanī Tanrı, meded! dedı.*”

Tietze TETTL ġani: zengin; çokça, bol < Ar. ġanī.” (2009, s. 99).

ġarīb (< Ar.) Kimsesiz, zavallı olan.

g. 239-5.

“*Ķavmlu ġavmıyıla keġişdi mi?*

Ġarīb başuñ ġavġāda ĵaldı mi?”

Tietze TETTL ġarib/ġarip: yabancı, gurbete düşmüş olan; kimsesiz, zavallı < Ar.ġarīb.” (2009, s. 102).

ġavġa (< Fars). **1.** Düşmanca davranış ve sözlerle ortaya çıkan çekişme veya dövüş, münazaa.

g. D156-1

g. kıl- ‘ağız dalaşı yapmak’ D278-2

g. ĵop- ‘gürültü kopmak’ D259-8

“*Üç yüz altmış altı alp ava binse, ĵalın ġeyik üzerine ġavġā ĵopsa ĵardaşlu yigitler ĵalkar ĵopar olur; ĵardaşsuz miskin yigit eñsesine yumruk tdoĵansa ağlayuban dört yanına bakar olur, ala gözden acı yaş döker olur.*”

2. Savaş

g. -da 239-5

g. D268-11.

“*Ķaba ‘alem ġötüren ĵanuñuz kim?*

Ġavġā ġüni öñdin depen alpuñuz kim?”

Nişanyan SS kavga: [Aş.DK xiv] ġavġa ~ ġavġā gürültü, patırtı, baġırış, çağırış < Fa. ġaw ‘feryat, nara’ .” (2002, s. 427).

ġayet (< Ar.) Pek, çok, pek çok, aşırı biçimde.

g. D272-7, D283-11.

“*Ķazan ġayet saĥt oldı, şāhinüñ ardına düşdi.*”

Tietze TETTL gayet: son derece, çok çok < Fa. gāyet < Ar. gāya krş. gaye.” (2009, s. 107-8).

ğayrı (< Ar.) Başka, diğer (bkz. kıayr).

g. -ı D226-10, 259-5.

“Eyitdiler: Bilmezüz, ammā gözinden ğayrı yerde et yokdur, dediler.”

Tietze TETTL ğayri/ğayrı: başkası < Fa. ğayr < Ar. ğayr + -izafet eki.” (2009, s. 108)

ğazā (< Ar.) İslam dinini korumak veya yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan kutsal savaş.

g. -ya D220-13.

“Meger hānum, Aruz oğlı Basaş ğazāya gétmiş idi; ol maħalda geldi.”

Tietze TETTL gaza: akın < Ar. ğazā, ğzw kökünden.” (2009, s. 110).

ğāzi (< Ar.) Müslümanlıkta düşmanla savaşan veya savaş yapmış kimse.

g. D201-3, D234-10, D253-6, D290-13

g. lere D212-10.

“Begil oğlı Emrenüñ olsun, dedi, ğāzī [eren]ler başına ne geldüĝin söyledi.”

Tietze TETTL gazi: din düşmanıyla savaşan kimse; kahraman < Ar. al- ğāzī .” (2009, s. 111).

ğeçe Gün ağar-ıncaya kadar geçen süre, tün, şeb.

g. D177-6, D190-7, D192-2, D242-8, D272-2, D290-12

g. -yedegin D249-7.

“Eger Begil bunda imişse ğeçeye deĝin ceng édeydük, ağca tozlu kıatı yaylar kıartışayduk, ağ yelekli ötkün oğlar atışayduk.”

ğeçe < DLT kēçe: gece. (2020, s.442), Eren TDES ĝeçe “gece: güneş battıktan gün ağar-maya başlayıncaya deĝin geçen süre ~ Az. gece, Trkm ĝıce, Nog. keşe; ET. kıçe ‘akşam, gece’; OT. kıçe ~kēçe < Tü. kıç veya kēç kökünden + -e (~a) kıç-e >gece.” (1999, s. 150), Gülensoy KBS ĝeçe “gece: gece = Orh. Kıçā ‘geceleyin’ ET. kıç ‘geç’ [ür kıç uzun zaman] < *kēç ‘geç, zaman, uzun süre’ +e datif.” (2007, s. 358).

ğecel- Sersemlemek.

g. -düñ D186-11

g. -miş D187-3.

“*Kağan aşlan geldüğünde bēlini бүkdüñ, Kara buğra geldüğünde ne gēceldüñ?*”

Tezcan, DKON gēcel-/gicel-: ‘gözü kararıp düşmek, fenalık gelmek’ Farsça (Steingass, 1108) gīc, gīce, gīç: ‘aħmağ, safēh, sersemlemek, gözü kararmak’ (2018, s. 256), gēcel- < DS gecel-: Gözü kararıp düşmek, fenalaşmak. (1993, s. 1958).

gēç- 1. Bir yerden başka bir yere gitmek.

g. -di D198-10, D201-4, D256-1

g. -diler D270-9

g. -düm D239-11

g. -düñ D186-8, D239-3

g. -e D186-12

g. -en D267-5

g. -eninden D155-3

g. -mege D179-6

g. -meyeninden D155-4

g. -miş D244-6, D246-5

g. -sañ ‘geçmek istemek’ D234-12.

“*Kara kara tağlardan haber aşmış, kanlu kanlu şulardan haber gēcmiş.*”

2. Gitmek.

g. -227-9

g. -di D227-8, D263-4.

“*Dere Şām ucından geçdi, ol kardaşı tutilan қoriya geldi.*”

3. Geçirmek.

g. -di D241-4

g. -miş D241-6.

“*Oğlançuğı Emren Bahadur babasına karşı geldi gördi beñzi şararmış, dülbendi [atun] boğazına gēcmiş.*”

4. Dünyadan göçmek.

g. -di D201-5, D291-2.

“*Dünyā menüm dēyenler?*

Anlar dañı bu dünyāya geldi geçdi, kervān gibi kōndı göçdi anları dañı] ecel aldı yer gizledi.”

5. Delmek, batmak.

g. -medi D225-11.

“Depegözün yağrına bir oğ urdı, oğ geçmedi, pārelendi.”

gêç- < DLT keç-: geçmek. (2020, s. 397), Clauson EDPT keç- (g-): geçmek, uzaklaşmak, Az. keç-; Osm., Trkm. geç- < keç-.” (1972, s. 693-4), Tietze TETTL geç-: bir yerden bir yere gitmek, hareket etmek < ET. keç- .” (2009, s. 114), Gülensoy KBS geç-: geçmek, aşmak, ölmek; uykuya dalmak; bilincini yitirmek, sönmek = ET., OT. kēç- (DLT).” (2007, s. 359).

gêçit Geçemeye yarayan yer, geçecek yer.

g. D234-12.

“Kara tağa a! yêtdüğünde aşit vêrsün! Kānlu kānlu şulardan [gêçer olsān] gêçit vêrsün! dēdi.”

gêçit < DLT keçig: geçit. (2020, s. 168), Clauson EDPT keçig: keç- sözcüğünden, geçecek yer, yolu bağlayan yer, Az. keçid; Osm., Trkm. geçit.” (1972, s. 696), Tietze TETTL gêçit “gêçit/geçüd: geçiş; geçecek yer; iki dağ arasında dar yol, derbent < ET. keçüt .” (2009, s. 118), Gülensoy KBS geçit: geçit < geç- (i)t < *keç- .” (2007, s. 359).

gêçür- 1. Geçme işini yaptırmak, geçmesini sağlamak.

g. -di D217-12, D228-6, D236-8, D264-9, D265-4.

“Dedem Korkud himmet kılıcın bêline bağladı, çomağı omuzına bıraktı, yayı kârusına gêçürdi, şehbâz aygırın çekdüirdi.”

2. Batırmak, delmek.

g. -eyim D246-3.

“Ağ yekeklü ötkün oğuş maña vêrgil, erden ere gêçüreyim senüñ için.”

Tietze TETTL geçür-/geçir-: geçmesine sebep olmak, geçmesine izin vermek TS. 1621, C. Brokelmann 1917 s. 49 < geç- eyleminin ettirgen hâli.” (2009, s. 118)

gêde Zayıf, adi.

g. D247-10.

“Elindeki sünüsü şımuğ oğlan!

Ağ tozlu yayı gêde oğlan!”

gède < DS gede/gebedek/gedeş/gege/göde/gödemen: 1. Çelimsiz, zayıf, cüce; 2. Annesi babası olmayan kimse. (1993, s. 1964), Tietze TETTL gede: anası babası olmayan DS. 1964 < krş. Az. gädä ‘uşak, oğlan’.(2009, s. 119).

gèder- Kaldırmak.

g. D260-9.

“Kız eydür: Kılıcuş gèder yigit!”

gèder- < TS gidermek: Uzaklaştırmak, çıkarmak, yok etmek, kaldırmak, izâle etmek, defetmek. (1996, s. 1967), Tietze TETTL gèder- “gider-: istenmeyen bir şeyin gitmesine, yok olmasına sebep olmak TS 1697-1700 < ET. kèter- [kèt- + ettirgenlik eki -er- genişlemesi.]” (2009, s. 154), Clauson EDPT gèder- “kèter-:kèt- eyleminin ettirgen hâli, uzaklaştırmak, yok etmek, kaldırmak.” (1972, s. 705), Gülensoy KBS gèder- “gider-: gidermek = OT. kiter- ~ kèter- (DLT) < *kè:t- er-.” (2007, s. 371).

gedük Körelmiş (kılıç).

g. D247-9.

“Altında al aygırı aruğ oğlan!”

“Kara polad uz kılıcı gedük oğlan!”

Clauson EDPT ketük (gedük): ket- eyleminden ‘kertik, çatlak, krş. kertük, Osm, Trkm. gedik ‘çatlak, eksik diş’ .” (1972, s. 702), Tietze TETTL gedük “gedük/gedik: eksiklik, boşluk; diş arasındaki boşluk; duvarın yıkık yeri, rahne TS 1622 < ged- + eylemden ad yapan -ik eki.” (2009, s. 120), Gülensoy KBS gedük “gedik: Kertik, gedik < *kèt- ‘gedik açmak’ (T. Tekin, Mak. I, 63; Räsänen, V 258) < *kèt- (ü)k.” (2007, s. 359).

gel- 1. Ulaşmak, varmak.

g. D162-6, D170-11, D198-11, D214-7, D215-7, D215-13, D227-8, D227-9, D250-5, D286-11.

g. -di! D156-10, D162-8, D162-13, D164-6, D165-9, D166-6, D166-7, D168-7, D171-13, D172-11, D174-3, D174-4, D178-10, D179-1, D184-13, D185-5, D187-8, D189-13, D191-6, D192-4, D193-2, D194-4, D195-6, D201-4, D214-6, D215-11, D215-13, D217-2, D219-9, D220-4, D220-13, D221-1, D221-4, D223-12, D223-13, D224-2, D225-8, D226-4, D226-11, D227-13, D229-11, D230-11, D234-3, D234-5, D234-6, D235-9, D235-11, D237-1, D237-12, D238-10, D241-4, D241-5, D246-9, D250-1, D252-10, D257-6, D257-12, D263-5, D263-11, D265-3, D266-10, D267-1, D270-12, D270-13, D272-8, D273-2,

D282-9, D283-5, D283-8, D284-12, D285-3, D285-8, D285-12, D286-1, D286-2, D290-13.

g. -digin D234-10

g. -diler D186-3, D214-2, D216-5, D234-8, D252-11, D264-10, D265-5, D265-9, D271-6, D281-10, D283-13, D284-7, D284-9

g. -diñüz D178-5

g. -dügin D201-3, D253-7, D291-1

g. -düginde DD186-9, D186-10, D186-11, D187-1, D187-2, D201-6, D235-2, D271-10

g. -dük D178-6

g. -düm D158-9, D190-13

g. -eçegünj D263-1

g. -em D176-12, D177-2

g. -en D193-13, D246-13, D267-5, D267-11, D288-1

g. -enden D261-10, D266-13

g. -enler D273-3, D288-13

g. -esin D177-4, D237-2, D263-1

g. -esiz D266-9

g. -gil! D248-13

g. -iyörir D178-4

g. -iyöririken D159-13

g. -megüm D260-2

g. -mek D172-5

g. -mesün D191-8

g. -meye D275-12

g. -meyelüm D285-7

g. -meyem D176-12, D177-2

g. -meyesin D276-1, D285-6

g. -meyeyin D276-3

g. -mezisem D261-3, D261-4

g. -mezisen D261-8, D261-9

g. -miş D257-13

g. -mişem D179-6, D179-7, D179-8

g. -se D191-5, D236-12, D242-10

g. -sün D163-8, D1731-13, D181-13, D184-10, D194-1, D283-4, D287-10, D288-9, D289-4

g. -üben D169-9, D234-9, D253-5, D271-9

g. -üj D219-8, D266-4, D266-6, D272-11, D275-10, D281-9, D283-7

g. -üp D201-2, D213-10, D213-11, D217-11, D227-8, D247-2, D249-3, D255-9, D263-10, D270-7, D273-4, D274-8, D290-9

g. -ür D221-4, D264-5, D273-6

g. -üridi D191-6, D235-13, D254-1

g. -üriken D283-2

g. -ürler D264-13

g. -ürsin D179-3, D194-11.

“Sen gelürsin, bir bebegüm görünmez, bağrum yanar.”

2. Sırası gelmek.

g. -di D222-9

g. -mişidi D220-11.

“Görü nevbet tolanup aña gelmişidi.”

gel- < DLT kel-: gelmek. (2020, s. 16), Clauson EDPT kel-(g-): gelmek, Az. kel-; Osm., Trkm. gel- < kel- .” (1972, 715), Tietze TETTL gel- “gel-: konuşana doğru yaklaşmak;

olmak; iyi gelmek; mümkün olmak; bie hale getirmek; kanmak; görünmek < ET. kel-.” (2009, s. 122), Sevortyan ESTJA gel- “gel-: Türk., DS VI 1984 < gel- .” (1980, s. 14).

gelim Gelme işi.

g. -li D201-5

g. -lü D291-3.

“*Gelimli gèdimli dünyā, şoñ ucu ölümli dünyā!*”

Tietze TETTL gelim “gelim: geliş < gel- eylemi + eylemden kılış adı yapan -im eki.” (2009, s. 124).

gelin Evlenmek için hazırlanmış, süslenmiş kız veya yeni evlenmiş kadın.

g. D193-4, D194-6, D194-13, D253-1, D262-2, D262-3, D271-7

g.-i D191-9, D197-11, D256-4, D279-4, D290-10

g. -in D243-7, D252-8, D280-3

g. -ini D244-10, D279-8

g. -iyle D200-10

g. -lerün D158-4

g. -üm D245-4

g. -ümün D163-6

g. -ün D262-9, D279-13.

“*Oğhıyla geliniyle Kanlı Koca, Oğuz a girdi, gök alağ görklü çemene çadır dikdi.*”

gelin < DLT kelin: gelin. (2020, s.174), Caluson EDPT gelin “kelin (g-): ailede genç bir erkekle evlenip gelen kişi, gelin < kel- eyleminden.” (1972, s. 719), Tietze TETTL gelin “gelin: ailenin bir erkeği ile evlenmekle aileden olmuş kadın; evlenecek kız ya da kadın < ET. kelin.” (2009, s. 124).

gelincük Gelincik (sevgi ifadesi).

g. -ün D223-4

“*Güvencümle getürdügün gelincügün o zālīm senden ayırdı, ula kardaş!*”

Gülensoy KBS gelincük “gelincik: gelincik çiçeği < gel- in +cik < kel- in +cik ~ kilinçek (Oyr., Tel.) < Moğ. (KWb. 231) kilinçe < kıl- inç ‘sünde’ (Uyg.) < * kıl- ‘machen’ Räsänen, V 270.” (2007, s. 363), Räsänen VEWT gelincik “Tel. kilinçäk, < Mo. Kilinçe < uig kıl-inç ‘sünde’ < kıl- ‘yapmak.’” (1969, s. 270).

geliş- Birbirine yaklaşmak.

g. -diler D200-6.

“İrağından yakınından gelişdiler, gizli yaka tutuban yiyeşdiler, tatlu damağ vèrüben şorişdılar.”

geliş- < DS gelişmek: şişmanlamak; Uymak, denk gelmek; uğurlu gelmek. (1993, s. 1984).Tietze TETTL geliş- “geliş-: bedeni inkişaf etmek, büyümek, yetişmek < gel- + işteşlik eki.” (2009, s. 125), Gülensoy KBS geliş-: büyüüp boy atmak, yetişmek; ilerlemek < gel- (i)ş- .” (2007, s. 363).

geñ Geniş.

g. D159-2, D159-8, D179-6, D228-13, D266-3, D266-8.

“Kalkar, bize geñ yazuyı tar gösterür, dediler.”

geñ < DLT kiñ: geniş. (2020, s. 493), Clauson EDPT geñ “kēñ (g-): geniş, Osm. gen; Trkm. giñ; Uyg. kēñ .” (1972, s. 724-25), Tietze TETTL geñ “geñ/geñ/gen/geyn/geyin: geniş, enli DS 1989, TS 1630-33, Argenti 1533 s.74, R. Dankoff 1991 s. 39 < ET. gēñ.” (2009, s. 127), Gülensoy KBS geñ “gen: geniş < ET., OT.king DLT.” (2007, s. 364).

Gence (y. a.) Gence.

G. -ye D236-10.

“Hışımını kavumını ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye Genceye varup vatan tutdı.”

genç Yaşı ilerlememiş olan, ihtiyar karşıtı.

g. D266-12.

“Bağdı gördü kim ayuñ on dördüne beñzer bir mañbüb ala gözli genç yigit, burçağ burçağ derlemiş, uyur, gelenden gèdenden haberi yok.”

genç < DLT kenç~ kēñç: çocuk. (2020, s. 88), Clauson EDPT genç “kenç (g-): insanın ya da hayvanın genci; çocuk Osm. genç; Çağ. kence.” (1972, s. 727), Tietze TETTL genç “genc/genç: yaşı ilerlememiş olan Meninski 1680 III, 4032 < ET. kenç.” (2009, s. 127), Eren TDES genç: yaşı ilerlememiş olan ET. kenç, OT. kenç ‘çocuk’ Tü. kenç > Moğ. kence.” (1999, s. 153-4).

gendü İyelik ekleri alarak kişilerin öz varlığını anlatmaya yarayan dönüşlülük zamiri, öz, zat.

g. D178-12, D191-11, D197-5, D230-6, D230-10, D234-1, D260-9, D277-11, D278-11, D279-11, D280-7, D281-3

g. -in D237-8

g. -yi D240-11,

g. -yi bildür- 'kendini tanıtmak' D287-7.

"Oğlan kılıcın çıkardı, kızıla gendü arasına bıraktı."

gendü < DLT kendü ~kendi: kendi. (2020, s. 63), Clauson EDPT gendü "kentü: öz, kişinin kendisi, Osm. kendi." (1972, s. 728-29), Tietze TETTL gendü "gendü/gendi /kendi: kendisi Meninski 1680 III, 4037 < kentü /k/ >/g/; /ü/ > /i/." (2009, s. 128), Gülensoy KBS kendi: iyelik ekleri alarak kişilerin öz varlığını anlatan sözcük = ET. kentü; Uyg. kântü İKPÖ 191~ kändü EUTS, 105 ~OT. kendü DLT < *ki/kä 'içerde' +-n+-tü 'bulunma durum eki (Hamilton, İKPÖ, 191)." (2007, s. 496).

gendüzin (gendü +öz+in) Kendini.

g. D184-5, D188-13, D229-6

g. -ñi D283-2.

"...Karıncuğı ac olsa kalkıp uçan cümle kuşlar sultānı çal kara kuş; kanadıyla şakşığana gendüzin şakıdur mı?"

gendü < DLT kendü ~kendi: kendi. (2020, s. 63), Clauson EDPT gendü "kentü: öz, kişinin kendisi, Osm. kendi." (1972, s. 728-29), Tietze TETTL gendü "gendü/gendi /kendi: kendisi Meninski 1680 III, 4037 < kentü /k/ >/g/; /ü/ > /i/." (2009, s. 128), Gülensoy KBS kendi: iyelik ekleri alarak kişilerin öz varlığını anlatan sözcük = ET. kentü; Uyg. kântü İKPÖ 191~ kändü EUTS, 105 ~OT. kendü DLT < *ki/kä 'içerde' +-n+-tü 'bulunma durum eki (Hamilton, İKPÖ, 191)." (2007, s. 496).

gene Yine, tekrar.

g. D213-10, D215-10, D215-11, D228-13, D231-6, D254-4 D264-8, D265-3, D279-12, D288-11, D289-10.

"Depegöz gene eydür: Kalarda koparda yigit, yerün ne yerdür?"

Clauson EDPT gene "yana: tekrar, yine, yeniden, yan- 'geri dönmek' eyleminden, yana/yène/yene; Kır. jana; Kzk. jana/jene; Osm. gene/yine." (1972, s. 943), Gülensoy

KBS gene “gene:yeniden, bir daha, yine < ET., OT. yan- [< *yan- ‘dönmek] + -a zarf-fiil eki.” (2007, s. 364).

gerdek (< Fars.) 1. Gerdek odası, gerdek çadırı.

g. D189-11

g. -e D189-12, D260-7

g. lerine D271-8

“*Kırk yerde otağ dikdürdi, kırk yerde kızıl ala gerdek dikdürdi.*”

2. Evlenmek.

g. -e girürisem D190-5, D260-13

g. -ine D201-1.

“*Oğlum toğmasun, toğarisa on güne varmasun, beg babamuñ kadın anamuñ yüzün görmedin bu gerdege girürisem, dedi.*”

Tietze TETTL gerdek/gerdeklik: gelin ve güveyin düğün gecesi yalnız kaldıkları oda TS 1656-57, M.Şerefeddin 1934 s. 127 < Fa. girdek .” (2009, s. 133).

gerek Gerçekleşmesi zorunlu olarak beklenen, lazım.

g. D174-8, D265-7

g. ol- D189-9

g. idün D175-4

g. -ise D163-7, 163-9, D163-10, D163-11, D163-12, D163-13.

“*Şovuk şovuk bıjarlarum gerekise aña içit olsun!*

Tavla tavla şehbâz atlarum gerekise aña binit olsun!”

gerek < DLT kerek: gerek, lazım. (2020, s. 63), Clauson EDPT gerek “kergek (g-): kergeylemimden, gerekli, lazım, ilk dönemlerde /g/ sesinin düşmesi ile kerek, Osm., Trkm. gerek.” (1972, s. 742), Tietze TETTL gerek: lâzım, < ET. kergek .” (2009, s. 134), Gülensoy KBS gerek: elzem, lüzumlu = ET. (Uyg.) kargäk İKPÖ, 191 ~ Käräk, kargäk EUTS 106 ~ OT. kerek ‘gerek’ DLT < * kerge- ‘yaraşmak’ +k sonuç bildiren ek, [<* kâr- ‘sonuna kadar germek + -ä- eylemden eylem yapım eki + -g sıfat-fiil eki veya pekiştirme İKPÖ, s. 191].” (2007, s. 365).

gerek...gerek... Bağlaç, kelimeleri, kelime öbeklerini, görevdeş ögeleri birleştirme, eşitlik, istenileni seçme vb. anlamlar katarak bağlayan kelime.

g. D185-2.

“Gerek ırsun, gerek gêtsün, dèdi.”

Tietze TETTL gerek...gerek... 1. İster... ister... TS. 1669 < gerekse... gerekse...” (2009, s 134).

gerin- Kolları açarak gövdeyi gergin bir duruma sokmak.

g. -di D273-13

g. -üp D227-10

“Bir koç yerinden kalkdı, geriniüp sündi.”

Tietze TETTL gerin- “gerin-: uzanmak < ger- eyleminin dönüşkenlik hali.” (2009, s. 136), Gülensoy KBS gerin-: gerinmek < ger- (i)n- [< ker-].” (2007, s. 366).

gerü 1. Arka, bir şeyin sonra gelen bölümü, art, alt taraf, ileri karşıtı.

g. D171-12, D216-2, D282-8.

“Çoban bu bağanağı göricek ‘ibret aldı, gerü döndi, şapan taşına tutdı.”

gerü < DLT kerü: geri. (2020, s. 155), Clauson EDPT gerü “kè:rü (g-): Zarf *kè sözcüğünden, arka taraf, geri Uyg. kèrü; Osm. geri; Az. kèri.” (1972, s. 736), Tietze TETTL ger/ geri: mekân zarfı arkaya doğru < ET. kèrü +rü/ri yön gösterme eki.” (2009, s. 138), Gülensoy KBS geri: geri = ET. kerü, kirü EUTS, 107 ~ OT. kirü DLT ~ kèrü < *kerü/*kirü [< *kè:d ‘arka, geri, son [T. Tekin)].” (2007, s. 366).

gèt- Bir yere doğru yönelmek.

g. D261-13, D265-12, D276-2

g. -di D159-6, D192-1, D240-8

g. -dügüm D269-3

g. dügüñ D269-10

g. -e D155-8

g. -eli D240-5

g. -elüm D162-6, D240-2

g. -en D259-4

g. -enden D261-10, D266-13

g. -er D260-4, D262-5, D262-7, D262-8, D262-9, D283-7

g. -erek D174-2, D197-7

g. -erem D283-6

e. -eriken D213-8, D272-8, D273-12

e. -erisevüz D273-7

e. ersin D193-11

e. -eyim D172-7

e. -me D259-12, D262-11

e. -meye D175-8

e. -mişidi D220-13

e. -sün D183-4, D185-8.

“Kān Turalı eydür: Görklüm, kanda gèdersin ? dèdi.”

gèt- < DLT kit-: gitmek. (2020, s. 325), Clauson EDPT gèt- “kèt- (g-): gitmek, uzaklaşmak, Nog. ket-; Kaz. kit-; Az. kèt-; Osm. Trkm. git- .” (1972, s. 701), Tietze TETTL gèt- “ged-/get-/gid- /git-: bir yerden bir yere hareket etmek < ET. kèt- .” (2009, s. 118).

getür- Gelmesini sağlamak.

g. D230-3

g. -di D214-3, D217-1, D219-6, D226-6, D230-7, D271-7

g. -diler D179-12, D180-9, D183-7, D214-5, D217-4, D234-9, D235-10, D274-4, D275-13, D276-7, D276-13, D280-2, D280-3, D280-4, D281-12, D285-3, D285-10

g. -dilerise D214-4

g. -dügüm D165-1

g. -dügüñ D223-4

g. -düş D215-8, D 216-1

g. -ene D261-11

g. -enüş D261-12

g. -eyim D174-12

g. -sünler D263-13

g. -üş DD181-4, D185-6, D246-6, D246-7, D265-8, D276-6, D276-12

g. -üp D183-2, D189-12, D243-11, D263-7, D263-12.

“Bu maħalda demür zencīrile boğayı getürdiler.”

getür- < DLT keltür-: getirmek. (2020, s. 8), Tietze TETTL getür- “getür- /getir-: yaklaştırmak TS. 1673-74 < ET. keltür [kel- eyleminin ettirgenlik hali.]” (2009, s. 139), Gülensoy KBS getür-: getirmek = ET. ketür- < keltür- DLT < kel- tür- .” (2007, s. 367).

gevde Beden, vücut.

g. -si D216-10.

“Aruz Koca dağı enüp depdi, mahmûzı toğındı bu bağanağ yarıldı, içinden bir oğlan çıkdı; gevdesi âdem, depesinde bir gözi var.”

Tietze TETTL gevde “gevde/göğde/gövde: beden; ağacın esas kısmı TS. 1674-75, Meninski 1680 III, 4059.” (2009, s. 139), Räsänen VEWT gevde “*kävda: kzk. keüda; Osm. ğävda; Trkm. gevde, gevre; Çuv.xevde ~Mo. KWB. 229 keber-deg ‘vücut’.” (1969, s. 259), Gülensoy KBS gövde: < *ET. kevde [~ködön] ceset, insan veya ağaç gövdesi; kövtüng EUTS, 118.” (2007, s. 388).

gèy- Örtünüp korunmak için bir şeyi vücuduna geçirmek.

g. -di D256-4, D261-2

g. -diler D283-12

g. -en D286-6

g. -mişidi D178-13

g. mişleridi D178-12

g. -sün D246-6

“Cemi^c yanında olan kızlar al ğeyinmişleridi, gendü şarı ğeymiş idi, yoğarıdan temâşâ ederidi.”

ğeymek < DLT keğmek: giymek. (2020, s. 170), Clauson EDPT ke:đ- (g-): giymek, üzerine elbise geçirmek, key-/kiy//ki-, Nog. kiy-; Az. keyin-; Osm., Trkm. gey- .” (1972, s. 700), Tietze TETTL gèy- “giy/gey: vücuduna geçirmek < ET. keç- .” (2009, s. 141), Gülensoy KBS gèy “giy-: giymek < kiy- < kèy- < key- < ked- (KT. Uyg., DLT) <*kèđ- [<*kè-d-].” (2007, s. 372).

gèydür- Giyme işini yaptırmak.

g. -di D191-10

g. -em D261-12

g. -üp D285-11.

“Kān Turalınuñ atını ebçin tonatdı gëydürdi, gendü dañı ebçin tonandı gëyindi, sünüsün eline aldı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi.”

gëydür- < DLT keçür-: giydirmek. (2020, s. 253), Tietze TETTL geydür- “gëydür-/geydir-: birisinin giyinmesine yardımcı olmak; birisine giyecek şeyler vermek < gey-/giy-.” (2009, s. 142), Gülensoy KBS gëydür- “giydir-: giyme işini yaptırmak = ET. , OT. keçür- (DLT) < keç-ür- .” (2007, s. 372).

geyik Geyiklilerden, erkelerinin başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan.

g. D200-3, D200-4, D237-10, D238-3, D240-9, D255-4, D255-7, D259-7

g. -lerüñüz D280-9 .

“Kaķubanı yërimden turur idüm, yelisi kara kaķılık atuma bineridüm, babamuñ ağ ban evinden çıkarıdum, Arķu Bëli Ala Tağı avlarıdum, ala geyik, şığın geyik kovarıdum...”

Geyik < DLT keyik: yabani hayvan, av hayvanı, herhangi bir hayvanın vahşisi, dağ keçisi. (2020, s. 9), Clauson EDPT geyik “këyik (?g-): genel terim, vahşi dört bacaklı av hayvanı; yabani hayvan, geyik, dağ keçisi, Osm. geyik; Trkm. keyik.” (1972, s. 755), Tietze TETTL geyik “geyik/geyük: maruf av hayvanı TS. 1678 < ET. këyik.” (2009, s. 142).

geyim Zırh.

g. D264-2, D285-10

g. -in D261-1

g. -ini D289-8

g. -lerin D255-8, D255-11

g. -üm D246-6

“Atlarınuñ eyerlerin aldılar, gëyimlerin çıkardılar.”

Tietze TETTL geyim “geyim/giyim: elbise, urba TS 1679-81, at süsü; at zırhı Meninski 1680 III, 4121, krs. Gecim < gey-/giy- + eylemden kılış ve dolayısıyla somut ad yapan -im eki.” (2009, s. 142), Gülensoy KBS geyim: giyim < gey- [< ked-] +- (i)m.” (2007, s. 368).

gëyin- Giyinmek.

g. -di 191-11

g. -miş D193-4

g. -mişidi D178-10.

“Kān Turalı gözün açdı, kaķaķların kaldırdı, gördi, gelin at üzerinde, [ebçin] gëyinmiş, sünüsü elinde.”

Tietze TETTL geyin- “geyin-/giyin: kendi üzerine giymek DS.2016 < gey-/giy- eyleminin dönüşlülük hâli.” (2009, s. 142), Gülensoy KBS geyin- “giyin-: giyinmek < gey- [kêd-] +(i)n-.” (2007, s. 372).

gèyür- Giydirmek.

g. -di 253-4

“Pādişāh, Kazan oğlu Oruzuñ sağ yanına aña yêr gösterdi; cebe cuğa çarğap gèyürdi.”

gèyür- < DLT keğer-: giydirmek. (2020, s. 253), Tietze TETTL giyindir-/giyindir-: giydirmek < geyin- eyleminin ettirgen hâli.” (2009, s. 142).

gez Çatal, kertik, gedik.

g. -D241-1.

“Hemān belüginden gez çıkarup atınun terkilerini tartdı üzdi, kaftanı altından ayağın berk şardı.”

Tietze TETTL gez: kertik (oklarda, ya da nişan almak için tüfekte) DS. 2018, TS 1688-89 < ET. kez.” (2009, s. 143), Clauson EDPT kez (g-): okun çentiği Osm. gez; Hak. Kez.” (1972, s. 756). Özçelik DK I gez: ‘makas, demir kesmeye yarayan makas, kerpeten’ < Fa. gāz ‘sındı ve çatal manasında’ Fa. gāz > Tü. gez (2016, s. 773)

gez- Bir yerde dolaşmak, yürümek.

g. -eridi D180-1

g. -eriken D240-8, D244-3.

“Av avlayup kuş kuşlayup gezeriken buñaldı, sürçdi, meni yere çaldı, sağ uylugum şındı.”

Gez- < kez-: gezmek. (2020, s. 235), Clauson EDPT kez- (g-): gezmek, dolaşmak, yürümek, Osm. Trkm. gez-.” (1972, s. 757), Tietze TETTL gez- :plansız ve maksadsız dolaşmak < ET. kez-.” (2009, s. 143), Gülensoy KBS gez-: gezmek = ET., Uyg., OT. kez- ‘dönmek, dolaşmak’ < kez- .” (2007, s. 369).

gezdür- Birinin gezmesini sağlamak, dolaştırmak.

g. -meye D280-12.

“Azvay! Kurd enügi erkeginde bir köküm var, ağca yañal tümen koyunuñ gezdürmeye.”

Tietze TETTL gezdür-/gezdür-: birisini gezmeye götürmek Meninski 1680 III, 3941 < gez- eyleminin ettirgen hâli.” (2009, s. 143).

gezer ol- 1. (çocuk) yürümeye başlamak.

g. -dı D217-6.

“Béslediler, böyüdi, gezer oldı, oğlancuqlarıyla oynar oldı.”

2. Yaşamak.

g. -e 158-13

g. -en D289-1.

“Kalkubanı yerinden tırı gelen iki qardaş bebegin aldurup zelıl gezen, Dozan oğlu Alp Rüstem maña dërler, dëdi.”

gez- < kez-: gezmek. (2020, s. 235), Clauson EDPT kez- (g-): gezmek, dolaşmak, yürümek, Osm. Trkm. gez-.” (1972, s. 757), Tietze TETTL gez- :plansız ve maksadsız dolaşmak < ET. kez-.” (2009, s. 143), Gülensoy KBS gez-: gezmek = ET., Uyg., OT. kez- ‘dönmek, dolaşmak’ < kez- .” (2007, s. 369).

gezle- Okun gezini kirişe takmak.

g. -di. D199-1.

“İki oşuñ demrenin çıkardı, birin gezledi, birin eline aldı.”

gezle- < DLT kezle-: gezini ayarlamak, düzeltmek. (2020, s. 473), gezle- TS. gezle-: Okun gezini kirişe yerleştirmek. (1993, s. 1690). Gez ‘kertik’ +-le addan eylem yapan ek.

ğızıl-da- Havayı yarararak gürültü çıkarmak, vızıldamak.

g. -yup D188-9.

“Kādir ulu Tañrıya yaqın uçan, mancılığı ağır taşdan ğızıldayup qatı énen, arı gölüñ ördegin şakıyup alan...”

ğızıl-da- < TS. ğıjıl-da-: gıcırdamak. (1993, s. 1692), TS. ğıjla-: Keskin sesler çıkararak saldırmak. (1993, s. 1692), Tietze TETTL ğıjıl-da-: gürlemek; gıcırdamak < ğıj ‘ses taklidi eylemin uzatma ve tekrarlama şekli olan ğıjr’ dan -la- ve -da- ile yapılan eylem.” (2009, s. 147).

gibi Edat, e- benzer.

g. D157-12, D157-13, D159-10, D164-11, D180-5, D180-7, D180-10, D182-1, D190-2, D195-11, D199-8, D213-12, D218-10, D233-13, D251-1, D252-3, D252-4, D281-4.

“Boynuzı elmas cıda gibi Qan Turalınuñ üzerine sürdi.”

gibi < DLT kīp (kīpi): Oğuzlarda gibi, benzer. (2020, s. 396), Clauson EDPT gibi “ki:b (g-): benzer, gibi, edat Az. kimi; Osm. gibi; Kzk. kēbēk/kūk .” (1972, s. 686), Tietze

TETTL gibi: benzer < ET. kib ‘kalıp, örnek’ .” (2009, s. 152), Räsänen VEWT gibi “*käbi(k), *kēbi(k): käbi, Osm., Krm. gibi .” (1969, s. 244).

gir- 1. Dışarıdan içeriye girmek.

g. -di D221-4, D227-12, D229-5, D257-5

g. -diler D270-8, D284-1, D284-8

g. -düm D229-7

g. -düş mi? D229-7

g. -sün D246-8

g. -ür D186-1.

“Kın Turalı fırlar devenün koltuğundan girür, fırlar çıkar.”

2. Saldırmak.

g. -di D171-12, D172-9, D172-10, D197-5

g. -en D196-5

g. -mek D196-5

g. -miş D195-11.

“Böyle değec erenler evreni Kın Turalı yerinden tırdı, kırk yigidin yanına aldı, İç Oğuza girdi kız bulımadı.”

3. Erişmek, ulaşmak.

g. -düş D186-9

g. -em D233-1.

“Kınlu kâfir eline dünin girdüş”

Kıra boğa geldiğinde hurd-ıaş eyledüş.”

4. Karışmak.

g. -di D200-10.

“Kınlu Kıca, Oğuza girdi, gök alağ görklü çemene çadır dikdi.”

5. Çıkmak.

g. -di D286-4, D287-12, D288-11.

“Boz atlu Beyrek at depdi, meydāna girdi.”

gir- < DLT kir-: girmek. (2020, s. 439), Clauson EDPT gir- “kir- (g-): girmek, bazı geniş anlamlara sahiptir. Osm. gir-; Trkm. gir- .” (1972, s. 735-36), Tietze TETTL gir- “gir-: içeri dalmak, bir şeyin içine geçmek < ET. kir- .” (2009, s. 155), Gülensoy KBS gir-: girmek = ET. Uyg., OT. DLT kir- < *ki:r- < kī-r-, J. Hamilton İKPÖ, 194 < *ki ‘iç, arka +-r- addan eylem yapan ek.” (2007, s. 371).

gişi Kadını veya erkeğe verilen genel ad, şahıs, zat, nefer.

g. D194-9, D197-11, D220-10, D221-3, D242-11, D253-12, D264-10, D282-2

g. -dür D156-6, D274-7

g. -nün D194-7, D240-7

g. -ye D223-11.

“Her gişi sözün söyledükde, sen orada turasın öginesin.”

gişi < DLT kişi: insan, kişi, insanlar. (2020, s. 9), Clauson EDPT gişi “kişi: insan, cinsiyet ayrımı olmadan kişi.” (1972, s. 752-3), Gülensoy KBS kişi: insan, kimse, şahıs = ET., OT. kişi ‘adam, insan, kimse; halk; karı, kadın DLT.” (2007, s. 528).

gizle- Saklamak, görünmeyecek, belli olmayacak bir yere veya bir duruma koymak.

g. -di D201-5, DD291-2.

“Anları dahı ecel aldı, yër gizledi, fanī dünya kime kaldı?”

gizle- < DLT kizle-: gizlemek. (2020, s. 473), Clauson EDPT kiz (g-): bu sözcükten kizle-, misk kutusu, dolap; giysi sandığı.” (1972, s. 756), Tietze TETTL gizle- “gizle-: saklamak < ET. kizle-, kiz ‘kutu, bohça, sandık’.” (2009, s. 160), Gülensoy KBS gizle-: saklamak, görünmeyecek, belli olmayacak bir yere veya bir duruma koymak < ET. Uyg., OT. DLT kizlä- < *kizlä- < *kiz.” (2007, s. 372).

gizlü Görünmez, belli olmaz bir durumda olan, edimsel karşıtı, mahfi.

g. D200-7.

“Trağından yakınından gelişdiler, gizlü yağa tütuban yiyleşdiler, tatlu damağ vèrübən sorışdılar.”

Tietze TETTL “gizlü/gizli: bilinmesi istenmeyen ,saklı tutulan < ET. *kizlüg [kiz ‘kutu; bohça; sandık +addan sıfat yapan -lüg eki].” (2009, s.160-161), Gülensoy KBS “gizli: görünmez, belli olmaz olan < giz [< ET. kiz] +li.” (2007, s. 372-3).

göç- Yerleşmek amacıyla mahalle, köy, şehir veya ülke değiştirmek (Bkz. göç eyle-).

g. -di D201-4, D213-8, D214-10, D215-10, D291-2

g. -diler D283-10

g. -mezidi D214-12.

“Zamānla Oğuz gene yaylaya göçdi çoban gene bu bıyara geldi.”

göç- < DLT köç-: göçmek. (2020, s. 234), Clauson EDPT köç (g-): göçme, köçmek ile eşesli Osm., Trkm. köç.” (1972, s. 694), Tietze TETTL göç-: eşyalarla taşınmak, yerleşilen yerden başka yere geçmek TS. 1720-23 < ET. köç- .” (2009, s. 167), Gülensoy KBS göç- göçmek = ET., OT. köç- DLT < köç- .” (2007, s. 374).

göç eyle- Göçmek (bkz. göç-).

g. eyledi D236-10.

“Hışımını kavumını ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye Genceye varup vağan tutdı.”

göçür- Göçmesine sebep olmak.

g. -üj D240-1.

“Ēli günü göçürüj, Toğuz tümen Gürcistāna gēdelüm; Oğuz a ‘āšī oldum, bellü biliñ! dēdi.”

göçür- < DLT köçür-: naklettirmek, göçürmek; nakletmek. (2020, s. 253), Gülensoy KBS göçür-: göçürmek = ET., OT. köçür- DLT < köç- ür- .” (2007, s. 375).

göger- Yeşermek.

g. -di D258-6.

“Kaba ağaçda tal budagun kurımışdı, yaşarup gögerdi āhir.”

göger- < DLT köker-: grileşmek, göğün renginde olmak. (2020, s. 256), Tietze TETTL göger- “göger-/göver-: yeşermek DS 2128-29, 2169, TS 1727 < ET. köker- ‘kök gök renginde + addan eylem yapan -er genişlemesi.” (2009, s. 169), Gülensoy KBS “göger (> göver) : filizlenmek, yeşermek < göver- [< köger- < kö:k + er-] .” (2007, s. 376).

gögerçin Güvercin.

g. D159-6, D159-9, D159-12.

“Çünkü menüm elümden gögercin gibi kuş oldu, uçdı; mere men anı kırmıyam toğana aldurmayınca, dedi.”

Tietze TETTL gögercin “gögercin/güvercin: bilinen kuş ismi Meninski 1680 III, 4086 < göger-/göver- + hayvan ve bilhassa kuş isimlerinde çok rastlanan -cin eki.” (2009, s. 168), Gülensoy KBS “güvercin: güvercin = ET. kögürçgün ~ kögürçkan ~ kögürçgün DLT <* kö: kürçgün [<* kö:k+] T. Tekin, 335.” (2007, s. 399).

gögüs Vücutun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümü, sine.

g. -i D176-13

g. -in D248-10

g. -inden D246-1

g. -inüj D160-2

g. -leri D251-1

g. -ümi D162-13, D164-6, D166-8

g. -ümde D279-8.

“Kızını gelinini ağ gögsümde oynatdum, beglerin kul étdüm.”

gögüs < DLT köküz: göğüs. (2020, s. 157), Clauson EDPT gögüs “köküz (gögöz): Kadın ve erkek için göğüs, Çuv. kākār .” (1972, s. 714), Tietze TETTL “gögüs/göğs/göks/göns: erkek ve kadında gövdenin üst kısmı < ET. kögüz.” (2009, s. 169), Gülensoy KBS “gögüs: göğüs = ET., OT. kögüz ~ kögüs EUTS, 114; DLT; köküz < kökü-z < *kökü-r [< ÖT. *kökü-z ‘çoklul eki < * kökü-r].” (2007, s. 376).

gök İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay sema, asuman, feza.

g. D168-4, D243-10

g. -de D161-7, D168-11

g. -e D177-8, D246-11, D248-10

g. -ile D175-12, D176-9.

“Yügrük atın yügürdüp Kan Turalı gürzin göge atar, énip yere düşmedin karvar, tutar.”

gök < DLT kök: gök, gökyüzü, hava; koyu gri, gök renginde olan her renk. (2020, s. 182), Clauson EDPT gök “kök (g-): gökyüzü; gök rengi, mavi-gri, Osm. gök ~gög; Trkm. gök ~gög, Az. köy.” (1972, s. 708-9), Tietze TETTL “gök: sema gökyüzü; gök mavisi; nebat yeşili < ET. kök.” (2009, s. 169).

gök 1. Yeşil rengi.

g. D200-11.

“Oğlıyla geliniyle Kanlı Koca, Oğuzla girdi, gök alan görklü çemene çadır dikdi.”

2. Gri.

g. D192-1.

“Ebçin[li], kara tonlu, gök demürlü altı yüz kâfir seçdi.”

gök < DLT kök: gök, gökyüzü, hava; koyu gri, gök renginde olan her renk. (2020, s. 182), Clauson EDPT gök “kök (g-): gökyüzü; gök rengi, mavi-gri, Osm. gök ~gög; Trkm. gök ~gög, Az. köy.” (1972, s. 708-9), Tietze TETTL “gök: sema gökyüzü; gök mavisi; nebat yeşili < ET. kök.” (2009, s. 169).

gök üzeri Gökyüzü (Bkz. gök, gökyüzü).

g. -nde D162-12.

“Küfür söz söyledüm, Haq Teâlâya hoş gelmedi, gök üzerinde al kanatlu ‘Azrâyile emr eyledi.”

gök yüzi Gökyüzü (bkz. gök üzeri,gök).

g. -nden D164-5, D166-6.

g. -ne D235-7.

“Gök yüzinden al kanatlu ‘Azrâyil uçup geldi, ağca menüm gögsümi başup kondı, hırladup cānum alur oldı.”

Gökçe Deniz (y. a.) Gökçe Deniz.

g. D255-2.

“Andan Şerügüz ucından Gökçe Denize degin el çapdı, galebe toyum oldı.”

gökçek Güzel, sevimli.

g. D158-4.

“Gözi gökçek kızlaruñ, gelinleruñ cânın çoğ almışam.”

Tietze TETTL “gökçek/göğçek: güzel şirin DS. 2127, TS. 1732-36, Meninski 1680 III, 4086 < Çağ. gökçek.” (2009, s. 170), Gülensoy KBS “gökçek: güzel insan < gök [< kö:k] +çe +k.” (2007, s. 377-76).

göl Oluşması genellikle tektonik, volkanik vb. olaylara bağlı olan, toprakla çevrili, derin ve geniş, tuzlu veya tuzsuz durgun su örtüsü.

g. -üñ D188-9.

“Kadir ulu Tanrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı enen, arı gölüñ ördegin şakıyup alan, kaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, karıncuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar sultāni çal kara kuş; kanadıyla şaksağana gendüzün şakıdur mı?”

göl ~ göl < köl: göl. (2020, s. 493), Clauson EDPT köl (g-): geniş su hacmi, doğal ya da yapay göl, havuz, Az. köl; Osm; göl; Trkm. kö:l.” (1972, s. 715), Räsänen VEWT köl: deniz, Trkm. köl; Çağ. köl; Osm. göl; Kaz. kül > çuv.küle,kül.” (1969, s.288), Doerfer TMEN köl, köl: gölet, daha küçük deniz Tü köl < Ort. Fars. köl.” (1967, s. 645).

gölge Saydam olmayan bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan karanlık.

g. D167-1

g. -üñ D240-3.

“Hatun eydür: Yigidüm, beg yigidüm! Pādişāhlar Tanrınuñ gölgesidür.”

gölge < DLT kölige: koyu gölge. (2020, s. 194), Clauson EDPT “gölge köli-sözcüğünden; gölge, ton; Şor. Köletki; Tuv. xölege; Kır. kölökö/kölöñkö; Kzk. kölökö; Az. kölke; Osm. gölge; Trkm. kölege.” (1972, s. 718), Tietze TETTL “gölge/kölge/körge: ışık görmeyen yer TS. 1734-40 < ET. kölige .” (2009, s. 170), Gülensoy KBS “gölge: gölge = ET.köligä EUTS, 115 ~ OT. kölik ~kölikē ‘koyu gölge’ DLT < kö:- ‘toplamak’ l + ĩg- e .” (2007, s. 378).

gömil- Gömme işi yapılmak veya gömme işine konu olmak.

g. -di 230-10.

“Pes yayını eline aldı, oñıla ol kılıç aşılın zenciri urdı, kılıç yere düşdi, gömildi.”

gömil- < DLT kömün-: gömer gibi görünmek. (2020, s. 278), Clauson EDPT gömil- “köm- (g-): gömmek, ölüyü defnetmek; bir şeyi yere gömmek, Osm., Trkm. göm-;

Ugy. Köm-." (1972, s. 721), Tietze TETTL gömil- "gömül-: bir şeyin içine konmak < göm- eyleminin edilgen hali < ET. köm- ." (2009, s. 172), Gülensoy KBS "gömil-: gömülmek = OT. kömün- DLT < kö- m- ." (2007, s. 381).

gön

Deri.

g.-e D251-8

g. -ler D184-1.

"İbrāhimi tutdurdu, hām göne çulğadu, götürüp oda bostān kıldu."

gön < DLT kön/gön: deri; özellikle de atın derisi. (2020, s. 404), Clauson EDPT kön (g-): tabakalanmış taze deri, Osm. gön; Trkm. gön; Uyg. kön." (1972, s. 725), Tietze TETTL "gön: işlenmemiş deri TS 1746-48 < ET. kön ." (2009, s. 172), Räsänen VEWT kōn: tabakalanmamış deri (at, deve, insan) Trkm. kōn; Kzk. kōn; Osm. gön ~ Mo. Ramstedt KWB. 239 köm 'hayvan derisi'." (1969, s. 290).

Göne (k. a.) Kara Göne.

G. D218-9, D221-12, D249-12, D281-1, D283-9, D286-2, D289-6.

"Kazanuñ kardaşı Kara Göne , Depegöz elinde zebūn oldı."

gönder-

1. Bir yere doğru yola çıkarmak, yollamak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak, irsal etmek.

g. -di D236-13, D243-9

g. -mişidi D272-2

g. -ürleridi D238-4.

"Begile haber gönderdi, eydür: Baş yarağın eyleñ, üzeriñüze yağı gelür, dedi."

2. Görevli olarak göndermek.

g. -di D234-4, D252-9, D270-11

g. -diler D218-2, D219-8.

"Oğlan babasına muştucu gönderdi, Karimum aldum, dedi."

gönder- < DLT köndger-/könger-: düzeltmek; yol göstermek; yola doğrulatmak. (2020, s. 290, 523), Caluson EDPT gönder- "köndger- (g-): düzleştirmek, Kar. Könder- 'yönlendirmek; Osmn, Trkm. gönder- 'göndermek'." (1972, s.730), Tietze TETTL göndür-/gönder-: yola koymak, yollamak, ayrılıp gitmesine müsaade etmek; uğurlamak TS 1751-52, Meninski III 1680, 4095 < ET. köndger- ." (2009, s. 172),

Gülensoy KBS gönder-:gönder-: göndermek = KT., Uyg. köntür-; OT. köndger-
~köndgür- ~köñer- DLT < * köñ-(i)t-er- /* köñd- ger- .” (2007, s. 381).

göñül Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı.

g. D167-6, D175-13, D176-10, D238-13

g. -de D240-4

g. -i D167-3, D240-6, D261-6

g. -inden D287-3

g. -indesin D161-8, D168-11

g. -ine D180-6

g. -üm D185-7, D189-10, D197-13.

“Gözüm döñdi, göñlüm gètdi, öldürerem seni, dedì.”

Göñül < DLT köñül: gönül, kalp; zihin açıklığı ve idrak sür’ati. (2020, s. 49), Clauson EDPT köñül (g-): akıl, zihin, düşünce organizasyonu, Osm., Trkm. göñül; Az. köñül.” (1972, s. 731), Tietze TETTL göñül/gönül: insanın zihni, istek ve duygu gibi iç faaliyetlerinin sahası, kalp < ET. köñül.” (2009, s. 173), Gülensoy KBS “gönül: gönül = ET., Uyg. İKPÖ, 196 köñül, köñl, köngül EUTS 115 ~ OT. köñül DLT < *köñ’ül [< ? kö-n- gü +l].” (2007, s. 382), Sevortyan ESTJA gönül “göñül: göñ- ~ *köñ- (ü)l.” (1980, s. 75).

gör- 1. Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek.

g. D243-13

g. -di D157-5, D173-11, D181-2, D183-10, D191-1, D192-3, D193-4, D195-5, D195-6, D195-10, D195-13, D200-9, D215-2, D225-8, D226-2, D226-12, D229-5, D230-4, D241-5, D248-8, D255-9, D256-9, D263-5, D264-4, D264-13, D267-1, D272-11, D287-11.

g. -di kim D215-12, D247-1, D266-11, D268-1, D285-13

g. -diler D194-6, D216-6, D221-3, D270-5, D272-5, D273-6

g. -dügüm D167-6, D238-13

g. -düm D229-3, D230-2, D239-13

g. -düy mi? D175-7, D229-3, D230-1

g. -elüm D157-8, D161-5, D162-9, D164-12, D167-5, D168-8, D175-9, D181-5, D183-13, D186-5, D188-7, D192-4, D194-8, D196-2, D196-11, D198-2, D199-6, D199-13, D222-12, D224-7, D231-1, D231-11, D238-12, D239-8, D241-7, D241-12, D243-11, D245-5, D247-7, D248-6, D249-3, D249-10, D251-4, D257-8, D258-2, D258-11, D261-7, D267-2, D268-4, D268-8, D269-11, D276-13, D282-9, D283-4, D286-5, D289-11

g. -icek D216-2

g. -medi D157-9

g. -medin D190-5

g. -medüy mi? D181-9

g. -memişleridi D173-9

g. -meyince D260-12

g. -mez ol- D157-6, D157-10

g. -mez misin? D187-10

g. -üben D184-1

g. -üp D218-6

g. -ür D157-5, D157-10

g. -üriken D170-11, D276-3, D285-6.

“Görelüm h̄ānum ne şoylamış, eydür: Beg yigit Öginürise er öginsün, aşlandur.”

2. Karşılaşmak.

g. -dümise D277-1, D277-2, D277-3, D277-4, D277-5, D277-6

g. -sem D168-13, D169-1.

“On biş erden yağı gördümise oyunum dedüm.”

3. Anlamak.

g. -di D228-13, D240-7

g. -di kim D284-10

g. -diler D177-3, D217-4, D242-6, D262-11, D283-13

g. -düm D240-1

g. -üj D246-13.

“Kâfirler gördiler gelenler tâcire benzemez kaçdılar, kalaya girdiler, kapuların yaptılar.”

4. Görüşmek.

g. -ince D177-2, D259-11.

“Ala gözlü oğlunuzu [yine] görünce beg baba, hatun ana esen kalu!”

5. Bulmak.

g. -mek D171-9.

“Kaçlı Koca eydür: Oğul kız görmek senden, mal rızık vèrmek benden, dedi.”

gör- < DLT kör-: bakmak, görmek. (2020, s. 160), Clauson EDPT kör- (g-): görmek, deneyimlemek; bakmak; uymak, Osm., Trkm. gör- .”(1972, s. 736), Tietze TETTL gör-: gözle seçmek < ET. kör- .” (2009, s. 175).

göri- Görülür duruma gelmek, görülür olmak, gözükmek (bkz. görün-).

g. -di D159-13

g. -mez D194-7, D194-12

g. -mez ol- D278-5.

“Sen gelürsin, bir bebegüm görünmez, bağrum yanar.”

görün- < DLT körün-: görünmek. (2020, s. 278), Tietze TETTL görün- /görün-: kendini göstermek gör- eyleminin dönüşlülük hâli.” (2009, s. 177), Gülensoy KBS görün-: görünmek = ET. Uyg. közün- İKPÖ, 198 < kör- [ün varyantı *köz-] + -n- ‘dönüşlülük eki.” (2007, s. 386).

görü- Buluşup konuşmak, konuşup sohbet etmek (bkz. görüş-).

g. -di D246-9

g. -diler D224-4, D270-2.

“Kalkubanı iki kardaş kuca kuca görüşdiler.”

Tietze TETTL görüş-/görüş-: birbirini görmek; selâmlaşmada karşılıklı durup söyleşmek < gör- eyleminin işteşlik hali.”(2009, s. 177), görüş-: görüşmek =ET., OT. körüş- ‘gözle bakmak’ DLT < gör- [< ET. kör-] +-üş- .” (2007, s. 386).

Görkli Güzel (bkz. görklü)

g. D189-3, D239-11, D267-4.

“*Ƙan Ʀuralı, adı görkli Muħammede şalavāt getürdi, deveye bir depme urdı deve bağırdı.*”

görk < DLT körk: güzel, güzellik. (2020, s. 414), Clauson EDPT körk(g-): kör-sözcüğünden, gösterişli; şekilli, güzel Nog. körk; Trkm. görk; Uyg. körk.” (1972, s. 741). Tietze TETTL görk “görk: güzellik TS. 1775-76, Meninski 1680 III, 3923 < ET. körk ‘şekil endam, güzellik.” (2009, s. 177), Gülensoy KBS güzellik, gösteriş = ET. Uyg. körk ~ körg ‘güzellik, görünüş, güzel EUTS, 116 < kör- (ü)k.” (2007, s. 384).

görklü Güzel (bkz. görkli).

g. -D161-6, D168-10, D170-1, D170-4, D172-11, D179-6, D182-10, D185-1, D186-8, D187-7, D192-6, D192-7, D193-8, D194-10, D200-11, D201-11, D213-4, D223-8, D227-1, D235-3, D239-3, D239-13, D243-6, D248-2, D251-6, D253-9, D258-5, D259-2, D264-5, D265-1, D267-8, D271-7, D282-13, D290-11, D291-6

g. -m D193-1, D193-11, D242-12

g. -ñile D239-7

g. -si D175-13

g. -sine D197-1

g. -sinüñ D176-10.

“*Göz kaçuban köñül alan anuñ görklüsi olur.*”

görün- Görülür duruma gelmek, görülür olmak, gözükmek (bkz. görin-).

g. -gil D157-2.

“*Yā ‘Azrāyil! Var daħı ol deli Ƙavatuñ gözine görüngil, beñzini şarartğil! dedi.*”

görüş- Buluşup konuşmak, konuşup sohbet etmek (bkz.görüş-).

g. -diler D270-5.

“*Gördiler kim Ƙucişdılar, görüşdiler; Ƙazılığ atlar binişdiler, Ƙara tonlu Ƙāfire at şaldılar, Ƙılıç yöritdiler.*”

göster- Birini veya bir şeyi işaretle belirtmek.

g. -di D253-3

g. -diler D266-4

g. -gil D156-8

g. -ür D266-8.

“Kazan ölü Oruzuñ sağ yanına ana yer gösterdi; cebe cuğa çarğap geyürdi.”

2. Sergilemek.

g. -eyim D174-12, D182-10

“Bunuñ öjinden sıçrayayım, ne hünerüm varısa ardından göstereyim, dedi.”

göster- < DLT körkit- ~körkit-: göstermek. (2020, s. 339), Clauson EDPT göster-
“körtgür-(g-): göstermek, bu kelimenin farklı biçimler vardır: körgür-/ körgüz-/görset-
[körse- eyleminin ettirgen hali] körgüz-/körset- /köster- [körset- metatez ?], Az. Kördür-
; Osm. göster- /görgüz- .” (1972, s. 740), Tietze TETTL göster-: gördürmek, görmesine
imkân vermek, gözüne sokmak < görset- eyleminin göçüşme varyantı, gör eyleminin
ettirgen hali.” (2009, s. 178), Gülensoy KBS göster-:göstermek = ET. körkit-, körtgür-
körtür- ~OT. körküt- DLT, MA körgüz- 54-6 < göz- ter- [< *kör- güz-].” (2009, s.
386).

göt

Anüs.

g. -i D182-4, D216-6.

“Gördiler kim bir ibret nesne yatur, başı göti belürsüz.”

göt < DLT köt: göt, kış. (2020, s. 140), Clauson EDPT göt “köt: popo, kaba et, Osm.
göt; Kıpç. köt .” (1972, s. 700), Tietze TETTL göt “göt: anüs, büzük; kış < ET. köt.”
(2009, s. 179).

götür- Taşımak, ulaştırmak veya koymak.

g. -diler D178-8

g. -miş D213-9

g. -üp D251-8.

“Kocanuñ oğlanuğı düşmiş, bir aşlan bulup götürmiş, béslemiş.”

2. Kaldırmak.

g. -di D252-2

g. -üp D228-6, D252-5.

“Depegöz boynuzu götürüp yere çaldı, eydür: Oğlan, kurtıldı mı?”

3. Taşımak.

g. -dügüm D165-1

g. -en D231-8, D231-12, D268-11, D269-6.

“*Kar[a]nu dün içre yol azsam umum Allāh, Kaba ʿalem götüren hānumuz Bayındır Han.*”

götür- < DLT kötür-: kaldırmak. (2020, s. 245), Clauson EDPT götür- “kötür- (g-): yukarı kaldırmak, [çeşitli geniş anlamları vardır, tam olarak, tatmin edici etimolojik açıklaması yoktur.] Osm. götür-; Trkm. göter- .” (1972, s. 706), Tietze TETTL götür-: kaldırmak TS 1787-93 < ET. kötür- [M. Erdal’a göre *köt- eyleminin ettirgenlik hali, krş Yak. Kot- ‘havalanmak, zıplamak.].” (2009, s. 179).

göz Görme organı, basar.

g. D175-13, D176-10, DD231-4, D231-5, D233-11, D238-13.

g. -den D231-3, D233-3, D259-10

g. -i D157-5, D158-4, D185-7, D189-10, D197-13, D216-11, D226-12, D227-3, D233-7

g. -ile D231-2

g. -in D192-6, D193-3

g. -inden D226-10

g. -ine D157-2, D157-6, D159-13, D227-2

g. -ini D159-8, D263-8, D272-9

g. -inüñ D195-7

g. -leri D222-11, D247-12, D290-2

g. -lerüm D157-10, D243-13, D289-12

g. -lerümüñ D223-9

g. -li D197-10

g. -lü D186-7, D197-10, D232-7, D238-9, D239-1, D239-4, D239-7, D239-12, D241-10, D242-1, D246-3, D252-13, D259-11, D262-9, D266-12, D280-3

g. -üm DD158-13, D170-11, D231-2, D233-6, D233-7, D233-9, D233-10, D233-12, D257-4, D278-7, D278-8

g. -üme D156-8

g. -üñ D267-8, D270-12.

“*Karanguluca gözlerüm aydını oğul!*”

göz < DLT köz: göz. (2020, s. 26), Clauson EDPT göz “köz: göz, Osm., Trkm. geniş anlamları bulunur, kör eylemi ile çok eski etimolojik bağlantısı vardır < ET. kör.” (1972, s. 756), Tietze TETTL göz: görme organı; görme kabiliyeti < ET. köz.” (2009, s. 181), Gülensoy KBS göz: göz = ET., OT. köz DLT < *kö:-z.” (2007, s. 389).

gözçi Gözlemlenme veya gözetleme işini yapan kimse.

g. - D247-1

“Gözci göledi gördi kim at Begilün üzerinde degül, ammā bir kuş denli oğlandır.”

Tietze TETTL gözci/gözcü: gözetleyici < göz + -ci/-cü.” (2009, s. 183), Gülensoy KBS gözcü: gözetleyen kimse < göz +cü.” (2007, s. 390).

gözçügez Gözceğiz.

g. -i D157-13

“Mere şakalcuğı ağca koca, gözcügezi çöngē koca.”

göz < DLT köz: göz. (2020, s. 26), Clauson EDPT göz “köz: göz, Osm., Trkm. geniş anlamları bulunur, kör eylemi ile çok eski etimolojik bağlantısı vardır < ET. kör.” (1972, s. 756), Tietze TETTL göz: görme organı; görme kabiliyeti < ET. köz.” (2009, s. 181), göz + cügez ‘kçültme eki.

gözel Göze ve kulağa hoş gelen, hayranlık uyandıran, çirkin karşıtı.

g. -ler D177-11.

“Gözeller serveri Şarı tonlı Selcan Hatunı alsam, atam anam evine dönsem.”

Tietze TETTL güzel/güzel: sıfat, yakışıklı; iyi; güzel bir kız veya kadın DS. 2178 Meninski 1680 III, 4073 < göz ?.” (2009, s. 184), Gülensoy KBS güzel “güzel: güzel < göz +el < *köz.” (2007, s. 401), Räsänen VEWT güzel “Kzk. közöl: doğru, yetkin, Osm. güzäl, gözäl ‘güzel’ < ? göz.” (1969, s. 295).

gözet- Korumak, bakmak, özen göstermek, himaye etmek.

g. -üp D185-2.

“Adı görklü Muhammede şalavāt getürdi, aşlanuñ alın gözedüp bir yumruğ eyle urdı kim yumruğ çeşesine tokındı uvatdı.”

Gözet- < DLT közet-: beklemek, gözetmek, korumak. (2020, s. 333), Clauson EDPT köze:d- (g-): köz- sözcüğünden, korumak, izlemek, Tel. küzet- , közet-, ködez-; Osm. gözet- .” (1972, s. 758), Tietze TETTL gözet-: gözetlemek, bakmak TS. 1818-19 < ET.

közed- ." (2009, s. 185), Gülensoy KBS gözet-: gözetmek = ET., OT. közet-, küzet-EUTS, 125; DLT < *küzä- 'göz kulak olmak, beklemek, kollamak + d- ." (2007, s. 390).

gözle- 1. Dikkatle bakmak, gözlemlemek.

g. -di D195-4, D247-1

g. -diler D272-6.

"Atına mahmûz urdı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi."

2. Beklemek.

g. -di D191-12.

"Kân Turalınuñ atını ebçin to[na]tdı gëydürdi, gendü dañı ebçin tonandı geyindi, süñüsin eline aldı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi."

gözle- < DLT közle-: göze vurmak. (2020, s. 473), Clauson EDPT gözle- "közle-(g-): köz sözcüğünden, bazı ses değişikliği ve geniş anlamlara sahip, Osm., Trkm. közle- ." (1972, s. 760), Tietze TETTL gözle-: bakmak, gözlemek, tarassut etmek TS. 1826-28 < ET. közle-." (2009, s. 186).

gür (< Fars.) Mezar.

g. -um D167-10.

"Yaylar olsam menüm gürum olsun!"

Tietze TETTL gür: mezar < Fa. gür." (2009, s. 194).

güç Direnç, kuvvet.

g. -i 251-3

g. -ine D165-6

g. -li D155-6, D233-8

g. -lü D177-10, D243-13.

"Anuñçunki menden deli, menden güçli er var mı ki çıka menümle şavaşa ? dèridi."

güç < DLT kũç ~ küç: güç, kuvvet. (2020, s. 238), Clauson EDPT güç "küç(g-): güç 'fiziksel ya da soyut anlamda bazı geniş anlamları vardır, Osm.güç; Az. küç; Trkm. güyç." (1972, s. 693), Tietze TETTL "güç/güc: Kuvvet < ET. küç." (2009, s. 198), Gülensoy "güç: Yardım destek; kuvvet < ET., OT. kũç ." (2007, s.393).

gül- İnsan, hoşuna veya tuhafına giden olaylar, durumlar karşısında, genellikle sesli bir biçimde duygusunu açığa vurmak.

g. -di 159-7, D226-3, D274-1

g. -ersin D274-2

“Deli Dumrul elin eline çaldı, kaş kaş güldi, eydür: Yigitlerüm! ‘Azrāyilūñ gözini eyle korhutdum ki gēñ kapuyı kodı, tar bacadan kaçdı.”

gül- < DLT kül-: gülmek. (2020, s. 248), Clauson EDPT gül- “kül-(g-): kahkaha atmak; bir şeye gülmek; gülümsemek, Az. kül-; Osm., Trkm. gül-.” (1972, s. 715), Tietze TETTL “gül-:gülümsemek, kahkaha atmak < ET. kül-.” (2009, s. 201).

güman (Fars.) Şüphe.

g. -D160-4, D165-11.

“Baya yırlardı, şimdi hırlamağa başladı, eydür: Mere ‘Azrāyil, amān! Tañrınuy birliğine yoğdur gümān!”

Tietze TETTL “gümān /gümen: emin olmayan veya yanlış fikir, tereddüt, kuşku < Fa.” (2009, s. 205).

gümbür gümbür Büyük bir gürültü ile, yansıma ses (bkz. güpür güpür).

g. D271-1.

“Gümbür gümbür davullar çalındı.”

gümüş Bu elementten yapılmış.

g. D163-13

g. -280-5.

“Kelīsasını yıkdum, mescid yapdum; altını gümüşi yağmalatdum!”

gümüş < Kümüş: gümüş para. (2020, s. 86), Clauson EDPT gümüş “kümüş (g-): gümüş, Osm. gümüş; Trkm. kümüş; Kumyk. Gümüş.” (1972, s. 723-24), Tietze TETTL gümüş “gümüş/gümüş: bilinen kıymetli metal Meninski 1680 III, 4020 < ET. kümüş.” (2009, s. 206).

gün 1. İçinde bulunulan zaman.

g. D170-10, 177-6, D190-8, D213-7, D214-10, D231-11, D237-4, D237-5, D242-7, D254-4, D255-1, D256-7, D263-3, D263-8, D269-5, D271-2, D271-12, D273-1, D274-6, D282-2, D290-12

g. -dür D242-3

g. -e D190-4, D279-6

g. -i D184-6, D188-13, D231-8, D231-13, D268-11, D269-7

g. -ümi D246-5.

“Kırış günü öñdin depen alpumuz Salur Kazan .”

2. Güneş.

g. -e D225-9.

“Depegöz olduğı Şalaşana kayasına geldi, gördi, Depegöz güne karşı arşasın vėrmis̄ yalışuz.”

3. Her gün.

g. -de D217-5, D219-11, D219-13, D220-6, D222-5.

“Günde iki ādem, bėş yüz koyun istedi.”

gün < DLT kün ~ kün: gün; güneş. (2020, s. 33, 127), Clauson EDPT gün “kün(g-): güneş; gün, Osm., Trkm. gün.” (1972, s. 725), Tietze TETTL gün “gün: güneş; gecenin aksi, gündüz; gündüz ile gece TS. 1861-65 < ET. kün .” (2009, s. 207), Gülensoy KBS gün: gün < ET., OT. kün DLT; Uyg. küün < kün ‘gün, güneş’.” (2007, s. 395).

günah (< Fars) Dinî bakımdan suç sayılan iş veya davranış, vebal.

g. uñızı D271-11

g. -uñuzı D170-4, D235-2, D253-9, D291-6.

“Günāhuñuzı adı görklü Muřammede bağışlasun! Ėanum hey!”

Tietze TETTL günah/güneh: dinin yasak saydığı fiil < Fa. gunāh.” (2009, s. 208).

gündüz Günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü.

g. D192-2.

“Gece gündüz yortular, negānden yėtdiler.”

Clauson EDPT gündüz “küntüz (g-): gündüz, tün ‘gecenin’zıttı, Osm. gündüz; Trkm. gündüz < kün +tüz.” (1972, s. 729), Tietze TETTL “gündüz: günün güneş gören zamanı, gecenin aksi < ET. күntüz.” (2009, s. 210), Gülensoy KBS “gündüz: günün sabahtan akşama kadar olan bölümü < ET., OT. kün +tüz.” (2007, s. 396).

günlük Gölgelik (bkz. şayvan).

g. -i D271-5

g. -in D200-13, D221-3.

“Kalın Oğuz beglerin ağırladı, altunluca günlüğün diküp Kan Turalı gerdegine girüp murādına maqşūdına erişdi.”

Günlük < DLT künlük: günlük. (2020, s. 210), Clauson EDPT günlük “künlük (g-): kün sözcüğünden, günlük, şemsiye, güneşi engelleyen güneş şemsiyesi < künlüg.” (1972, s. 732), Tietze TETTL günlük “günlük: gelin alayında gelin üzerine örtülen uzun örtü; sayvan, gölgelik DS. 2230, TS 1872-73 < ET. gün +lük ‘güneşten koruyan’.” (2009, s. 213).

güpür güpür Büyük bir gürültü ile, yansıma ses (bkz. gümbür gümbür).

g. -D285-12.

“Bu maħalda Oğuz erenleri alay alay geldi, güpür güpür tavullar naķaralar çalındı.”

Tietze TETTL güpür güpür: tekrarlanan kaba bir gürültüyü anlatır < ses taklidi sözcüklerden. (2009, s. 214).

gürbüz Sağlam, güçlü ve iyi gelişmiş.

g. -170-7.

“Oğuz zamānında Kañlı Koca dērleridi bir gürbüz er varıdı.”

Eren TDES gürbüz: sağlam güçlü ve iyi gelişmiş < Far. gurbuz ‘güçlü, yenilmez’. (1999, s. 167), Tietze TETTL gürbüz: sağlam, kuvvetli, kudretli, sözü geçen TS 1880 < Çağ. gürbüz. (2009, s. 214), Gülensoy KBS gürbüz: sağlam, güçlü, iri < gür [< ET. kür] + bü-z. (2007, s. 397), Sevortyan ESTJA gürbüz Tür., Osm. gürbüz ‘sağlıklı, güçlü; sakalsız genç adam. (1980, 107).

Gürcistan (y. a.) Gürcistan.

G. 236-11

G. -a D240-1

G. -uñ D235-9.

“Tokuz tümen Gürcistānuñ ĥarācı geldi: bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler.”

güreş- İki kişi türlü oyunlarla birbirinin sırtını yere getirmeye çalışmak.

g. -diler D270-4

g. -sem D177-10.

“Karşu yakadan kāfirler a bakışurlar, eydürler: Güreşdiler ola mı ,bolayki bizüm-ki yēñe, dēdiler.”

güreş- < DLT küreş-: güreşmek; savaşmak. (2020, s. 207), güreş-/güleş-: güreş tutmak < Çağ. kürüş. (2009, s. 215), Räsänen VEWT kürüş ‘kavga, güreş, Osm. gürüş < ?Osm. kürüş kırmak, parçalamak < kür ‘cesur’ . (1969, s. 310), Clauson EDPT küri-sözcüğünün işteşlik durumu, ‘birlikte küremek,’ Osm. güreş-; Trkm. göreş- *küre- (g-) sözcüğünün işteşi gibi görünüyor. (1972, s. 748), Gülensoy KBS güreş-: güreşmek = ET., OT. küreş- ~ körüş- DLT < gür ‘yansıma’ (2007, s. 398).

gürz (<Fars.) Silah olarak kullanılan ağır topuz.

g. D284-5, D284-7

g. -ile D250-10

g. -e 250-8

g. -ini D250-7, S287-6

g. -in D177-8

g. -lerin D284-6.

“Hay atamun altun kadehinden şerāb içen, meni seven atdan ėnsün, bunun kapısına birer gürz uralum dedi.”

Tietze TETTL gürz: eski silahlardan ağır topuz < Fa. gurz. (2009, s. 217).

güt- Hayvan veya hayvan sürüsünü önüne katıp otlatarak sürmek.

g. -ende D269-1, D269-2, D269-9, D269-10

g. -erler D263-5.

“Kazakuçum güdende ilkıçım mısın?”

Ağayılum güdende çobanum mısın?”

kü:ğ :(g-): beklemek, birisini, bir şeyi(koyun sürüsü) beklemek, düzensiz biçimi küy-, Kır. küt-; Kzk. küt-; Özbk. kut-; Osm. güt-; Az. küd-.” (1972, s. 701), Tietze TETTL “güd-/güt-:arksından yürümek (bir koyun sürüsünün arkasında), hayvanları önüne katıp sürmek; otlatmak < ET. küd- ‘beklemek’ krş. küy-. (2009, s. 199).

güvenç Güvenme duygusu, itimat.

g. -ümle D223-4.

“Güvencümle getürdüğün gelincüğün o zālim senden ayırdı, ula kardaş!”

Clauson EDPT güvenç “küvenç (g-): küvenmek sözcüğünden, övünç, Osm. güvenç; Kıpç. küvenç; Çağ. güvenç. (1972, s. 689-690), Tietze TETTL güvenc/güvenç: sevinç; arzı emel TS. 1884 < ET. küvenç güven- + -c/ç eylemden ad yapan ek. (2009, s. 217),

Gülensoy KBS güvenç: güvenme duygusu, itimat < güven [< ET. köwön] +ç = ET. kövenç ‘büyüklenme, gurur EUTS, 118. (2007, s. 399).

3.9 H , H , H

haber (< Ar.) Bir olay, bir olgu üzerine edinilen bilgi, salık.

h. D173-13, D174-3, D178-2, D186-12, D186-13, D188-3, D190-13, D194-8, D194-12, D213-11, D234-5, D241-11, D243-4, D243-9, D244-5, D244-6, D247-2, D256-1, D256-2, D261-11, D261-12, D273-4, D283-7, D284-11

h. -dür D259-4, DD259-12

h. -i D243-3, D266-7

h. -ler D175-7

“Ağ boz atlar binüben yörişdiler, kalın Oğuz ellerine haber geldi.”

Tietze TETTL habar/haber: malumat, bilgi < Ar. habar. (2009, s. 220).

haberleş- Bir durumu karşılıklı olarak iletmek, karşılıklı olarak haber alıp vermek, iletişmek, muhabere etmek.

h. -eyim D161-4.

“Sen aradan çıkıgıl, men Allāh Te‘ālayıla haberleşeyim, dedi.”

Tietze TETTL birbirine haber vermek < habar/haber + -leş- genişlemesi. (2009, s. 222)

habs (< Ar.) Bir yere kapatıp salıvermeme.

h. sal- D281-12.

“Getürdiler, toğuz tamına habse şaldılar.”

Tietze TETTL habs/hapis: bir yere kapatma, tevkif etme z Ar. habs. (2009, s. 223).

hâk **1.** (< Ar.) Adalet.

h. -ı D259-1, D282-12

h. -ıyçün D156-7, D267-11

“*Yā Qādir Allāh! Birligün, varlıgün haqqıyçün ‘Azrāyili menüm gözüme göstergil; şavaşayım çekişeyim, dürişeyim, yaḥşı yigidiün cānın almaya! dēdi.*”

2. Tanrı.

D156-11, D162-11, D169-3, D177-10, D180-6, D190-10, D193-6, D251-13

“*Hak Te° ālaya Dumruluy sözi hoş gelmedi.*”

Tietze TETTL hakk/hak: adaletin doğru gördüğü durum; iki davalı arasından birine tanınan üstünlük < Ar. ḥaqq. (2009, s. 233).

ḥal Durum, vaziyet.

ḥ. D198-1

ḥ. -uy D239-8, D242-12, D274-9

“*Nedür ḥaluy? dēdi.*”

Tietze TETTL hal (l palatal ya da velar): vaziyet, durum; şimdili zaman < Ar. ḥāl. (2009, s. 236).

ḥalıca Halı.

ḥ. -sı D235-7.

“*Ala şayvan gök yüzine esenmişidi, biñ yêrde ipek ḥalıcası döşenmişidi.*”

Tietze TETTL ḥalıça/halça/haliçe/kaliçe: küçük halı, seccade DS. 2260, TS. 2185 < kürd. ḥaliçe < Fa. kālīça [kālī + -ça kçültme eki.]. (2009, s. 239).

ḥalvet İssız yerde yalnız kalma.

ḥ.-ce D272-4.

“*Mere , şabāḥ şāhinleri al, ḥalvetce ava binelüm, dēdi.*”

Tietze TETTL ḥalvetçe: oldukça gözden uzak, oldukça saklı < ḥalvet [< Ar. ḥalwa] + -ce eki (2009, s. 243).

ḥām (< Fars.) İşlenmemiş, olgunlaşmamış olan.

ḥ. D251-8.

“*İbrāhimi tutdurduñ, ḥām göne çulğaduñ, götürüp oda atdurduñ, odı bostān kılduñ.*”

Tietze TETTL ḥām: olgunlaşmamış (meyve); kaba görgüsüz, patavatsız < Fa. ḥām (2009, s. 243).

hamayil (< Ar.) Omuzdan çapraz olarak bele inen bağ.

h. D225-5.

“Bêlûginden bir tutam oğ çıkardı, bêline şokdı, kılıcın hamâyil kuşandı, yayın karusına bırakdı, eteklerin kıvırdı.”

Tietze TETTL hamail/ hamaylı/hammaliye/hamaliye: kola bağlanan muska; nişan < Fa.

hamā'il < Ar. hamā'il (2009, s. 244).

hamle Atılmak, saldırmak.

h. D159-5.

“Kara polad uz kılıcın şıyırdı, eline aldı, °Azrâyili çalmağa hamle kıldı.”

Tietze TETTL hamle/hamla: ileri atılma, saldırış TS 1897 < Ar. hamla (2009, s. 247).

hân Doğu ülkelerinde yerli beyler için verilen unvan, bey.

h. D155-9, D216-5, D216-13, D231-13, D235-5, D235-10, D236-4, D236-13, D237-3, D238-5, D269-6, D272-2, D282-3, D282-4, D282-10, D286-10

h. -a D238-8, D253-1

h. -dan D237-1

h. -uñ D213-11, D237-3, D238-8, D239-4, D244-13, D249-11, D253-2, D254-1

h. -um D155-1, D156-2, D157-8, D161-5, D162-9, D164-12, D167-5, D169-12, D170-4, D170-6, D175-9, D178-2, D181-5, D183-13, D186-5, D187-5, D188-7, D191-12, D192-5, D196-2, D196-11, D198-2, D199-7, D199-13, D201-11, D213-5, D213-6, D213-7, D213-11, D213-13, D216-12, D220-12, D221-7, D222-10, D222-12, D224-7, D231-11, D235-3, D235-12, D236-2, D238-5, D238-12, D239-5, D239-9, D240-5, D241-7, D241-12, D243-13, D245-5, D249-10, D251-8, D253-7, D253-10, D254-4, D256-6, D257-8, D258-2, D261-7, D264-3, D267-2, D268-4, D268-8, D269-11, D271-12, D272-1, D272-9, D272-12, D276-13, D282-1, D282-9, D286-5, D289-11, D291-7

h. umuz D231-13, D269-6

h. -umuzuñ D239-13

h. -uñuz D231-8, D268-11

“Pes Begil geldi, pês- keş çekdi, Bayındır Hânıñ elin öpdı.”

Tietze TETTL han/ghan: padişah unvanı < Fa. hān ‘hükümdar; bey < ET. ḥağan ‘en yüksek hükümdar unvanı.’ (2009, s. 248), Gülensoy KBS han: Osmanlı padişahlarının adlarının sonuna getirilen unvan *Tü. ~ Moğ. kağan [> ka’an > kaan > kân > han] Tü. >Fars., Ar. h,ān FATK, 147; Ar. çokluk: hānāt. (2007, s. 402-403), Doerfer TMEN ḥān: kral, hükümdar, qā’ān ‘imparator’ ~ kan ~ hakan ← qa’an < Mo. qağan ← ETü. OTü. Xagan. (1967, s. 141).

ḥançer (< Ar.) Ucu eğri ve sivri, kamaya benzer, silah olarak kullanılan bir bıçak türü.

ḥ. -i D226-8

ḥ. -ile D228-12.

“Depegöz, Basatıñ üzerine [kuyuldı], ḥançerile çaldı, [kesdüremedi].”

Tietze TETTL hancer/hançer: ucu eğri ve sivri bıçak < Ar. ḥançer (2009, s. 249).

ḥarab (< Ar.) Bayındırlığı kalmamış, yıkılacak duruma gelmiş, yıkkın, viran.

ḥ. -ur D245-3.

“Elbetde ve elbetde Kazan Beg maña yetişsün, dèdi, değil. Gelmez olsañ memleket bozulup ḥarāb olur...”

Tietze TETTL harab/harap: yıkılmış, yıkık; abadanlığı kalmamış, ıssızlaşmış (memleket) < Ar. ḥarāb (2009, s. 254).

ḥarac (< Ar.) Bir yerden, bir kimseden zorbalıkla alınan vergi.

ḥ. -a D285-5

ḥ. -ı D235-9.

“Toğuz tümen Gürcistānuñ ḥarācı geldi: bir at, bit kılıç, bir çomak getürdiler.”

Tietze TETTL harac/haraç: bir çeşit vergi; zorla alınan para, Müslüman olmayanlardan alınan bir para < Ar. ḥarāc (2009, s. 254).

ḥarāmi (< Ar.) Hırsız, haydut, eşkiya.

ḥ. -dı D218-2.

“Depegöz, Oğuzdan çıkdı, bir yüce tağa vardı, yol kesdi, ādem aldı, böyük ḥarāmī oldı.”

Tietze TETTL harami: yol kesen hırsız < Ar. ḥarāmī (2009, s. 255).

ḥarāmzāde Gayrimeşru ilişkiden doğan, piç.

ḥ. D247-8.

“Oğlan oğlan, ay oğlan!”

Harām-zāde oğlan!”

Tietze TETTL haramzade: piç; hırsız [haram < Ar. + -zāde < Fars.] (2009, s. 255).

harc- Kullanmak, tüketmek.

h. -yur D167-11.

“Altun akçağ harcayur olsam menüm kefenüm olsun!”

Tietze TETTL harc/harç: harçetme, masraf < Ar. harc (2009, s. 257), Tietze TETTL harca-: sarf etmek; bitinceye kadar kullanmak, tüketmek; lüzümsüz şeylere sarf etmek, boşuna feda etmek < harc I + addan eylem yapan -a- genişlemesi (2009, s. 258).

harçlık Ufak tefek gereksinimler için harcanacak para.

H. D164-1, D237-4.

“Altun, gümüş, pul gerekise aña harçlık olsun!”

Tietze TETTL harçlık/harçlık: günlük ihtiyaçları karşılayacak para; yolcunun yanında taşıdığı küçük miktarda para < harc [<Ar. harc] + -lık addan ad yapan yapım eki (2009, s. 258).

hâşıl (< Ar.) Ortaya çıkan, gerçekleşen.

h. -dı D193-6.

“Hağ Tea^ala dergâhında hâşıl oldu, deyüp arı şudan abdest aldı, ağ alnını yere kodı, iki rek^at namâz kıldı.”

Tietze TETTL hasıl: verim, mahsul, hasılât; hâşıl ol- ‘netice olarak çıkmak, elde edilmek’ < Ar. hâşıl (2009, s. 266).

hasret (<Ar.) Özlem.

h. -üm D166-2

h. -üñ D166-3.

“Deli Dumrul eydür: Hasretüm vardur, bulışayım, dedi.”

Tietze TETTL hasret: özleme, acı duyma, yanma, yeis, ümitsizlik < Ar. hasra (2009, s. 267).

hâşud (< Ar.) Kıskanç.

h. 185-13.

“Hâşud kâfirler bağlamadılar, yuların şıyrup şalı vërdiler.”

Tietze TETTL hasud: kıskanmaâdetinde olan < Ar. hâşud (2009, s. 269).

hañır Gönül, kalp.

h. -ı D236-1

h. -ları D235-13.

“Yigide yeñile vèürüdük, hâırları hoş olurıdı.”

Tietze TETTL hatır: zihin, haleti ruhiye; düşünce, arzu < Ar. hâtır (2009, s. 272).

hatun 1. Bey eşi, zevce.

h. 177-2, D181-11, D184-7, D187-9, D187-11, D189-1, D191-3, D193-10, D194-2, D195-6, D196-10, D197-6, D197-8, D198-1, D199-13, D221-3, D223-10, D223-12, D240-2, D240-7, D259-11, D274-8

h. -ı D242-9

h. -ıdur D197-4

h. -ına D238-11

h. -uñ D168-7

“Hatun burada şoylamış, görelüm hānum ne soylamış, eydür: Altun tahtum iyesi, begüm yigit!”

2. Kadın.

h. D221-3, D223-10, D223-12.

“Ol hatun gişiye bir esır vèrdi, var oğluñı kırtar, dedi.”

hatun < DLT kātun: hatun, Afrasiyab’ın soyundan gelen bütün kadınların unvanı. (2020, s. 71), Clauson EDPT hatun: xatun: kadın < xıvat’yn (xıvatén) Sog. ‘lord’un eşi, hükümdarın eşi.’ (1972, s. 602-603), Tietze TETTL hatun “hatun: kadın Meninski 1680 II, 3577 < Fa. hatun.” (2009, s. 274), Gülensoy KBS “hatun: kadın; hanım; eş < ET. katun [>Fars., Ar. xātūn > Tü. hatun, OT. katun ‘kadın, hatun, Afrasiyab kızlarından olanların adı DLT < *ka ‘akrabalık bildiren sözcük + tun.’ (2007, s. 405).

havlı (< Yun.) Avlu, yapıyı çevreleyen duvarın içindeki alan.

h. -ya D255-5.

“Uçardan kız tavuk, yörirden geyik tavşan bu havlıya toldurup Oğuz yigitlerine bunu dām etmişidi.”

Tietze TETTL evlerin ortasında üstü açık alan < Yun. avli. 2002, s. 230).

hāy Ünlem seslenme, ey.

h. D174-13, D176-1, D266-7, D284-4.

“Kāfirler eydür: Hāy ne uyumak! Qoltuğı altından bakar.”

Tietze TETTL ha/hay: nida, kuvvetlendirici, bazen tehdit edici özellikle, gerçekten, ne zannettin TS. 1903-5).

hayf (< Ar.) Acınma, üzülmeye.

h. ol- D180-7.

‘Bunun gibi yigit hayf ola ki cānvarlar elinde helāk ola, dedi.’

Tietze TETTL hatf/hayıf: nida yazık < Ar. hayf. (2009, s. 281).

hayır (< Ar.) İyi, hayırlı, yararlı.

h. D261-11.

“Gelenden gēdenden haber şoram! Hayır haber getürene at, ton vërem, kaftanlar gēydürem!”

Tietze TETTL : sıfat olarak hayırlı, uğurlu < Ar. hayr (2009, s. 283).

haykır- 1. Telaş, şikayet vb. sebeplerle yüksek sesle bağırarak.

h. -dı D227-3

“Şöyle naʿra urdı haykırdı kim tağ ve taş yangulandı.”

2. Hayvan Kükremek.

h. -dı D183-7.

“Aşlan haykırdı meydānda ne kadar at varısa kan kaşandı.”

Tietze TETTL haykır-/hayır-: bağırarak Meninski 1680 III 5432 < ha/hay +ses taklidi eylemlerde kullanılan -kır genişlemesi, b. Bağır- (2009, s. 282). Gülensoy KBS haykır: bağırarak, haykırmak < alakır- bağırarak, haykırmak (< *ayakır- >aykır-) EDPT < *āy ‘yansıma + kır- [-l/-l- > -y/-y- değişmesi olmuştur.] (2007, s. 407).

hayvan (< Ar.) Duygu ve hareket yeteneği olan, içgüdüleriyle hareket eden canlı yaratık.

h. -ıla D214-6.

“Oğlanum, sen insānsın, hayvānıla muşāhib olmağul!”

Tietze TETTL hayevan/hayvan: hayvan; canlı mahlûk; binit < Ar. hayawān (2009, s. 281).

hazır (< Ar.) Hazır, Belli bir işe yarayacak, kullanılacak bir duruma getirilmiş.

h. -ıdı D243-8

h. -idi D192-3.

“Kız hazır idi. Bakdı gördi ulğar yētdi.”

Tietze TETTL hazır: bir yerde mevcut < Ar. ḥādir (2009, s. 286).

hazine (< Ar.) Altın, gümüş, mücevher vb. değerli eşya yığını, büyük servet.

h. -m D229-4.

“Eydür: Gördüm, Depegöz eydür: Menüm hazinem var, ol kocalar almsunlar, var mührele di, Basatkünbed içine girdi...”

Tietze TETTL hazine/hazna: hazine odası; hazinede saklanan kıymetliler; devletin para mevcudu Meninski 1680 II, 1984 < Ar. ḥazīna (2009, s. 284).

heç (< Fars.) **1.** Hiç, hiçbir.

h. D231-5, D233-11

“Eyle kim men çekerem göz buşını, heç yigide vèrmesün Kādir Tanrı göz buşını! dèdi.”

2. Asla, kesin olarak.

h. D254-2.

“Begler begi olan Kazan dīvānında buña heç kapu baca yoğıdı.”

Tietze TETTL hiç/hic/heç: var olmama hali; hiçbir < Fa. hīç (2009, s. 313).

helâk (< Ar.) Ölme, öldürme, yok etme, yok olma.

h. eyledi ‘öldürmek’ D217-4

h. etti ‘öldürmek’ D218-7

“Depegöz görüp kaçıdı, bir ağacı yerinden çopardı, atup elli altmış ādem helâk eyledi.”

Tietze TETTL helâk: bozuluş < Ar. halāk, helāk et- ‘mahvetmek’ (2009, s. 289).

helâk ol- 1. Yok olmak, ölmek.

h. -a D180-8

h. -acağum D228-1

h. -dı D218-12, D218-13

h. -mışlarıdı D173-10

“Dozan oğlu Alp Rüstem şehīd oldu, Uşun Koca oğlu gibi pehlevān, elinde şehīd oldu; ayruç cāndan ögey qarındaşı Depegöz elinde helâk oldu.”

2. Mahvolmak, imha etmek.

h. -dı D227-3.

“... Depegözün gözine eyle basdı kim Depegözün gözi helāk oldı.”

Tietze TETTL helāk: bozuluş < Ar. halāk, helāk et- ‘mahvetmek’ (2009, s. 289).

helâl (< Ar.) Nikahlı eş.

h. D166-6

h. -ine D242-11

h. -üm D166-3.

“Eydür: Yad kıızı helâlüm var.”

Tietze TETTL helâl/halal: dince yasak olmayan, haram olmayan; doğru sayılan bir yol ile el geçirilmiş mal < Ar. hâlal (2009, s. 289).

helâllaş- Hakkını birbirine bağışlamak.

h. D225-7

“Babasınun, anasınun elini öpdi, helâllaşdı, hoş kalun! dedi.”

Tietze TETTL helâllaş-: hakkını birbirine bağışlamak < Ar. hâlâl + addan eylem yapan -laş genişlemesi (2009, s. 289).

hele (< Fars.) Sonunda, hasılı.

h. D274-4.

“Hele Kazanı getürdiler, Tomanın kal'asında bir kuyuya bıraktılar.”

Tietze TETTL hele: (emir cümlesinde) nihayet; madem TS. 1908-09 < Fa. hala ‘but, still, yet; at length, however F. Steingass 1930 s. 1506.

hem (< Fars.) Bağlaç, açıklayıcı nitelikte olan ikinci cümleyi birinciye bağlayan söz.

h. D186-2, D220-2, D220-6, D223-12, D234-11, D274-10, D274-12, D275-7, D276-1, D285-4.

“Dede Korqud böyle degec Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maña iki âdem vèrün, yemegüm pişüsün, men yeyeyim, dedi.”

Tietze TETTL hem: (enklitik rabitlerden) ve de, dahi < Fa. ham (2009, s. 291).

hemân (< Fars.) Çabucak, derhâl.

h. D237-11, D241-1, D273-5, D286-3.

“Hemân burada Kazan at [depdi] meydāna sürdi, karım diledi.”

Tietze TETTL heman/hemen: o anda, ancak < Fa. hamân (2009, s. 291).

hemān-dem Derhal o anında.

h. D229-10.

“*Dēdi hemān-dem kūnbed yarıldı, yedi yērden kapu açıldı, birinden taşra geldi.*”

Tietze TETTL hemandem: aynı anda, derhal < Fa. hamān dam [hamān aynı ve dam an] (2009, s. 292).

hep (< Fars.) **1.** Bütün, tüm, tamamen.

h. D218-4, D273-13

h. -ümüz D265-7

“*Gēderiken ‘araba kıcırdsından Kazan oyandı gerindi, bu elindeki urganları hep kırdı, ‘arabanın üzerine oturdu, elin eline, kaç kaç güldü.*”

2. Her zaman, sürekli olarak.

h. -275-2.

“*Kazan eydür: Ölülerünüzde andan yorğa yokdur, hep aña binerem, dēdi.*”

Tietze TETTL heb/hep: daima, her zaman; tekrar tekrar, durmadan; 2. Herkes bir arada, hep beraber < Fa. ham (2009,s. 287).

her (< Fars.) Önüne geldiği ismin benzerlerini ‘teker teker hepsi, birer birer hepsi, birer birer tamamı’ anlamıyla kapsayacak biçimde genelleştiren söz.

h. D173-1, D175-1, D197-11, D227-8, D235-13, D242-6.

“*Her yıl altun akça gelüridi.*”

Tietze TETTL her: (bir isimden veya isim grubundan evvel) her bir < Fa (2009, s. 296).

her biri Ayrı ayrı hepsi.

h. D254-7

h. -si D173-7.

“*Buların her birisi bir ejderhâyıdı.*”

Tietze TETTL her bir: her < ve bir (2009, s. 296).

herze merze (< Fars.) Saçma sapan, saçmalık.

h. -me D248-7.

“*Görelüm ne şoylamış, eydür: Herze merze söyleme, mere itüm kâfir!*”

Tietze TETTL herze merze: saçma ve anlamsız söz < herze < Fa. harza ‘boş laf; manasız’ (2009, s. 300).

hey

Ünlem, seslenme.

h. D155-1, D170-4, D170-6, D172-2, D177-9, D177-13, D181-3, D190-9, D196-11, D201-11, D213-6, D235-3, D253-10, D271-12, D278-7, D291-7.

“Ölüm vakti geldiğinde aru imandan ayırmayın, günahınızı Muhammed Mustafa yüzi şuyına bağışlasun, âmin diyenler dîdâr görsün hanum hey!”

Tietze TETTL hey: hitap, soru ve emirde kullanılan bir nida < Fa. hay (2009, s. 301).

heybet

(< Ar.) Korku ve saygı uyandıran görünüş, mehabet.

h. -inden D278-7

h. -lü D157-8, D157-1.

“Mere ne heybetlü kocasın!

Çavuşlar seni tuymadı.”

Tietze TETTL heybet: korku ve saygı uyandıran mehabet; azamet < Ar. hayba (2009, s. 301).

hırıldat-

Can çekişir gibi ses çıkarmak.

h. -up D163-1.

“Uçup geldi, ağca menüm gögsümi başup kondı, hırıldadup tatlu cānum alur oldı.”

Gülensoy KBS hırılta-: hırıltı ile ses çıkarmak < hır ‘yansımā’ +ıl + da- (2007, s. 409).

hırla-

Hırıltıyla ses çıkarmak.

h. -mağa D160-3.

“Baya yırlardı, şimdi hırlamağa başladı, eydür: Mere ‘Azrāyil, amān!”

Gülensoy KBS hırla-: hırıltı ile ses çıkarmak < hır ‘yansımā’ +la- (2007, s. 409).

hırlat-

Canını almak.

h. -ğıl D157-2

h. -up D164-7.

“‘Azrāyil uçup geldi, ağca menüm gögsümi başup kondı, hırladup cānum alur oldı.”

hırlat- hır yansıma ses + addan eylem yapan -la eki + eylemden eylem yapan ettirgenlik eki -t.

hışım Erkeğin eşinin akrabaları.

h. -ını D236-9.

“*Bu da bindi, hışmını kavmını ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye, Genceye varup vatan tutdı.*”

Tietze TETTL hışm/hışım: akraba < ?? (2009, s. 309), Nişanyan SS hışım: yakın kimse, akraba ~? Ar. hasm, hasım, rakip bir hukuki işlemde karşı taraf ‘hasım’ (2002, s. 343).

himmet (< Ar.) Yardım, iyilik.

h. D236-7, D250-3

h. eyle- D265-10

h. -i D185-11.

“*Altındağı al ayğıra Begil meni bindürdi, kara polad uz kılıcın kuvvet vèrdi, kargu talı süñüsün himmet vèrdi.*”

Tietze TETTL himmet/himmet: yardımseverlik gayreti < Ar. himma (2009, s. 317).

hişar (< Ar.) Kale, kale duvarı.

h. -ından D286-9

h. -larda D165-4.

“*Paraşaruñ Bayburd hişārından parlayup uçan, adañlusın ayruklar aluriken tartup alan Bay Böre Hān oğlı Bamsı Beyrek maña dèrler.*”

Tietze TETTL hisar: kale < Fa. hişar < Ar. hişār ‘tecrit, abluka’ (2009, s. 319).

hiżmetkâr (< Ar.) Hizmetçi, uşak.

h. 222-6.

“*Yüñlü Koca ile Yapağulu Kocayı aña hiżmetkâr vèrdiler.*”

Tietze TETTL hidmetkâr/hizmetkâr: uşak < Fa. hidmat- kâr [hidmat < Ar. + -kâr < Fars. yapan] (2009, s. 314).

hocā (< Fars. h̄vāce) Efendi, sahip.

h. -m D251-9.

“*Birliğünje şığındum, ‘Azīz Allāh hōcam, maña meded! dèdi.*”

Tietze TETTL Hacı/hoca: köle sahibi Meninski 1680 III, 1957 (hoca ve nadiren haca) < Fa. h^vāca (2009, s. 224).

hōd (< Fars.) Kendi.

h. D161-7, D168-11, D258-13.

“*Sen hōd mü’minler gönlündesin.*”

Tietze TETTL hod/hod: kendi < Fa. h^wud/hod (2009, s. 321).

horla- Aşağılamak, hor görmek.

h. D288-3.

“*[Kāfirleri] it ardına [bırağup] horlayan, elden çıkan, elli yedi kal^oanun kilidini alan, Eylik Koca oğlu Dönebilmez Dölek Evren maña dërler, dëdi.*”

Tietze TETTL har/hor:ādi, aşağılık, alçak < Fa. h^wâr (2009, s. 253), hor ‘aşağı, alçak’ + -la- addan eylem yapan ek.

hoş (< Fars.) Beğenilen duyguları okşayan, zevk veren.

h. D220-2, D257-5, D265-13

h. -dur D274-10

h. -mısız D271-5

h. geç- ‘rahat yaşamak’ D171-5

h. gel- ‘hoş bulmak’ D156-11, D161-11, D162-12, D169-4, D238-6

h. gör- ‘uygun görmek’ D277-9, D278-9, D279-9, D280-6

h. kal- ‘hoşça kal’ D225-7, D257-5

h. ol- ‘pekala, olur’ D265-13.

“*Dede Korkud böyle değec Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maña iki ādem vërünj, yëmegüm pişüsün, men yëyeyim, dëdi.*”

Tietze TETTL hōş/hoş: iyi, güzel, nazik < Fa. hōş (2009, s. 327).

hû (< Ar. hû) Tanrı.

h. -di ‘Tanrı demek’ D181-13, D184-9, D187-13, D189-3.

“*Şarı Tonlu kız ışığına bir hü! dëdi.*”

Tietze TETTL hu: uzun ünlülü, Tanrıya sesleniş < Ar. hūwa (2009, s. 332).

hub (< Fars.) Güzel yakışıklı, iyi.

H. D155-9.

“Ol obada bir yahşı hūb yigit şayru düşmiş idi.”

Tietze TETTL hub: güzel < Fa. hūb (2009, s. 332).

hurđ (< Fars.) Parçalanmak, kırılmak.

h. -dı D182-13, D185-5.

“Süksüninden tutdı, belini üzdi, andan götürüp yere urdı; hurđ oldu.”

Tietze TETTL hurđ: ufak, unufak < Fa. hurđ (2009, s. 335).

hurđhaş (< Fars.) Paramparça.

h. eyledün ‘parçalamak, kırmak’ D186-10.

“Kara boğa geldiğinde hurđ-hāş eyledün, Kağan aşlan geldiğinde belini bükdün.”

Tietze TETTL hurđ u haş ol-/ hurđahaş ol-: çok bitkin durumda < Fa. hurđ ‘ufak’ u ‘ve’ hāş ‘süprüntü’ (2009, s. 336).

huş (< Fars.) Huy, yaradılış.

h. -lı D281-5.

“İt hibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toņuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yasduklı, yonma ağac taņrılı köpegüm kâfir!”

Tietze TETTL hu/huy: tabiat, ahlâk, karakter;âdet, alışkanlık TS. 1928-29 < Fa. hu/hūy (2009, s. 332).

hüner (< Fars.) Beceri isteyen ustalık, beceriklilik.

h. D174-8, D174-12, D174-13, D193-2, D238-4, D238-6

h. -dür D254-10

h. -i D173-13, D179-9

h. -in D237-8

h. -midür? D254-10

h. -üm D182-9

h. -üñ D174-6, D256-13

“Bunuñ öñinden şıçrayayım, ne hünerüm varısa ardından göstereyim, dedı.”

Tietze TETTL hüner: ustalık, marifet < Fa. (2009, s. 341).

hürmet (< Ar. ĥurmet) Saygı.

h. -ine D268-2, D291-7

“Gördi kim elinde qopuz var, eydür: Mere kâfir, Dedem Qorqud qopuzı hürmetine çalmadum, dedi.”

Tietze TETTL hurmet/hörmət/hürmet: saygı Meninski 1680 I, 1750 < Ar. hırma (2009, s. 336).

3.10 I

ılğar (Moğ. ilğal-) Akın, hücum.

1. -ıla D191-8

1. yet- ‘akın etmek’ D192-3.

“Kız hāzır idi. Baqdı gördi ilğar yètdi.”

Tietze TETTL ılğar/ırgar: atla ansızın yapılan dolu dizgin saldırı; hücum, akın; hayvanın yürümeyle koşma arası yürüyüşü; çok çabuk, hızlı DS. 2466 Meninski 1680 I, 390 < çağ. ilğar ‘atla hücum’ < Mo. İlga- ‘seçmek, ayırmak’ (2009, s. 347), Doerfer TMEN ilğar: atlı birliklerle düşmana saldırı, muhtemelen Moğolca bir türev, ilğa- ‘seçmek, ayırmak’ (1963, s. 193).

ılkıçı At çobanı.

1. D263-5

1. -lar D262-7

1. -ları D263-11

1. -m mısın? D269-2

1. -nam D269-10

1. -sı D213-11.

“Hānumıñ ılkıçısı gelüp haber getürdi, eydür: Hānum, sazdan bir aşlan çıkar it gibi ürür, apul apul yörüşi ādem gibi.”

Eren TDES “yılkı: at sürüsü. Ağz. ılkı, ~Trkm. yılkı; Az. ilxı; Nog. yılkı; ET. yılkı ‘davar’, OT. yılkı ‘hayvan sürüsü’, Türkçe bir türev olduğu anlaşılıyor” (1999, s. 454), Caluson EDPT yılkı: çiftlik hayvanları; hayvan sürüsü; at sürüsü, Osm. yılkı; Kıp. Yılkı; Çağ. ılkı (1972, s. 925-26), Räsänen VEWT ET. yılkı: sürü sığırları, sığır, hayvan varlığı; OT. yılkı ‘sığır’ < yıl ‘yıl’ + sıfat -ki yıllık ~ at (1969, s. 200-1).

ır- 1. Uzaklaşmak.

1. -up D241-3

“Var kuvvetiyle atınun yelisine düşdi, avcılardan ıru[p] dülbendi boğazına geçdi, ordusu ucına geldi.”

2. Uzaklaştırmak.

1. -arısaj D285-4

“Bu yağtıyı üzerümüzden ırarısaj seni koyu vérelüm, dediler.”

3. Alı koymak

1. -mañ D259-13.

“Oğlan eydür: Meni yolumdan ırmañ!”

ıra- < DLT yıra-: uzaklaşmak. (2020, 384), Gülensoy KBS ır- Uzaklaşmak, ayırmak, kovmak < ET., OT. yıra- DLT (2007, s. 417).

ırak

Uzak.

1. D243-10

1. -dan D266-4

“İrağdan gösterdiler. Egrek eydür: Gelünj varalum, dedi.”

Clauson EDPT ırak: ıra- sözcüğünden, uzak, yalnızca güneybatı grubunda ırak; diğer gruplarda yırak ve cırak, sözcüğün başındaki y- protezdir (1972, s. 214), Tietze TETTL ırak/yırak: uzak Meninski 1680 I, 127 < ET. ırağ (2009, s. 351).

ısmarla-

Emanet etmek.

1. -ram D166-4

“Emānetüm var, ısmarlaram anlara.”

Tietze TETTL ısmarla-/sımarla-: tevdi etmek, emanet etmek TS 1976-79 < ET. osparla- < Ofa. avispār (2009, s. 356).

ışık

Miğfer, tolga.

1. D239-6, D247-3

“Alnuñda altın ışık [egnünjde] cebesi yok?”

Tietze TETTL ışık: dar açıklık; miğfer veya zırhta yüz siper TS. 1986-88 Meninski 1680 I, 240 < ışıık < ışı- + -k eki (2009, s. 358), Gülensoy KBS ışık: Aydınlık = ET. Uyg. yaşuk [yaruk yaşuk] OT. KB yaşık ‘güneş’ Çağ. yaşık < * yaşu- [> -yışu] > ışı- + -k (2007, s. 421).

ışık

(< Ar.) Aşırı sevgi ve bağlılık duygusu, sevi, sevdâ, amor.

ı. -ıla D181-11, D184-8, D187-12, D189-2

ı. -ına D181-12, D183-12, D184-8, D187-13, D189-13, D275-9, D277-7.

“Şarı Tonlu Selcan Hatun köşkten bakar, kime bakşa ışkıla oda yakar...”

Tietze TETTL ışk/aşk: insanaârız olan ruh hali < Fa. ışk < Ar. ışk (2009, s. 358)

3.11 İ

i- Olmak.

i. dügin olduğunu D196-1.

“Selcan idügin bilmedi, kaçadı.”

Tietze TETTL i-: defectif yardımcı eylem, idi, imiş, idügi, iken (2009, s. 361),

Gülensoy KBS i-: ek fiil < *er- (2007, s. 423).

İbrahim (k. a.) Hazreti İbrahim.

İ. D251-7.

“İbrāhimi tutdurdı, hām göne çulğadı, götürüp oda atdurdı, odı bostān kıldı.”

ıibret (< Ar.) Acayip, tuhaf.

ıi. 216-6

ıi. al- ‘hatasını anlamak’ D216-2.

“Çoban bu bağanağı göricek ıibret aldı, gerü döndi, şapan taşına tutdı.”

Tietze TETTL uyarma, ikaz; insana korku veren görünüş < Ar. ıibra (2009, s. 363).

iç Herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer, dâhil, dış karşıtı.

İ. Oğuz D171-11, D172-8, D221-6, D235-8, D291-7

i. -i D157-12

i. -inde D184-1, D195-5, D198-4, D213-8, D231-7, D238-7, D247-3, D268-10, D269-5, D273-2

i. -indedür D227-13

i. -inden D216-10, D226-8

i. -ine D195-10, D215-9, D227-12, D229-5

i. -ine (arasına) D227-5.

“Ala yorğan içinde senünile tolaşmadum, tatlu damağ tatubanı şorışmadum, al duvağum altından söyleşmedüm.”

iç < DLT iç: iç. (2020, s. 16), Clauson EDPT iç “iç: iç, bir şeyin iç kısmı; insanın içi, dış karşıtı < ET. iç (1972, s. 17), Tietze TETTL iç “iç: iç taraf, içerisi < ET. iç (2009, s. 365).

iç- Bir sıvıyı ağza alıp yutmak.

i. -diler D191-5, D255-7

i. -düm D239-13

i. -dün D239-4

i. -en D160-9, D284-4

i. -er ol- ‘içmeye niyetlenmek’ D167-11

i. -erleridi D250-1

i. -ersin D274-11

i. -üp D157-3, D272-2 .

“Düşdiler, işrete meşgûl oldılar, yédiler, içdiler.”

iç- < DLT iç-: içmek. (2020, s. 86), Clauson EDPT iç-: içmek, susuzluğunu gidermek < iç (1972, s. 19), Tietze TETTL iç-: susuzluğunu gidermek < ET. iç- (2009, s. 366).

içerü İç yan, bölüm, dışarı karşıtı.

D221-4, D257-4, D284-8.

“Geldi, içerü girdi, Basağa selâm vèrdi, ağladı...”

Tietze TETTL içeri/içerü: içe doğru (bilhassa insanın hareket ettiği mekanda) < ET. içre [iç + -re yön gösterme eki] (2009, s. 365), Gülensoy KBS içeri: İçeri, içerisi = ET. içgärü İKPÖ 147 < iç +gerü ‘yön eki’ OT. DLT içre ‘içinde, içerisinde’ (2007, s. 424).

içit İçilecek şey.

i. D163-9, D166-12

“Şovuk şovuk bınarlarum gerekise aña içit olsun!”

Tavla tavla şehbâz atlarum gerekise aña binit olsun!”

Tietze TETTL içit: içilecek şey TS 2006 < iç- + -it eki (2009, s. 367), Gülensoy KBS İçilecek şey < iç -it (2007, s. 425).

içün Amacıyla, maksadıyla.

i. D155-5, D156-7, D168-13, D169-1, D175-1, D177-3, D191-13, D222-11, D245-11, D245-12, D245-13, D246-2, D246-3, D246-4, D246-5, D258-3, D267-1, D268-3, D268-5, D268-6, D268-8, D268-9, D269-12, D272-13, D274-13, D275-7, D283-3, D287-1.

“Öleyim ağzı için oğul, ola kim menüm kiçmiş günümi ahdurtmayasın dedi.”

Clauson EDPT için “üçün: Türkçede kullanılan temel ilgeçlerden biridir, adlardan sonra nedeniyle, uğruna, için; eylemlerden sonra ise genellikle çünkü, amacıyla anlamında kullanılır. Osm. için/için; Yakut. isin (1972, s. 28), Tietze TETTL için/içün: ilgeç (postpositum) < ET. üçün (2009, s. 367), Gülensoy KBS için: amacıyla, maksadıyla = ET. uçun ~üçün < *uç +(u)n veya < *uç ‘sebe’p’ +u +n ‘vasıta’ (2007, s. 424).

içür- İçmesine yol açmak, içmesini sağlamak.

i. -diler D178-8.

“İzzet hürmet eylediler, aq çadır dikdiler, ala kalı döşediler, ağca koyun kırdılar, yedi yıllık al şerâb içürdiler, aluban bunları Teküre götürdiler.”

Tietze TETTL içür- /içir-: içecek bir şey vermek; içmesine yardım etmek < ET. içür- [iç- eyleminin ettirgen hali] (2009, s. 367).

iki Birden sonra gelen sayının adı.

i. D159-12, D166-4, D167-4, D169-6, D172-12, D184-11, D186-2, D189-6, D189-7, D193-7, D198-13, D217-3, D218-11, D219-13, D220-2, D220-6, D220-8, D220-9, D220-10, D222-5, D222-7, D222-8, D230-2, D230-6, D230-8, D253-12, D261-3, D261-8, D268-3, D270-1, D271-7, D289-1

i. -müzüj D169-2

i. -si D251-2, D260-8, D270-13

i. -sinden D162-9

“Oğlan alındıj ise Tanrıña mı yalvarursın, senüj bir Tanrıj var ise menüm yitmiş iki puthanam var dedi.”

iki < DLT iki: iki. (2020, s. 23), Clauson EDPT iki “ëkki: iki sayısı, sözcüğün orjinalinde çift ‘k’ vardır, ve ilk ünlü sesi ‘ë’ kapalı e’ dir, Kır. eki; Çağ. iki (1972, s. 101), Tietze TETTL iki: rakam < ET. ekki (2009, s. 377).

ikindü Öğlen ile akşam arasındaki zaman dilimi.

i. D226-7.

“Mere kocalar ikindü vakti muni maña çevüresiz, yeyem, dedi, yine uyudu.”

İkindü/kindü/ikindi: öğleden sonrası namazı; öğle ile akşam arası; öğleden sonrası Meninski 1680 I, 361 < ET. ikindi <* ekkinti ‘ikinci’ (2009, s. 379), Gülensoy KBS ikindi: öğle ile akşam arasındaki süre = ET. ikindi ~ ikinti ~ êkinti ‘ikinci’ ~ OT. ikindi ~ ekindi ‘öbürü’ DLT < iki [< *êki] +nti (2007, s. 428).

il- Delmek, saplamak.

i. -medi D218-4.

“Oğ atdılar, batmadı, kılıç urdular, kesmedi, süñüyle şaңçdılar, ilmedi.”

Clauson EDPT il- (?i:l-): elle, çengelle tutuşturmak, Trkm. il-; Yakut. il-; Çağ. il- (1972, s. 125), Tietze TETTL il-: dokunmak, ilişmek TS 2064, R. Dankoff 1991 s. < ET. il- (2009, s. 381).

ildür- Saplamak.

i. -emedi D221-10.

“Kargu cıda oynadanlar ildüremedi.”

Clauson EDPT il- (?i:l-): elle, çengelle tutuşturmak, Trkm. il-; Yakut. il-; Çağ. il- (1972, s. 125), Tietze TETTL il-: dokunmak, ilişmek TS 2064, R. Dankoff 1991 s. < ET. il- (2009, s. 381).

ile Kelimenin sonuna geldiğinde birliktelik, beraberlik, araç, neden veya durum anlatan cümleler yapmaya yarayan bir söz.

i. D155-6, D155-10, D158-10, D161-4, D162-3, D169-8, D173-4, D173-9, D174-4, D175-12, D176-9, D179-7, D179-8, D180-9, D180-10, D180-12, D181-11, D183-5, D184-8, D185-9, D186-2, D187-12, D188-2, D188-12, D189-2, D189-12, D191-1, D191-8, D192-7, D194-10, D195-1, D196-7, D198-5, D199-4, D200-4, D200-5, D200-10, D200-11, D202-4, D213-10, D214-6, D214-7, D216-5, D216-12, D217-6, D218-3, D219-7, D219-12, D222-11, D223-4, D227-11, D228-5, D228-12, D229-8, D230-8, D231-2, D233-2, D234-1, D234-13, D237-5, D239-5, D239-7, D239-13, D241-3, D245-6, D246-8, D246-9, D250-11, D254-7, D256-5, D260-7, D260-9, D271-4, D278-1, D279-6, D280-1, D283-6, D284-13, D290-4

i. mi D198-11.

“Ala yorğan içinde senünile tolaşmadum, tatlu damağ tatubanı şorişmadum, al duvağum altından söyleşmedüm.”

Clauson EDPT ile “birle: ile, bir, birle sözcüğünden, Uzb. Bilan; Osm., Az. ile; Trkm. bile/bilen < ET. ile < bile < birle (1972, s. 364), Tietze TETTL ile/ -le: ile beraber, ve < ET. bile < birle (2009, s. 383).

ilerü Herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, geri karşıtı.

i. gel ‘ileri çıkmak’ D199-5

i. var- ‘ilerlemek’ D215-2, D215-11, 272-10

“Kazan eydür: Birez dahı ilerü varalum, dèdi.”

Clauson EDPT ilerü “ilgerü (*ilkgerü): ilk sözcüğünden, yön gösterme, öne doğru, doğu, doğuya bakan, ilk, önce, Çağ. ilgeri; Uyg. ilgerü (1972, s. 144), Tietze TETTL ileri/ilerü: daha öne; daha önde TS. 2042-43 < ET. ilgerü ‘öne doğru’ (2009, s. 384), Gülensoy KBS ileri: herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer; gelecek, sonra; önceki = ET., OT. ilgerü < *il + gerü (2007, s. 430).

iliş- Bir şeye hafifçe dokunmak, takılmak.

i. -em D176-13.

“Ya kara buğranuñ gögsi altında kalam veya boğanuñ boynuzında ilişem ya kağan aşlanuñ kıynagında didilem.”

Tietze TETTL iliş-: bir şeye talıklamak; hafifçe dokunmak Meninski 1680 I, 389 < il-eyleminin ortaklık hali (2009, s. 384), Gülensoy KBS iliş-: 1. Hafifçe dokunmak; bir şeyin kenarına oturmak; 4. Karışmak; 5. değinmek; 6. Şaka etmek = ET. ilin- ~ëlin- EUTS, 93, OT. iliş- ‘birbirine ilişmek’ DLT < il- (i)ş- (2007, s. 432).

ilişdür- İlişmesini sağlamak.

i. -di D266-11.

“Atından èndi, çilbırını bir tala ilişdürdi.”

Tietze TETTL iliş-: bir şeye talıklamak; hafifçe dokunmak Meninski 1680 I, 389 < il-eyleminin ortaklık hali (2009, s. 384), Gülensoy KBS iliş-: 1. Hafifçe dokunmak; bir şeyin kenarına oturmak; 4. Karışmak; 5. değinmek; 6. Şaka etmek = ET. ilin- ~ëlin- EUTS, 93, OT. iliş- ‘birbirine ilişmek’ DLT < il- (i)ş- (2007, s. 432).

iltifât (< Ar.) Birine güler yüz gösterme, hatırını sorma, tatlı davranma.

i. eyle- ‘ilgili davranmak’ D254-4.

“*Begler başup Kazan öñinde otururıdı, kimseye iltifāt eylemezidi.*”

Tietze TETTL iltifat: meyil, rağbet, güler yüz, alāka < Ar. iltifāt [/lf/ kökünden] (2009, s. 390).

īmān (<Ar.) İnanç.

ī. -dan D201-7, D235-2, D271-10.

“*Ölüm vaktı geldüğünde aru īmāndan ayırmasun, günahuñuzu Muħammed Muştafa yüzi şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdar görsün ħanum hey!*”

Tietze TETTL İman: dini itikad, derin inanç < Ar. īmān (2009, s. 391).

‘imarāt (< Ar.) İmarethane.

i. -ler D168-13.

“*Ulu yollar üzerine ‘imāretler yapayım senüñ için.*”

Tietze TETTL imaret: inşaat < Ar. ‘imāra (2009, s. 391).

imdi 1. Şimdi.

i D166-10, D201-4, D276-4.

“*İmdi yüksek yüksek kara tağlarum saña binit olsun.*”

2. Öyleyse, o hâlde.

i. . D158-9, D232-3, D257-2, D266-8

“*İmdi mere deli, geldüm ki senüñ cānuñ alam.*”

imdi < DLT emdi: şimdi. (2020, s. 16), Clauson EDPT “‘?D amtı: şimdi, < *am sözcüğünden, Haka., Tuv. amdı; Uyg. amtı; Çağ. emdi; Osm. imdi.” (1972, s. 156-7), Tietze TETTL “şimdi: TS. 2067-69, Meninski 1680 I, 417 < ET. amtı.” (2009, s. 392).

imren- Beğenilen, hoşlanılan bir şeyi edinme veya bir yiyeceği yeme isteğini duymak.

i. -dügün D279-13.

“*Şakķına imrendüğüm senüñ kızuñ gelinüñ.*”

Clauson EDPT imren- “amran-: < amra- sözcüğünden, sevmek, arzu etmek; şehvet duymak; Kuzeybatı grubunda amran- ‘barış içinde yaşamak’, Kzk. emren-/emiren-; Osm. imren-; Trkm. imrin-.” (1972, s. 163-64), Tietze TETTL imren- “imren-: başkasından olan bir şeyi beğenip, “keşek benim de olsa” diye düşünmek, gıpta etmek < ET. amran-

‘sevmek’.” (2009, s. 393), Gülensoy KBS imren-: özenmek, beğenmek; gıpta etmek < ET. (KT.Uyg.) amran- ‘sevmek’ .” (2007, s. 433).

‘inayet (< Ar.) İyilik, kayra, atıfet, ihsan, lütuf.

‘i. D177-11, D185-10.

“Çün ‘ināyet Tañrıdan oldı begüñ paşanunñ himmeti Kan Turalıya oldı.”

Tietze TETTL inayet: lütuf, kerem; himaye < Ar. ‘ināya (2009, s. 396).

ince Kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olan, kalın karşıtı.

i. D179-11, D199-7.

“Kan Turalı altunlu ince kettān bēzini bēline şardı.”

ince < DLT yinçge: herhangi bir şeyin incesi, ince (2020, s. 503), Clauson EDPT “ince yinçge: < *yinç- sözcüğünden ad, ‘ince, dar, narin’ karşıtı ‘yoğun’ eşanlamlısı ‘yuvka’ Kzk. jinişke; Özb. iñiçka; Nog. yiñiske; Az, Osm, Trkm. ince” (1972, s. 945), Tietze TETTL ince: narin; yufka < ET. yinçge (2009, s. 396).

incin- Rahatsız olmak.

i. -diler D217-8

“El- hāşılı, ordı bunun ucından katı incindiler, ‘āciz kaldılar, Aruza şikāyet edüp ağlaşdılar.”

incin- < DLT yunçı-: (durum) fakirlikten dolayı kötüleşmek (2020, s. 474), Clauson EDPT incin- “yunçı-: zayıflamak, verimsizleştirmek (1972, s. 945), Gülensoy KBS incin-: çarpma, sıkışma, burkulma gibi etkenlerle vücudun bir yeri ağrı verir duruma gelmek < OT. yunçı- ‘kötüleşmek, yoksullaşmak; ısırmak DLT (2007, s. 436).

inek Dişi sığır.

i. D181-8, D181-9.

“Boğa boğa dedükleri kara inek buzağusı degül midir?”

inek < DLT ingek: inek (2020, s. 54), Clauson EDPT ingek: ‘inek’ < *in sözcüğünden, Uyg. ingek (1972, s. 184), Tietze TETTL inek: dişi sığır < ET. ingek (2009, s. 398), Räsänen VEWT inäk: < *in- gäk, OT. iñäk, Uyg. iñäk ~ Mo. (Poppe 141) ünigen, ünē burj. nēñ > ma uñen (1969, s. 172).

iñle- Acı, üzüntü belirten kesik sesler çıkarmak, inildemek.

i. -di D242-9

i. -mezidüj D242-11

i. -r D248-11.

“Ağca tozlu katı yayum zarı zarı ipler.”

Tietze TETTL inilde-: inlemek < ses taklidi eylemlerden (2009, s. 399), Gülensoy KBS inle-: acı, üzüntü belirten sesler çıkarmak = ET. iñile, iñilde-; OT. ıngra- < *iñ(i) ‘yansıma’ +le- (2007, s. 437).

insan (< Ar.)âdemoğlu,âdem evladı.

i. -sın D214-6.

“Oğlanum, sen insānsın, hayvānula muşāhib olmağul!”

Tietze TETTL Homo sapiens, insanoğlu < Ar. insān (2009, s. 401).

inşâ'llah (< Ar.) Tanrının izniyle.

i. D188- 5.

“İnşâ'allāh bununuñ dahı başın keseyim, dedi.”

Tietze TETTL in şā° l- lāhu /inşā° allāh: Allah isterse; ümit ederim ki < Ar. in (2009, s. 402).

ipek İpek böceği kozaları çözülerek çıkarılan ve dokumacılıkta kullanılan çok ince, esnek ve parlak tel.

i . D235-7.

“Ala şayvan gök yüzine esenmişidi, biñ yérde ipek halıcası döşenmişidi.”

Tietze TETTL ipek: ipek böceğinden hasıl olan ince iplik Meninski 1980 I, 28 < ip + - ek ‘küçültme eki’ (2009, s. 403), Gülensoy KBS ipek: ipek < ? yıp [< *δip]+{+Ak}, ince ip’, (2007, s. 438).

issüz Sahipsiz, ıssız.

i. ko- “sahipsiz bırakmak” D225-2.

“Elbetde varuram, Kazan eydür: Sen bilürsin, babası ağladı, eydür: Oğul, ocağum issüz koma.”

Tietze TETTL issüz/ıssız: تنها, kimsesiz (yer hakkında) < issi +addan ad yapan ek (2009, s. 416), Gülensoy KBS ıssız: Sahipsiz, تنها < ıs+sız < *idi +sız ET. idisiz >* iyisiz > *i:sız>EAT. isüz > ıssuz (T. Tekin, 323) OT. idi ‘sahip, efendi; Tanrı, KB isiz ‘kötü, fena ~esiz (2007, s. 420-21).

iste- 1. İstek duymak arzulamak.

i. -di D220-6, D222-5

i. -r D161-7, D174-8

i. -ise D254-1

i. -rler D222-10

“Çevrildi, nebet gèrü maña geldi anı dañı isterler.”

2. Aramak, izini sürmek.

i. -mezmişsin D171-4

i. -r D161-7, D168-11

i. -rem D171-6

i. -ridüm D159-2

i. -rmişsin D171-4

i. -yeyüm D195-3

i. -yü gel- ‘aramak için gelmek’ D270-1.

“Ne yèrde èner qarışur toz varısa ve ne yèrde qarğa kuzğun oynarısa anda isteyelüm , dedi.”

Clauson EDPT (? S)iste-: eşanlamlısı irte-, aramak, iz sürmek, Güneybatı grubunda ‘istemek’ < izde- < iz sözcüğünden, Uyg. iste-; Çağ. iste- (1972, s. 243), Gülensoy KBS istemek = ET. istä- ~ iztä- ‘aramak’ EUTS , 99 ~ OT. iste- ‘istemek, arkasına düşmek, aramak (~irte-) DLT =izde (XIII) < *īz + tä- (2007, s. 440).

iş 1. Bir sonuç elde etmek, herhangi bir şey ortaya koymak için güç harcayarak yapılan etkinlik, çalışma.

i. -i D240-4

“Pādişāhına āsī olanuñ işi rast gelmez.”

2. Problem, sorun, bela.

i. -den D176-5

“Ne söylersin, ne eydürsin cānum babab?”

Bu kadar işden korğan yigit mi olur?”

iş < DLT iş: amel, iş (2020, s. 47), Clauson “iş: iş, çalışma, çaba, bir şey yapmak < iş (1972, s. 254), Tietze TETTL iş: çalışma, fonksiyon, hareket; vazife, hizmet < ET. iş

(2009, s. 423), Gülensoy KBS iş: iş, görev, vazife = ET. , OT. iş ~ iş DLT <* iş (2007, s. 440).

işaret (< Ar.) Anlam yükletilen şey, anlamlı iz, im.

i. et- 'göstermek' D187-9

i. kıl- 'göstermek'D195-1.

“Şarı Tonlu Selcan Hatun işāret eder, görmez mi-sin seni?”

Tietze TETTL işaret: alâmet, belirti, emaret, nişan; el veya gözle verilen nişan, ima < Ar. işāra [/\şwr/ kökünden] (2009, s. 425).

işle- Çalışmak.

i. -mese D238-5.

“Hān eydür: Yok, at işlemese er öginmez; hüner atıdır, dedi.”

işle- < DLT işle-: çalışmak (2020, s. 127), Gülensoy KBS işle-: Bir şeye emek vererek onu daha elverişli hale getirmek = OT. işle- ~ işla- DLT < *iş + le- (2007, s. 441).

işret (< Ar.) İçki içme.

i. -e D191-4.

“Düşdiler, işrete meşgûl oldılar, yédiler, içdiler.”

Tietze TETTL işret: bezm meclisi zevkleri < Ar. işra (2009, s. 428).

it Köpek.

i. D213-12, D281-4, D288-3

i. -ine D184-5

i. -üm D248-7

“Görelüm ne şoylamış, eydür: Herze merze söyleme, mere itüm kâfir!”

it < DLT it: it, köpek (2020, s. 16), Clauson EDPT it: köpek; değersiz olanı tanımlar, Uyg. it; Çağ. it (1972, s. 34), Tietze TETTL it: köpek < ET. it (2009, s. 429).

ittifaq (< Ar.) Anlaşma, uyuşma, bağlaşma.

i. +ıla D283-6.

“İttifākıla tanışık kıldılar, cemīc beglere haber oldı.”

Tietze TETTL ittifak: bir araya gelme, anlaşma, mukavele < Ar. ittifāk [wfk/ kökünden] (2009, s. 431).

ıye Sahip.

i. -si D179-13, D238-13.

“Ĥatun burada şoylamış, görelüm ĥānum ne soylamış, eydür: Altun taĥtum ıyesi, begüm yigit!”

Clauson EDPT ıye “ıdı: zarf, başlangıçta olumsuz eylemler için, sahip; çok aşırı, Kır. ındı; Kıp. inen; Osm. ijen (1972, s. 42), Tietze TETTL eye/ıye/ege: sahip DS. 2573, TS. 1578-79, R. Dankoff 1991, s. 36 < ET. ıdı 2002, s. 757), Gülensoy KBS “ıye: sahip = ET. igé, ié EUTS, 90 ~ OT. idi ‘sahip, efendi; Tanrı DLT ;Doğu T. ĩge MA. idi ‘tanrı, ide ‘sahip’ 1) < *è: di T. Tekin 2) < * ä: kã (Räsänen, V)” (2007, s. 444).

iz Bir şeyin geçtiği veya önce bulunduğu yerde bıraktığı belirti, nişan, alamet, emare.

i. -ine D258-7

“Ķalın Oğuz begleri izine varsa sen [dahı] varđıl.”

Clauson EDPT i:z (?ı:z): ayak izi, iz, Uyg. iz; Hak. iz; KB. iz (1972, s. 277), Tietze TETTL iz: dokunulan, basılan yerde kalan görünüm < ET. iz (2009, s. 432), Gülensoy KBS iz: Belirti, nişan, alâmet = OT. i:z ‘deride uzunlamasına olan çizik ~ az ~ezik DLT < *ı:z (2007, s. 444).

ızzet (< Ar.) Büyüklük, yücelik.

ıi. D178-6

ıi. -lü D162-10.

“Ağ řaķallu ıaziz ızzetlü canum baba

Bilür misin neler oldu.”

Tietze TETTL ızzet: kudret, yüksek paye, hürmetle karşılanan mevki < Ar. ıizza (2009, s. 435).

3.12 K, K

ķaba Büyük, iri.

ķ. D169-13, D188-10, D231-7, D231-12, D232-1, D253-8, D258-5, D268-11, D269-6, D277 13, D278-1, D278-2.

“Ķaba ağaçda ıtal budagun ķurımııdı, yaıarup gögördi āhir.”

kaba < DLT kaba: herhangi bir Şeyin yũkseęi (2020, s. 441), Clauson EDPT kaba: kalın; ııkıntılı, kzk. kaba ‘bũyũk, gũr’ Osm. kaba (1972, s. 580-581), Gũlensoy KBS kaba: øzensiz, geliŐiğũzel yapılmııı, sakil < OT. kapa ‘kaba ve yũksek olan her nesne’ DLT < *kāpa (2007, s. 446).

ķabar- Şişmek, geniŐlemek.

ķ. -dı D190-1.

“Ozan geldi, yelteme ıaldı, Oğuz yigid[i]nũn øykeni ķabardı, ķılıcın ııkardı, yeri ıaldı, kertdi.”

kabar- < DLT kabar-: ŐiŐmek, kabarmak (2020, s. 252), Clauson EDPT kabar-: < kab-søzcũğũnden eylem, geniŐlemeye baŐlamak, ŐiŐmek, Uyg. kabar-; Ćaę. kabar-; Osm. kabar- (1972, s. 585), Gũlensoy KBS kabar-: ağırlığı artmadan hacmi bũyũmek = ET. kapar- EUTS, 166) ~ OT. ķabar- DLT < *kāp +ar- (2007, s. 447).

kābin kes- Nikāh kıymak.

ķ. kes- D180-6.

“Ķaķ Teāla atamuğ gøhline raķmet eylese, ķābin kesũp meni ol yigide vørse.”

Kābin < Steingass CPED kābĩn: bir kocanın karısını yeterli neden olmaksızın boŐaması durumunda karısına ødemek zorunda olduğu bir evlilik payı (1963, s. 1001), Rāsānen VEWT kābin Osm. ‘yargıı tarafından evliliğin teyidi, boŐanma durumunda erkeğin kadına ødemeyi vaadettiği meblağ < Pers. Kābĩn (1969, s. 216).

ķabul (< Ar.) Bir Şeye razı olma.

ķ ol- ‘kabul olmak’ D170-3, D201-9.

*“Ķadir seni nāmerde muķtāc etmesũn
BēŐ kelime duā ķılduķ, ķabul olsun!”*

Nişanyan SS Kabul: alma, benimseme < Ar. *qabul* < *qabila* [qbl] kökünden (2009, s. 286).

qabza (< Ar.) **1.** Silah, kılıç vb. şeylerde tutulacak yer, tutak, sap, **2)** çadır kapısı.

q. -sı D163-6.

“Dünlügi altun ban évümüj qabzası oğul!”

Nişanyan SS *qabza* : tutuş kavrayış, avuç; **2.** Bir şeyin sapı < Ar. *qabda* (t) [qbd] kökünden (2009, s. 286).

qaç- **1.** Hızla koşup bir yere saklanmak.

q. -an D259-4

q. -anın D194-2

q. -ar D247-6

q. -arak D264-10

q. -aram D246-13

q. -aruz D246-12

q. -dı D159-9, D219-3, D252-7, D265-5

q. -dılar D284-1

q. -ubanı D233-1

q. -up D213-8.

“Kaçup gider-iken Aruz Kocanuñ oğlançuğı düşmiş.”

2. Koşmak.

q. -dı D216-4, D284-10.

“Gördi kim qal'ayı aldılar, qaçdı teküre vardı, ayaşofya alınduğın haber vèrdi.”

kaç < DLT kaç-: kaçmak (2020, s. 415), Clauson EDPT kaç-: koşmak, kaçmak, Uyg. kaç-; Kır. kaç-; Çağ. kaç < kaç- (1972, s. 589-590), Gülensoy KBS kaç-: firar etmek = ET., OT. < kaç- (2007, s. 449).

qaçan Ne zaman.

q. D254-1

q. kim D246-10.

“Babası aydur: Yanlış haberdür oğul, kaçan giden seniñ ağaň degül ayrudur, ağ şakallu men babanı ağlatmağıl qarıçuk olmış ananı buzlatmağıl dèdi.”

kaçan < DLT kaçan: ne zaman; eğer, ne zaman ki (2020, s. 151), Clauson EDPT kaçan: bir zarf, ne zaman? anlamında, morfolojik olarak kökenin belirsizdir ancak kaç ve ka:ñu sözcükleri ile aynı köktendir (1972, s.592), Gülensoy KBS kaçan “haçan, haçağ, haçanda, haçen: ne vakit, ne zaman < * ka+ çan(da) /+ ağ/ +en (2007, s. 402).

kada (< Ar. қаза) Bela (bkz. қаза).

қ. D158-1

қ. -sı D158-1, D248-5

қ. -sın D161-3.

“Қadası yètmiş қават оғлу қават!”

Nişanyan SS kaza: ~ Ar. қада³ [қды] 1. Yargılama, 2. Yargı çevresi, kadılık makamı, 3. Tanrısal yargı (2009, s. 314).

қadar (< Ar.) Edat, ölçüsünde.

қ. D176-5, D183-8, D214-4.

“Ne söylersin, ne eydürsin cānum babab?”

Bu қadar ішден қорған yigit mi olur?”

Räsänen VEWT kadar: miktar, yaklaşık olarak, OT., Osm.; Krm. ‘yaklaşık olarak’; Kaz. kädär ‘miktar’ Az. ‘miktar, bu kadar’ < Ar. qadr (1969, s. 218).

қadeһ (< Ar.) İçki bardağı.

қ. -inden D284-4.

“Oruz atdan èndi, eydür: Hay atamuñ altun қadeһinden şerāb іçen, meni seven atdan ènsün, bununı қapusına birer gürz uralum, dèdi.”

Räsänen VEWT kadah: Osm. kadah, kadāh bardak < Ar. qadaһ (1969, s. 218).

қadem (< Ar.) Ayak.

к. -i D262-2.

“Кız eydür: Қademi қutsuz gelin дèyince udsuz gelin дèсүнler; қayın atama, қayın anama eydeyim, dèdi.”

Räsänen VEWT kadām Osm, Krm. ‘ayak’; Kzk. kadam; Tar. kādām ‘ayak’ < Ar. qadam (1969, s. 218).

kadın Erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen (bkz. kadın).

ķ. D190-5, D194-10.

“Oğlum toğmasun, toğarısa on güne varmasun, beg babamuğ kadın anamuğ yüzün görmedin bu gerdege girürisem, dedi.”

kadın < DLT kätun: hatun; Afrasiyab soyundan gelen kadınların unvanı (2020, s. 71), Clauson EDPT hatun: xatun: kadın < xıvat’yn (xıvatén) Sog. ‘lord’un eşi, hükümdarın eşi.’ (1972, s. 602-603), Tietze TETTL hatun “hatun: kadın Meninski 1680 II, 3577 < Fa. hatun.” (2009, s. 274), Gülensoy KBS kadın: dişi cinsten erişkin insan = OT. katın < katun ‘kağanın eşi, hatun’ < katun < * kädin (2007, s. 450).

kâdir (< Ar.) Değer, kıymet, itibar.

ķ. D156-7, D168-5, D169-3, D170-1, D176-7, D176-9, D176-11, D188-4, D188-8, D198-7, D201-7, D231-4, D231-5, D233-4, D233-11, D235-1, D257-13, D267-9, D281-8.

“Yâ Kâdir Allâh! Birligün, varlıgün hakkıyçün ‘Azrâ’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yahşı yigidüñ cänün kırtarayım.”

Räsänen VEWT kâdir: Osm. kzk. kadir ‘güçlü, etkili, mükemmellik < Ar. qâdir, qâdir (1969, s. 219).

kadun Erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen (bkz. kadın).

ķ. D175-6.

“Kân Turalı aydur: baba bu sözi sen maña dememek gerek idüñ, çünkü dediñ elbette varsam gerek, başuma kañınç, yüzüme toñınç olmasun, kadun ana bæg baba esen kaluñ dedi.”

kadın < DLT kätun: hatun; Afrasiyab soyundan gelen kadınların unvanı (2020, s. 71), Clauson EDPT hatun: xatun: kadın < xıvat’yn (xıvatén) Sog. ‘lord’un eşi, hükümdarın eşi.’ (1972, s. 602-603), Tietze TETTL hatun “hatun: kadın Meninski 1680 II, 3577 < Fa. hatun.” (2009, s. 274), Gülensoy KBS kadın: dişi cinsten erişkin insan = OT. katın < katun ‘kağanın eşi, hatun’ < katun < * kädin (2007, s. 450).

kafa (< Ar. kafā) İnsan başı, ser.

k. -lu D232-8.

“*Ķor mıyam seni, Ķara polad uz Ķılıcum Ķartmayınca, Ķafālu bōrklü başun Ķesmeyince, alca ĶanuĶ yēr yūzine tōkmeyince, Ķardařum ĶıyanuĶ Ķanın almayınca Ķomazam, dēdi.*”

Rāsānen VEWT kafa: Osm., ĶaĶ. kapa ‘baş’ < Ar. qafā ‘boyun’ (1969, s. 219).

kāfir (< Ar.) Tanrı’nın varlıĶını ve birliĶini inkār eden kimse.

k. D165-5, D171-2, D173-4, D174-10, D178-9, D184-9, D186-9, D192-2, D193-13, D197-5, D236-12, D247-6, D247-7, D248-7, D248-13, D249-3, D249-11, D250-5, D250-9, D251-10, D252-4, D255-12, D263-6, D264-1, D264-11, D266-1, D266-3, D267-12, D268-1, D268-6, D268-7, D270-10, D272-8, D276-6, D277-10, D278-10, D279-1, D279-10, D279-12, D280-6, D281-2, D281-6, D281-7, D281-8, D281-10, D285-9, D286-8, D286-11, D287-2, D287-4, D288-3, D290-8

k. -dür D193-13

k. -e D174-11, D193-9, D195-11, D264-6, D265-1, D270-6, D283-2, D290-6, D290-7

k. -i D195-9, D195-12, D252-2, D270-7, D273-8, D276-10, D284-8

k. -ler D178-4, D180-11, D185-13, D195-8, D246-12, D252-7, D263-5, D264-9, D264-13, D265-5, D265-6, D266-5, D266-7, D266-9, D270-4, D274-2, D276-11, D281-9, D283-13, D284-2, D285-7

k. -lere D241-9, D242-1

k. -leri D288-3

k. -üĶ D177-7, D243-3, D251-3, D252-4, D252-4, D252-7, D263-10, D276-7, D283-10.

“*Ķarřu yaĶadan kāfirlere baĶıřurlar, eydürler: Güreşdiler ola mı, bolayki bizüm- ki yēne, dēdiler.*”

Nişanyan SS kāfir: dinsiz , Tanrı tanımayan < Ar. [kfr] kökünden kafara (2009, s. 288).

Ķaftan ĶoĶu ipekten yapılan, bir tür uzun, süslü üst giysisi.

k. D237-4

k. -ı D241-2

k. -lar D261-11

k. -lıĶı D173-1.

“*Ol Ķızun üĶ cānvar ĶalıĶlıĶı ĶaftanlıĶı varıdı.*”

Doerfer TMEN haftān: kaftan ← Tü. *qaftan < gap = ton ‘elbise’ (1967, s. 185), Räsänen VEWT Çağ. kaptan ‘kaftan, dış giyim OT. Osm. kaftan; Kzk. kaptal; balk. Kaftal > pers. Haftān; Ar. quf-tān < kap ‘elbise’ + *ton (1969, s. 234), Gülensoy KBS kaftan: Çoğu ipek bir çeşit uzun, süslü üst giysisi = OT. kaftan DLT < *kap +tōn ‘elbise’ (2007, s. 451).

kağan Hanların bağlı olduğu devlet başkanı, hakan, imparator.

k. D173-6, D173-9, D177-1, D184-5, D186-10, D187-1, D224-10, D232-2.

“Ya kara buğranuñ gögsi altında kalam veya boğanuñ boynuzında ilişem ya kağan aşlanuñ kıynağında didilem.”

Doerfer TMEN hāqān ‘hükümdar, imparator’ ← Tü. (ET. OT.) qağan (1967, s.141), Doerfer TMEN hān: kral, hükümdar, qā’ān ‘imparator’ ~ kan ~ hakan ← qa’an < Mo. qağan ← ETü. OTü. Xagan. (1967, s. 141), Tietze TETTL hakan: Türklerde en yüksek hükümdar unvanı < ET. kağan 2002, s. 232), Gülensoy KBS kağan: Hanların bağlı olduğu devlet başkanı = ET. (KT. ,Uyg.) qağan (2007, s. 451).

kağınç Ayıplama.

k. D175-5.

“Başuma kağınç yüzüme toğınç olmasun.”

Clauson EDPT kak-: vurmak, kakmak, dokunmak, Osm. kak-; Kıp. Kak- (1972, s. 609),

Gülensoy KBS kak-: itmek, vurmak = OT. kak- DLT (2007, s. 452), kak- ‘vurmak, itmek’ + (ı)nc eylemden ad yapan ek.

kâhil (< Ar.) Erişkin.

k. -lerin D274-12.

“Kazan eydür: Ölülerüñe aş vërdügün vakt ellerinden aluram hem ölülerünjüzün yorğasına binerem, kâhillerin yederem dëdi.”

Kâhil: yetişkin < Ar. kâ: hil.

kağ- Kavuşturmak, geçirmek.

k. -dı D276-9.

“Ökçesin ökçesine kakdı.”

kak- < DLT kak-: vurmak, dövmek, kakmak (2020, s. 34), Clauson EDPT kak-: vurmak, kakmak, dokunmak, Osm. kak-; Kıp. Kak- (1972, s. 609), Gülensoy KBS kak-: itmek, vurmak = OT. kak- DLT (2007, s. 452).

kaḥ- Göz kırpmak.

k. -uban D175-13, D176-10.

“Gögile pehlü uran anuḡ kal^cası olur, göz kaḡuban göñül alan anuḡ görklüsi olur.”

kak- < DLT kak-: vurmak, dövmek, kakmak (2020, s. 34), Clauson EDPT kak-: vurmak, kakmak, dokunmak, Osm. kak-; Kıp. Kak- (1972, s. 609), Gülensoy KBS kak-: itmek, vurmak = OT. kak- DLT (2007, s. 452).

kaḡı- Öfkelenmek, sinirlenmek.

ka. -dı D176-4, D196-1, D198-9, D215-2, D218-6, D282-4

ka. -yup D233-12.

“Depegöz görüp kaḡıdı, bir ağacı yerinden kopardı, atup elli altmış âdem helâk eyledi.”

Clauson EDPT kaḡı-: birisine kızmak, suçlamak, Osm. Uyg. kaḡı-; Osm. kaḡı-; Trkm. kaḡ- (1972, s. 609), Gülensoy KBS kaḡı-: Kızmak, öfkelenmek, darılmak = OT. kaḡı- DLT, krş. ET. kaḡın- ‘nedamet etmek, pişman olmak EUTS, 162 < kak- 1- (2007, s. 453).

kaḡ- 1. Olduğu yeri ve durumu korumak.

ka. -dı D220-8, D220-9, D222-9, D228-5, D291-2

ka. -madı D257-13

ka. -maya D187-3, D187-4

“Depegöz boynuzundan berk tutdı, kaldırıcaḡ boynuz deriyile elinde kaḡdı.”

2. Yaşamak varlığını sürdürmek.

ka. -a D170-10

ka. -dum D170-9

ka. -madı D218-4

ka. -mıḡ idi D220-11

“Bir oğlın vèrüp biri kaḡmıḡ idi.”

3. Ezilmek, çiğnenmek.

ka. -am D176-13.

“Ya kaḡa buğranuḡ gögsi altında kaḡalam veya boğanuḡ boynuzında ilişem ya kaḡan aşlanuḡ kıynadı didilem.”

Clauson EDPT kal-: kalmak, devam etmek; durmak; geride kalmak, Çağ. kal-; Kıp. Kal-; Osm. kal- < kal- (1972, s. 615-16), Sevortyan ESTJA kal-: kalmak, ka:l- aynı zamanda

yardımcı eylem olarak da görev yapar < қа- eylemimden (1997, s. 227), Gülensoy KBS kal-: kalmak, bırakmak <KT.,Uyg., OT. kāl- <* kâ- ‘yığmak, biriktirmek’ +l ‘’edilgenlik eki’ (2007, s. 454).

қала (< Ar.) Düşmanın gelmesi beklenen yollar üzerinde, askerî önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu, mazgallı yapı, kermen.

қ. D272-10

қ. -an D161-9

қ. -ların D176-9

қ. -nuñ D288-4

қ. -ñuzda D268-6

қ. -sı D175-12

қ. -sına D255-3, D255-13, D272-7

қ. -sında D256-13, D274-4, D282-7

қ. -sınuñ D273-1, D280-2

қ. -ya D259-13, D262-12, D264-7, D265-2, D270-7, D283-6, D284-1

“Қалаñuzда тұсақ var mıdur, кәfir? Değil maña!”

Räsänen VEWT Osm. kala, kalä ‘kale müstahkem bir şehir, Kaz. kala ‘şehir’ < Ar. qal’a (1969, s. 224).

қалabalıқ Çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluğu.

k. D242-9.

“Bir gece döşeginde қатı қатı иñledi, āh ёtdi. Hātunı eyitdi: Beg yigidüm, қалabalıқ yağı gelse қayıtmaz idüñ.”

Tietze TETTL galaba/galebe/kalaba: insan çokluğu kalabalık, Meninski 1680 II, 3418 < Ar. ġalaba [ġālīb sözcüğünden].” (2009, s. 94). Räsänen VEWT Kalaba: Osm. kalaba ‘kalabalık’ (> Fr. Kalabalik) < Ar. ġalaba (1969, s. 224).

қалан Diğer.

қ. D252-6, D275-7.

“Kalan kâfirler bilüp meydâni şalup kaçdı.”

Kalan < TS kalan: öbür, diğér, başka, ger kalan, sonraki (1996 s. 2179), Clauson EDPT kal-: kalmak, devam etmek; durmak; geride kalmak, Çağ. kal-; Kıp. Kal-; Osm. kal- < kal- (1972, s. 615-16), Sevortyan ESTJA kal-: kalmak, қа:l- aynı zamanda yardımcı eylem olarak da görev yapar < қа- eylemimden (1997, s. 227), Gülensoy KBS kal-: kalmak, bırakmak < KT.,Uyg., OT. kâl- <* kâ- ‘yığmak, biriktirmek’ +l ‘edilgenlik eki’ (2007, s. 454), kal- + an ‘eylemden sıfat yapan yapım eki’.

qalar kopar İkileme, ikamet yeri.

k. k. -da ‘nerede yaşıyorsun, nerelisin’ D231-6, D231-11, D268-9, D268-5.

“Qalarda koparda yigit, yerüñ ne yerdür?”

Kalarda koparda < TS kalarda koparda: Oturma ve yürüme zamanlarında (1996 s. 2181),

qaldur- 1. Yukarı doğru hareket ettirmek.

k. D192-5, D267-8

“Neye yatarsın yigit?”

“Gâfil olma, görklü başuñ qaldur yigit!”

2. Yaşadığı yerden kovmak.

k. D214-2.

“Aşlanı qaldurup oğlanı tutdılar.”

3. Gözlerini açmak.

k. -dı D193-4, D226-11

k. -ıçak D228-5.

“Kan Turalı gözün açdı, qapakların qaldurdı, gördi, gelin at üzerinde, [ebçin] geyinmiş, süñüsü elinde.”

Nişanyan SS kaldır-: kaldırmak, OT. kaldur- < ET. kalı- ‘kalkmak, sıçramak’ + tur eki (2007, s. 216), Clauson EDPT kaltur-: kal- eyleminin ettirgen hali ‘ayrılmak, bırakmak OT. ‘ayrılmasına neden olmak’, farklı bir kelime, Trkm. kalı- sözcüğünün ettirgen hali, ET. *kalık >kalkı >kalk > kalktur (ettirgen) Az., Trkm. galdır-; Osm. kaldır-, kaldur- ‘yukarı hareket ettirmek’ (1972, s. 619), Gülensoy KBS kaldır-: bulunduğı yerden almak = ET. kal(ğ)ır- < qal(ğ)ı- (2007, s. 454).

kalemçi Yazıcı.

ķ. -ler D199-9.

“*Ķan Turalı Şoylamış, görelüm hnum ne Şoylamış, eydür: Yalab yalab yalabıyan ince tonlum, yr basmayup yöriyen [selvi boylum] ķar üzerine ķan tammış gibi kıızıl yaņaklum, ķoŐa badem [Őıĝmayan] dar aĝızlum, kalemçiler ķaldıĝı ķara ķaŐlum...*”

Rsnen VEWT kalam: kalem, Ķaĝ. , Osm., Az., Krm., Kaz., kalm, Osm. ‘bürokrasi, memurluk < Ar. qalam (1969, s. 225).

ķalı halı (bkz. halıća).

ķ. D178-7, D179-2.

“*zzet hürmet eylediler, ak ćadır dikkiler, ala ķalı döŐediler, aĝca koyun ķırdılar, yedi yıllık al Őerb ićrdiler, aluban bunları Teküre götürdiler.*”

Tietze TETTL halıća/halća/haliće/kaliće: kćk halı, seccade DS. 2260, TS. 2185 < krd. hliće < Fa. ķlića (2009, s. 239).

ķalın 1. Sećkin, gćl

ķ. D186-2, D200-13, D222-2, D222-13, D232-11, D232-13, D234-5, D234-13, D256-2, D258-7, D260-2, D267-11, D280-13, D290-9

“*Ķalın Oĝuz begleri üzerine yıĝılup gele dridm.*”

2. Kalabalık, ćok, sık.

ķ. D224-11, D237-9, D259-2.

“*ć yüz altmıŐ altı alp ava binse, ķalın ĝeyik üzerine yriŐ olsa Begil ne yay ķurardı, ne oĝ atardı.*”

kalın < DLT kalın: sayıca ćok (2020, s. 77), Clauson EDPT kalın: byk, yoĝun, kalabalık, eŐanlamlısı yoĝun; kalın, Osm. kalın (1972, s. 622), Rsnen VEWT kalın: yoĝun, kalın, sayısız, Ķaĝ., OT. kalın (1969, s. 226), Gülensoy KBS kalın: ince karŐıtı = ET. kalın ‘ćok, sayısız, pek, kalabalık, koyu OT. kalıņ ‘kalın, kesif, yoĝun DLT, KB ~[Sm. Kalag (Tuna, 19)] (2007, s. 455).

ķalınlıķ Nikah bedeli.

ķ. -1 D173-1.

“*Ol kıızuņ ć cnvar ķalınlıĝı ķaftanlıĝı varıdı.*”

kalın < DLT kalın: kalın(mihr) (2020, s. 498), Clauson EDPT kalın: nikah bedeli, damat tarafından ödenen bir miktar para, Uyg. kalın; Çağ. kalın; Osm. kalın ‘nikah bedeli’ (1972, s. 622), Eren TDES kalın: gelin olacak kıza erkeğin verdiği para veya armağan, ağırlık, Trkm. galın; Nog. kalım; Yak. Kalīm, xalīm; Çuv. xulam, xulan, ET., OT. kalın (1999, s. 202).

ķalk- 1. Gitmek üzere yerinden ayrılmak.

ķ. -ar D266-7

ķ. -dı D227-10, D236-6

ķ. -dılar D262-11

ķ. - ğıl D192-9, D192-12

ķ. -ubanı D181-6, D186-5, D187-5, D196-2, D197-8, D200-1, D232-10, D239-1, D239-9, D241-7, D241-13, D243-4, D244-1, D244-1, D245-6, D257-8, D267-2, D270-1, D286-5, D288-11, D288-13

“Ĥānum, ķalkubanı yerüñden tırmaz olsañ altı cellād eñseñde yahıñ kılıç tutar, ğafillüce görklü başuñ keser.”

2. Havalanmak.

ķ. -up D188-11.

“Ĥadir ulu Tañrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan ğızıldayup ķatı énen, arı gölüñ ördeğın şakıyup alan, ķaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, ķarıncuğı ac olsa ķalkup uçan cümle ķuşlar sulţānı çal ķara ķuş; ķanadıyla şaksağana gendüzın şakıdur mı?”

Räsänen VEWT kalk: Osm., krm. ayağā kalkmak, yükselmek < ? kalı ‘zıplamak, uçmak (1969, s. 227) , Gülensoy KBS kalk-: doğrulmak; ayrılmak; yukarı yükselmek < ET. kalı- k- /kal(ğ)ı- (2007, s. 455).

ķalkān Ok, kılıç vb. nden korunmak için savaşıların kullandığı korumalık.

k. D176-2, D176-11, D284-6

k. -ın D250-9

k. -ını D250-8.

“Yağrında ķalkan oynar yayasınuñ Ĥadir ķorısa başın kesem.”

ķalkan < DLT kalkan: kalkan (2020, s. 191), Räsänen VEWT kalka: kalkan, Kalka Moğulları; Kzk. kalkan ‘koruma’ Çağ., Osm., Krm. Kalkan < Mo. (KWb. 163) qalqa ‘kalkan’, ‘Kalka Moğulları’ (1969, s. 227).

kalğar kopar Özgüveni yüksek.

k. k ol- ‘özgüveni yüksek olmak’ D259-8.

“Üç yüz altmış alt[ı] alp ava binse, kalın geyik üzerine gavgā kopsa kardaşlu yigitler kalğar kopar olur...”

Ķam (k. a.) Kam Gan.

Ķ. Ķan D235-5.

“Ķamğan oğlı Ķān Bayındır yerinden tırımışıdı, ağ ban evini kara yerüñ üzerine dikdürmişıdi.”

kaıçı Bir ucuna ip, deri vb. bağlı olan vurma, dövme aracı.

k. -yıla D195-1

“Ķız bildi kim kaıñın anası, kaıñın atası-dur kaıçıyla işāret kılup odaya düşüñ.”

Kaıçı < DLT kaıçı: at, sığır ve devenin erkeklik organı (2020, s. 181), Clauson EDPT kaıçı: < kam- sözcüğünden ‘kaıçı, kırbaç’ ;devenin ya da atın erkeklik organı (1972, s. 626), Gülensoy KBS kaıçı: bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma aracı = ET. kaıçı EUTS, 163 OT. kaıçı ‘at, deve ve sığırın erkeklik organı’ DLT, KB (2007, s. 456).

kan Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı.

k. D194-4, D195-8, D199-8, D213-13, D244-9, D254-10, D290-2

k. -ı D252-3, D289-9

k. -ın D184-2, D195-8, D217-3

k. -um D167-11

k. -uñ D192-8, D196-8, D232-9

kanın ‘kanlı’ D169-13

kan al- ‘intikam almak’ D234-13, D260-2, D260-13

kan derlet- ‘kan ter içinde kalmak’ D245-10

kan dök- ‘öldürmek’ D282-13, D174-11, D243-7

kan kaşan- ‘kan işemek’ D183-8

kan kusdur- ‘eziyet çektirmek’ D174-11, D219-1, D222-1

kan tök- ‘öldürmek’ D196-8, D232-9, D254-8, D254-10, D259-3, D248-2

kan yaş dök- ‘ağlamak’ D187-5.

“Ana hakkı Tanrı hakkı tartayidum, ğafillüce görklü başuñ keseyidüm alca kanuñ yer yüzüne dökeyidüm, dedi.”

Ƙan < DLT kân ~kan: kan (2020, s. 44), Clauson EDPT kan: kan, Uyg. kan; Hak. kan (1972, s. 629-30), Eren TDES kan: Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı, Az. gan; Trkm. kân; Yak. xân; Çuv. yun, ET. kan, OT. kân, türevleri Moğolcaya da geçmiştir (1999, s. 205), Räsänen VEWT kan: OT. kan, Trkm. kân, Yak. xân, Kzk. kanık, ~Mo. (KWb. 166) qana-gur ‘kan alma, ~ Tung. Hāje ‘kanama’ (1969, s. 230).

Ƙan Ʀuralı (k. a.) Kan Turalı (bkz. Ʀuralı).

Ƙ. Ʀ D170-5, D170-8, D170-13, D171-10, D171-13, D172-3, D174-3, D174-7, D174-9, D175-3, D176-4, D177-8, D178-3, D178-13, D179-3, D179-11, D179-12, D179-13, D180-1, D180-3, D181-1, D181-5, D181-6, D181-12, D182-2, D182-6, D182-8, D183-10, D184-1, D184-9, D184-13, D185-11, D186-1, D186-5, D186-13, D187-13, D188-6, D189-2, D189-3, D190-9, D191-1, D191-6, D191-10, D192-4, D192-13, D193-3, D193-10, D193-11, D194-5, D195-6, D195-12, D197-3, D197-7, D197-12, D198-8, D199-2, D199-4, D199-6, D201-1

Ƙ. Ʀ -ile D189-2

Ƙ. Ʀ -nuñ D182-2, D191-6, D191-10, D192-4, D193-10, D194-5, D195-6, D197-8

Ƙ. Ʀ -yı D179-12, D181-5, D188-6, D194-5, D197-7, D199-4

Ƙ. Ʀ -ya D174-3, D185-11.

“Ƙan Ʀuralı aydur: baba bu sözi sen maña dememek gerek idüñ, çünki dedün elbette varsam gerek, başuma kañuñç, yüzüme toñuñç olmasun, kadun ana beg baba esen kaluñ dedi.”

kanat Kuşlarda ve böceklerde uçmayı sağlayan organ.

ķ. D215-2

ķ. -a D215-3

ķ. -ıyla D188-12

ķ. -lu D158-7, D158-11, D162-12, D164-5, D166-7

ķ. ur- ‘kanat çırpmaq’ D215-6.

“Perri kıızı kanat urup uçdı, eydür: Çoban, yıl temām olıcaķ mende emānetüñ var; gel, al, dedi.”

kanat < DLT kanat: kanat (2020, s. 153), Clauson EDPT kanat (?kanad): kuş kanadı; balık yüzgeci, Osm. kanat; Az. ganad; Trkm. ganat; Hak. kanat (1972, s. 635), Räsänen VEWT kānat, *kānat: kanat, Trkm. kanat, Az. kānāt, Yak. kınat, kıyat, Çuv. sonat, sunat ~ ?Mo. (KWb. 165) kana ‘büyük tüy’ (1969, s. 230), Gülensoy KBS kanat: kuşlarda ve böceklerde uçmayı sağlayan organ = OT. kanat DLT < kana kuş kanadındaki tüy [Moğ. kana] +t eski bir çoğul eki T. Tekin, 176 (29-007, s. 457).

ķanda Nereye, nerede?

ķ. D193-11

“Ķan Ķuralı eydür: Görklüm, ķanda gēdersin ? dedi.”

kanda < DLT kanda: yer için kullanılan soru kelimesi, nerede (2020, s. 21-22), kanda < Dilçin YTS kanda: [ķanda] Nerede, nereye (2018, s. 136).

ķanı Hani, nerede?

ķ. D201-4, D239-5, D249-4, D249-5, D249-6, D266-3, D291-1.

“Egrek eydür: Ķanı ol delü yigit?”

kanı < DLT kanı: hani, nerede (2020, s. 21-22), kanu < DLT kanu: argularda hangi (2020, s. 12), Clauson EDPT kañu: hangi, ne; kanı ‘nerede’ çok erken bir tarihte kayu < kañu şeklinde değışmiştir (1972, s. 632-33), Gülensoy KBS hani: hani nerede, ne oldu, nerede kaldı < kanı < *ka +n +ğı ET. kanu, kanyu, kayu ‘hangi, hangisi, kim EUTS, 172 (2007, s. 404), Gülensoy KBS kani: hani =ET. kanı < *ka+n+ı (2007, s. 458).

Kaḡlı Koca (k. a) Kanlı Koca.

Ƙ. Ƙ D170-5, D170-6, D170-8, D171-3, D171-8, D172-4, D172-7, D173-10, D174-2, D174-12, D175-6, D175-8, D186-13, 200-10.

“Oğıyla geliniyle Kaḡlı Koca, Oğuza girdi, gök alaḡ görklü ĉemene ĉadır dikdi.”

kaḡlu 1. Kan bulaşmış olan.

k. -lu D194-7

“Gördiler kim bu gelin gişinḡ kılıcı- nuḡ balĉađı kaḡlu, oğlı grinmez.”

2. ĉoşkun sular.

D186-12, D234-12, D244-5, D246-5, D256-1.

“Kaḡa kaḡa tağlardan ġaber aşmış, kaḡlu kaḡlu şulardan ġaber geĉmiş.”

3. Düşman, kanlı düşman.

D171-2, D174-10, D186-9, D270-10, D290-8.

“Kaḡlu kfir line dnin girdḡ”

Ƙan < DLT kn ~kan: kan (2020, s. 44), Clauson EDPT kan: kan, Uyg. kan; Hak. kan (1972, s. 629-30), Eren TDES kan: Atardamar ve toplardamarların iĉinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı, Az. gan; Trkm. kn; Yak. xn; ĉuv. yun, ET. kan, OT. kn, türevleri Moğolcaya da geĉmiştir (1999, s. 205), Rsnen VEWT kan: OT. kan, Trkm. kn, Yak. xn, Kzk. kanık, ~Mo. (KWb. 166) qana-gur ‘kan alma, ~ Tung. Hnje ‘kanama’ (1969, s. 230).

kaḡ kaḡaya Dik ve sarp kaya

kaḡ. -lar D188-7, D192-9.

“Görelüm hnum ne soylamış: Kaḡ kaḡayalar başında yuva tutan, Kaḡdir ulu Taḡrıya yakın uĉan, mancılığı ağır taşdan ġızıdayup katı nen, arı glḡ ördegin şakıyup alan, kaba mge dıp dıp yörirken tartup zen, kaḡuncuđı ac olsa kalkup uĉan ...”

kaḡ < DLT kp: insanların birbirine yakın olması (2020, s. 407), Gülensoy KBS iĉine sıvı, katı, gaz konulan oyuknesne = OT. ka ~kaḡ ‘tulum, ĉuval, dağar-cık DLT < *k(p) (2007, s. 459).

kap- Birdenbire yakalayarak, çekerek, almak.

k. D242-3.

“Oğul at üzerinden meni kap, döşegüme çıkar, dedi.”

kap- < DLT kap-: kapmak, çalmak (2020, s. 233), Clauson EDPT kap-: tutmak, ele geçirmek, Uyg. kap-; Çağ. kap-; Osm. kap- (1972, s. 580), Räsänen VEWT OT. kap ‘kapmak, saldırmak, yakalamak’ Çağ. kap ‘kavrama’, Yak., Çuv. xip ‘ağız ile çırpınmak, dişlerle kavramak’ (1969, s. 233), Gülensoy KBS kap-: birdenbire yakalayarak, çekerek, almak = OT. kap- DLT. kap- (2007, s. 459).

kapa- Bir açıklığı önlemek için bir şeyi, açık yerin üzerine getirmek.

k. -ı D159-2.

“Mere kapucular, kapuyu kapaı! dedi.”

Gülensoy KBS kapa-: örtmek, tıkamak, geçişi engellemek, hapsetmek < kap + a- (2007, s. 459).

kapak 1. Göz kapağı.

k. -ın D195-7

k. kaldur- ‘gözünü açıp bakmak’ D193-4, D226-11

“Kan Turalınun atını oğlamışlar, gözünüñ kapağın oğşamışlar; yüzini kan bürümiş, turmaz kanın siler.”

2. Bilek ile dirsek arası.

k. -ına 184-13

“Kan Turalı bir kepenegi kapağına toladı, aşlanun pençesine şunu verdi.”

3. Zırhın bilek ile dirsek arasını örten kısmı.

k. -ların D250-10.

“Yoğarudan aşığa kâfir, oğlanı katı urdı, kalğanın uvatdı, tuğulğasını yogurdu, kapakların şıyırtdı, oğlanı alımadı.”

Kapak < DLT kapak: göz kapağı (2020, s. 164), Clauson EDPT kapak: < *kap- eyleminden ad, bir şeyi kaplayan, örten, göz kapağı, bazı ses değişiklikleri ile Kıpç. ‘kabak’ Hak. kapak; Osm. kapak ‘göz kabağı’ (1972, s. 582-83), Räsänen VEWT *kâp: kap ‘kapak’, kapatma, Çuv. xup ‘kilitleme’; Osm. Krm. kapa; kapak ‘örtme’ Çağ. Osm. Az. Krm. Tar. kapak, Yak. xappax ‘örtme’, Trkm. kâbak (1969, s. 233), Gülensoy KBS

kapak: kapları örtmeye veya delikleri kapatmaya yarayan nesne = ET. kapıg/kağ ~ OT. kapak < *ka-p ‘kapamak’ +ğ(a)k < kapğa- (2007, s. 459).

Ķapak Ķan (k. a.) Kapak Han.

Ķ. Ķ. D220-9.

“Ķapak Ķān dērler bir gişi var idi, iki oğlı var idi.”

Ķaplan Kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu postlu olan, Asya’da yaşıyan çevik ve yırtıcı aslan.

Ķ. 224-9

Ķ. muğ D280-8.

“Ķara Ķaplan Ķopdı Depegöz; Ķara Ķara tağlarda çevürdüm, alımadım, Basat!”

Clauson EDPT kaplan: kedi ailesinden, kaplan, son eki -la:n ile biten hayvan adlarından biri, Uyg. kaplan; Çağ. kaplan (1972, s. 584), Rāsānen VEWT kaplan: kaplan Osm. ‘kaplan, leopar’ Kzk. kaban, < ?kap ‘yakalamak’ (1969, s. 234).

Ķapu Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı.

Ķ. D229-10, D254-2

Ķ. -ların D284-1

Ķ. -nuğ D227-6

Ķ. -sın D227-6, D229-6, D242-6, D255-6, D255-10

Ķ. -sına D230-4, D234-3, D284-5

Ķ. -ya D284-7

Ķ. -yı D159-1, D159-8, D284-7.

“Birer gürz urup Ķapuyı uvatdılar, içerü girdiler.”

kapu < DLT kapug: kapı (2020, s. 23), ETDES kapı < kapu: 1. ‘Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı’; 2. ‘bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat’ ~ Az. gapı, Trkm. gapı, Nog. kapı, Kklp. Kapı, ET. kapıg; OT. kapuğ Tü. < kap- (~kapa-)kökünden geldiği açıktır (2020, s. 258), Gülensoy KBS kapı: Bir yere girip çıkarken geçilen yer < ET. Uyg. kağ ~ kağı , (EUTS, 166; İKPÖ 182), OT. kapuğ DLT (2007, s. 460).

kapucu Kapı bekçisi.

ķ. D157-5

ķ. -lar D157-9, D159-1

ķ. -ya D243-1.

“Karavaş çıkup kapucıya söyledi.”

kapu < DLT kapug: kapı (2020, s. 23), ETDES kapı < kapu: 1. ‘Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı’; 2. ‘bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat’ ~ Az. gapı, Trkm. gapı, Nog. kapı, Kklp. Kapı, ET. kapıg; OT. kapug Tü. < kap- (~kapa-)kökünden geldiği açıktır (2020, s. 258), Gülensoy KBS kapı: Bir yere girip çıkarken geçilen yer < ET. Uyg. kapağ ~ kapı , (EUTS, 166; İKPÖ 182), OT. kapug DLT (2007, s. 460), [kapı + -cX addan ad yapan yapım eki].

kapurğa (< Moğ.) Ege kemiklerinin oluşturduğu kafes (bkz. kapurka).

ķ. -sın D276-9.

“Ökçesin ökçesine kakdı, kapurğasın karnına kavşurdı, uyanın çekdi, ağzın ayırdı, kâfiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı, eydür: Mere kâfirler, kopuzum getirüñ sizi ögeyin, dedı.”

ETDES kaburga: Ege kemiği, ~ Az. gabırğa, -Trkm. gapırğa, -Bşk. Kabırğa, -Kzk. kapırğa, Türkçede kaburgaya ege (< eye <eyegü) adı da verilir, kaburga < Moğ. (2020, s. 248), Doerfer TMEN qaburğa : kaburga ~ batı-orta Moğolca. qaburğa< Mo. gabırğa (1963, s. 392), Räsänen VEWT kaburga: Çağ., Osm. kaburga ‘kaburga kemiği’ Trkm. kabırğa < ? Mo. (KWb. 174, 179) qabi-rga, qabisun ‘kaburga’ (1969, s. 216).

kapurka (< Moğ.) Kaburga (bkz. kaburğa).

ķ. -lu D256-6.

“Eyegülü ulalur, kapurkalu böyür.”

ETDES kaburga: Ege kemiği, ~ Az. gabırğa, -Trkm. gapırğa, -Bşk. Kabırğa, -Kzk. kapırğa, Türkçede kaburgaya ege (< eye <eyegü) adı da verilir, kaburga < Moğ. (2020, s. 248), Doerfer TMEN qaburğa : kaburga ~ batı-orta Moğolca. qaburğa< Mo. gabırğa (1963, s. 392), Räsänen VEWT kaburga: Çağ., Osm. kaburga ‘kaburga kemiği’ Trkm. kabırğa < ? Mo. (KWb. 174, 179) qabi-rga, qabisun ‘kaburga’ (1969, s. 216).

kar Atmosferdeki su buharının yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne beyaz ve hafif billurlar biçiminde donarak düşen su buharı.

ķ. D199-8.

“Yalab yalab yalabıyan ince tonlum, yer başmayup yöriyen [selvi boylum] kar üzerine kan tammmış gibi kızıl yañaklum, koşa badem [şığmayan] dar ağızlum, kalemçiler çaldığı kara kaşlum...”

ETDES kar: havada donarak yağan su buharı, ~Trkm. gār, -Az. gar, TatK. Kar, -Bşk. Kar, Yak. xār, Çuv. yur, ET. kar, OT. kār Tü. < ka kökünden -r ekiyle kurulmuştur (2020, s. 260), Clauson EDPT ka:r: ‘kar’ Hak. ka:r, Kıpç. ka:r, Çağ. kar (1972, s. 641), Räsänen VEWT kar: OT. kār ‘kar’ Trkm. kār, Yak. xār, “tüm lehçelerde” kar, Çuv. yor, yur, Çağ. kar-ik ‘kara bakarak hastalanmak, kör olmak’ (1969, s. 235).

ķâr (< Far.) 1. Etki.

ķ. eyle- (Ok, kılıç) işlemek D228-9,

ķ. eyledi ‘guruna dokunmak’ D254-11

ķ. kıl- ‘alt etmek, hakkından gelmek’ D219-3, D221-11.

“Depegöz eydür: Mere oğlan, al şol parmağumdaki yüzügi, parmağuna tak, saña oñ ve kılıç ķâr eylesün...”

ķâr < Steingass CPED kār: iş, çalışma, çaba; etki, izlenim (1963 s. 1001).

ķara En koyu renk, siyah, ak, beyaz karşıtı.

k. D160-1, D160-7, D163-7, D163-12, D164-11, D166-11, D167-9, D169-12, D173-6, D173-7, D173-9, D174-9, D176-12, D179-1, D179-5, D181-7, D181-9, D184-2, D184-10, D186-6, D186-9, D186-11, D187-1, D187-2, D188-12, D190-7, D192-1, D192-5, D192-7, D193-8, D194-13, D196-3, D196-9, D197-9, D199-10, D200-2, D221-9, D223-7, D224-8, D224-9, D232-7, D234-11, 235-6, D239-1, D239-10, D241-8, D241-9, D241-11, D241-13, D242-1, D244-4, D244-5, D244-7, D244-11, D245-7, D245-12, D247-9, D248-9, D249-4, D250-2, D250-11, D252-11, D252-12, D253-7, D255-12, D256-1, D256-4, D257-9, D258-4, D258-10, D259-2, D262-6, D264-6, D267-3, D268-7, D269-4, D270-6, D277-10, D277-12, D278-4, D280-13, D282-12, D289-12, D290-2.

“Ķara tağum yüksegi oğul!”

kara < DLT kara: siyah, kara (2020, s. 3), Räsänen VEWT kara: “tüm lehçeler” kara, siyah, Yak. xara, Çuv. Xora, Osm. kara (1969, s. 235), Gülensoy KBS kara: siyah = OT. *ğ* kara DLT ‘kara, karanlık’(2007, s. 462).

Ğara Çekür (k. a) Kara Çekür.

Ğ. Ç. D180-2.

“Ğara Çekür ve oğlu Kırk Kınuğ ve Boz ayğırlu a!”

Ğara Göne (k. a.) Kara Göne.

Ğ. G. D218-9, D221-2, D249-12, D281-1, D283-9, D286-2, D289-6.

“Ğara Göne, Depegöz elinde zebün oldu.”

Ğara Tekür (k. a.) Kara Tekür.

Ğ. T. D255-3, D255-8.

“Ğara Tekür orada bir kırı yaptırmıştı.”

ğarangu Karanlık (bkz. ğarangu)

ğ. D231-7

ğ. -lu D222-11, D223-9, D257-4, D263-8, D273-9, D289-12

ğ. -ca D243-12, D247-12

“Ğarangulu gözüm aydını ğardağ! dëyü ağladı içëri a şoğbete girdi, destür diledi.”

Ğarangu < DLT karanlık (2020, s. 441), Clauson EDPT ğarangu: < kara sözcüğünden morfolojik açıdan belirsizdir ‘karanlık’ Uyg. ğarangu; Hak. ğarangu; Çağ. ğarangu; Osm. ğarangu/ğaranguluk (1972, s. 662), Räsänen VEWT ğarangu: OT. Çağ. Tar. ğarangu ‘karanlık’ karanı, Kaz. ğarangu, Yak. < xarağa ‘karanlık’ (Tü. > Mo. KWb. 170) (1969, s. 236), Gülensoy KBS karanlık: Işığın olmayan < ET. ğaraggu ~karanku ~OT. ğarangu ~ ğarangu+ ku (DLT, KB) <* Kara +ğgu +luk (2007, s. 465), ETDES karanlık: ışığın olmayan, ışıktan yoksun olan, ET. ğarangu, OT. ğarangu, Tü. karanlık < ğaranguluk < ğarangu + luk, ‘ğarangu’ kara sözcüğünün bir türevidir. (2020, s. 261).

ğarangu Karanlık (bkz. ğarangu).

k. D231-12, D268-10, D269-5.

“Karaņu dün içinde yol azsaņ umuņ nedür?”

Karaņu < DLT karanlık (2020, s. 441), Clauson EDPT karaņu: < kara sözcüğünden morfolojik açıdan belirsizdir ‘karanlık’ Uyg. karaņu; Hak. karaņu; Çağ. karaņu; Osm. karaņu/karaņuluk (1972, s. 662), Räsänen VEWT karaņu: OT. Çağ. Tar. karaņu ‘karanlık’ karanı, Kaz. karaņı, Yak. < xaraņa ‘karanlık’ (Tü. > Mo. KWb. 170) (1969, s. 236), Gülensoy KBS karanlık: Işığı olmayan < ET. qaraggu ~karanku ~OT. qaranggu ~ qarang+ ku (DLT, KB) <* Kara +ņgu +luk (2007, s. 465), ETDES karanlık: ışığı olmayan, ışıktan yoksun olan, ET. karaņu, OT. karaņu, Tü. karanlık < karaņuluk < karaņu + luk, ‘karaņu’ kara sözcüğünün bir türevidir. (2020, s. 261).

karar- Rengi karaya dönmek, siyahlaşmak.

ķ. -mış D233-8

“Bıyıcığı kararmış yigitçükleri çok yemişem yigitlikleri tutdı ula gözüm seni.”

karar- < DLT karar-: < kara sözcüğünden eylem ‘koyulaşmak, siyaha bürünmek’ Hak. karar-; Çağ. karar-; Kıpç. karar- (1972, s. 663), Gülensoy KBS karar-: rengi karaya dönmek = OT. karar-, kara er- DLT < kara +r < kara er- (2007, s. 466).

kara vaş Kadın hizmetçi, cariye.

ķ. D174-11, D243-1

ķ. -a D242-13

ķ. -lar D181-8.

“Avrat elin eline çaldı, karavaşa söyledi”

Karavaş < DLT kara baş: erkek veya dişi köle (2020, s. 443), ETDES karavaş: cariye, odalık, OT. karabaş, Eski Kıpç. karabaş ~karavaş, Türkçe -b- ünsüzü -v-‘ye çevrilmiştir (2020, s. 211), Gülensoy KBS karabaş: ~karavaş ‘avam’ < OT. karabaş ‘hizmetçi kadın’ DLT < kara ‘avam’ +baş (>vaş) kişi (2007, s. 463).

karavul (< Moğ.) Gözcü sınır bekleyen.

k. ol- ‘gözcü olmak’ D236-3

k. eyle- ‘gözcülük yapmak’ D236-12.

“Tokuz tümen Gürcistân agzına varup kondı, karavulluķ eyledi”

Räsänen VEWT karagul: Osm. ‘bekçi, karakol’ karavul Çağ. karavul, karaul, Osm. karavıl, karakol, Çuv. xoral, <ural ‘bekçi’ < Mo. qara- gul < qara ‘izlemek’ (1969, s. 235-236).

karçaş- Dağılmak, alt üst olmak.

k. -uban D192-10.

“Kalkğıl [yigit] kap kayalar oynamadın yer obrıldı, qazi begler ölmedin el boşaldı, karçaşuban, oğraşuban tağdan èndi.”

karçaş- < TS karçaş-: karışmak, birbirine girmek, karmakarışık olmak (1996, s. 2287), karçaş- < DS karçaş-: karışmak, karmakarışık olmak, dolaşmak, bozulmak (1993, s. 2655), Gülensoy KBS karış-: iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek = ET. karış- ‘düşman kesilmek’ EUTS, 169) = Tü. *karış ‘karşı çıkmak’ < *karıç- < *kar- 1- ç- (2007, s. 470).

karça- Karıştırmak.

k. -dı 229-12.

“Depegöz künbede elin şokdı, eyle ka[r]çadı kim künbed zîr u zeber oldı.”

karçaş- < TS karçaş-: karışmak, birbirine girmek, karmakarışık olmak (1996, s. 2287), karçaş- < DS karçaş-: karışmak, karmakarışık olmak, dolaşmak, bozulmak (1993, s. 2655), Gülensoy KBS karış-: iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek = ET. karış- ‘düşman kesilmek’ EUTS, 169) = Tü. *karış ‘karşı çıkmak’ < *karıç- < *kar- 1- ç- (2007, s. 470).

kardaş Aynı anne babadan doğmuş veya anne babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı.

k. D222-13, D223-2, D223-4, D223-5, D223-6, D223-8, D223-9, D224-5, D257-4, D268-9, D269-12, D269-13, D270-1, D271-7, D289-1

k. -ı D183-4, D218-8, D221-12, D263-4, D268-7, D269-11, D281-11

k. -ın D260-3

k. -ına D269-5

k. -ımı D262-9

k. -laruz D232-3

ķ. -lu D259-8

ķ. -suz D257-3, D258-13, D259-8

ķ. -um D232-9, D240-13, D257-3, D258-13, D269-8

ķ. -umdan D223-9

ķ. -umuņ D257-1

ķ. -uņ D214-8, D222-1, D234-13, D269-13

ķ. -uņam D269-10

ķ. -um mısın? D269-3

“Alplar başı Kazana bir darb urdı, kardaşı Kara Göne elinde zebün oldı.”

ETDES kardeş: Aynı anne babadan doğmuş çocukların birbirine göre adı, Az. gardaş, Trkm. gardaş, Nog. kardaş, Kzk. karındaş ‘yaşça küçük olan kız kardeş’ Çuv. xurantaş, OT. karındaş < karın + -daş (2020, s. 262), Clauson EDPT kardeş: < karın sözcüğünden ‘erkek ya da kız kardeş (1972, s. 662), Gülensoy KBS kardeş: Aynı anne babadan doğmuş veya anne babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı = OT. kadaş ~ kadaş ~ karındaş (DLT) < kâ ‘arkadaş, akraba’ (EUTS, 159) +daş (2007, s. 466).

ķarġa Kargagillerden, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş.

ķ. D195-3.

“Ne yerde ener karışur toz varısa ve ne yerde ķarġa kuzgun oynarısa anda isteyelüm, dedi.”

karga < DLT karga: karga (2020, s. 116), Clauson EDPT karga: karga, kuzgun, eski hayvan adlarının sonuna gelen -ġa eki, Uyg. karġa; Çaġ. karga (1972, s. 653), Räsänen VEWT karga OT. kuzgun‘karga, kuş’ Çaġ. karga, Çuv. korak, kurak (1969, s. 237), ETDES karga: kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş, ~ Az.garga, Trkm. garga, Nog. garga, Türkçe karga karganın çıkardığı yansıma sesden oluşmuştur (2020, s. 263), Gülensoy KBS karga: karga kuşu = ET., OT. karga DLT ~h, arġa (EUTS, 81) < *kâ ‘yansıma’ +r ‘türeme ünsüz + -kâ [> -ġa) yansıma (2007, s. 467).

ķargu Silah olarak kullanılan, ucu sivri ve demirli uzun mızrak.

ķ. D164-11, D221-10, D248-9, D250-3, D250-13

“Ķarġı gibi Ķara ŐaĶuŶ yolar mısın ana? dedi.”

ETDES kargı: 1. Kalın kumaş, kamaŐ; 2. Silah olarak kullanılan ucu sivri, uzun sırım, ~ Az. gargı, ~ Trkm. gargı, ĶaġdaŐ diyalektlerde kargıya ‘nayza’ da denir (Far. ‘nayza’, kargı) (2020, s. 263), GŶlensoy KBS kargı: kamaŐ, saz = ET. Ķarġı/Ķarġu ‘mızrak; kalın kamaŐ < ET. Ķar ‘omuz, kolun ũst kısmı (EUTS, 166) +ġı (2007, s. 468).

ķarı Yaşlı.

ķ. D162-6, D187-3, D192-10

“Meger bir Ķoca babam, bir Ķarı anam var.”

ķarı < DLT ķarı: yaşlı (2020, s. 176), Clauson EDPT ķarı: insan ya da hayvan iĶin yaşlı; yaşlı kadın; eş, Az. qārī; Ķaġ. ķarı (1972, s. 644), GŶlensoy KBS ķarı: yaşlı, ihtiya = ET. ķarı ~ ķarıġ (EUTS, 168) ~OT. ķarı (DLT); KB. ķarı ~ ķarıġ < * ķārı (2007, s. 468).

ķarıplıġ Gurbet

ķ. -a D267-5, D269-13.

“Ķarıplıġa gelen yatur mı olur?”

Rāsānen VEWT garīb: Osm garīb ‘garip, tuhaflık, Az. gārīb, Tar. gerib < Ar. ġarīb (1969, s. 148).

ķarıĶuk İhtiyarcık, yaşlı kadın.

ķ. D220-13, D221-8, D232-5, D267-10

ķ. ol- ‘yaşlanmak’ D176-3, D187-4, D259-5.

Ķaçan ġeden senüŶ aġaŶ degŶl, [ġayrı] erdür. Aġ Şakallu men babanı aġlatmaġıl, ķarıĶuk olmuş anaŶı tozlatmaġıl! dedi.”

ķarı < DLT ķarı: yaşlı (2020, s. 176), Clauson EDPT ķarı: insan ya da hayvan iĶin yaşlı; yaşlı kadın; eş, Az. qārī; Ķaġ. ķarı (1972, s. 644), GŶlensoy KBS ķarı: yaşlı, ihtiya = ET. ķarı ~ ķarıġ (EUTS, 168) ~OT. ķarı (DLT); KB. ķarı ~ ķarıġ < * ķārı (2007, s. 468), ķarı ‘yaşlı’ + ĶXk kŶĶŶltme eki.

ķarım (< Ar. ġarīm) Hasım, dŶŐman.

ķ. -ın D194-2

ķ. -ından D181-10, D184-6, D188-13

ķ. -um D252-9

ķ. dile- ‘hasım istemek’ D286-3.

“Oğlan babasına muştucu gönderdi, ķarımum aldum, dedi.”

Parlatır OTS karın: < Ar. kurenā ‘Yakın, uzak olmayan; sahip olan; akraba, komşu, arkadaş (2014, s. 850).

ķarın Kaburga kemiği ile kasık arası.

ķ. -ı D171-8

ķ. -ına D276-10

ķ. -umda D165-1.

“Eydür: Belī, cānum baba, eyle isterem. Pes varasın, bir cici bici Türkmen kızını alasın; negāhenden tayanam üzerine dşem ķarını yırtıla? dedi.”

karın < DLT karın: karın; mide (2020, s. 12), ETDES karın: 1. İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan n bölgesi; dl yatağı, rahim; mide; yer, ~Az. garın, Trkm. garın ‘mide, karın’, Nog. karın, zb. korin, Yak. < xarın, Çuv. xıram, kökünü bilmiyoruz (2020, s. 264), Doerfer TMEN karın: < karı- n [burun, taban, bıkın, eyin, boyun vb.] (1965, s. 194), Rāsānen VEWT karın: OT. Osm. karın ‘karın, mide, Yak. xarın, Çuv. xāram Az. karın-daş (1969, s. 238), Gülensoy KBS İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan n bölge = ET., OT. ķarın < kar ‘omuz’ + (ı)n (2007, s. 409).

ķarıncuķ Karıncık.

ķ. -ı D188-11.

“Kadir ulu Tağrıya yakın uķan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup ķatı enen, arı gölün ördegin şakıyup alan, ķaba mge dıp dıp yirirken tartup zen, ķarıncuđı aķ olsa ķalkup uķan cümle ķuřlar sultānı al ķara ķuř; ķanadıyla şaksagana gendüzin şakıdur mı?”

karın < DLT karın: karın; mide (2020, s. 12), ETDES karın: 1. İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan n bölgesi; dl yatağı, rahim; mide; yer, ~Az. garın, Trkm. garın ‘mide, karın’, Nog. karın, zb. korin, Yak. < xarın, Çuv. xıram, kökünü bilmiyoruz (2020, s. 264), Doerfer TMEN karın: < karı- n [burun, taban, bıkın, eyin, boyun vb.] (1965, s. 194), Rāsānen VEWT karın: OT. Osm. karın ‘karın, mide, Yak. xarın, Çuv. xāram Az. karın-daş (1969, s. 238), Gülensoy KBS

İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga kenarlarından kasıklara kadar olan ön bölge = ET., OT. karın < kar ‘omuz’ + (1)n (2007, s. 409), karın ‘mide’ +cXk küçültme eki.

karındaş Kardeş (bkz. Kardeş).

ķ. -ı D218-12

ķ. -ıyçün D222-11

ķ. -um D232-5.

“Dozan oğlı Alp Rüstem şehid oldı, Uşun Koca oğlı gibi pehlevān, elinde şehid oldı; ayruk cāndan ögey karındaşı Depegöz elinde helāk oldı.”

ETDES kardeş: Aynı anne babadan doğmuş çocukların birbirine göre adı, Az. gardaş, Trkm. gardaş, Nog. kardaş, Kzk. karındaş ‘yaşça küçük olan kız kardeş’ Çuv. xurantaş, OT. karındaş < karın + -daş (2020, s. 262), Clauson EDPT kardeş: < karın sözcüğünden ‘erkek ya da kız kardeş (1972, s. 662), Gülensoy KBS kardeş: Aynı anne babadan doğmuş veya anne babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı = OT. kadaş ~ kadaş ~ karındaş (DLT) < kâ ‘arkadaş, akraba’ (EUTS, 159) +daş (2007, s. 466).

karış Beddua.

ķ. -ı D233-5

“Ağ şakallu kocaları çok ağlatmışam; ağ şakalı karışı tıtdı ula gözüm seni!”

Kargış < DLT kargış: lanet ve beddua (2020, s. 123), Clauson EDPT kargâ: lanetlemek, beddua etmek, Az. ğargı-; Osm. kargı-; Trkm. kargâ- (1972, s. 655), Clauson EDPT kargış: < kargâ- sözcüğünden ad, beddua, lanet (1972, s. 654), Gülensoy KBS kargış: beddua = OT. karğış (DLT) ~ karğak; kargâ- < OT. karğâ- ‘beddua etmek’ + -ş (> kargış) (2007, s. 468).

karış- İki veya çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek.

ķ. -ur D195-2.

Ne yêrde êner karışur toz varısa ve ne yêrde karğa kuzgun oynarısa anda isteyelüm, dedi.”

karış- < DLT karış-: karşı karşıya gelmek, karşı durmak, ihtilafa düşmek (2020, s.259), Clauson EDPT karış-: < *kar- sözcüğünden işteşlik durumu, ‘karışmak; karşı karşıya

gelmek' Uyg. karış-, Çağ. karış-, Kıpç. karış- (1972, s. 664), Gülensoy KBS karış-: iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek = ET. karış- 'düşman kesilmek' EUTS, 169) = Tü. *karış 'karşı çıkmak' (= Moğ. qarılça- < *kari-) < *kariç- < *kar- 1- ç- (2007, s. 470).

karışçuk Beddua, lanet.

ķ. -ları D233-10.

"Elcügezi kınalı kızcuğazları çok yemişem; karışçukları tutdı, ula gözüüm seni!"

Kargış < DLT kargış: lanet ve beddua (2020, s. 123), Clauson EDPT kargâ-: lanetlemek, beddua etmek, Az. ğargı-; Osm. kargı-; Trkm. kargâ- (1972, s. 655), Gülensoy KBS kargış: beddua = OT. kargış (DLT) ~ kargâk; kargâ- < OT. kargâ- 'beddua etmek' + -ş (> kargış) (2007, s. 468), karış 'lanet' + -çXk küçültme eki.

karşu Bir şeyin, bir yerin, bir kimsenin, esas tutulan yüzünün ilerisi.

ķ. D163-7, D167-8, D179-5, D223-7, D225-9, D250-8, D252-11, D258-4, D270-3

k. -na D187-8

ķ. gel- 'karşısına çıkmak, karşılamak' D178-4, D190-13, D224-1, D224-3, D238-10, D241-5, D252-10, D270-11, D271-4, D290-10

ķ. git- 'karşılaşmaya gitmek' D258-1

ķ. tut- 'karşısında tutmak' D250-8, D277-13

ķ. var- 'yanına gitmek' D174-4, D193-9.

"Karşu yaqadan kâfirler bakışurlar."

karşu < DLT karşı: karşı olma; ihtilaf; zıt; hakan sarayı (2020, s. 183), Clauson EDPT karşı: < Karış- sözcüğünden ad, 'karşısında, karşı' Osm. karşı/karşu; Kıpç., Çağ. karşı (1972, s. 664), Gülensoy KBS karşı: bir şeyin, bir yerin, bir kimsenin öni = ET. Uyg. karşı (EUTS, 169) ~ OT. karşı ~ karşı 'zıt' (DLT, KB) < kar- 'karşı durmak' + 1ş-1 (2007, s. 471).

karşula- Önlemek, durdurmak.

ķ. -dılar D273-8.

"Kâfiri karşıladılar, ceng êtdiler."

karşu < DLT karşı: karşı olma; ihtilaf; zıt; hakan sarayı (2020, s. 183), Clauson EDPT karşı: < karış- sözcüğünden ad, 'karşısında, karşıtı' Osm. karşı/karşu; Kıpç., Çağ. karşı (1972, s. 664)

kartaş Kardeş (bkz kardaş, karındaş).

ķ. D155-11, D223-7, D258-10, D268-5, D268-6

ķ. -1 D185-8, D249-12

ķ. -um D281-1

ķ. -uŋ D256-13.

“Ala şabāh yērūmden tūrdūğum kartaş için.”

ETDES kardeş: Aynı anne babadan doğmuş çocukların birbirine göre adı, Az. gardaş, Trkm. gardaş, Nog. kardaş, Kzk. karındaş 'yaşça küçük olan kız kardeş' Çuv. xurantaş, OT. karındaş < karın + -daş (2020, s. 262), Clauson EDPT kardeş: < karın sözcüğünden 'erkek ya da kız kardeş (1972, s. 662), Gülensoy KBS kardeş: Aynı anne babadan doğmuş veya anne babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı = OT. kadaş ~ kadaş ~ karındaş (DLT) < kâ 'arkadaş, akraba' (EUTS, 159) +daş (2007, s. 466).

karu 1. Bilek.

ķ. -laruŋdan D192-6

ķ. -sından D243-6, D244-9, D248-1, D267-5, D267-9

“Bencileyin karusından ağ ellerin bağladuban toŋuz tamında yatur mı olur?”

2. Kol, pazu.

ķ. -sına D225-6, D236-8.

“...Kılıcın hamāyil kuşandı, yayın karusına bıraķdı, eteklerin kıyırdı.”

karı < DLT karı: Arış, kolun dirsekle parmak ucu arasındaki kısmı (2020, s. 444), Clauson EDPT karı: *kar- sözcüğünden ad, 'kolun ön kısmı' 'ölçü birimi' 'parmak uçlarından dirseklere kadar olan uzaklık', Trkm. ğarı 'kol ve dirsek arasındaki uzaklık'; Uyg. karı 'ölçü' (1972, s. 645).

karucaķ Kolluk, bileğe sarılan bağ, kılıf.

ķ. D261-2.

“Geyimin geydi, dizcek karucak bağlandı.”

karı < DLT karı: Arış, kolun dirsekle parmak ucu arasındaki kısmı (2020, s. 444), Clauson EDPT karı: *kar- sözcüğünden ad, ‘kolun ön kısmı’ ‘ölçü birimi’ ‘parmak uçlarından dirseklere kadar olan uzaklık’, Trkm. ğarı ‘kol ve dirsek arasındaki uzaklık’; Uyg. karı ‘ölçü’ (1972, s. 645). karucak < TS. karucuk: pazvant, bazubent (1996, s. 2324).

Karun (K. a.) Kārūn.

D280-1.

“Atıla Karun eline çapķun [ē]tdüm.”

karva- Kavramak.

ķ. -dı D242-5, D287-7

ķ. -r D177-9.

“Kazan gendüyi bildürmedi, karvadı Beyregi bileğinden tutdı, tartdı çomağını elinden aldı.”

Clauson EDPT karva-: ilk anlamı ‘el yordamıyla aramak’ daha sonra genişleyerek ‘yakalamak, tutmak’ Az. gavra-; Osm. kavra-; Trkm gabra-; Uyg. karva- (1972, s. 646), Gülensoy KBS karva- “kavra-: 1.elle sıkıca tutmak; 2. Her yönünü anlamak, iyice anlamak, tam anlamak = ET. kavra- (EUTS, 190) ~ OT. kawra- ~ kawur- (DLT) = Moğ. kabira- < * kavı- [>* kavıra- r > *kavr -ar (DLT)] (2007, s. 478).

karvaş- Tutuşmak, kapışmak.

ķ. -dılar D251-3

ķ. -duğı D184-10.

“Kara polad uz kılıcum yoķ kim karvaşduğı dem iki biçeydüm.”

Clauson EDPT karva-: ilk anlamı ‘el yordamıyla aramak’ daha sonra genişleyerek ‘yakalamak, tutmak’ Az. gavra-; Osm. kavra-; Trkm gabra-; Uyg. karva- (1972, s. 646), Gülensoy KBS karva- “kavra-: 1.elle sıkıca tutmak; 2. Her yönünü anlamak, iyice anlamak, tam anlamak = ET. kavra- (EUTS, 190) ~ OT. kawra- ~ kawur- (DLT) = Moğ. kabira- < * kavı- [>* kavıra- r > *kavr -ar (DLT)] (2007, s. 478) karva- ‘elle sıkıca tutmak, yakalamak’ + -ş eylemden eylem yapan yapım eki, işteşlik.

kas kas Kas kas gülmek.

k. k. D159-7, D226-3, D274-1.

“Ādemiler evreni Delü Dumrul elin eline çaldı, kaş kaş güldi.”

kaş Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar.

kaş -lum D199-10.

“Yalab yalab yalabıyan ince tonlum,

kaş üzerine kan tammış gibi kızıl yanaklum,

kaşa badem şıgmayan dar ağızlum,

kaşemciler çaldığı kara kaşlum...”

kaş < DLT kâş: kaş (2020, s. 228), Clauson EDPT kaş: göz üstündeki kaş; bir şeyin kıyısı, kenar; bir tür taş Osm. kaş; Trkm. ga:ş; Hak. ka:ş (1972, s. 669), Räsänen VEWT kaş: *kâş (< *kāl) OT. kâş ‘kenar, kıyı’ Trkm. kâş; Çuv. *xol, *xul ‘kenar’, Osm, krm. ‘kaş’ Kzk. kaş ‘eyer kemeri’ (1969, s. 240).

kaşan- İşemek, siymek (hayvan ya da insan için).

kaş. -dı D183-8.

“Aşlan haykırdı meydānda ne kadar at varısa kan kaşandı.”

kaşan- < DLT kaşan-: at vb. hayvanlarda işemek (2020, s. 277), Clauson EDPT kaşan-: *kaşa- sözcüğünden, ‘atların işemesi’ Az., Osm; sıd- Uyg. kaşan-; Çağ., Kıp. kaşan- (1972, s. 673-74), Gülensoy KBS kaşan-: (at, eşek) işemek = OT. kaşan- (DLT) < ET. kaşanığ ‘sidik’ EUTS, 168 [kaşa- n- ıg] (2007, s. 473).

kat Defa, kere.

kaş. D178-10.

“Yedi kat[la] meydānı tolandı geldi.”

kat < DLT kâta: defa, kere, kez (2020, s. 141), Clauson EDPT kat: 1. Tabaka; 2. Misli, birçok kere (1972, s. 593), Gülensoy KBS kat: Misli = OT. kat DLT ~ğat (Az.), kat (Bşk, TatK.) (2007, s. 474).

kat- Önüne katmak, birlikte göndermek.

kaş. (dün kat- ‘gece gündüz yol almak)

kaş. -dı (dün kaş.) D190-7, 263-3

ķ. -mış (dün ķ.) D263-7

ķ. -dı D226-5

ķ. -dılar D270-9

ķ. -mış D195-13

ķ. -up D195-9.

“Ķan Turalı baķdı ģördi kim kimesne yağıyı öņine ķatmıř ķovar, Selcan idüģin bilmedi, ķakıdı.”

ķat- < DLT kat-: ilave etmek, karıştırmak (2020, s. 191), Clauson EDPT kat-: iki şeyi karıştırmak, eklemek; katılaştırmak, serleştirmek, Ķađ. kat-, Kıp. kat- (1972, s. 594), Gülensoy KBS kat-: eklemek, ilave etmek, karıştırmak = OT. ķat- DLT ‘eklemek’; karıştırmak (2007, s. 474).

ķatar (< Ar. ķitār) Dizi.

ķ. D163-10, D163-11, D167-1, D174-8

ķ. -ından D223-2.

“Ķan Turalı eydür: Altun aķça mı ister, ķatar [ķatar] beserek mi ister?”

Nişanyan SS ķatar: ~ ķatār [ķtr] 1. Damlalar dizisi, 2. Birbiri ardısıra dizili şeyler, kervan < ķatr/ķatarān damlama < ķatra (2009, s. 308).

ķatı 1. Yumuşak karşıtı, sert.

ķ. D184-3, D221-6, D235-10, D248-11, D249-8

“Ķara polad uz kılıcdan ķayıtmayan, ağca tozlu ķatı yaydan darsınmayan, ağ yeleklı ötkün oğdan ķayıkmayan...”

2. Ķok.

ķ. 217-8, D235-10, D244-7, D247-13

“El- hāřıl, ordı bunun ucından ķatı incindiler, °aciz ķaldılar, Aruza řikāyet edüp ağlaşdılar.”

3. şidetli, şiddetle.

ķ. D242-9, D250-9.

“Yokarudan aşağa kāfir, oğlanı ķatı urdı, ķalkanın uvatdı, tuđulđasını yogurdu, ķapakların řıyırđı, oğlanı alımadı.”

4. Hızlı.

ķ. D188-9.

“Kādir ulu Tañrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı énen, arı gölüñ şakıyup alan...”

katı < DLT katıg: katı, sert, güçlü, sıkı, bir şeyin katı olanı; katılık (2020, s. 54), Clauson EDPT katı “katıg: < kat- sözcüğünden ad, ‘sert, katı, güçlü kattıg/katı/kattı/kattu Hak. katıg; Çağ. katıg/katı (1972, s. 598), ETDES katı 1. Sert; 2. Acımasız, merhametsiz ~ Az. gatı, ~ Trkm gatı, TatK. Katı, Nog. katı ET. katıg < kat- (ı)ğ eki (2020, s. 269).

ķatır Atlıgillerden, kısırak ile erkek eşeğın çiftleşmesinden doğan melez hayvan.

ķ. 283-13.

“Atdan énüp tācir tonun gēydiler, bāzırgān şuretinde ķatır deve çekdiler geldiler.”

ķatır < DLT ķatır: katır (2020, s. 156), Clauson EDPT katır: katır ~ Moğ. kaçır Güneybatı grununda Az., Trkm. ğatır; Osm. katır, diğér gruplardaki sözcük Moğolcadan yeniden ödünç alınan kaçır/kaşır, kar- eyleminden geldiğı düşüncesi düşündürücüdür (1972, s. 604), ETDES katır: kısırak ile atın çiftleşmesinden doğan melez hayvan, ~ Az. gatır, ~Trkm. gatır, Nog. gatır, OT. katır, Eski Kıp. katır, Tü katır > Moğ. qaçır, Tü > Fars. qātır , Kökeni tartışmalıdır (2020, s. 269-70), Räsänen VEWT OT. katır ‘katır’ Osm katır ~Mo. *qaçır ~ ? Tü. kāter (1969, s. 242).

ķatla Defa, kere.

ķ. D178-10, D222-4, D265-6, D279-5

“Yedi ķatla Oğuzı yérinden sürdi.”

ķatla < TS. ķatla: defa, kere (1996, s. 2355), ķat < DLT ķata: defa, kere, kez (2020, s. 141), Clauson EDPT kat: 1. Tabaka; 2. Misli, birçok kere (1972, s. 593), Gülensoy KBS kat: Misli = OT. kat DLT ~ğat (Az.), kat (Bşk, TatK.) (2007, s. 474).

ķatlan- Dayanmak, tahammül etmek, beklemek.

ķ. D250-6.

“Tekür eydür: Ķatlan, mere ķavat oğlı, men saña varayım! dedi.”

ķatlan- < DLT katıgılan-:çabalamak, çalışıp çabalamak (2020, s. 311), Clauson EDPT katlan-/ka:atlan-: < kat ‘tabaka, zemin’ sözcüğünden eylem, katlan- < katıgılan- (1972, s.

602), Gülensoy KBS katlan-: sabretmek; tahammül < OT. katıġlan- ‘çabalamak, uğraşmak’ (DLT) < kat- ıġ +lan- (2007, s. 476).

ķavat (< Ar. ķavvād) Aptal, korkak, budala.

ķ. D156-12, D158-13, D158-7, D160-12, D161-12, D165-12, D198-6, D198-7, D198-9, D198-11, D232-4, D248-5, D250-6, D260-10, D262-1, D282-4, D282-11, D288-8, D289-4

ķ. -lar D155-13

ķ. -uŋ D157-1.

“Kız kaçıldı Aydur: Mere ķavat oġlı ķavat men aşıaġa ķulpa yapışuram, sen yukaru ķulpa yapışursın, mere ķavat oġlı ķavat oġun-ile-mi kılıcuŋ-ile-mi gel berü söyleşelim dedi.”

Nişanyan SS gavat/ķavat: ~Ar. ķawwād [kwd] muhabbet tellalı, fuhuşa aracılık eden < ķawd/ķiyāda (2009, s. 204).

ķavl (< Ar.) Söz.

ķ. -ıyıla D179-8.

“Tanrı buyuruġı-y- ile Peyġamber ķavli-y- ile kızuŋı almaġa gelmişem.”

Nişanyan SS ķavl/ķavil: ~ Ar. ķawi [kw] 1. Söyleme, 2. Söz < ķāla (2009, s. 311).

ķavum (< Ar.) Kavim

ķ. -ını D236-9

ķ. -ıyıla D239-5, D239-13

ķ. -lu D239-4, D239-13.

“Hışımını ķavumını ayırdı, evini çözdü, Oġuzdan göç eyledi; Berdeye Genceye varup vaŋan tutdı.”

Räsänen VEWT Osm. kavm, kavim, OT. Kzk. Blk. Krç. Kavum < Ar. qavm (2020, s. 242).

ķavşur- Kavuşturmak.

ķ. -dı D276-10

ķ. -up D258-8.

“Ol yigide yêtdüğünde ağ boz atıñ üzerinden yere êngil, el kavşurup ol yigide selâm vêrgil.”

kavşur- < kavuş-: kavuşmak (2020, s. 261), Clauson EDPT kavşur-: < kavış- eyleminin ettirgen hâli, ‘birleştirmek, bir araya getirmek’ (1972, s. 588), Gülensoy KBS kavuştur-: kavuşmasını veya kavuşturmalarını sağlamak < ET. kavşur- ~ kabşur- (EUTS, 160) < *ka-β- (I)ş- [tur-] (2007, s. 481).

ķaya Büyük ve sert taş kütlesi.

ķ. -sı D225-8, D233-1, D234-8

ķ. -ya D240-12

“Begil at cılavısın yeñemedi, bile uçdı şağ uyluğı ķayaya toķandı, şındı.”

ķaya < DLT kaya: dağın kayası (2020, s. 34), Clauson EDPT kaya: ‘kaya, keskin kayalık’ Moğ. kada ‘kaya’ sözcüğün orijinal hali *kađa < ka:d- sözcüğünden ad, Hak. kaya; Uyg. kaya; Çağ. kaya (1972, s. 674-75), Räsänen VEWT kaya: OT. Çağ., Osm. kaya ‘kaya’ kaya, xaya, aya, Kzk. kıya, Yak. xadaya, xadar; Tel. kadalyak < Mo. kada ‘kaya’ (> Tu. Kadāga, kadār) (1969, s. 221), ETDES kaya: ‘büyük ve sert taş kütlesi’ kökeni karışık, “Räsänen eski ve yeni diyaleklerde kaya biçimlerinin Moğolca qada’dan geldiğini öne sürmüşse de diyaleklerde -d-, -t-, -đ-, ve -z-, ~-y-, ~ -r- ‘li biçimleri geçmediğini göz ardı etmiştir. Doerfer’e göre de bu birleştirme olanaksızdır, Clauson ise kaya’nın başlangıçta kađa olduğunu ve kađa’nın *kağ- kökünden geldiğini yazmıştır ancak Tuvaca ve Yakutçada xaya biçiminin kullanılması Clauson’un açıklamasını doğrulamamaktadır” (2020, s. 272-73).

ķayıķ- Çekinmek (ķay- (ı)k- ‘çekinmek’)

ķ. -mayan D184-4.

“Ķara polad uz kılıcdan ķayıtmayan, ağca tozlu ķatı yaydan darsınmayan, ağ yeleklü ötkün oğdan ķayıkmayan...”

ķayıķ- < TS. ķayıķ-: 1. Temayül göstermek, kaymak; 2. İnhiraf etmek, sapmak, yüz çevirmek (1996, s. 2372-73).

ķayın Kayın ağacı.

ķ. 221-11.

“Ķayın oğı atanlar kār kılmadı.”

ķayın < DLT kayın ağacı (2020, s. 12), Clauson EDPT kađıñ: ‘kayın ağacı’, ‘Betula’, Trkm. ğayın; Osm. kayın; Uyg. kađıñ (1972, s. 602), ETDES kayın: geniş yapraklı orman

ağacı, ~ Az. gayın, Trkm. gayın, ~Nog. kayın, ~Tuv. xadıñ, ~Yak. xatın, ~Çuv. xurxurān, OT. kadın (2020, s. 275), GÜlensoy KBS kayın: kayın ağacı < ET., OT. kadınğ ~kayınğ (DLT) (2007, s. 484).

ķayın Akarabalık adı.

ķ. ana D195-1, D262-3, D262-5

ķ. ata D195-1, D262-3, D262-4.

“Kız bildi kim ķayın anası, ķayın atasıdır ķamçıyla işāret kılup odaya düşüñ.”

ķayın < DLT ķayın: kayın (akrabalıktaki) (2020, s. 12), Clauson EDPT kadın: akrabalık terimi, ‘üvey baba’; ‘eşinin babası’ Hak. kadın; Çağ. kayn (1972, s. 602), Räsänen VEWT kādın: ‘kayınpeder’, OT. kadın; Şor. Kazın, ‘erkeğın ya da kadının akrabaları’ Osm. kayın; Trkm. kāyn (1969, s. 218).

ķayış Bağlamak, tutmak veya sıkmak amacıyla kullanılan, dar ve uzun kösele dilimi.

ķ. D189-7

ķ -ı D189-8.

“...Aķınçılaruñ terkişi bağı, üzengüsi ķayışı üzilür, dikmege gerek olur didi.”

Clauson EDPT kadınş: ‘kayış’ Hak. kadınş; Çağ. kayış; Kıp. kayış/kayş (1972, s. 607), Doerfer TMEN qāyiş: ‘örgü, koşum kayışları, elastik’ ~ ← Tü. (Az.) gayış, kelimenin orijinal şekli qayış, qadı- ‘kaba dikmek’ (1967, s. 408), Gülensoy KBS kayış: ‘Bağlamak, tutmak veya sıkmak amacıyla kullanılan, dar ve uzun kösele dilimi’, = OT. ķayış (DLT) <* kadın- ‘döndürmek’ + -(ı)ş (2007, s. 484).

ķayıt- Geri döndürmek, çekilmek.

ķ. -a dön- ‘çekilmek, zazgeçmek’ D176-2, D196-10, D248-5, D287-9, D288-9

ķ. -dı D156-10, 171-12, D282-8

ķ. -mayan D184-3

ķ. -maz idüñ D242-10.

“ Kadası yētmiş ķavat oğlı ķavat!

ķayda dön buradan! dedi.”

ķayıt- < TS. kayıt-: geri dönmek, avdet etmek (1996, s. 2385), Clauson EDPT kadın-: <*Ka:d- sözcüğünün ettirgen hāli, ‘geri dönmek, dönmek’ Hak. kadın-; Çağ. kayt-; Osm. kayıt-; Kıp. kayıt- (1972, s. 597).

ķayr (< Ar. ġāyr) Başkası (bkz. ġayr).

k. -ı D278-5

“*Ķazakucumuñ ĵulaġı ġorinmez olsa, ĵayrı eren ĵulaġusuz yol başaran Ķazan eridüm.*”

Tietze TETTL ġayrı/ġayrı: başkası < Fa. ġayr < Ar. ġayr + -ı- izafet eki.” (2009, s. 108)

ķaytaban 1. Deve sürüsü, develer.

ķ. -ın D190-6

ķ. -um D269-1

ķ. -uñ D262-5268-9.

“*Ķaytabanuñ buġrası ürkdi ġeder,
Ķarvanlar öñin aldı, dönderimez.*”

2. Deve ahırđ.

ķ. -da D196-12.

“*Ķaytabanda [kızıl deve] torumundan döner mi olur?*”

Ķaytaban < TS. ĵaytaban: sürü, deve sürüsü, deve ahırđ (1996, s. 2387), Tezcan DKON ĵaytaban ‘deve’ < kay + taban > ĵaytaban, “birleşik sözcük ‘tabanı sertleşmiş bir tabakayla kaplı olan, nasır taban’ [ġay ‘ekili tarlada, tohumun toprak üstüne çıkmasına engel olan sertleşmiş kısım’] (2018, s. 77-79).

ķayur- 1. Kaygılanmak, endişelenmek.

ķ. -ma D242-2.

“*Oġul ĵayurma, üç gündür ĵoşluġum yoh.*”

2. Çekinmek, korkmak.

ķ. -mazam D257-3

ķ. -sam D258-13

ķ. -ur mı? D181-10, D184-6, D189-1.

“*Ķardaşum şaġımış, ĵayurmazam.*”

kayur- < TS. kayır- /kayırmaq/kayurmak: 1. İlgilenmek, önem vermek; 2. Kaygılanmak, tasalanmak (1996, s. 2375-76), Clauson EDPT kađġur-: < kađġu sözcüğünden eylem ‘kaygılanmak, üzölmek, endişe duymak’ Uyg. kađġur-; Osm. kayġur- (1972, s. 599), Gülensoy KBS kayġı: üzöntü, endişe duyulan düşünce tasa = ET. kađġu ~kađġu (EUTS, 160) ~ OT. kađġu ~ kađġu ‘kayġı, tasa’ DLT < *kağ- ‘bunalmak, bükmek, boyun eğdirmek(?) +ġu (2007, s. 483).

kaz Perde ayaklılardan, uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan, yabani veya evcil kuş.

ķ. D187-8, D255-4, D255-7, D272-5

ķ. -a D163-6, D195-10, D256-3, D290-10.

ķ. -uñ D280-13.

“Uşun Kocanuñ ağ ban evi oñinde Şiven kopdı, Kaza beñzer kızı gelini ağ ıkarup ara geydi.”

ķaz < DLT kaz: kaz (2020, s. 51), Rasanen VEWT *kaz (<*kaf): OT. kaz ‘kaz’ Trkm. kaz; ağ. kaz; Yak. xas; uv. xor, xur, ~ Ma. (Poppe, 120) garu (< *kara-gu) ‘kuğu’ ~ Tung. gare (1969, s. 243), Gulensoy KBS kaz: Perde ayaklılardan, uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan, yabani veya evcil kuş = ET., OT. az (DLT) <*kaz [<*kaf (Rasanen, V 243)] (2007, s. 486).

aza (< Ar.) Kaza, bela (bkz. ada).

ķ. D191-5

ķ. -sı D196-9.

“Mere azası yetmiş yigit, ne yigitsin?”

Nişanyan SS kaza: ~ Ar. ada [kdy] 1. Yargılama, 2. Yargı evresi, kadılık makamı, 3. Tanrısal yargı (2009, s. 314).

azakuç 1. Savaş atı, yerinde duramayan haşarı at.

ķ. D171-1, D263-2

ķ. -ın D190-7

ķ. -umuñ D278-4

ķ. -ı D252-12

“evini ozdı, aytabanın bozlatdı, azakucın kişnetdi, dun atdı goçdi; yedi gun yedi gece yortdı, Ođuzuñ serhaddına ıkdı.”

2. At ahır

ķ -da D196-12

ķ. -uñ D262-6

“azakucda azlık atlar ull[un]cuğın deper mi olur?”

3. At sürüsü

ķ. -uŋ D269-10

“Kazagücüŋ güdende ilkıçı-ŋam”

Özçelik DK I kazağuç < kaz- ‘at haşarılanarak ayağıyla yeri kazmak’ + -a- ‘eylemin tekrar tekrar, sık sık, çok ve sürekli yapılışı’ + ğuç eki ‘berkitme sıfatı’ (2016, s. 144-145).

Ķazan (k. a.) Kazan Bey, Salur Kazan.

Ķ. D217-5, D224-6, D225-1, D232-1, D237-7, D238-4, D245-2, D245-9, D249-12, D253-3, D254-2, D254-3, D254-12, D260-4, D269-7, D271-12, D272-5, D272-10, D273-12, D274-2, D274-9, D274-11, D274-13, D275-2, D276-2, D276-4, D276-5, D277-13, D278-2, D278-3, D278-6, D278-13, D279-6, D279-11, D280-8, D282-11, D285-3, D285-6, D285-7, D285-12, D286-3, D286-4, D286-11, D287-12, D288-7, D288-9, D288-11, D289-3, D289-5, D289-10, D290-3, D290-11

Ķ -ile 290-4

Ķ. uŋ D218-8, D245-1, D272-8, D273-6, D273-9, D281-13, D282-1, D282-3, D285-9, D287-3, D287-5, D290-5

Ķ. -ı D272-11, D273-6, D274-4, D274-7, D275-10, D275-13, D285-1, D285-2, D287-6, D288-6.

Ķ. -a D218-7, D221-11, D260-3, D272-2, D285-6, D289-2, D290-10

Ķ. -ça D224-12.

“Ķırış günü öŋdin depen alpumuz Salur Ķazan.”

ķazan Çok miktarda yemek pişirmeye veya kaynatmaya yarayan büyük, derin kap.

ķ. D217-5.

“Günde bir ķazan süd yétmezidi.”

Ķazan < DLT kazğan: çöküntü, çatlak ve yarıklar bulunan arazi, çukur (2020, s. 7), Clauson EDPT kazğan: < kaz- sözcüğünden, ‘kazan’, ‘suyla dolmuş, çukur ve çatlaklar oyuklar’ Çuv. xuran; Hak. kazga:n; Çağ. kazan/kazğan (1972, s. 682), Räsänen VEWT *kāzgan (<*kārgan): Trkm. kāzan, gāzan, Çağ. kazgan ‘kazan’ ; Çuv. xozan, xuzan, ~ Mo. (KWb. 169) qaru-m ‘kazan’ (1969, s. 243).

kazılık Savaş atı (< k̄azī ‘yapan, yerine getiren’ + lık eki).

ķ. -ın D240-7, D267-3, D288-12

ķ. -ına D196-3

ķ. -lar D196-12, D270-5

ķ. -um D239-10, D241-13

ķ. -uma D174-9, D245-7, D257-9

ķ. -uñ D181-7, D186-6, D197-9, D239-9, D241-8, D244-11.

“Gördiler kim kucışdılar, görüşdiler; kazılık atlar binişdiler, kara tonlu kâfire at şaldılar, kılıç yöritdiler.”

kazî (< Ar.gāzî) Gazi (bkz. gazi).

ķ. D192-10.

“Kaş kayalar oyamadın yer obrıldı.

Kazi begler ölmedin el boşaldı”

Tietze TETTL gazi: din düşmanıyla savaşan kimse; kahraman < Ar. al- ğāzî .” (2009, s. 111).

keçi Kedigillerden, memeli, köpek dişleri iyi gelişmiş, evcil küçük hayvan.

k. -si D180-4.

“Kız köşkten bakar-idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş țana kibi ağzımuñ suyu akdı.”

Nişanyan SS keçi < ? Krş. Ort.Yun. káttá/gáttá, Lat. Cattus/catta, Erm. katu, İng.cat, Akdeniz dillerine yayılan bu sözcüğün kökeni hâlen bulunamamıştır. (2009, s. 315).

kefen (< Ar.) Ölünün gömülmeden önce sarıldığı beyaz bez, kefen bezi.

k. -üm D167-12.

“Altun akçañ harcayur olsam menüm kefenüm olsun”

Nişanyan SS kefen ~ Ar. kafan [kfn] cenazeyi örten dikişsiz bez (2009, s. 315).

kegiş- Atışmak.

k. -di mi? D239-5.

“Kavmlu kavmıyıla kegişdi mi?”

Ğarīb başuñ ğavĝāda kaldı mı?”

kegiş- < DLT kek: kin (2020, s. 20), Clauson EDPT kek: ‘nefret, kin, gzli hased’ eş anlamlısı ‘öç’ Kır.; Kzk.; Uyg. ; Uzb. Kek (1972, s. 707), Räsänen VEWT kāk ‘nefret’ OT. kāk ‘kin’, kzk. kek ‘intikam, kavga, tartışma’ ET. kāk-ş-ür ‘başkalarına düşman olmak, kik-ş-ür- ‘kızmak, kışkırtmak’ kzk. kek- tā ‘düşman olmak’ kzk. kek-şil ‘kolayca gücenmek’ (1969, s. 247).

keklik Tüyü boz, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir kuş.

k. -ler D191-2.

“Kān Turalı bağdı gördi, bu kōnduđı yērdē kuğı kuşları, tūrnalar, tūraçlar, keklikler uçarlar; şovuk şovuk, şular, çayırklar çemenler...”

Clauson EDPT keklik: ‘keklik’ *kek sözcüğünden yansıma ses (1972, s. 710-11), ETHES keklik: Tüyü boz, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir kuş, ~ Az. keklik, Nog., Kzk., Krg. Kekilik, Özb. kaklik, OT. keklik, keklığın çıkardığı sestēn geldiği anlaşılıyor (2020, s. 281), Gülensoy KBS keklik: Tüyü boz, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir kuş, = ET. kākālik ~ OT. keklik DLT < *kek/kak ‘yansıma’ [<*kēk(i)+lik] (2007, s. 493).

keleci (< Moğ.) söz, düşünce.

k. -si D240-7.

“Begil gördi hatun gişünüy ‘aklı kelecisi eyüdüür kazılık atın çekdürüp buñun bindi, ava gētdi.”

Gülensoy KBS keleş: söz = OT. keleşü (DLT) MA. keleci ‘hikaye’, keleşmiş ‘sözlü, nişanlı’ < Moğ. (KWb. 223) kele ‘konuşmak’; kele-n ‘dil, konuşma’ + Tü. -çü (2007, s. 494).

kelime (< Ar.) Anlamlı ses veya ses birliği, söz, sözcük.

k. D170-2, D194-12, D201-9, D241-11, D291-5.

*“Ağız dilden bir kaç kelime haber maña
Kāra başum kurban olsun ağam saña”*

Nişanyan SS kelime: ~ Ar. kalīma [klm] söylenen şey, sözcük (2009, s. 316).

kelisā Kilise.

k. -sın D279-7, D290-7

k. -sını D280-4

k. -yıldı D283-11.

“*Kelīsāsını yıkdum, mescid yapdum; altunı gümüşü yağmalatdum!*”

Nişanyan SS kilise: ~ Yun. ekklisiá ‘Hristiyan tapınağı’ (2009, s. 327).

kemal (< Ar.) Bilgi ve erdem bakımından olgunluk, yetkinlik, erginlik, eksiksizlik.

k. D179-13.

“*Ƙan Ʀuralı cemal u kemāl iyesi yigit idi.*”

Nişanyan SS kemal ~ Ar. kamāl [kml] ‘tam ve olgun olma, mükemmellik’ (2009, s. 317)

kepenek 1. Omuza atılan keçeden dikilmiş kolsuz üstlük.

k. -ini D215-3

“*Çoban kepenegini üzerlerine atdı, perrī kızunuñ birini Ʀutdı.*”

2. keçe.

k. -i D184-13.

“*Ƙan Ʀuralı bir kepenegi Ʀapağına Ʀoladı, aşlanuñ pençesine şunu vèrdi.*”

Räsänen VEWT kápänäk ‘yeniçerilerin yağmurluk, kışlık elbisesi’, ‘yünden yapılmış şapka’ Kkir. Kebänäk ‘keçe’ ~ Mo. (KWb. 225) kebeneg ‘keçe’, ‘keçe ceket’ (1969, s. 254), ETDES kepenek: keçeden yapılmış kolsuz yağmurluk, ~Krg. Kebenek ‘keçeden giysi’, ~Tuv. xevenek ‘keçeden yapılmış giysi’ < Kep ‘giysi’ + -(e)n küçültme eki (> kepen, kemen) + -(e)k küçültme eki (2020, s. 286), Gülensoy KBS kepenek: omuza atılan keçeden dikilmiş kolsuz üstlük < *kap + a-n- (a)k (2007, s. 497).

kerem (< Ar.) İyilik, cömertlik, lütuf.

k. -i D169-3

k. eyle- ‘lütfetmek’ D225-5, D275-1, D275-5

“*Kerem eyle, varma! dèdi.*”

Räsänen VEWT Osm. Krm. ‘käräm ‘zarafet, iyilik’ Kzk. kārīm ‘lütf, asalet’ KB, Osm. kārīm ‘iyilik, asalet’ < Ar. karam, karāmat (1969, s. 255).

kerpiç Saman ve balçık karışımı ilkel tuğla.

k. D281-6

“*İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek Ʀoñuz şölenli, bir torba şaman dөşekli, yarım kerpic yasduklı...*”

kerpiç < DLT kerpiç: pişmiş çamur, pişmiş kerpiç (2020, s. 160), Clauson EDPT kerpiç: tuğla, güneşte kurutulmuş tuğla, Rusçada ve Farsçada da vardır muhtemelen Türkçeden geçmiştir, Hak. kerpiç; Çağ. kèrpiç; Kıp. kirpiç (1972, s. 737), ETDES kerpiç: saman

ve balçık karışımı ilkel tuğla ~ Az. kerpic, ~Trkm. kerpiç, ~Nog. kerbiş, ~OT. kerpiç, yabancı bir dilden alınmıştır (2020, s. 289), Gülensoy KBS kerpiç: saman ve balçık karışımı tuğla = OT. kerpiç (DLT) ~ pışık kerpiç ‘tuğla’ (2007, s. 499).

kerre (< Ar.) Kez yol, defa (bkz. kez).

k. D182-12, D219-5, D219-6, D236-13, D264-10, D264-11, D285-4.

“*Tekür aydur: Tu yüz kerre, altmış kişi bir oğlanı tutamadunuz dedi.*”

Räsänen VEWT Osm. karrä ‘kez, defa’ < Ar. karra (1969, s. 256).

kert- Bir şeyin kenarına kertik açmak, çentmek.

k. -di D190-2.

“*Ozan geldi, yeltme çaldı, Oğuz yigid[i]nüñ öykeni kabardı, kılıcın çıkardı, yeri çaldı, kertdi.*”

kert- < DLT kert-: ağaç kertmek, boyun kertmek, (küçük düşürmek) (2020, s. 524), Clauson EDPT kert-: kes-, çentik açmak, Hak. kert-; Kıp. kert- (2020, s. 738), Räsänen VEWT kert OT. ‘kesmek’, Trkm. kerki; Çuv. kar, kara, OT. kârt-ük, Yak. kârt ‘çentik, yontmak, doğramak’ ~ Mo. (KWb. 228) kerçi ‘çentik yapmak (> Yak. kârçi, kâççi) (1969, s. 257), Gülensoy KBS kert-: kertik açmak; sertçe sürtünmek ~ OT. kert- ‘köleyi yola getirmek’ < * ker- t- [Çuv. kart-] (2007, s. 499).

kertil- Gedik açılmak, çentilmek.

k. -eyin D190-2.

“*Etyitdi kim yer gibi kertileyin, toprak gibi şavırlayın, kılıcuma toğranayın, oğuma sancılayın.*”

kert- < DLT kert-: ağaç kertmek, boyun kertmek, (küçük düşürmek) (2020, s. 524), Clauson EDPT kert-: kes-, çentik açmak, Hak. kert-; Kıp. kert- (2020, s. 738), Räsänen VEWT kert OT. ‘kesmek’, Trkm. kerki; Çuv. kar, kara, OT. kârt-ük, Yak. kârt ‘çentik, yontmak, doğramak’ ~ Mo. (KWb. 228) kerçi ‘çentik yapmak (> Yak. kârçi, kâççi) (1969, s. 257), Gülensoy KBS kert-: kertik açmak; sertçe sürtünmek ~ OT. kert- ‘köleyi yola getirmek’ < * ker- t- [Çuv. kart-] (2007, s. 499).

kervan (< Fars.) Uzak yerlere yolcu ve ticaret eşyası taşıyan yük hayvanı katarı.

k. D201-4, D291-2.

“*Dünyâ menüm deyenler? Anlar dañı bu dünyaya geldi geçdi, kervân gibi kondı göçdi.*”

Nişanyan SS kervan: ~ Fa. kārban/kārvān (2009, s. 319).

kes- 1. Bıçak, makas vb. bir araçla bir şeyi ikiye ayırmak, parçalamak, doğramak.

k. D230-4, D277-10, D278-11

k. -di D197-6, D228-12, D289-8

k. -düm D277-8

k. -em D261-12

k. -en D196-4, 221-9

k. -er D187-7, D230-3, D265-7

k. -eridi D173-4

k. -erler D175-3

k. -eydüm D259-3

k. -eyidüm D282-13

k. -eyim D174-11, D176-12, D188-6, D245-13

k. -eyin mi? D196-8

k. -medi D218-3

k. -meyince D232-8

k. -üñ D243-6, D248-2

“Koca aydur: Hay canum oğul hüner didüğüm ol degül, ol kız için üç canavar saklamışlar, her kim ol üç canavarı başa ol kıızı aña virürler, başup öldürmese anuñ başını keserler burca aşarlar.”

2. Geçiş engellemek.

k. -di D218-1.

“Depegöz, Oğuzdan çıkdı, bir yüce tağa vardı, yol kesdi, ādem aldı, büyük harāmī oldı.”

3. Anlaşmak.

k. -di D222-4.

“Yedi katla Oğuzı yerinden sürdi, kesim dedı, kesdi.”

kes- < DLT kes-: kesmek (2020, s. 236), Clauson EDPT kes-: ‘kesmek’ Kumyk. ğes-Uyg. kes-; Çağ. kēs-; Kıp. kes- (1972, s. 740), Gülensoy KBS bıçak, makas gibi araçla bir şeyi ikiye ayırmak = ET., OT. kes- (DLT) (2007, s. 501).

kesdür- Kesme işini yaptırmak.

k. -dünj mi? D194-10

k. -emedi D221-10.

“Kara polad uz kılıç [çalup baş] kesenler, kılını kesdür[e]medi.”

kes- < DLT kes-: kesmek (2020, s. 236), Clauson EDPT kes-: ‘kesmek’ Kumyk. ğes- Uyg. kes-; Çağ. kës-; Kıp. kes- (1972, s. 740), Gülensoy KBS bıçak, makas gibi araçla bir şeyi ikiye ayırmak = ET., OT. kes- (DLT) (2007, s. 501).

kesil- Kesme işi yapılmak.

k. -medin D192-8

k. -mesün D169-13, D253-8

k. -üp D173-5.

“Böylelikle otuz iki kâfir beğiniñ oğlunun başı burc bedeninde kesilüp aşılmış-idi.”

kes- < DLT kes-: kesmek (2020, s. 236), Clauson EDPT kes-: ‘kesmek’ Kumyk. ğes- Uyg. kes-; Çağ. kës-; Kıp. kes- (1972, s. 740), Gülensoy KBS bıçak, makas gibi araçla bir şeyi ikiye ayırmak = ET., OT. kes- (DLT) (2007, s. 501).

kesim Haraç.

k. D222-4

k. kes- ‘haraca bağlamak’ D219-8

k. vër- ‘haraç vermek’ D219-11

“Yedi katla Oğuzı yerinden sürdi, kesim dedı, kesdi.”

Gülensoy KBS kesim: 1. Biçim; 2. Pazarlık; 3. Kadar; 4. Sel yarınıtları; 5. Dört dönüm toprak; 6. Kesin ücret < kes- (i)m (2007, s. 502).

keşiş (< Fars.) Rahip.

k. -ler D283-11.

“Yol üzerinde kâfirün Ayaşofyası var-idi, keşişler bekler-idi, gâyet şarp kilise-y-idi.”

Räsänen VEWT Osm. kâşiş: Hristiyan keşiş < Pers. qissīs < Aram qaşšīša (1969, s. 258).

- keten** (< Ar.) Lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki.
k. D179-11.
“*Ķan Ķuralı altunlu ince kettān bezini bēline ŗardı.*”
Niŗanyan SS keten ~ Ar. kattān (2009, s. 321).
- kev kev** Kōpek havlamak (yansıma sözcük).
k. -en D281-4.
“*Bir daĥı ŗoylamıŗ; eydūr: İt gibi kev kev eden ĥirkin ĥuŗlı, kūrūcek toņuz ŗōlenli, bir torba ŗaman dōŗekli, yarım kerpic yaŗduĥlı, yonma aĥac taņrılı kōpegüm kāfir!*”
- kez** Bazı sayı sıfatlarıyla birlikte kullanılarak bir olayın ve olgunun her bir tekrarlanıŗını bildiren söz, defa, kere, yol (bkz. kere).
k. D232-12.
“*Ķalkūbanı yerūmden ŗuram dēridūm, ĥalın Oĥuz beglerinden ‘ahdum bozam dēridūm, yeniden toĥanın ĥıram dēridūm, bir kez ādem etine toyam dēridūm.*”
Gülensoy KBS kez: kere, defa = ET. ~ OT. kez (DLT) < kez (2007, s. 505), Rāsānen VEWT kez : zaman, defa, bu kez, bu defa, bir kez (1969, s. 260).
- ķıcıldı** Gıcırta (bkz. ķıcırda).
ķ. D264-2.
“*Vardılar negāhenden altmıŗ demūr tonlu kāfir oĥlanuĥ üzerine geldiler, gēyim ķıcıldısından, at ĥaĥırmasından.*”
ķıcıldı < TS. ķıcıldan-: gıcırdamak (1996, s. 2503), ķıcıldı < DS. ķıcılmak: gıcırdamak (1993, s. 2783).
- ķıcırda** Gıcırta (bkz. gıcıldı).
ķ. D273-12.
“*Gēderiken ‘araba ķıcırdısından Ķazan oyandı, gerindi, bu elindeki urĥanları hep ķırdı, ‘arabanuĥ üzerine oturdu, elin eline ĥaldı, ĥas ĥas güldi.*”
ķıcırda < TS. gıĥıldı/gıjıldı/gıjıldı: gıcırta, fıŗıltı (1996, s. 1690).
- ķıĥıl-** Ķaĥrılmak, anılmak.
ķ. -an D184-5.

“... Ağ yelekli ötkün oğdan kayıkmayan cānvarlar serveri kağan aşlan k[ı]r[ı]lan ala köpek itine gendüzün taladur mı?”

kıgrıl- < TS. kıgrıl-/k1grıl-: çağırılmak (1996, s. 2473), Clauson EDPT kıkı: yansıma sözcük kıkır-/kakı:la-, Hak. kıkı ‘bağırmaq, çağırmaq’ (1972, s. 609), Gülensoy KBS kıkırda-: kıkır kıkır gülmek = OT. kık(ı)r- ‘yüksek sesle çağırmaq, bağırmaq, haykırmak; kıkırış- ‘çağırışmaq’ bağırışmaq (DLT) < kī ‘yansıma’ + kır- [da-] (2007, s. 506).

kıl Bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı.

ķ. -ını kes- ‘zarar vermemek’ D221-10.

“Kara polad uz kılıçlar [çalub baş] kesenler kılını kesdüremedi.”

Clauson EDPT kıl: saç; at saçı;sert kıl, krş. saç, Uyg. kıl; Çağ. kıl (1972, s. 614), Räsänen VEWT kıl: OT. kıl ‘saç’ Osm., Az. Trkm. Yak. kıl ‘uzun at kılı’ ~Mo. kil-ga-sun; ~Kor. Kkil; ~Finn. Kalki (1969, s. 262), ETDES kıl: bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı ~Az. gıl; ~Trkm. gıl; ~Nog. kıl; ~Çuv. xelex, eski çağlardan beri kullanıldığını biliyoruz, OT. kıl (2020, s. 294).

kıl- Etmek, yapmak.

ķ. -duñ D251-6, D251-9

ķ. -dı D159-5, D161-13, D193-7, D223-10

ķ. -duķ D170-3, D201-9, D213-3, D291-5

ķ. -dılar D283-6

ķ. -alum D284-13

ķ. -sa D278-2

ķ. -up D195-1

ķ. -an D278-2

ķ. ur- idüm D268-3

ķ. maz D156-12

ķ. -madı D219-3, D221-11.

“*Sen Ādeme tac urduñ,*

Şeytāna la^cnet kılduñ”

Clauson EDPT kıl-: ‘yapmak’, ‘etmek’ (1972, s. 616), Räsänen VEWT kıl- OT. Çağ. kıl ‘yapmak, etmek’ ~Mo. (KWb. 223) ki, ke ‘yapmak’ (1969, s. 262), Gülensoy KBS kıl-: yapmak, eylemek, etmek, kılmak =ET., OT. kıl- (DLT, KB) < Tü. kıl- ~ Moğ. kil- < Altayca:* kı-1- ‘yineleme eki’ (2007, s. 507).

ķılıç

Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah.

ķ. D186-4, D187-6, D197-5, D217-13, D218-3, D228-9, D230-2, D230-5, D230-9, D235-10, D263-5, D264-7, D265-2, D266-1, D270-6, D277-7, D285-10, D289-8, D290-6

ķ. -a D230-7

ķ. -dan D184-3

ķ. -ı D230-11

ķ. -ı (iyelik) D247-9

ķ. -ıla D198-11

ķ. -ın D159-4, D190-1, D195-8, D225-5, D230-6, D230-10, D236-7, D237-7, D250-3, D260-8

ķ. -ınuñ D194-4, D194-7, D267-13

ķ. -ıyıla D234-1, D254-7

ķ. -ları D250-12

ķ. -um D184-10, D232-8, D248-9, D259-2, D277-7, D282-12

ķ. -uma D190-3, D260-11

ķ. -uñ D245-13, D249-5, D260-9, D277-10, D278-11

ķ. -uñdan D277-11, D278-11, D279-10, D281-3

ķ. -uñıla mı? D198-11.

“ Üzerine bir kaç adam gönderdiler, oğ atdılar batmadı, kılıç urdular kesmedi, süñü-y-ile şaңçdılar, ölmedi.”

Clauson EDPT kılıç: ‘kılıç’ Uyg. kılıç; Osm. kılıç; Kıp. kılı:ç (1972, s.618), Räsänen VEWT kılıç: Osm. kılıç ‘kılıç’ Çağ. Tar. kılıç, Osm. kılıç; Şor. Kılış (1969, s. 263), Gülensoy KBS kılıç: Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah = ET., OT. kılıç (DLT) < kı1-(ı)ç (2007, s. 508).

kılıçlaş- Kılıçla vuruşmak.

ķ. -dılar D250-12.

“Serpe serpe meydānda kılıç-laşdılar.”

Clauson EDPT kılıç: ‘kılıç’ Uyg. kılıç; Osm. kılıç; Kıp. kılı:ç (1972, s.618), Räsänen VEWT kılıç: Osm. kılıç ‘kılıç’ Çağ. Tar. kılıç, Osm. kılıç; Şor. Kılış (1969, s. 263), Gülensoy KBS kılıç: Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silah = ET., OT. kılıç (DLT) < kı1-(ı)ç (2007, s. 508), Kılıç + la ‘addan eylem yapan yapım eki’ + -(ı)ş ‘eylemden eylem yapan işteşlik eki.

kıllık Dişilik organı.

ķ. -ı D180-4.

“Kān Turalı nikābın serpdı kız köşkdēn bakarıdı; tar kıllığı yoşuldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş tana gibi agzınun şuyı aķdı.”

kıllığ < DS. Kılevi: göbeğın alt kısmı, mahrem yer (1993, s. 2796), kıllığ < DS kılk: kalça ile makat arası (1993, s. 2799), kı1 + -lık ‘addan ad yapım eki’ + -ı ‘3. Tekil kişı iyelik eki’.

kın Bıçak, kılıç vb. kesici araçların kabı.

ķ. -ın D248-9

ķ. -ına D230-10

ķ. -lu D230-2

ķ. -suz D230-3, D230-3, D230-5.

“Egnümdeki demür tonum çignüm kışar

Ķara polad uz kılicum kının toğrar.”

Clauson EDPT kı:n: ‘kılıf, kılıç kını’, Uyg. kın; Hak. kın; Çağ. kın; Kıp. kın (1972, s. 630), ETHES kın: ‘bıçak, kılıç gibi kesici araçların kabı’ ~Az. gın, ~Trkm. gın, ~Krg.

Kın. Nog. kın, ~Çuv. yene, OT. kın, Moğolca qui ile birleştirilemez (2020, s. 295), Doerfer TMEN qin: 'kın, ←Tü. (Çağ. ?) qin 'kılıf, kılıç ve bıçak kını' (1967 s. 576).

kına (< Ar.) Saç ve elleri boyamakta kullanılan toz.

ķ. -lı D233-9.

"Elcügezi kınalı kızcuğazları çok yemişem; karışçukları tutdı ula gözüm seni!"

Nişanyan SS kına: ~ Ar. ḥinnā 'kına' (2009, s. 322).

ķınıķ (k. a.) Kırk Kımık.

ķ. ķ D180-2.

"ķara ķekür ve oğlı ķırķ ķınıķ ve Boz ayđırlu a!"

ķır- 1. Öldürmek.

ķ. -am D232-12

ķ. -ar D265-7

ķ. -arlar D273-7

ķ. -dılar D255-7, D255-13, D270-7

ķ. -up D195-12

"Yigitleri ķırdılar, Egregi ķıtdılar, Alınca ķal'asına bıraķdılar."

2. Kesmek.

ķ. -dı D223-14

ķ. -dılar D178-7, D255-7

"İzzet hürmet eylediler, aķ çadır dikdiler, ala ķalı döşediler, ağca koyun ķırdılar, yedi yıllık al şerāb içürdiler, aluban bunları Teküre götürdiler."

3. Koparmak.

ķ. -dı D273-13.

"Ėederiken 'araba kıcırdisından ķazan oyandı gerindi, bu elindeki urđanları hep ķırdı, 'arabanuğ üzerine oturdı, elin eline, kaş kaş güldi."

ķır- < DLT kır-: kazımak; yolmak, koparmak (2020, s. 240), Clauson EDPT kır-: ilk anlamı kazımak, koparmak daha sonra 'kırmak, yok etmek, öldürmek' Hak. kır-; Çağ. kır-; Osm. kır- 'öldürmek, zara vermek' (1972, s. 643), Gülensoy KBS kır-: kırmak, katletmek, öldürmek = ET. OT. kır- (DLT) ~ kırla- 'çukur açmak, kazmak' < ķır- (2007, s. 510).

ķırdur- 1. Hayvan kestirmek.

ķ. -dı D200-12

ķ. -dılar D260-7

“Atdan aygır, deveden buğra, koyundan çoç kırdurdılar.”

2. Öldürtmek.

ķ. duğ mı? D241-10

ķ. madum D242-2.

“Ala gözlü yigitlerüm kırdurmadum.”

Gülensoy KBS kırdır-: kırmak işini yaptırmak < kır-dır- (2007, s. 512).

ķırğun Salgın, ölüm.

ķ. D290-7.

“Derelerde depelerde kâfire ķırğun girdi.”

ķırğun < DS. Kırgın/ķırgan/ķırım: toptan ölüme götüren, bulaşıcı hastalık (1993, s. 2822),
ķırğun < TS. kırgın (ķırğun, kırkın): geniş ölçüde öldürüşme veya öldürücü kıtâl (1996,
s. 2506).

ķırıl- 1. Kesilmek.

ķ. -dı D271-3

“Atdan aygır deveden buğra, koyundan çoç ķırıldı.”

2. Ölmek.

ķ. -avuz D273-8

*“Ayıtdılar Kazanı bırağur gider-isevüz evinde bizi ķovarlar, yigregi budur ki bunda
ķırılavuz dediler.”*

Gülensoy KBS kırıl-: kırmak işine konu olmak < OT. kır- ‘kazımak, bir şeyi kökünden
çıkarmak’ (DLT) + (ı)k (2007, s. 512).

ķırış Savaş.

ķ. D188-13, D231-8, D231-13, D269-6.

“Ķırış günü öñdin depen alpumuz Salur Ķazan .”

ķırıř < TS. ķırıř: savaş, harp (1996, s. 2509), ķırıř < DS. ķırıř: gűreř (1993, s. 2826).

ķırıř- Savaşmak.

ķ. dılar D251-1.

“Ķarĝu talı sűnjűler ile ķırıřdılar, meydānda boĝa gibi sűsiřdiler.”

ķırıř- < DLT ķırıř-: kazımakta yardım etmek veya yarıřmak (2020, s. 260), Clauson EDPT ķırıř-: kır- sűzcűĝűnűn iřteřlik hāli ‘kazımakta yardım etmek veya yarıřmak’ (1972, s. 665), Gűlensoy KBS ķırıř-: bir yűzeyin dűzgűnlűĝű bozulmak; űfkeden yűz buruřmak; űkűzler toslařmak < kır- ‘kırmak’ + (I)ř- (2007, s. 513).

ķırķ Otuz dokuzdan sonra gelen sayının adı.

ķ. D155-4, D157-3, D171-11, D174-4, D177-5, D177-9, D177-13, D180-12, D181-1, D181-3, D181-4, D189-10, D189-11, D190-9, D190-10, D199-10, D222-12, D252-2

ķ. -uņza D178-1

ķ. biņ D277-3.

“ Otuz biņ er yaĝı gűrdűm ise ona řaydum

Ķırķ biņ er gűrdűm ise kıya bakđum.”

ķırķ < DLT kırķ: kırķ (2020, s. 150), ETDES kırķ: otuz dokuzdan sonra gelen sayının adı ~ Az. ĝırx, ~ Trkm. kırķ, ~Blk. Kırķ, ~Kzk. kırık, ~şor. Kırık, ~Ķuv. xerex ~ ET. kırķ, ~ OT. kırķ (2020, s. 296), Clauson EDPT kırķ: kırķ sayısı, kuzeybatı ve kuzeydoĝu lehçelerinde kırık (1972, s. 651).

ķıř- Sıkmak, sıkıştırmak.

ķ. -ar D248-9

“Eĝnűmdeki deműr řonum ĉıĝnűm ķıřar.”

ķıs- < DLT ķıs-: sıkıştırmak (2020, s. 236), Clauson EDPT ķıs-: sıkıştırmak, baskı uygulamak, eşanlamlısı ‘sık-’ geçici olarak metateze uĝramıřtır, Hak. ķıs-; Ķaĝ. ķıs-; Osm. ķıs- ‘sıkıştırmak’ (1972, s. 665-66), Rāsānen VEWT ķıs-: ET., OT. Osm. ķıs ‘sıkmak, sıkıştırmak, kapatmak’ Ķaĝ. DT. Tar. ‘kis’, Kom. ‘ķısı’ ‘sıkıştırmak’ Ķuv. xes ‘gűzűnű kırpmak’ ~ Mo. (Poppe 116) kısa ‘kısaltmak’ (KWb. 233) ķıs (1969, s. 267).

ķıvan- Sevinip gurur duymak, menun olmak.

ķ. -ı D172-7

“Kaḡlı Koca sevini kıvanı öri tırdı, aḡ şaḡallu i-p̄r kocalar yanına bıraḡdı.”

Gülensoy KBS kıvan-: övünülecek bir olaydan dolayı sevinmek, iftihar etmek, memnun olmak < OT. k1w ~ kuw (DLT) +an- (2007, s. 519), Nişanyan SS kıvan-: ‘iftihar etmek, sevinmek’ < ET. *k1va- +In- < k1v + A- [Uy.] kut, saadet (2009, s. 325).

kıvır- Herhangi bir şeyi bükmek.

ķ. -dı D225-6.

“Bêlüginden bir tıtam oḡ çıkardı, bêline şokdı, kılıcın hamāyil kuşandı, yayın karusına bıraḡdı, eteklerin kıvırdı.”

Clauson EDPT kavır-: *kav- sözcüğünün ettirgen hâli ‘birlikte bükmek, toplamak’ (1972, s. 587), Räsänen VEWT kıvır: Osm. kıvır ‘bük, toplama, katlama’, Osm. kıvır-a ‘birlikte bükme’ Çuv. < xir ‘sarmak’ (1969, s. 269), Gülensoy KBS kıvır-: 1. Bükme; 2. Kenrından katlamak < OT. k1w- ‘çekme, düzeltme; k1wal ‘çekme, düzgün’ (DLT) + -(i)r- (2007, s. 520).

kıvrımsı Kıvrıcık.

ķ. D199-10.

“...Kaıemciler çaldıḡı kara kaşlum, kıvrımsı kırķ tıtam kara şaḡlum, aşlan uruḡı, sulṡān kıızı!”

Gülensoy KBS kıvrım: bir şeyin kıvrılan yeri, büküm < k1v-(i)r- ım (2007, s. 520).

kıy- 1. Acımamak, esirgememek.

ķ. -am D199-12

ķ. -ar mı ? D197-2

ķ. -ma D198-7, D232-4, D290-1

ķ. -mayam D199-12

“Öz cānuma kıyam, men saḡa kıymayam.”

2. Dayanmak, katlanmak.

ķ. -amadı D168-8, D199-2

ķ. -ar mıdım? D199-11, D200-1

“Demrenlü oḡıla atmaḡa kıyamadı, eydür: Yigit at oḡıḡı!”

3. Baḡışlamak, vermek.

ķ. -a bilmen D164-1, D165-8

ķ. -amamışlar D168-3

“Dünye şîrîn, cân  aziz; c nunu kıya bilmen, bellü bilgil.”

kıy- < DLT kıy-: yanlamasına kesmek; söze uymamak, caymak (2020, s. 456), Clauson EDPT kıd- (?k1:d): ilk biçimi ‘kıymak’, bir dizi anlamlara sahiptir, oriinal anlmanı belirlemek çok zordur, Hak. kıy-;  ağ. kıy-; K1p. kıy- (1972, s. 598), Gülensoy KBS kıy- : 1. Çok ince ve küçük parçalar durumunda doğramak; 2. Acımadan vermek = OT. kıy- ‘yanlamsına doğramak, kesmek, öldürmek (DLT) < *kıd- ‘kenar yapmak’ (2007, s. 521).

kıya bak- Dikkatle bakmak, yan bakmak.

ķ. -dum D277-3.

“ Otuz biņ er yağı gördüm ise ona Şaydum

ķırk biņ er gördüm ise kıya bakdum.”

kıy- < DLT kıy-: yanlamasına kesmek; söze uymamak, caymak (2020, s. 456), Clauson EDPT kıd- (?k1:d): ilk biçimi ‘kıymak’, bir dizi anlamlara sahiptir, oriinal anlmanı belirlemek çok zordur, Hak. kıy-;  ağ. kıy-; K1p. kıy- (1972, s. 598), Gülensoy KBS kıy-: 1. Çok ince ve küçük parçalar durumunda doğramak; 2. Acımadan vermek = OT. kıy- ‘yanlamsına doğramak, kesmek, öldürmek (DLT) < *kıd- ‘kenar yapmak’ (2007, s. 521), kıy- ‘yanlamasına kesmek’ + -a ula  eki.

ķıyan (k. a.) K1yan Selçuk.

ķ. D214-8, D219-2, D222-1

ķ. -ı D232-6

ķ. -uņ D232-9.

“ķormıyam seni, ķara polad uz ķılıcum Őartmayınca, ķafalu börklü baŐuņ kesmeyince, alca ķanuņ y r yüzine tökmeyince, ķardaŐum ķıyanuņ ķanın almayınca ķomazam d di.”

ķıyma çekik göz.

ķ. D192-6, D290-2.

“ķara ķıyma görklü g z ņ a ğıl yigit!”

Clauson EDPT kıyma(kığma): kıy- sözcüğünden ad, dođranmıŐ et, Hak. kıyma;  ağ. kıyma (1972, s. 677), Gülensoy KBS kıyma:  ekilmiŐ veya kıyılmıŐ et = ET., OT. kıyma (DLT) < kıy- ma (2007, s. 521).

ķıynaķ Pençe.

ķ. -ında D177-1.

“Ya kara buđranuđ gögsi altında kalam veya bođanuđ boynuzında ilišem ya kađan ašlanuđ kıynađında didilem.”

ķıynak < DS. ķıynak [kınçak]: yırtıcı kuş ve hayvanlarda pençe, tırnak (1993, s. 2858),
ķıynak < TS ķıynak: yırtıcı hayvan pençesi (1996, s. 2532).

ķız Dişi çocuk.

ķ. D170-13, D171-4, D171-9, D171-12, , D172-1, D172-2, D172-6, D172-9, D174-1,
D174-6, D174-13, D178-11, D180-3, D181-12, D183-12, D184-8, D187-13, D188-2,
D188-3, D189-3, D191-7, D192-3, D194-13, D198-9, D199-3, D260-9, D261-2, D261-
6, D262-2, D262-4

ķ. -dan D180-13

ķ. -ı D175-2, D183-3, D183-6, D185-6, D185-10

ķ. -ıla D260-7

ķ. -ın D243-7, D252-8, D280-3

ķ. -ını D244-10, D279-7

ķ. -inuğ D215-4

ķ. -lar D178-12, D180-5

ķ. -lara D180-5

ķ. -ları D215-2

ķ. -laruğ D158-4

ķ. -um D194-9, D245-4

ķ. -umı D173-2

ķ. -umuğ D163-6

ķ. -uğ D173-1, D178-3, D215-9, D279-13

ķ. -uğı D179-8, D183-5, D185-5

ķ. al- ‘evlenmek’ D171-7

ķ. bul- ‘evlenecek kız bulmak’ D171-12, D171-13,174-9

ķ. ver- ‘kız evlendirmek’ D179-1.

“*Ala gözlü kızın, gelinin getürdiler aldanmadum.*”

ķız < DLT kīz ~ kız: cariyeye (2020, s. 3), Clauson EDPT kız: evlenmemiş kadın, bakire kadın, köle, cariyeye, Trkm. gīz; Uyg. kız; Kıp. kız (1972, s. 679-80), ETDES kız: dişi çocuk; bakire dişi, ~Az. gīz, ~Trkm. gīyz, ~Nog. kız, ~Özb.kız, ~OT. kız (2020, s. 300), Räsänen VEWT *kīz (< *kīf) Trkm. kīz, Yak. kīs; OT. Osm. kız ‘kız’ Çağ. DT. Tar. kız, Çuv. xer (1969, s. 269).

ķız- Bir nesnenin sıcaklığı çok artmak.

ķ. -dı D226-13

ķ. -sun D226-13.

“*Süglügi ocağa bıraķdılar, kızdı Basať eline aldı, adı görklü Muhammede sdalavāt getürdi, süglügi Depegözün gözine eyle başdı kim Depegözün gözi helāk oldu.*”

Clauson EDPT kız-: ısınmak, kızarmak, öfkelenmek Osm. kızarmak ile birlikte öfkelenmek, Hak. kız-; Çağ. kız-; Kıp. kız- ‘ısınmak’ (1972, s. 681), Gülensoy KBS kız-: ateşlenmek, hararetlenmek < kız- (2007, s. 522).

ķızan Erkek çocuk.

ķ. -ı D256-10.

“*Gördi kim ögsüz oğlan bir kızanı çekişür.*”

ETDES kızan: erkek çocuk; delikanlı; çoluk çocuk, Az. xızan, hizan ‘çocuk’ < Tü. kız + -(a)n küçültme eki (2020, s. 302), Gülensoy KBS kızan: erkek çocuk; delikanlı < kız + an ‘eski bir küçültme eki’ (2007, s. 523).

ķızcuğaz Kızcağız.

ķ. -ları D233-9

ķ. -um D275-1

ķ. -uma D275-6

ķ. -umı D191-13

ķ. -uñ D275-6.

“*Üç cāvar öldürdügiyçün bir kızcuğazumu aldı, gētdi, dēdi.*”

ķızcuğaz < TS. kızçukaz: kızcağız (1996, s. 2537), kız ‘kız’ + cXğAz ‘küçültme eki’.

- kızıl** Parlak kırmızı renk.
k. D189-11, D196-12, D199-8, D280-3.
*“Kar üzerine kan tammış gibi kızıl yanıklum
Köşa bâdem şığmayan dar ağızlum.”*
Clauson EDPT kızıl: < kız- sözcüğünden ad ‘kırmızı’ Uyg. kızıl; Çağ. kızıl; Kıp. kızıl (1972, s. 683-84), Gülensoy KBS kızıl: Parlak kırmızı renk = OT. kızıl (DLT) < kız-ıl (2007, s. 524).
- ki** (< Fars.) Bağlaç, anlam bakımından birbirleriyle ilgili cümleleri birbirine bağlayan söz.
k. D155-6, D158-6, D159-8, D168-3, D170-11, D177-3, D180-8, D221-3, D228-9, D229-8, D273-7, D278-8, D289-10, D292-1.
“Başat eydür: Girdüm, Depegöz eydür: Şöyle çalayım ki künbedile tartağan olasın, dedi.”
Nişanyan SS ki: ~Fa./OFa. ki ‘ilgi edatı’ (2009, s. 326).
- kiçi** Küçük.
k. D187-3, D256-6, D257-13, D270-2.
“Meger hanum, Uşun Kocanın kiçi oğlu Segrek eyü bahadır, alp, delü yigit kopdı.”
kiçig < DLT kiçig: küçük (2020, s. 45), Clauson EDPT kiçig: ‘küçük’ bazı genişletilmiş anlamları ile birlikte ‘köpek yavrusu’, Fonetik değişimlerle Osm. ‘küçük’, Farsçadaki ‘küçak’ ile benzerliği tesadüftür, sonunda -k ekini açıklamak zordur (1972, s. 696), Räsänen VEWT kiçi: Osm. kiç, kiçi ‘küçük’ Kzk. kişi, Kom. kiçi, Krç. Kiçi, kiçe, kiççe, OT. kçig, kiçüg, Çağ. Tar. kiçik ~ Mo. (KWb. 233) kiçi-g ‘genç’ (köpek) (1969, s. 269), Gülensoy KBS küçük: Boyutları, benzerlerinden ufak olan = ET. kiçig, (EUTS, 109) ~ OT. kiçik ~ küçük (DLT) <* kiçi ‘yansıma’ +g krş. çoc ‘yansıma’ + (u)k (2007, s. 587).
- kilid** (< Fars. kelid) Anahtar, düğme gibi takılıp çıkarılabilen bir parça yardımıyla çalışan kapatma aleti.
k. -ini D288-4.
“[Kāfirleri] it ardına [bırağup] horlayan, elden çıkan, elli yedi kal’anun kilidini alan, Eylik Koca Oğlu Dönebilmez Dölek Evren maña dërler, dedi.”

kilid < DLT kirit: anahtar (2020, s. 153), Clauson EDPT kirit : ‘anahtar’ Soğdça kaynaklı bir Hint-Ayruya dilinden (-r- < -l-), Arapça biçimi de Grekçe ‘kleis’ sözcüğünden gelir, Kaşgarlıya göre, Arapça anahtara verilen ‘iqlid’ adından gelir Arapça -q- sesi Türkçede -k- sesine, -l- sesi -r- sesine, -d sesi ise -t sesine değişmiştir (1972, s. 738), ETDES kilit: Anahtar yardımıyla çalışan kapatma aleti ~ Trkm. kilt ‘çengel’ ~Nog. kirt, ~Krg. Kilit, OT. kirit ‘anahtar’ Tü kilit < Fars. kilid ‘anahtar’ < Gr. Kleis, OT. kirit sözcüğünün oluşmasında Tü. kir (>gir-) kökünün baskısı açıktır (2020, s. 303), Räsänen VEWT kilit: Krm.,Kzk. kilit ‘anahtar’ Osm. kilid < Pers. Kilid < Gr. Kleis (1969, s. 271).

kim Bağlaç.

k. D156-6, D157-1, D161-12, D162-3, D173-8, D179-5, D184-10, D185-3, D194-6, D194-13, D195-5, D195-6, D195-13, D197-3, D197-8, D199-4, D215-2, D216-6, D226-12, D227-2, D227-3, D227-13, D228-2, D228-13, D229-5, D236-1, D242-6, D247-1, D256-9, D263-5, D273-6, D275-13, D285-1, D285-5.

“Basat künbed içine girdi, gördi kim altun akça yığılmış, bakarak gendüzin unıtdı.”

Räsänen VEWT kim ‘kim’, vb. kām Çuv. kam (1969, s. 271), Nişanyan SS kim: soru zamiri; ilgi edatı < ATü; ilgi edatı kullanımı muhtemelen Farsça ilgi edatı ki etkisi gösterir (2009, s. 327).

kimi Zamir.

k. D156-3, D166-1, D173-1, D175-1, D231-8, D237-6, D268-11, D268-12

k. -dür D166-3,245-9

k. -e D181-11, D184-7, D187-12, D189-2, D236-1, D236-4, D274-2, D291-2

k. -i D155-11

k. -i D167-3, D261-5, D261-6

k. -idügin D273-3

k. -ini D222-3

k. -lersiz 284-2

k. -üñ D287-1, D287-2

“Anları dahı ecel aldı, yër gizledi, fanī dūnya kime kaldı?”

Gülensoy KBS kim: Soru zamiri = ET. kim ‘kim, kimler’ (EUTS, 110) ~ OT. kim (2007, s. 525), Nişanyan SS kim: soru zamiri; ilgi edatı < ATü; ilgi edatı kullanımı muhtemelen Farsça ilgi edatı ki etkisi gösterir (2009, s. 327).

kimse Zamir, herhangi bir kişi, kim olduğu bilinmeyen kişi (bkz. kimesne).

k. D161-6, D168-9, D214-12, D236-5, D251-5, D281-13

k. -ye D242-8, D254-3.

“Kimse bilmez nicesin görklü Tanrı

Senādeme tac urduj”

Gülensoy KBS kimse: Herhangi bir kişi, kim olduğu bilinmeyen kişi, şahıs < ET. kim erse (2007, s. 526), Nişanyan SS kimse: kimerse/kimesne/kimse kişi < Tü. kim ise (2009, s. 327).

kimesne Kimse (bkz. kimse).

k. D195-13.

“Kın Turalı bağıdı gördi kim kimesne yağıyı öjine katmış kovar, Selcan idügin bilmedi, kakıdı.”

Gülensoy KBS kimse: Herhangi bir kişi, kim olduğu bilinmeyen kişi, şahıs < ET. kim erse (2007, s. 526), Nişanyan SS kimse: kimerse/kimesne/kimse kişi < Tü. kim ise (2009, s. 327).

kiriş Yay kirişi, yayın iki ucu arasındaki bağ.

k. -in D234-2, D240-10

“Begil buña at saldı, buğanuñ ardından érđi, yay kirişin boynına atdı.”

kiriş < DLT kiriş: yay kirişi (2020, s. 98), Clauson EDPT kiriş: yay kirişi; bağ Çuv. xirlü; Uyg. kiriş; Çağ. kiriş; Kıp. kiriş (1972, s. 735), Räsänen VEWT *kiriş (< *kiril) OT. kiriş ‘yay kirişi’ Osm. kiriş ‘sicim’ Çağ. kiriş ‘tel’ < kâr- ‘germek’ ve ? kir- ‘giriş’ (1969, s. 272), ETDES kiriş: “Ok atamaya yarayan yayın iki ucu arasındaki bağ; telli müzik aletlerinde kullanılan tel; kasları kemiklere ve organlara bağlayan kordon, ~ Az. kiriş, ~Trkm. kiriş, ~Krg. Kiriş, Çuv. xirlü, xirlu. Sözcük, eski türkçeden kalma bir türevidir”, sözcüğün kökenini *ker-* ya da *kir-* olarak açıklanamayacağını savunur, Sevortyan’a göre (1997, s.71-72), sözcüğün birincil anlamı ‘sinir’, ‘damar’dır (2020, s. 305-6).

kış Okluk, sadak.

k. -in D248-11.

“Şadağında oğun kişin deler.”

Doerfer TMEN kēş ‘okluk, ok konulan şey, sadak’ ← Tü. keş ‘okluk’ Oğuz ve Kıpçaklarından başkalarınınca ‘kiş, sadak’, ok kaburu, tirkeş, sadak (1963, s. 664).

kişnet- Kişneme işini yaptırmak.

k. -di D190-7

“Ėvini çözdü, kaytabanın bozlatdı, kazağucın kişnetdi, düün katdı göçdi; yedi gün yedi gece yortdı, Oğuzuñ serhaddına çıkdı.”

Gülensoy KBS kişne-: at için bağırmaq = ET. KT. Uyg., OT. kişne- < GT. *kişne- (2007, s. 529), Clauson EDPT kişne-: ‘at kişnemesi, kişnemek’ kişne- < kişen -e- < kişen (1972, s. 754).

ko- 1. Belli bir yere yerleştirmek(bkz. koy-).

ķ. -dı D193-7, D227-7

ķ. -dılar D274-5

ķ. ŋ D226-13

“Haķ Tea’la dergâhında hâşıl oldı, deyüp arı şudan abdest aldı, ağ alnını yere kodi, iki rek’at namâz kıldı.”

2. Bırakmak, terketmek.

ķ. -dı D159-9, D216-4

ķ. -ğıl D162-7, D169-3

ķ. -madum D279-6

ķ. -mağıl D161-10, D167-4

ķ. -maz D219-13

ķ. -mazam D232-10

ķ. -r D247-5

ķ. -risan D169-2

ķ. -mıyam D159-10, D232-7

ķ. -yup D183-1, D267-3, D267-10

“Etin meydâna koyup derisini Tekürüñ öñine getürüp eydür: Tañla kızuñı maña vèresin, dedı.”

3. İzin vermek.

ķ. -mağıl D161-10

ķ. -rısıa D176-7, D176-9, D176-11, D281-8

“Yağrınında ķalkān oynar yayasınıuğ, Kādir ķorısıa başın kesem.”

4. Ayırmak.

ķ. -duğıuğ D223-3.

“řōlenūnde ķoduđuđ ķoyunuđ o zālim ķırdı, ula ķardař!”

Clauson EDPT ko:d-: < *ko- sözcüđünden ‘koymak, yerleřtirmek, bırakmak’ Osm. ko-; ko:n-, koyuđ, koyul- (1972, s. 595), Rāsānen VEWT *kođ: ko-d,ko-t, ko-y ‘koymak’ Az. vb. koy; Ćađ. Trkm. koy < ko ‘koymak’ (1969, s. 274).

ķoca Yaşlı erkek, ihtiyar.

ķ. D157-13, D158-1, D162-6, D187-3

ķ. -lar D172-8, D226-6, D226-9, D226-12, D229-4

ķ. -lara D225-12, D226-3

ķ. -ları D233-5

ķ. -sın D157-8-9, D158-1

ķ. (Aruz ķ.) 216-9, D234-5

ķ. -nuğ (Aruz) D213-9

ķ. -ya (Aruz) D219-1

ķ. (Duğa) D155-1

ķ. (Eylik) D287-11, D288-4

ķ. (Kaçlı) D170-5, D170-6, D170-8, D171-3, D171-8, D172-4, D172-7, D173-10, D174-2, D174-12, D175-7, D175-8, D186-13, D200-10

ķ. (ķođur) D214-11

ķ. (Uşun) D218-10, D253-10, D253-11, D254-6, D255-6, D256-4, D269-8, D270-13, D271-3

ķ. -nuğ (Uşun) D256-2, D256-6

ķ. -ya (Uşun) D270-12

ķ. -yı (Yapağulu) D220-5, D222-6, D234-3

ķ. (Yūđli) D220-4, D222-5, D234-3.

“Ulu ķiĉi ķalmaya söz ēdine, ķarı ķoca ķalmaya ķov ēdine”

Räsänen VEWT koça: Osm. koca ‘yaşlı, yaşlı adam’; ‘koca, büyük’ Osm. koca-: ‘yaşlanmak’ < Pers. Hocā (1969, s. 274), Gülensoy KBS koca: İri, kocaman; yaşlı < koca- ‘yaşlanmak’ (2007, s. 529).

koç 1. Damızlık erkek koyun.

ķ. D200-12, D227-9, D227-10, D228-1, D260-7, D271-3

ķ. -ı D227-10

ķ. -ları D262-7

ķ. -uķ D228-3

“Atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdurdılar.”

2. Genç, gürbüz.

ķ. D167-7.

“Koç yigidüm, şāh yigidüm!”

koç < DLT koçnar: koç (2020, s. 141), Clauson EDPT koçnar: koç, ~Moğ. kuça, Az., Trkm. goç; Osm koç (1972, s. 592), Räsänen VEWT koç: (Oğuz) OT. koç, ‘koç’, Çağ., Osm.,Krm ‘koç’; OT. koçuñar; Kzk., Tar. koşkar ~ Mo (Poppe 62) quça ‘koç, koyun eti’ (1969, s. 274), ETDES koç: damızlık erkek koyun ~Az. goç, Trkm. goç, OT. koç/koçnar, Tü. koç > Moğ. quça (2020, s. 309).

koħu Nesnelere yayılan küçük zerrelerin burun zarı üzerindeki özel sinirlerde uyandırdığı duygu.

ķ. -sın D246-11

ķ. al- ‘koku hissetmek’ D246-11

“Al aygır kaçan kim yağı koħusun alsa ayağın yere dögeridi, tozu göge çıkarıdı.”

koħu < DLT koħ-: kokmak, koku yükselmek (2020, s. 324), Räsänen VEWT koħ: ‘koku’, Şor. Kok ‘yanmak’ Osm. kok ‘kok, kokla-’ Osm. koku ‘koku’, Tel. kogo, kogon ‘köl’ (1969, s. 276), Gülensoy KBS koku: Nesnelere yayılan küçük zerrelerin burun zarı üzerindeki özel sinirlerde uyandırdığı duygu < kok – u (2007, s. 533).

kol İnsan vücunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm.

ķ. -larıńı D267-10

“Kadir vèren taşlu cānun uyřu almış yigit!

Ėarusından kollaruğı bağlatmağıl!”

ķol < DLT kōl ~ kol: kol (2020, s. 154), Clauson EDPT ko:l: ũst kol, kolun ũst kısmı; ordu, ordu birliği; el, Uyg. kol; Hak. ko:l; Ėaę. kol; Osm.kol (1972, s. 614-15), Rāsānen VEWT kol: OT. kol ‘kol’ Ėaę. DT. Tar. kol ‘ordu, ordu kolu’, Osm. ‘insanların kolu; hayvanların ũn ayağı; el, dallanma, ordu departmanı’ (1969, s. 276), Gũlensoy KBS kol: İnsan vũcunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bōlũm, = ET. Uyg. ķool; OT. kol DLT < *ķōl (2007, s. 534).

ķolađ Eyer kayışı.

ķ. -ı 276-8.

“Kāfirũđ arşasına eyer şaldı, ağzına uyan urdı, ķolađı çekdi, şıçradı arşasına bindi.”

ķolađ < DLT kolağ: eyer kayışı (2020, s. 174), Clauson EDPT kolan: eyer kayışı, Osm. kolan/kolağ; Trkm. ğolan; Hak. kolan (1972, s. 622), ETDES kolan: hayvanın semerini ve eyerini bağlamak için kullanılan bağ; kuşak, ~ Trkm golan ‘ip, urgan’, Krg. oloğ, Yak. xolon, OT. kolan, Moğolca ‘olang’biçimi Tũrkęeden alıntıdır (2020, s. 311), Gũlensoy KBS kolon: eğer kuşağı; bağırdak = ET., OT. ķolon (DLT) ~ < * ķolađ (534).

ķolęa Kol kadar.

ķ. D181-3, D183-11, D188-4.

“Mere, ķolęa kopuzum çaluğ, ũęũđ meni.”

ķol < DLT kōl ~ kol: kol (2020, s. 154), Clauson EDPT ko:l: ũst kol, kolun ũst kısmı; ordu, ordu birliği; el, Uyg. kol; Hak. ko:l; Ėaę. kol; Osm.kol (1972, s. 614-15), Rāsānen VEWT kol: OT. kol ‘kol’ Ėaę. DT. Tar. kol ‘ordu, ordu kolu’, Osm. ‘insanların kolu; hayvanların ũn ayağı; el, dallanma, ordu departmanı’ (1969, s. 276), Gũlensoy KBS kol: İnsan vũcunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bōlũm, = ET. Uyg. ķool; OT. kol DLT < *ķōl (2007, s. 534), kol ‘kol’ + -ęA ‘addan ad yapan yapım eki’

ķoltuķ Omuz başının altında kolun gōvde ile birleştiği yer.

ķ. -ı D266-7

ķ. -ından D186-1

ķ. -uğa D179-7

“Ėan Ėuralı fırlar devenũđ ķoltuęından girũr, fırlar çıķar.”

Ƙoltuƙ < DLT koltuk: koltuk altı (2020, s. 207), Clauson EDPT koltuk: kol sözcüğünden ad, ‘koltuk altı’ Uyg. koltuk; Kıp. koltuk (1972, s. 619), Gülensoy KBS koltuk: Omuz başının altında kolun gövde ile birleştiği yer = OT. ƙoltık (DLT) < ƙōl +tık (2007, s. 535).

ƙon- 1. Kuş, kelebek vb. bir yere inmek.

ƙ. -dı D160-3, D162-13, D164-7, D166-8

ƙ. -mışdı D251-1

“Azrā’il başup ƙondı, baya yırlardı, şimdi ƙırlamağa başladı.”

2. Konaklamak, ara vermek.

ƙ. -dı D291-2

ƙ. -dılar D256-8, D284-9

ƙ. -duğı D191-1

“Ƙan Turalı bakdı gördi, bu ƙonduğı yerde ƙuğı ƙuşları, ƙurnalar, ƙuraçlar, keklikler uçarlar; şovuk şovuk şular, çayırlar çemenler...”

3. Yerleşmek.

ƙ. -dı D213-10, D236-12.

“Öğuz gene eyyāmıla gelüp yurdına ƙondı.”

ƙon- < DLT kon-: kuş vb. konmak (2020, s. 140), Clauson EDPT kon: *ko- sözcüğünden eylem ‘kuş vb. konmak’ Hak. ko:n-; Çağ. kon-; Kıp. kon-; ‘inmek, yerleşmek’ Osm. kon- (1972, s. 632), Gülensoy KBS kon-: 1. Bir yere inmek; konuk olmak = ET. (KT. Uyg.) OT. ƙon- <* ko- ‘koymak’ +n- ‘dönüşlülük eki’ (2007, s. 537).

ƙonç Çizmenin topuktan yukarısı.

ƙ. -ına D226-6.

“Yatağına getürdi, edüginüñ ƙoncına şokdı, eydür: Mere ƙocalar ikindü vaktü mumı manja çevüresiz, yeyem, dedi, yine uyudu.”

ETDES konç: Çizme, edik, çorap gibi ayağına giyilen şeylerde ayak bileğinden baldıra doğru olan bölüm ~Trkm. gonç, Nog. konış, Krg. konç, Kzk. konış, Tuv. xonçu, Çuv. kunça, Tatarcadan geçmiştir (2020, s. 313), Räsänen VEWT *konç, *konç: Tel. konç ‘çizme ayağı’ Çağ. Tar. Osm. konç, Çağ. konça, ~ Tung. Konçen ‘dizlik’ (1969, s. 279), Gülensoy KBS konç: ayağına giyilen şeylerde ayak bileğinden baldıra doğru bölüm < *konç (2007, s. 538).

ƙondur- 1. Konma işini yaptırmak.

ķ. -mayam D261-13

“Erkek siğegi üze[r]üme ķondurmayam!

2. Oturtmak.

ķ. -dı D219-4

ķ. -madı D221-9

“Depegöz çevürüp öęin aldı, Oğuzı salıvërmedi, gerü yerüne ķondurđı.”

ķondur- < DLT ķondur-: kuş için kondurmak (2020, s. 288), Gülensoy KBS kondur-: konmak işini yaptırmak; iliştiirmek = OT. kondur- (DLT) < ko -n- dur- (2007, s. 538).

ķonukla- Konuk etmek, ağırlamak.

ķ. -dı D237-3

ķ. -yalum D237-5.

“Üç gün dahı Begili av şikâr etiyile ķonuklayalum begler! dedı.”

Gülensoy KBS konuk: Misafir, mihman = ET. konuk ~ OT. ķonuk (+la) DLT < ko-n-(u)k (2007, s. 539), ko-n-(u)k ‘misafir’ +la- Addan eylem yapan ek.

ķoņur (k. a.) Koņur Koca Saru Çoban.

ķ. ķ D214-11.

“Oğuz bir gün yaylaya göçdi, Aruzun bir çobanı varđı, adına Koņur Koca [oğlı] Şaru Çoban dërleridi.”

ķop- 1. Büyümek, yetişmek.

ķ. -dı D221-8, D224-8, D224-9, D224-10, D256-7

“Kara evren ķopđı Depegöz

“Arş yüzinde çevürdüim alımadum Basat”

2. Meydana gelmek.

ķ. -dı D256-3

ķ. -sa D278-4

“Meger hanum, Uşun Kocanuğ kiçi oğlı Segrek eyü bahadır, alp, delü yigit ķopđı.”

3. Gelmek.

ķ. -dı D244-1.

“Gör âhir neler oldı, neler ķopđı menüm başuma, dedı.”

kop- < DLT kopmak: kalkmak, yükselmek, havalanmak (2020, s. 233), Clauson EDPT kop-: yükselmek, havalanmak KB. kop-; Çağ. kop- ‘yükselmek’; kıp. kop- ‘havalanmak’ (1972, s. 580), Gülensoy KBS kop-: herhangi bir yerinde ikiye ayrılmak = ET. (KT., Uyg.), OT. kop (2007, s. 540).

kopar- Kopmasını sağlamak, kopmasına yol açmak.

ķ. -dı D218-6

“Depegöz görüp kaçıldı, bir ağacı yerinden kopardı, atup elli altmış âdem helâk eyledi.”

kopar- < DLT kopur-: kaldırmak, koparmak (2020, s. 252), Gülensoy KBS kopar-: kopmasını sağlamak, kopmasına yol açmak < ET., OT. kop- (u)r- (DLT) koparmak, kaldırmak (2007, s. 540).

kopuz Ozanların çaldığı telli Türk sazı.

ķ. D268-1, D268-2, D290-13

ķ. -ı D267-1, D268-3, D276-12

ķ. -um D181-4, D183-11, D188-4, D276-12.

“Mere kâfir Dedem Korkuñ kopuzı hõrmetine çalmadum dedı, eger eliñde kopuz olmasa-y-idi ağam başı-y-içün seni iki pare kılar- idüm.”

kopuz < DLT kopuz: ut, kopuz (2020, s. 7), Clauson EDPT kopuz: ‘telli çalgı, gitar benzeri’ ~ Moğ. kuğur/ku’ur, bazı ses değişiklikleri ile -p/-b-; -z/-s olmuştur. Uyg. kopuz; Hak. kopuz; Çağ. kobuz (1972, s. 588), Räsänen VEWT kobuz: OT. kobuz ‘çalgı’ Osm. kopuz ‘müzik enstrümanı’, Şor. Kobus, ~Mo. (KWb.201) ququr, quur ‘enstrüman’ < (Poppe 18) *kopur (> ? húr ‘dize’), Gülensoy KBS kopuz: Ozanların çaldığı telli Türk sazı = OT. kubuz ‘ut, kopuz’ DLT < * kop- ‘sesle ilgili’ + -z ‘patlamak, yankı vermek’ (2007, s. 541).

korh- Korku duymak, ürkmek.

ķ. -an D176-5

ķ. -aridum D283-2

ķ. -duñ D278-8

“Ne söylersin, ne eydürsin cānum baba?”

Bu kadar işden korhan yigit mi olur?”

korh- < DLT kork-: korkmak (2020, s. 522), Clauson EDPT kork-: ‘birisinden ya da bir şeyden korkmak, ürkmek’ ilk dönemlerde bazen ‘koruk-‘ (1972, s. 651), Räsänen VEWT kork: OT. kork ‘korkmak’ Çağ. Osm. kork; Şor. vb. koruk, ~ Mo. (KWb. 187-8) qoru ‘korkmak’ (1969, s. 282).

korhınç Çok korkulu, korku veren, dehşete düşüren, müthiş.

ķ. 175-7.

“Oğlana korhınç haberler vèreyim, ola kim gètmeye, döne, dèdi.”

korhınç < DLT korkınç~ korkunç: korku; korkutucu (2020, s. 347), Clauson EDPT korkınç/korkunç: < korkun- sözcüğünden ‘korku veren, korku’ Uyg. korkınç; Hak. korkınç; Çağ. korkunç (1972, s. 654), Gülensoy KBS çok korkulu, korku veren, dehşete düşüren, müthiş = ET. korkınç (EUTS, 182) ~OT. korhınç < *kor-k- nç (2007, s. 542).

korhu Bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü (Bkz. korhu).

ķ. D176-6, D215-9.

“Çobanun içine korhu düşdi., ammā kızun derdinden beñzi şarardı.”

Gülensoy KBS korku: Bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü = OT. korkı ~korhu (DLT) < kork-u (2007, s. 542).

korhut- Korkmasına yol açmak (bkz. korhut-).

ķ. -dum D159-8.

“Yigitlerüm! °Azrāyilūñ gözini eyle korhutdum ki geñ kapuyı ķodi, tar bacadan kaçdı.”

korhut-: < DLT korkıt-: korku vermek (2020, s. 339), Clauson EDPT korkıt-: kork- sözcüğünün ettirgen hâli, Çağ. korkut-; Kıp. korkut- (1972, s. 655), Gülensoy KBS korkut-: haşlamak = OT. korkıt-, korkut- DLT < kork- (u)t- (2007, s. 543).

korhu Bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü (bkz. korhu).

ķ. -sından D248-12.

“Alp ere korhu vèrmek °ayb olur.”

Gülensoy KBS korku: Bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü = OT. korkı ~korhu (DLT) < kork-u (2007, s. 542).

Korhut (k. a.) Dede Korkut.

Қ. D169-9, D201-2, D214-5, D219-12, D220-1, D220-4, D234-9, D235-11, D236-2, D236-7, D253-4, D268-1, D271-8, D290-13

Қ. -1 D219-8

“Dede Қорқуд eydür: Hānum, bunun üçini dağı bir yigide vérelüm, dedi.”

қорқут- Korkmasına yol açmak (bkz. қорһут-).

қ. -уғ D247-5

“Yüz ādem seçilüñ, taraқа çatladuñ, oğlanı қорқuduñ!”

қорһут-: < DLT korkıt-: korku vermek (2020, s. 339), Clauson EDPT korkıt-: kork- sözcüğünün ettirgen hāli, Çağ. korkut-; Kıp. korkut- (1972, s. 655), Gülensoy KBS korkut-: haşlamak = OT. korkıt-, korkut- DLT < kork- (u)t- (2007, s. 543).

қори Etrafi çitle çevrili hayvan barınağı.

қ. 255-3

қ. -нуғ D255-6, D255-10

қ. -ya D255-6, D263-5, D263-7, D263-12, D270-7

“Dere Şām ucından geçdi, ol қardaşı tutılan қорыya geldi.”

қори < DLT korug: koruluk (2020, s. 260), Clauson EDPT қорығ: < қори- sözcüğünden ad, ‘çevrelenmiş, çitlenmiş alan’ Az. goruğ; Osm. kuru; Hak. қорығ; Çağ. koruk (1972, s. 652), ETDES kuru: Bakımlı küçük orman, Az. goruğ ‘ekilmiş alan’, OT. қорығ; eski Kıp. kuru < қори- ‘korumak’+ -ğ (2020, s. 315-16), Räsänen VEWT *kōri: kuru ‘koruma’ Kzk. kuru; Blk. Kuru; Trkm. kōri ~Mo. (KWb. 193) qori ‘engel’ (1969, s. 282).

қош- 1. Yanına katmak.

қ. -dı D250-4.

“...Қарғу тalı сүнјүsin himmet vérdi, yanındağı üç yüz yigidin maña yoldaşlıға қошdı.”

2. Destan söylemek, nazmetmek.

қ. -dı D253-5.

“Dedem Қорқуд gelüben шазілік чaldı, bu Oğuz-nāmeyi düzdi қошdı.”

қош- < DLT қош-:yanına katmak(2020, s. 237), Қош- < DLT қош-: şiir, gazael vb. nazmetmek (2020, s. 237), Clauson EDPT қош-: ‘birleştirmek, iki şeyi biraya

getirmek; şiiir dizmek; koşmak' Uyg. koş-; Çağ. koş-; Hak. koş-; Osm koş- 'eklemek, yanına iliştiirmek' (1972, s. 670-71), Gülensoy KBS koş-: adım atışları hızlandırarak gitmek = ET. (KT. Uyg.) kooş-; OT. DLT < kōş- 'birleştirmek, yanyana getirmek' (2007, s. 545).

koşa İki, çift.

ķ. D172-12, D199-9

“Kar üzerine kan tammış kibi kızıl yanaklum

Koşa bâdem şığmayan dar ağızlum.”

koşa < DLT koşa: çift, ikişer (2020, s. 362), Clauson EDPT koş: 'çift, çiftin biri' Hak. koş; Çağ. koş (1972, s. 670).

koşluğ Sağlık, afiyet (bkz. hoş)

ķ. -um D242-3.

“Oğul kayurma, üç gündür koşluğım yoh.”

Tietze TETTL hōş/hoş: iyi, güzel, nazik < Fa. hōş (2009, s. 327), koş (h > k) 'hoş' + -IXğ addan soyut ad yapan ek.

kov Dedikodu.

ķ. D187-4.

“Ulu kiçi kalmaya söz edine, karı koca kalmaya kov edine”

kov < DLT kovı: içi boş (2020, s. 445), kov < TS. kov/koğ/koğu, kovu: Arkadan çekiştirme, yerme, gıybet (1996, s.2675), Gülensoy KBS kov: yerip çekiştirme, gıybet < ET. kovı 'kof, boş (EUTS, 183; DLT).

kov- Bir yerden sürüp çıkarmak, takip etmek.

ķ. -ar D195-9, D195-13

ķ. -arıdum D200-4

ķ. -dı D217-11

ķ. -madı D194-3.

“Arķu Bēli Ala Tağı avlarıdum,

Ala gēyik, sığın gēyik kovarıdum,

Tartanda demrensüz bir oħıla neyleridüm.”

kov- < DLT kow-: kovmak, kovalamak (2020, s. 238), Gülensoy KBS kov-: Sert veya küçük düşürücü sözlerle gitmesini sağlamak, savmak; bir yerden sürüp çıkarmak = OT. kow- (DLT) (2007, s. 546), Nişanyan SS kov-: ET. kov- ‘kovalamak, peşinden koşmak, avlamak, uzaklaştırmak < ATü. (2009, s. 345).

köy- Bir şeyi bir yere bırakmak, belli bir yere yerleştirmek (bkz. koy-).

ķ. -dı D263-7, D263-12

ķ. -dılar D189-13, D260-7

ķ. -u ver- D184-9, D184-12, D265-12, D276-2, D285-4

“Tatlu damağ vèrüp sevdüğüm!

Bir yaşdukda baş koyup emişdüğüm!”

Clauson EDPT ko:đ-: < *ko- sözcüğünden ‘koymak, yerleştirmek, bırakmak’ Osm. ko-; ko:n-, koyuğ, koyul- (1972, s. 595), Räsänen VEWT *koğ: ko-d,ko-t, ko-y ‘koymak’ Az. vb. koy; Çağ. Trkm. koy < ko ‘koymak’ (1969, s. 274).

köyün Eti, sütü ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan.

ķ. D178-7, D196-13, D215-1, D215-5, D215-11, D216-4, D220-1, D220-6, D222-5, D227-4, D227-4, D252-13

ķ. -dan D200-12, D260-7, D271-3

ķ. -um D163-12, D167-2

ķ. -uñ D215-5, D223-3, D280-12

“Azvay! Kırd enügi erkeginde bir köküm var, ağca yañal tümen köyunuñ gezdürmeye.”

Köyün < DLT köy ~koy: koyun (2020, s. 12), Clauson EDPT koñ: ‘koyun, on iki hayvanlı takvimde yılın adı’ Az., Trkm. goyun; Osm. koyun (1972, s. 631), Räsänen VEWT *koñ: ET. koñ ‘koyun’ ~koyn, kon, OT. koy (Argu) kon, Osm., Kırm. koyun, Trkm. koyın, ~Mo. (Kwb. 194) qonin ‘koyun’ ~ Tu. Kōñi-ksā ‘koyun’ (1969, s. 279), ETDES koyun: et ve süt için yetiştirilen evcil hayvan ~Az. goyun, Trkm. goyun, Kzk.koy, ET. kōñ, OT. köy < koñ + -(u)n ‘küçültme eki’ (2020, s. 317-18).

köyün Kollar arası, kucak.

ķ. -ına D289-10

ķ. -ında D242-11

“Gişi köyünde yatan helāline sırrın dēmez mi olur?”

Clauson EDPT ko:η: ‘göğüs, kucak’ benzeri formlar günümüze ulaşmamıştır ancak ilk anlamdaki koη sözcüğü ile arasındaki yakın paralellik, sözcüğün ilk halinin ko:η olması gerektiğini kuvvetle önerir (1972, s. 631), Nişanyan SS koyun: ET. koy/koyun ‘kucak’ < ATü. Koη (2009, s. 345), Gülensoy KBS koyun: göğüsle giysi arası, kollar arası, kucak = ET. koyun < kodu ~ kozı ~koyı ‘aşağı, aşağıya’ + -n (2007, s. 549-50).

kök**1. Soy.**

k. -üm D277-11, D278-12, D279-11, D280-7, D280-9, D280-10, D280-11, D280-13

“Kaz alaca yuğdunu turgurmaya

Azulu kurd enügi erkeginde bir köküm var.”

2. Hep, bütün

k. -ümüz D265-7.

“Kâfirler eydür: Varmuzuz; kökümüz keser, hepümüz kırar! dediler.”

kök < DLT kök: insanın soyu, aslı, kökü (2020, s. 318), Clauson EDPT kök: soy, asıl, orijin’ Oğuz/kıp. kök; Az., Osm., Trkm. kök (1972, s. 708), Gülensoy KBS kök: dip, temel, esas = ET., OT. kök ‘asıl, kök’ DLT (2007, s. 551).

köpek

Çok iyi koku alan, sadık, beçilik, avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan.

k. D184-5

k. -üm D281-6.

“... Ağ yekeklü ötkün oğdan kayıkmayan cānvarlar serveri kağan aşlan k[ı]r[ı]lan ala köpek itine gendüzün taladur mı?”

ETDES köpek: Çok iyi koku alan, sadık, beçilik, avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan, ~Az. köpek, Trkm. köpek, eski Kıp. köpek < köpeğin çıkardığı sestem (göv, köv köv) (2020, s. 321), Räsänen VEWT köpek: Osm. krm. kâpâk ‘köpek, it’ (1969, s. 291), Gülensoy KBS köpek: it < OT. küwük ‘erkek kedi’ [küwük >*küwek >*kübek >köbek > köpek] (2007, s. 554), Nişanyan SS köpek: köbük/köfük/köpek < Tü. köp ‘gür, sık’ (2009, s. 347).

köpri

İki yakayı birbirine bağlamak için yapılan yapı.

k. D155-3

k. -m D155-13

k. sinüη D155-8.

“Aydur: Mere kavatlar ne ağlarsız, menüm köprim yanında bu gavga nedür, niye şiven idersiz didi.”

Eren TDES köprü: İki yakayı birbirine bağlamak için yapılan yapı, ~Az. körpü, Trkm. köpri, Nog. köpir, Krg. köpürö; ET. köprüg, köpür- ‘köpürmek’ kökünden gelen bir türevdir (2020, s. 322), Räsänen VEWT *köpür, *köprüg: Kzk. köpür ‘köprü’ Çağ. köprüg, Tar. köbrüg, Osm. köprü, (= Mo. kögerge < *köwer-ge) < Gr. Géfyra ‘köprü’ (1969, s. 292).

köpüklen- Sıvıların üzerinde oluşan hava kabarcığı.

k. -di D182-7.

“Küt küt buğa şolumağa başladı, ağzı köpüklendi.”

Gülensoy KBS köpük: = ET. köbik ~ köbük ~ köpük (EUTS, 113) ~OT. köpük(g) < kö-p-(ü)k (2007, s. 555), Nişanyan SS köpük: < ATü *köp- +ık ‘şişmek, kabarmak, irileşmek’ (2009, s. 347), köpük +- le- ‘addan eylem yapan ek’ -n- ‘eylemden eylem yapan ek.

köşk (< Fars.) Bahçe içinde yapılmış süslü ev, kasır.

k. 178-11

k. -den D180-3, D181-11, D184-7, D187-12, D189-1

“Kız köşkten bakar-idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş şana gibi ağzınınun suyu akdı.”

Nişanyan SS köşk: ~Fa. küşk/köşk ‘kule, saray’ (2009, s. 348).

kuçakla- Kollarla sarıp göğüs üzerine bastırmak.

ķ. -dı D287-9

“Beyregün eşsesine bir çomağ urdı Beyrek at boynun kuçakladı, kayda döndi.”

Clauson EDPT kuçakla-: < kuçak < kuç- sözcüğünden eylem ‘kucaklamak, kollarla sarmak’ (1972, s. 591), Gülensoy KBS kuçakla-: kollarla sarılıp göğüs üzerine bastırmak = OT. kuçakla- (DLT) < ķūç -(a)k +la- (2007, s. 562).

kuç- Kucaklamak, sarmak (bkz. kuçakla-)

ķ. -a D270-1, D270-2, D271-4

ķ. -dı D224-3, D252-10

ķ. -ğıl D258-9

“Koca beg oğullarına karşı geldi, atdan endi, oğlanlarıyla kuca kuca görüşdi.”

kuç- < DLT kuç-: kucaklamak (2020, s. 234), Clauson EDPT kuç-: ‘kucaklamak’
Uzb. kuç-; Osm. koç-; Trkm. kuç- (1972, s. 590).

kuçış-

Kucaklaşmak.

ķ. -dılar D270-5.

*“Gördiler kim kuçışdılar, görüşdiler; kazılık atlar binişdiler, kara tonlu kâfire at
şaldılar, kılıç yöritdiler.”*

Kuçış-: kucaklaşmak (2020, s. 159), Clauson EDPT kuçış-: kuç- sözcüğünden işteş
eylem ‘kucaklaşmak’ Uyg. kuçuş-; Çağ. kuçuş- (1972, s. 593).

kuğu

Çok uzun ve kıvrık boyunlu, geniş gagalı, geniş kanatlı bir su kuşu.

ķ. D191-1.

*“Kan Turalı bakdı gördi, bu konduğu yerde kuğu kuşları, turnalar, turaçlar, keklikler
uçarlar; şovuk şovuk, çayırklar çemenler...”*

kuğu < kuğu: kuğu (2020, s. 445), Clauson EDPT kuğu: ‘kuğu’ Nog. kuv; Az. ğu;
Osm. kuğu; Trkm. ğuv (1972, s. 609), Gülensoy KBS kuğu: = ET. koğu (EUTS, 180)
~ OT. kuğu (DLT) < kū ‘yansima’ + ğu (2007, s. 564).

kul

Kul, köle.

ķ. D174-11

ķ. ét- ‘köle yapmak’ D279-8

ķ. ol- ‘köle olmak’ D252-1.

“Kızımı gelinini ağ gögsümde oynatdum, beglerin kul étdüm.”

kul < DLT kul: kul, köle (2020, s. 143), Clauson EDPT kul: ‘köle; Tanrı’nın kulu’
Çağ. kul; Kıp. kul; Hak. kul (1972, s. 615), Räsänen VEWT kul: Çağ. Osm. kul ‘köle,
hizmetçi’ Yak. kulut; Trkm. kul (1969, s. 297), Gülensoy KBS kul: tutsak olarak
getirilen ve alınıp satılabilen köle veya karavaş = ET., OT. kul ‘kul, köle’ (DLT) <
kul (2007, s. 564).

kuğağuz

Kılavuz, rehber.

ķ. -sız D278-5

“...Kıyri eren kuğağuzsız yol yanılrsa, kuğağuzsız yol başaran Kızan eridüm.”

kuğağuz < kulabuz: kılavuz (2020, s. 212), Clauson EDPT kıla:wuz: ‘Rehber’
Doerfer, bir İran dilinden ödünç alınmış olabileceğine dikkat çeker, Osm.
kulavuz/kuğağuz/kılavuz; Hak. kula:buz; Çağ. kolwuz/kulawuz (1972, s. 617-18),

Gülensoy KBS kılavuz: yol gösteren kimse, rehber = ET., OT. kulabuz ~ kulavuz (DLT) (2007, S. 507).

kulak Başın her iki yanında olan işitme organı.

ķ. -ı D238-3, D264-4, D278-4

ķ. -ın D217-7, D237-13

ķ. -umda D269-2

ķ. -uńda D269-10.

“Oğlancıkların kiminün burnın, kiminün kulağın yemege başladı.”

ķulak < DLT kulak: kulak (2020, s. 64), Clauson EDPT kulkak: ‘kulak, işitme organı’ Uyg. kulkak; Hak. kulak/kulxak/kulkak; Osm. kulak (1972, s. 621), Räsänen VEWT kulkak, kulgak, kulak, kulkāk, OT. kulkak, kulgak, kulak, Çağ. kulgak ~Mo. (KWb. 196) qulqu ‘kulak kiri’ (1969, s. 296), Gülensoy KBS kulak: başın her iki yanında bulunan işitme organı = ET., OT. ķulak ~ ķulhak ~ ķulķak (Uyg. Çağ.) ~ kulağ ~ķulkāk < *kul- ‘işitmek’ +gak/-kak (2007, s. 565).

ķuluncuk At yavrusu, tay.

ķ. D196-13.

“Kazakucda kazılık at-lar ķul[un]cuğın deper mi olur?”

ETDES kulun: At yavrusu, ~ Az. gulun, Trkm. gulin, Nog. kulin, Krg. kulun, OT. kulun (2020, s. 622), Clauson EDPT kulun: ‘tay’ kıp. ku:lun; Hak. kulun; Osm. kulun (1972, s. 623-24), Doerfer TMEN qulün: tay, at yavrusu ← Tü qulun (1967, s. 506), Gülensoy KBS kulun: at ve eşek yavrusu = ET.,OT. ķulun ‘tay’ (DLT) < *kol ‘yaban şeği’ +(u)n (2007, s. 566).

ķulp (< Ar.) Kazan, tencere, fincan dolap benzeri nesnelere tutulacak yeri.

ķ. -a D198-10, D198-10.

“Kız kaķıdı Aydur: Mere ķavat oğlı ķavat men aşığa ķulpa yapışuram, sen yukaru ķulpa yapışursın, mere ķavat oğlı ķavat oğun-ile-mi kılıcuğ-ile-mi gel berü söyleşelim dedi.”

Räsänen VEWT ķulp: DT. Tar. Kzk. kulup ‘kilit’ Osm. Krm. ķulp ‘kavrama, tutacak’ < Ar. kılāb ‘halka, kapı menteşesi’ (1969, s. 299).

ķum Silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan ufak sert tanelerin bütünü.

ķ. -lar D176-8

“Atlu batup [çıkamaz] anuñ balçığına kumlar döşeyem.”

ķum < DLT kum: kum (2020, s. 42), Clauson EDPT kum: ‘kum’ Uyg. kum; Hak. kum; kıp; kum (1972, s. 625), ETDES kum: Silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan ufak sert tanelerin bütünü ~ Az. gum, Trkm. gum, ET., OT. kum, etimolojisini bilmiyoruz (2020, s. 329), Gülensoy KBS kum: Silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan ufak sert tanelerin bütünü < ķūm < *kū+ /-m (2007, s. 567).

ķur- Hazırlamak.

ķ. D237-10

“Üç yüz altmış altı alp ava binse, kalın ğeyik üzerine yörüş olsa Begil ne yay ķurardı, ne oħ atardı.”

ķur- < DLT ķur-: asker toplamak, otağ kurup yaymak; insanlar toplanmak (2020, s. 235), Clauson EDPT kur-: ‘bir şeyi hazırlamak; yay kurmak; inşa etmek, oluşturmak’ Uyg. kur-; Çağ. kur- (1972, s. 643), bir şeyin oluşmasına yardım eden parçaları birleştirerek bütün durumuna getirmek = ET., OT. ķur- ‘kurmak , germek, toplamak’ (DLT) (2007, s. 570).

ķurban (< Ar.) Dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvan.

ķ. ol- D168-6, D178-1, D190-10, D194-13, D241-11, D268-7, D269-4.

“Ağız dilden bir kaç kelime ħaber maña

ķara başum ķurban olsun ağam saña”

Nişanyan SS kurban: ~Ar. kurbān [krb] Tanrı’ya sunulan adak (2009, s. 355).

ķurd Köpekgillerden, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan.

ķ. D280-11

ķ. -ı D213-6.

“ķaz alaca yuñdunı fırgurmaya

Azulı ķurd enügi erkeğinde bir köküm var.”

ķurd < DLT kurt: Oğuzlarda yırtıcı kurt (2020, s. 148), Clauson EDPT kurt: ‘kurt’ batı (Oğuz) grubunda ‘yırtıcı hayvan’ Az. gurd; Osm. kurt; Trkm. gurt; Çağ. kurt (1972, s. 648), ETDES kurt: yumuşak vücutlu, ilkel ayaklı küçük hayvan; yırtıcı hayvan, ~Az.

gurd, Nog. kurt, ET. kurt ‘worm’ OT. ‘worm’ Oğuzlarda ‘yırtıcı hayvan’ (2020, s. 335).

ķuri- Islaklığını, nemini yitirerek kuru duruma gelmek.

ķ. -masun D170-1

ķ. -sun D258-12

“Görelüm ne şoylamış, eydür: Ata, ağzuñ ķurısun, ata, diliñ ķürisün!”

ķuri- < DLT kur- ~kuru-: kurumak (2020, s. 6), Clauson EDPT ķuri-: ‘kurumaya başlamak’ Uyg. ķuri-; Hak. ķuri-; Çağ. kuru-; Kıp. ķuri- (1972, s. 646).

ķurtar- Kurtulmasını sağlamak.

ķ. D223-11, D230-13

ķ. -aydum D165-6, D221-2

ķ. -dı D188-3, D228-8, D229-2, D229-13, D230-13

ķ. -duñ D234-11

“Erlik ile ķardaşuñ ķanın aldun, ķalın Oğuz beglerini yükden ķurtardun...”

Clauson EDPT ķurtğar-: ‘kurtarmak’ kurtul- sözcüğü ile aynı kökene sahiptir, -ğar eki düzenli bir ettirgen eki değildir ve kurtul- sözcüğünün etken durumu olması açık değildir, Az. gurtar-; Osm. kurtar-; Trkm. gutar-; Özb. kutkaz- (1072, s. 649), Räsänen VEWT kurt-gar/ kurt-kar/ķurtgar: ‘kurtarmak’ Osm., Krm. kurtar, Çağ. kutkul, kzk. kutul, Trkm kutıl ‘kut’ şans, talih (1969, s. 304), Gülensoy KBS kurtar-: bir canlıyı felaketten ve tehlikeden uzaklaştırmak =ET. ķurtğar-, ķutar- ~ OT. ķutğar-, ķurar- (DLT) ~ hutğar- < * ķurtğar- < *ķut ‘selamet’ + ğar- ‘bir şeyi diğesine birleştirmek’ (J. Hamilton, İKPÖ, 190) (2007, s. 575).

ķurtıl- Tehlikeli veya kötü bir durumu atlatmak.

ķ. -a 183-9

ķ. -dı D183-9

ķ. -duñ mı? D228-7, D229-1, D229-13

ķ. -urımış D275-4, D275-9

“Yigitleri eydür: Boğadan ķurtıldı, aşlıandan nece ķurtıla? dediler, ağlaşdılar.”

Clauson EDPT kurtul-: *kurt- sözcüğünün edilgen durumu ‘kurtulmak’ Az. ğurtul-; Osm. kurtul-; Trkm. ğutul- (1972, s. 650), Gülensoy KBS kurtul-: tehlikeli ve kötü bir durumu atlatmak = ET. kırtul-, kıtrul- ~ hutrul- ~OT. kıtul- ‘kurtulmak; doğurmak’ (DLT) (2007, s. 576).

ķuru Suyu, nemi olmayan yaş ve nemli karşıtı.

ķ. 155-2.

“Bir ķuru çayun üzerine bir köpri yapdurmuşıdı.”

kuru < DLT kurug: kuru; boş (2020, s. 6), Clauson EDPT kurug: kurı- sözcüğünden ad ‘kuru, ıslak olmayan’ Uyg. kurug; Çağ. kurug/kuruk; Osm. kuru (1972, s. 653), Gülensoy KBS kuru: suyu, nemi olmayan = ET. kırkağ, kırug ~ OT. kırığ ~ kırug ~ kırık < kırığ [ķır ‘kuru’ +uğ] (2007, s. 576).

ķusdur- Acı çektirmek.

ķ. ķusdur- D174-11, D219-1, D222-1

“Ağ şakallu Aruz Kocaya ķan ķusdurdı, oğlı Kıyan Selcükün ödi yarıldı.”

kus- < DLT kus-: kusmak (2020, s. 236), Clauson EDPT kus-: ‘kusmak’ (to vomit) krş. yarsı-, Uyg. kus-; Çağ. kus-; Kıp. kus- (1972, s. 666), Gülensoy KBS kusdur-: kusmasına yol açmak = OT. kıstur- (DLT) < kus-tur- (2007, s. 579).

ķusķun Eyeri kuyruk altından bağlayan bağ.

ķ. -umuzdan D238-7.

“Begil eydür: Alplar içinde bizi ķusķunumuzdan balçıĝa baturduņ, dedi.”

kuskun < DLT kuduzgun ~kuğuzgun: eyer kuskunu; eyer kayışı (2020, s. 7), Clauson EDPT kuğurgun: *kudur- sözcüğünden ‘eyer kayışı, kuskun’ (1972, s. 606), Räsänen VEWT kuskun: Çağ. kuşkan ‘kuyruk kayışı’; Özb. kuyışkon; řor. kūřkan; Kzk. kuyışkan ~Mo. (KWb. 195) gudgu-ra, quğusqa ‘kuyruk kayışı’, kudruk ‘kuyruk kayışı’ (1969, s. 297).

ķuř İki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı.

ķ. D159-10, D196-6, D244-3, D247-2, D247-5

ķ. -ı D280-12

ķ. -lar D188-12

ķ. -ları D191-2

“Av avlayup kuş kuşlayup gezer-iken

Buñaldı sürçdi meni yire çaldı”

kuş < DLT kuş: kuş (2020, s. 8), Clauson EDPT kuş: ‘kuş’Uyg. kuş; Hak. kuş; Çağ. kuş; Kıp. ku:ş (1972, s. 670), ETDES kuş: iki kanlı uçucu hayvanların ortak adı ~ Az. guş, Trkm. guş, Kzk. kus, Krg. kuş, özb. kuş, Yak. kus ‘ördek’ ET., OT. kuş (2020, s. 337), Gülensoy KBS kuş: iki kanlı uçucu hayvanların ortak adı = ET., OT. (DLT) < kuş (2007, s. 579).

kuşan- Beline kuşak, kılıç, kemer vb. şeyler bağlamak.

ķ. -dı D225-6.

“Bêlûginden bir tutam oğ çıkardı, beline şokdı, kılıcın hamâyil kuşandı, yayın qarısına bırakdı, eteklerin kıvırdı.”

Gülensoy KBS kuşan-: 1. Beline kuşak, kılıç vb. şeyler bağlamak ; 2. Giyinmek = OT. kuşan-, kuşan- (DLT) < kur ‘kemer, kuşak’ +şa- ‘beline kuşanmak; çevirmek, kuşatmak’ + -n- (2007, s. 580).

kuşla- Kuş avlamak.

ķ. -uban D181-8

ķ. -yup D244-3.

“Arku Bêli Ala Tağı avlayuban kuşlayuban [aşmadun mı?]”

kuşla- < DLT kuşla-: kuş avlamak (2020, s.8), Clauson EDPT kuşla-: < kuş sözcüğünden eylem ‘kuş avlamak’ Uyg., Hak. kuşla- (1972, s. 673).

kuşuz Uğursuz, kötü, menhus.

ķ. D262-2.

“Kız eydür: Kademi kuşuz gelin deyincede udsuz gelin desünler; kayın atama, kayın anama eydeyim, dedi.”

kuş < DLT kut: baht, devlet, şans, talih (2020, s. 132), Clauson EDPT kut: ‘cennetin lütfü; iyi şans’ Uyg. kut; Çağ. kut; Kıp. kut (1972, s. 594), Räsänen VEWT kut: ET., OT. Çağ., Osm., DT. kut ‘şans, bereket, mutluluk’ ~ Mo. (KWB. 200) qut-ug ‘mutluluk’, ~Ma. xutu ‘şans’, ~Kor. Kut ‘sihir, büyüçülük’ (1969, s. 305), Gülensoy KBS kut: Uğur, baht,

şans; mutluluk = ET., OT. *ķut* < **ķu-* ‘akıtmak, akmak, çıkmak, yayılmak’ + -t ‘isim eki’ (J. Hamilton, İKPÖ, 189).

ķuvvet 1. (< Ar.) Fiziksel güç, takat.

ķ. D252-2

ķ. -iyle D241-3.

“Ĥaķ Te° āla Cebrayile buyurdı kim: Yā Cebrāyil! Var, Şol ķuluma ķırķ erce ķuvvet vĕrdüm, dĕdi.”

2. Destek.

ķ. D250-3

ķ. -i D223-9, D243-13.

“Aķındılı görķlü Őuyumuŕ taŐķunu ķardaŐ!

Güçli bĕlüm ķuvveti, ķarangulu gözlerümüŕ aydını ķardaŐ.”

Räsänen VEWT kuvvet: Çağ. kuvat ‘güç’ Kar. Kzk. kuwat, Osm. kuvāt ‘güç, kuvvet’ < Ar. qūvat (1969, s. 305).

ķuy- Tıkmak, dökmek.

ķ. -dı D264-7.

“Oğlan, gördi kim bir alay atlu gelür, sıçradı adı görķlü Muhammede Şalavat getürdi, atına bindi, ķara tonlu kāfire ķılıç urdı başdı ķal°eye ķuydı.”

ķuy- < DLT *ķuy-*: koymak, dökmek, boşaltmak (2020, s. 456), Clauson EDPT *ķud*: dökmek, boşaltmak’ eşanlamlısı *tök-*, Uyg. *ķud-*; Hak. *ķuy-*; Çağ. *koy-*; Kıp. *ķuy-* (1972, s. 596).

ķuyruķ Hayvanların çoğunda, gövdenin sonunda bulunan, omurganın uzantısı olan uzun ve esnek organ.

ķ. -ından D182-12

ķ. -ıyıla D227-11

ķ. -uŕ D228-2.

“Boğa boynuzı üzerine diŕjeldi ķuyruğundan üç kerre götürüp yere Şaldı, süŕükleri ĥurd oldu.

ķuyruk < DLT kuğruk: kuyruk (2020, s. 146), Clauson EDPT kuğruk: ‘hayvanın kuyruğu’ <*kuğur- sözcüğünden ad, karşılığı kuđurđa:k, kuđurđu:n, Mo. quđurđa < Tü. kuğur- (1972, s. 604), Räsänen VEWT kudruk: ‘kuyruk’ OT. kuğruk ‘kuyruk’ Yak. kuturuk, Şor. kuzruk, Trkm. kuyruk, Çuv. xüre ~Mo. (KWb. 195) kudurđa ‘kuyruk kayışı’ > Yak. kudurđan (1969, s. 295).

ķuyu Su katmanına varıncaya kadar derinliğe kazılan, genellikle silindir biçiminde, çevresine duvar örülen suyundan yararlanılan çukur.

ķ. -dan D275-5, D275-9, D275-10, D275-13

ķ. -nuğ D274-5

ķ. -ya D274-4

“Ķuyunuđ agzına bir degirmen taşı kodılar.”

Clauson EDPT kuduğ: kuç- eyleminden somut ad, ‘suyun döküldüğü bir şey’, ~ Mo. kuduk, Hak. kuğug; Çağ. kuyı (1972, s. 598), ETDES kuyu: Su katmanına varıncaya kadar derinliğe kazılan, genellikle silindir biçiminde, çevresine duvar örülen suyundan yararlanılan çukur, ~Az. guyu, Trkm. kuyı, Krg. kuduk, ET. OT. kuğuk, Eski Kıp. kuyu/kuyı, ~Mo. kuduğ biçimi bir geri alıntıdır (2020, s. 339-40), Räsänen VEWT kuduk ‘kuyu’, OT. kuğug, kuyug, Çağ. Tar. Kzk. kuduk, Osm. kuyu, Trkm. kuyı (> Mo. KWb. 194 quduğ ‘kuyu,çeşme’ < ?kuç ‘dökmek’ (1969, s. 296-97).

ķuyul- Saldırmak, hücum etmek.

ķ. -dı D228-12

ķ. -dılar D255-12

“Altı yüz kara tonlu kāfir bunların üzerine ķuyuldılar, yigitleri kırdılar, Egregi tutdılar, Alınca ķal’asına zindāna bırağdılar.”

ķuy- < DLT kuy-: koymak, dökmek, boşaltmak (2020, s. 456), Clauson EDPT kuç: dökmek, boşaltmak’ eşanlamlısı tök-, Uyg. kuç-; Hak. kuy-; Çağ. koy-; Kıp. kuy- (1972, s. 596), kuy ‘dökmek, tıkamak’ + -ıl- ‘eylemden eylem yapan ek’.

ķuzđun Ötücü kuşlar takımının kargagiller familyasından, tüyleri siyah renkte olup mavi renkte parlayan bir tür kuş, karakarga.

ķ. D195-3.

“Ne yèrde èner arışur toz varısa ve ne yèrde arġa uzġun oynarısa anda isteyelüm , dedi.”

uzġun < DLT kuzgun: kuzgun (2020, s. 190), Gülensoy KBS kuzgun: kara karga = ET. OT. (DLT) uzġun < kuz +gun (2007, s. 585), Nişanyan SS kuzgun: ‘kara kuş’ < ET. kuz + ? ‘güneş almayan yer, gölge, karanlık → kuzey (2009, s. 358), ETDES kuzgun: kara karga, ~Az. guzġun, Nog. kuzġun, Kzk. kuzġın, OT. kuzgun, “Brockelmann’a göre, -gun ekiyle yapılmış bir türev” (2020, s. 341).

uzı Koyun yavrusu.

k. -226-4.

“Oġuzdan yine bize bir urfanda uzı geldi, dedi.”

uzı < DLT kozi: kuzu (2020, s. 3), ETDES kuzu: koyun yavrusu, ~ Az. guzu, Trkm. guzı, Nog. kozi, ET., OT. kuzı, (T. > Moġ. qurıġan) (2020, s. 341), Clauson EDPT kuzı: ‘kyoun yavrusu’ ~ Moġ. kurıġan, Hak. kuzı, aġ. kuzı; Kıp. kuzu (1972, s. 681), Gülensoy KBS kuzu: koyun yavrusu = ET., OT. ozı (2007, s. 586).

uzıcaġ Kuzucuk.

k. -ın D196-13.

“Aġayılđa aġca oyun uzıcaġın sser mi olur?”

uzı < DLT kozi: kuzu (2020, s. 3), ETDES kuzu: koyun yavrusu, ~ Az. guzu, Trkm. guzı, Nog. kozi, ET., OT. kuzı, (T. > Moġ. qurıġan) (2020, s. 341), Clauson EDPT kuzı: ‘kyoun yavrusu’ ~ Moġ. kurıġan, Hak. kuzı, aġ. kuzı; Kıp. kuzu (1972, s. 681), Gülensoy KBS kuzu: koyun yavrusu = ET., OT. ozı (2007, s. 586), kuzı ‘kuzu’ + -cAk ‘küçültme eki’.

kceek Çok kk, kck.

k. D272-11, D272-13, D281-5.

“Bir daġı şoylamış; eydür: İt gibi kev kev eden irkin ġuřlı, kceek onuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yařduġlı, yonma aġac taġrılı köpegüm kfir!”

kiġig < DLT kiġig: kk (2020, s. 45), Clauson EDPT kiġig: ‘kk’ bazı genişletilmiş anlamları ile birlikte ‘köpek yavrusu’, Fonetik deġiřimlerle Osm. ‘kk’, Farsçadaki ‘kak’ ile benzerliġi tesadüftür, sonunda -k ekini açıklamak zordur (1972, s. 696), Rsnen VEWT kiġi: Osm. kiġ, kiġi ‘kk’ Kzk. kişi, Kom. kişi, Krġ. Kişi, kiçe, kiçe, OT. kġig, kġg, aġ. Tar. kiġik ~ Mo. (KWb. 233) kişi-g ‘genġ’ (köpek) (1969, s. 269),

Gülensoy KBS küçük: Boyutları, benzerlerinden ufak olan = ET. kiçig, (EUTS, 109) ~ OT. kiçik ~ kiçük (DLT) <* kiçi ‘yansıma’ +g krş. çoc ‘yansıma’ + (u)k (2007, s. 587), küçük ‘küçük (< kiçig) + cük ‘küçültme eki’.

küfür (< Ar.) Tanrı’nın varlığı ve birliği gibi dinin temellerinden sayılan inançları inkâr etme.
k. D162-11.

“Küfür söz söyledüm, Haq Te’âlâya hoş gelmedi, gök üzerinde al kanatlu ‘Azrâyile emr eyledi.”

Nişanyan SS küfür: ~ Ar. kufr [kfr] reddetme, dini inançları reddetme (2009, s. 359).

külük Hızlı.

k. D174-2, D281-12.

“At ayağı külük, ozan dili çevük olur.”

Doerfer TMEN külük ‘mükemmel’ ~ külük ← Tü.(Çağ.) külük ‘şöhret, itibar’ OT. ve Moğol dillerinde bulunan külüg ‘üstün, çabuk hızlı’ eski Türkçe külüg ‘ünlü’ ile aynıdır (1967, s. 653), külük < Kaçalın külüg < Mo. güçlü ve çabuk at (2017, s. 620-21).

künbed (< Fars.) Kubbeli bir yapı.

k. D229-5, D229-10, D229-12

k. -e D229-7, D229-11

k. -i D229-3

k. -ile D229-8

k. -üñ D229-6.

“Girdüm, Depegöz eydür: Şöyle çalayım ki künbedile tartagan olasin, dedi. Basatuñ diline bu geldi kim Lā ilāhe illallāh Muhammedün Resūlullāh! dedi.”

ETDES kümbet: kubbe; damı kubbe biçimde olan yapı, ~Az. günbed, Trkm. gümmez, Krg. kümböz, Kzk. kümbez < Fars. gunbad ‘kubbe, tepe zirvesi’ (2020, s. 343).

kürsi (< Ar. kursī) Sekizinci kat, gök.

k. D168-4.

“Arş tañığ olsun, kürsī tañığ olsun!”

Räsänen VEWT kürsi: ‘koltuk, taht’ DT. Kürsī ‘Tanrı’nın tahtı’ Osm. kürsü ‘koltuk, taht’ < Ar. kursī (1969, s.311).

küs- Darılmak.

k. -di D238-9.

“*Bayındır Hanuñ bahşişin öñine dökti, hana küsdi, divandan çıkdı.*”

küs- < DLT küs-: sitem etmek; sırt çevirmek, küsmek (2020, s. 236), Clauson EDPT küs-: kızmak, darılmak, surat asmak’ Az., Osm. küs-; Çağ. küs-; Kıp. küs- (1972, s. 749), Gülensoy KBS küs-: darılmak; gelişmemek = ET., OT. küs- DLT (2007, s. 592).

küt küt Soluma sesi (Yansıma sözcük).

k. D182-7.

“*Küt küt buğa şolumağa başladı, ağzı köpüklendi.*”

3.13 L

lâ ilâhe illa'llah (< Ar.) Tanrı’dan başka ilah yoktur.

L. D229-9.

“*Basañ diline bu geldi kim Lâ ilâhe illa'llâh Muhammedün Resüllâh! dedi.*”

Nişanyan SS lâ : ~Ar. ‘değil, yok, hayır’ (2009, s. 362).

la^{net} (< Ar.) Tanrı’nın merhametinden yoksun olma, kötü.

l. D251-6.

“*Sen Âdeme tac urduñ, şeytâna la^{net} kılduñ, bir suçdan ötüri dergâhdan sürdüñ.*”

Nişanyan SS la^{net}: ~Ar. la^{na} ‘beddua etme < la^{na} beddua etti, lanetledi (2009, s. 365).

lâyık (< Ar.) Bir kimseye uygun olan, yaraşan.

l. D170-13.

“*Oğlan eydür: Baba, çün meni èvereyim dèrsin, maña lâyık kız nece olur?*”

Nişanyan SS lâyık: ~Ar. lâyık ‘yakişan’ (2009, s. 366).

leşker (< Fars.) Asker, çeri.

l. D283-8, D285-13

1. -i D285-9

*“Kazan gördi kim leşker öñinçe bir ağ boz atlu, ağ ‘alemlü egni bek demir tonlu
Oğuzun öñinçe geldi...”*

Nişanyan SS leşker: ~Fa. /OFa. ‘laşkar, ordu’ (2009, s. 368).

3.14 M

mağara (< Ar.) Bir yamaca veya kaya içine doğru uzanan, barınak olarak kullanılabilen yer kovuğu, in.

m. D228-2, D230-4, D234-2

m. -dadur D227-5

m. -nuñ D227-6

m. -ya D227-5

m. -yı D228-2, D230-1.

“Basañ şıçradı, koyun içine mağaraya düşdi.”

Nişanyan SS mağar-a: ~Ar. mağara < ğawr ‘çökme, çukur olma’ (2009, s. 379).

maħal (< Ar.) Sıra, esna.

m. D180-8, D194-5, D220-13, D285-11.

“Bu maħalda Oğuz erenleri alay alay geldi.”

Nişanyan SS mahal: ~ Ar. maħall ‘durma veya konaklama yeri, konak’ (2009, s. 379).

maħbub (< Ar.) Güzel.

m. D172-12, D266-12

*“Bakdı gördi-kim ayun ondördüne beñzer bir maħbub ala gözlü genç yiğit burçağ
burçağ derlemiş uyur, gelenden gidenden ħaber yok.”*

Parlatır OTS maħbüb: ‘sevgili, maşuk’ < Ar. hubb (2014, s. 922).

mahmuz (< Ar.) Çizmenin, potinin arkasına takılan ve binek hayvanlarını dürtüp hızlandırmaya yarayan demir veya çelik parça.

m. D195-4.

m. -ı D216-9.

“Aruz Koca dağı enüp depdi, mahmūzı tokındı bu bağanağ yarıldı, içinden bir oğlan çığdı; gevdesi ādem, depesinde bir gözi var.”

Nişanyan SS mahmuz: ~Ar. mihmaz/mihmāz ‘dürtme aracı, hayvanı dürtmek için çizmeye takılan sivri nesne < hamz (2009, s. 380).

mağşūd (< Ar.) İstenen, niyet edilen, güdülen, amaçlanan.

m. -umuz D193-5

“Mağşūdumuz Hađ Teāla dergāhında hāşıl oldu, dēyüp arı sudan abdest aldı, ađ alnını yere kōdı, iki rekāt namāz kıldı.”

Nişanyan SS mağşūt: ~Ar. mağşūd ‘amaçlanan, amaç’ (2009, s. 382).

mal (< Ar.) Bir kimsenin, bir kişinin mülkiyeti, taşınır veya taşınmaz varlıkların bütünü.

m. D171-9

m. -a D172-6

m. -ını D284-9

“Buldukları kāfiri kırdılar, diri çıkartmadılar, mālını yağmaladılar, çeri üzerine geldiler, kōndılar.”

Nişanyan SS mal: ~Ar. menkul varlık, davar, zenginlik, servet < mawāli (2009, s. 383).

maʿlum (< Ar.) Bilinen, belli.

m. ol- ‘bilinmek’ D262-10

“Size maʿlum olsun, dēdi.”

Nişanyan SS malum: ~Ar. maʿlum [ʿlm] ‘bilinen’ (2009, s. 384).

maʿna (< Ar.) Anlam.

m. -sı D158-6.

“Şağalum ağarduğunuğ maʿnası budur, dēdi.”

Nişanyan SS mana: ~Ar. maʿnā ‘kastedilen şey, anlam’ (2009, s. 384).

maña bana, (bkz. baña).

m. D158-1, D160-12, D164-9, D170-12, D171-3, D172-1, D174-5, D175-4, D175-7, D183-2, D185-6, D190-13, D194-12, D197-3, D198-8, D216-12, D220-2, D221-1, D221-7, D222-9, D222-10, D226-7, D231-10, D232-4, D241-11, D245-12, D245-13, D246-1, D246-2, D246-3, D250-4, D251-9, D261-9, D261-2, D268-6, D269-4, D270-11, D282-11, D286-7, D286-11, D287-2, D287-5, D288-2, D288-5, D288-13, D289-2.

“Eydür: Kız sen maña bir yıl bakğül!”

Gülensoy KBS bana: ben birinci tekil kişi zamirinin datif eki almış biçimi < KT. Baña [bana < baña < benge < ben +ge] (2007, s. 111).

mancılık (< Ar. Mancanīk) Ağır taş gülle fırlatmakta kullanılan basit bir savaş aracı.

m. -ı D188-8

m. -ıla D233-1.

“Ağır mancılık taş ile atam dër-idüm

İnüp taş ile başlarına düşüben öleler dër-idiüm.”

Nişanyan SS mancılık: ~Ar. mancanīk ‘bir savaş aracı’ (2009, s. 384).

maşlahat (< Ar.) Uygunluk.

m. gör- ‘uygun görmek’ D285-2.

“Bu sözi maşlahat gördiler.”

Nişanyan SS maslahat: ~Ar. maşlahā ‘iş, işlem, idari işler’ [slh] (2009, s. 390).

mavla- Miyavlamak, inlemek (Yansıma sözcük).

m. -dı D180-4.

“Kız köşkten bakar-idi, taraqlığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş țana kibi ağzınun suyu akdı.”

mavla- < TS. mavlamak: kedi miyavlamak (1996, s. 2798).

meded (< Ar.) Yardım, imdat.

m. D160-11, D184-12, D221-7, D222-10, D251-9.

“Beglige uşanmadum, yigitlige toymadum,

Cānum alma ‘Azrā’il meded.”

Nişanyan SS medet: ~Ar. madad [mdd] ‘el uzatma, yardım < madda’ (2009, s. 395)

meger (< Fars. me'ğer), **1.** Bilinmeyen, farkında olunmayan bir durum için kullanılan bir söz, meğerse, oysa, oysaki.

m. D155-1, D155-8, D162-5, D172-11, D178-2, D178-11, D191-12, D213-7, D216-4, D220-12, D243-3, D243-8, D254-4, D255-8, D263-10, D264-3, D272-1, D272-12, D272-13, D282-1, D284-10.

"Meger Tırabuzan tekürinüñ bir 'azim görklü maħbub kıızı var-idi."

2. Yoksa.

m. D282-3.

"Meger sen Hān Kazanuñ oğlı degülsin? dedi."

Nişanyan SS meger: ~Fa. magar 'eğer, değilse' (2009, s. 396).

Melik Melik, hükümdar.

M. (Şökli Melik) D244-7, D247-13

"Alaca atlu Şökli Melik katı pusmuş"

Pusduğundan kara tağlara tuman düşmüş"

Nişanyan SS Melik: ~Ar. malik/malīk, kral, hükümdar (= Aram malkā = İbr. melek) (2009, s. 398).

mel'ul (< Ar.) Üzgün.

m. ol- 'üzülmek' D282-8.

"Böyle değec oğlan ağladı, melül oldu, atını [dönderdi] kayıtdı gerü döndi, anasına geldi."

Nişanyan SS melul: ~Ar. malül 'bıkkın, usanmış < malāl 'bezgin olma' (2009, s. 398).

mel'un (< Ar.) Tanrı tarafından lanetlenmiş, lanetli.

m. D251-12.

"Oğlan eydür: Yā 'aşī mel'un!"

Räsänen VEWT mel'un: Osm. mel'un 'lanetlenmiş' Kzk. mälgün 'kötü ruh, şeytan' < mal'un (1969, s. 333).

memleket (< Ar.) Ülke.

m. D245-3.

“*Gelmez olsañ memleket bozulup ħarab olur, kızum gelinüm esİR gètdi, bellü bilgil!*”

Nişanyan SS memleket: ~Ar. mamlaka [mlk] ‘sahip olunan şey, mülk, krallığı ülke, devlet’ (2009, s. 399).

men ben (bkz. ben).

m. D158-13, D159-2, D159-3, D159-10, D160-5, D160-13, D161-3, D162-5, D167-9, D170-9, D170-10, D170-13, D171-1, D171-2, D172-6, D175-7, D188-1, D191-9, D196-8, D198-7, D198-10, D199-11, D199-12, D200-5, D214-9, D220-3, D224-12, D230-5, D231-2, D231-4, D233-10, D245-9, D246-13, D250-5, D250-6, D251-12, D259-5, D260-11, D261-7, D266-8, D276-5, D279-6, D282-10, D283-5

m. -de D215-7, D258-1

m. -den D155-5, D164-2, D169-10

m. -em D158-12, D279-3

m. -i D168-2, D170-12, D180-7, D181-4, D183-11, D188-4, D219-10, D231-3, D233-3, D242-3, D244-4, D249-11, D250-2, D259-13, D277-10, D278-10, D279-10, D280-6, D281-3, D281-8, D284-4, D286-8

m. -üm D155-7, D155-13, D156-7, D156-12, D156-13, D157-10, D157-11, D158-8, D158-12, D159-9, D161-9, D161-12, D162-7, D162-13, D164-6, D166-4, D166-5, D166-7, D166-8, D167-10, D167-11, D167-12, D167-13, D168-5, D178-1, D190-10, D191-7, D196-4, D201-4, D214-1, D228-1, D229-3, D230-3, D232-2, D244-1, D244-4, D246-5, D251-11, D258-13, D261-4, D269-8, D282-4, D287-4, D288-3, D291-2

m. -üm de D160-12

m. -ümile D155-6, D158-10.

“*Eydür: İmdi men varayım, elin ayağın bağlayayım, andan siz gelesiz dèdi.*”

men < DLT men: ben. (2020, s. 9), Clauson EDPT ben: birinci kişİ zamiri, kelimenin orijinali ‘ben’dir ancak ilk dönemlerde benzeşme yoluyla ‘men’ (1972, s. 346), Tietze TETTL ben “ben: 1. şahıs tekil zamiri < ET. ben.” 2002, s.312), Gülensoy KBS ben “ben: birinci tekil kişİ zamiri =ET., OT. ben (~men).” (2007, s. 131).

menzil (< Ar.) Dinlenmek için durulan ve konaklanan yer.

m. -ine D265-3.

“Atını dönderdi, gene menziline geldi, uyhusın yènemedi, gèrü yatdı uyudu.”

Nişanyan SS menzil: ~Ar. manzil [nzl] yolculukta iniş yeri, durak < nuzûl (2009, s. 400).

mere hey, bre!

m. D155-13, D156-3, D156-6, D156-12, D157-8, D157-13, D158-1, D158-3, D158-7, D158-9, D158-11, D159-1, D159-2, D160-4, D160-11, D162-2, D165-10, D165-11, D166-3, D181-13, D183-3, D183-11, D184-9, D188-1, D188-4, D196-6, D196-9, D198-9, D198-11, D224-12, D226-6, D226-12, D227-7, D228-8, D230-11, D230-12, D232-4, D246-6, D246-13, D248-7, D248-13, D249-11, D250-5, D250-6, D254-6, D254-7, D254-9, D255-9, D255-11, D256-10, D256-12, D257-1, D260-10, D262-1, D268-1, D272-3, D274-2, D276-11, D277-10, D278-10, D279-10, D279-12, D280-6, D281-2, D281-7, D282-4, D282-5, D282-10, 282-11, D286-8, D286-11, D286-12, D287-2, D287-4, D288-3, D288-8, D289-4.

“Aydur: Mere kavatlar ne ağlarsız, menüm köprim yanında bu gavğa nedür, niye şiven idersiz dedü.”

mermer Genellikle beyaz, renkli ve damarlısı da olan, cilalanabilen, billurlaşmış, kireç taşı.

m. 180-10.

“Boğa dizin çökdi, boynuzıyla bir mermer taşı yogurdu, peynir gibi ditdi.”

Räsänen VEWT mermer: Osm. marmar ‘mermer’ < Gr. Mármaros (1969, s. 335).

merze Herze merze, boş, saçma söz (bkz. herze).

m. D248-7.

“Görelüm ne soylamış, eydür: Herze merze söyleme, mere itüm kâfir!”

Tietze TETTL herze merze: saçma ve anlamsız söz < herze < Fa. harza ‘boş laf; manasız’ (2009, s. 300).

mescit (< Ar.) Küçük cami.

m. D279-7, D280-4, D290-8.

“Kal’ayı aldılar, kilisesin yıķup mescid yapıdılar.”

Nişanyan SS mescit: ~ Ar. mascid ‘secde yeri, cami’ sacda ‘secde’ (2009, s. 403).

mest (< Fars.) Sarhoş.

m. D256-8.

“Segrek mest oldu, taşra ayak yolına çıktı.”

Nişanyan SS mest: ~Fa. ‘sarhoş’ < *mayasta (2009, s. 404).

meşgul Bir işle uğraşan, iş görmekte olan.

m. D191-4.

“Düşdiler, işrete meşgul oldılar, yédiler içdiler.”

Nişanyan SS meşgul : ~Ar. maşğul ‘bir işle uğraşan, boşta olmayan (2009, s. 404).

meşhur (< Ar.) Ünlü, tanınmış.

m. D214-13.

“Uzun bınar demegile meşhūr bir bınar varıdı.”

Nişanyan SS meşhur: ~Ar. maşhūr, ‘ünlü, tanınmış’ (2009, s. 404).

meydan (< Ar. meydān) Alan.

m. D221-1

m. -a D179-12, D183-7, D246-7, D246-10, D285-8, D286-3, D286-4, D287-12, D288-11

m. -da D178-11, D183-1, D183-8, D250-12, D251-1, D277-8

m. -daki D247-13

m. -ı D178-10, D247-5, D252-7

m. -u D182-5.

“Boz atlu Beyrek at depdi, meydāna girdi.”

Nişanyan SS meydān: ~ Ar. maydān [myd], ‘geniş, açık alan’ ~ OFa. mayān ‘ortalık yer’ (2009, s. 407).

meyhane (< Fars.) İçki evi.

m. -de D255-1.

“Meyhanede bēş gün yēme içme oldu.”

Nişanyan SS meyhane: ~ Fa. mayxāna ‘şarapevi’ (2009, s. 407).

miskin (< Ar.) Güçsüz, zavallı.

m. D259-9.

“Kardaşsuz miskin yigit eñsesine yumruk tokınsa ağlayuban dört yanına bakar olur, ala gözden acı yaş döker olur.”

Räsänen VEWT miskin: Osm. ‘fakir, sefil’ < Ar. miskīn (1969, s. 339).

miz Biz çokluk birinci kişi (bkz. biz).

m. -e D249-9, D255-9, D256-12.

m. -üm D256-12.

“Biri eydür: Mize mizüm ögsüzlüğümüz yétmez mi?”

biz < DLT biz: biz. (2020, s. 142), Clauson EDPT biz “biz: biz, üçüncü çoğul kişi eki.” (1972, s. 388), Tietze TETTL biz “biz: ben kelimesinin çoğulu < ET. biz.” 2002, s. 361), Gülensoy KBS biz “biz: ben’in çokluk biçimi = OT. biz (DLT) < bi:+z.” (2007, s. 153).

mu bu (bkz. bu).

m. -na D230-5

m. -nı D216-12, D226-7, D282-11

m. -nuş D226-9.

“Mere kocalar ikindü vakı muni maña çevüresiz, yéyem, dedü, yine uyudı.”

bu < DLT bu: bu. (2020, s.15), Clauson EDPT bu “bu: bu < ET. bun-, (diğerlerinde mun-) çoğul hali bular.” (1972, s. 291), Tietze TETTL bu “ bu: (sıfat) < ET. bu/*bo.” 2002, s. 386), Tietze TETTL bu: (zamir) < ET. bu.” 2002, s. 386), Gülensoy KBS bu “bu: Yerde, zamanda veya söz zincirinde en yakın olanı gösteren bir söz, sıfat; en yakında bulunan bir varlığı veya biraz önce anılan bir şeyi işaret yolu ile belirtmek için kullanılan bir söz zamir = ET. (Uyg.) bu, buu ~ OT. bunı bu.” (2007, s. 174).

mudbağ (< Ar. matbağ) Mutfak.

m. D163-12.

“Ağa yılda ağca koyunum gerekise kara mudbağ altında anuş şöleni olsun!”

Nişanyan SS mudbağ: ~Ar. matbax ‘pişirme yeri, mutfak’ (2009, s. 426).

Muhammed (k. a.) Hz. Muhammet.

M. Muştafa. D235-3, D271-11, D291-6

M. üş D277-7

M. -e D170-4, D182-3, D182-10, D185-1, D189-4, D193-8, D227-1, D253-9, D264-6, D265-1.

“Girdüm, Depegöz eydür: Şöyle çalayım ki künbedile tartağan olasın, dèdi. Basatun diline bu geldi kim Lā ilāhe illallāh Muhammediün Resūlullāh! dèdi.”

muḥannaş (< Ar.) Kötü, kalles, namert (bkz. muḥannat).

m. 278-8

“Hey gözüm, nā-merd gözüm, muḥannas gözüm!”

Parlatır < OTS muhannes: < Ar. ‘güvenilmez, namert, hain (2014, s. 1117).

muḥannet (< Ar.) Kötü, kalles, namert (bkz. Muḥannaş).

m. D168-2

“Senüñ ol muḥannat anañ babañ, bir cānda ne var ki saña kıyamaşlar.”

Parlatır OTS muḥānet: < Ar. alçak, güvenilmez, hain kimse (2014, s. 1117).

muḥib (< Ar. Muḥibb) Seven, aşık.

m. -lerüm D191-7.

“Uyuriken kız eydür: Menüm muḥiblerüm çokdur.”

Nişanyan SS muhib: ~Ar. muḥibb ‘seven’ (2009, s. 422).

muḥkem (< Ar.) 1. Sağlam, sıkı.

m. D273-11

“...Bir ‘arabaya yükletdiler, ‘arabaya muḥkem urganıla şardılar, ‘arabayı çekdiler, yöriyü vérdiler.”

2. Büyük, çok.

m. 155-12.

“Ol yigit üzerine muḥkem kara şiven oldı.”

Nişanyan SS muḥkem: ~Ar. muḥkem [hkm] güçlendirilmiş, pek, berk (2009, s. 422).

muḥtac (< Ar.) İhtiyaç sahibi olan.

m. D170-2, D201-7, D291-4.

“...Yirlü kara tağlaruñ yıkülmasun, kölgelüçe kaba ağacuñ kesilmesün, kamın ağan görklü şuyuñ kurımasun, kâdir Tanrı seni nāmerde muḥtac itmesün...”

Nişanyan SS muḥtac: ~Ar. muḥtāc [hwc] ihtiyaç duyan (2009, s. 422).

mûnis (< Ar.) Dost, arkadaş.

m. -em D198-7.

“*Ḳādir Allāh bilür, men saña münisem, yāram; kıyma maña dèdi!*”

Nişanyan SS münis: ~Ar. muⁿis ‘dost, yoldaş’ (2009, s. 424).

murad (< Ar.) Arzu, istek.

m. al- , vèr- ‘gerdeğe girmek’ D260-10, D261-13

m. -a D271-8

m. -ına D201-11.

“*İki kardaş birbirine şağdıç oldılar, gerdeklerine çapup düşdiler, murāda makşūda erişdiler.*”

Nişanyan SS murad: ~Ar. murād ‘istenen şey, dilek’ (2009, s. 424).

muşâhib (< Ar.) Arkadaş.

m. D214-6.

“*Oğlanum, sen insansın, hayvānıla muşâhib olmağıl!*”

Nişanyan SS muşâhib: ~Ar. muşâhib ‘dost, arkadaş’ (2009, s. 424).

Muştafa (< Ar. k. a.) Hz. Muhammed Mustafa.

M. M. D213-4, D271-11, 291-7

M. -ya D201-11, D235-3.

“*Ölüm vakti geldiğinde aru imandan ayırmasun, günahıñuzu Muhammed Muştafa yuzi şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdār görsün hanum hey!*”

muştucu Müjdeci, haberci.

m. D234-4, D252-9, D270-11, D290-9.

“*Yüñli Koca ile Yapağulu Kocayı Oğuz muştucu gönderdi.*”

Räsänen VEWT muştı: muştı/muştı Osm. muştı, müjde ‘iyi haber’, Az. muştı, < Pers.

Mujda (1969, s. 346). Muştı ‘iyi haber’ + çı ‘addan ad yapan ek’.

muştula- Müjdelemek.

m. -dı D223-13.

“*Hatun aldı, geldi, oğlı yerine vèrdi; hem oğluñ geldi, dèyü Aruza muştuladı.*”

Räsänen VEWT muştı: muştı/muştı Osm. muştı, müjde ‘iyi haber’, Az. muştı, <

Pers. Mujda (1969, s. 346). Muştı ‘iyi haber’ +la ‘addan eylem yapan ek’.

muştuluk Müjde, müjdeler olsun!

m. D234-7, D270-12.

“Muştuluk! Oğlu Depegözi depeledi! dedi.”

Räsänen VEWT muştı: muştı/muştı Osm. muştı, müjde ‘iyi haber’, Az. muştı, < Pers. Mujda (1969, s. 346). Muştı ‘iyi haber’ + lık ‘addan ad yapan ek’.

muṭīc (<Ar.) İtaat eden, boyun eğen.

m. ol- ‘boyun eğmek’ D285-5.

“Hem haraca muṭīc olalum, sen daḥı and iç kim bu bizüm ele yağı-lığa gelmeyesin, dediler.”

Nişanyan SS muṭīc: ~Ar. muṭīc ‘itaat eden, sadık < itā’a (2009, s. 426).

müdarā (< Ar.) Hile, kötülük.

m. D284-13

m. -sı D285-1.

“Beğler ayıtdılar: Bunun müdarāsı oldur kim Kazanı çıkaravuz, anlara beraber edevüz.”

Parlatır OTS müdarā: ‘husumeti ve kini gizleyip dostluk gösterme, yüze gülme’ < Ar. müdarā (2014, s. 1160).

mührele- Kapatmak, tıkamak.

m. D229-4.

“Eydür: Gördüm, Depegöz eydür: Menüm hazînem var, ol kıocalar almasunlar, var mührele di!”

Nişanyan SS mühür: ~Fa. muhr ‘damga’ < OFa. mudrak (2009, s. 429). Mühür ‘damga’ +le ‘addan ad yapan yapım eki’.

mü’min (< Ar.) İman eden, inanan kimse.

m. -ler D161-8

m. -lerün D168-11.

“Sen ḥod mü’minler gönlinesin

Dāyim ṭuran Cebbār Taḡrı!”

Parlatır OTS mü’min : Allah’ın birliğine, Hz. Muhammedi’in peygamberliği ile diğer din büyüklerine inanan, iman sahibi, Müslim < Ar. mü’min [emn] (2014, s. 1178).

müsülman (< Fars. < Ar. müslim) Müslüman.

m. D252-6.

“Dînüğe girdüm, dèdi; parmak götürüp şehâdet getirüp müsülmân oldı.”

Nişanyan SS müslüman: ~Fa. muslîman < Ar. muslîm (2009, s. 434).

3.15 N

na^{ra} (< Ar.) Haykırış.

n. ur- ‘haykırmak’ D227-3.

“Şöyle na^{ra} urdı haykırdı kim tağ ve taş yangulandı.”

Nişanyan SS na^{ra}: ~Ar. na^{ra} ‘böğürtü, kükreme’ (2009, s. 442).

nâgâh (< Fars.) Ansızın, birdenbire.

n. D191-8.

“Nâgâh ilğarıla gelmesün, tutuban yigidüm öldürmesünler, ağca yüzli men gelini tutup atam anam evine eiletmesünler, dèdi.”

Parlatır OTS nâgâh: Ansızın, birdenbire < Fa. nâ + gâh (2014, s. 1249).

nağara (< Fars.) Davul.

n. -lar D285-12.

“Bu mağalda Oğuz erenleri alay alay geldi, güpür güpür tavullar nağaralar çalındı.”

Räsänen VEWT nağara: Çağ. Osm. nakara ‘davul’ Osm. nakkare, nagara < Pers. Ar. naqqāra (1969, s. 349).

namaz (< Fars.) Müslümanların, dinî kurallara göre yapmak zorunda oldukları ibadet, salat.

n. kıl- D193-7.

“Hağ Tea^{la} dergâhında hâşıl oldı, deyüp arı şudan abdest aldı, ağ alını yere kodı, iki rek^{at} namâz kıldı.”

Nişanyan SS namaz: ~Fa. namâz ‘boyun eğme, birine boyun eğerek veya diz çökerek saygı gösterme’ (2009, s. 442).

nâmerd (< Fars.) Korkak, alçak, mert olmayan.

n. D278-7

n. -e D201-7, D291-4

“...Yırlü kara tağlaruñ yıqılmasun, kölgelüçe kaba ağacuñ kesilmesün, kamın ağan görklü şuyuñ kurımasun, kâdir Tañrı seni nâmerde muhtac itmesün...”

Nişanyan SS nâmert: ~Fa. nâmerd ‘adam olmayan, mert olmayan’ (2009, s. 442).

nâmus (< Ar.) Şeref, onur.

n. D177-3.

“Gördiler ki nâmūs için beklemez, eytdiler: Oğul, oğuruñ açuğ olsun, sağ esen varup gelesin!”

Nişanyan SS nâmus: ~Ar. nâmūs ‘yasa, töre, onur’ < ~EYun. nómos (2009, s. 442).

nâyib (< Ar.) Vekil, yardımcı.

n. -üm misin? D269-3

“Kulağumda sır söyleşür nâyibüm misin?”

Parlatır OTS nâib: vekil, bir göreve geçici olarak tayin edilmiş kimse < Ar. nâib (2014, s. 1253).

nażar (< Ar.) İltifat.

n. D239-13.

“Hânumuzuñ nażarı bizden dönmiş gördüm.”

Nişanyan SS nażar: bakma, bakış < Ar. nâżara (2009, s. 444).

ne Sıfat ya da zamir hangi, hangi şey.

n. (zamid) D155-13, 157-8, D158-3, D158-5, D160-10, D160-12, D160-13, D161-3, D161-5, D162-9, D164-12, D165-12, D167-5, D167-6, D168-3, D175-9, D176-4, D183-13, D186-5, D186-11, D178-13, D188-7, D192-5, D192-9, D193-1, D196-2, D196-11, D198-2, D199-7, D199-13, D201-3, D221-7, D222-12, D224-6, D231-1, 234-10, D236-6, D238-12, D239-9, D241-7, D241-12, D243-12, D245-5, D245-6, D247-7, D248-7, D248-8, D248-10, D249-10, D252-5, D253-7, D255-11, D257-8, D258-1, D258-2, D258-10, D258-12, D261-7, D266-7, D267-2, D268-4, D268-8, D274-2, D274-10, D274-11, D276-13, D278-8, D282-10, D283-4, D284-11, D286-5, D289-11, D291-1

n. (sıfat) D156-6, D157-8, D158-1, D179-3, D182-9, D191-5, D195-2, D195-3, D196-3, D196-4, D196-5, D196-9, D231-6, D260-4, D267-11, D268-10, D274-7, D284-13, D286-6, D286-7, D287-1, D287-13, D288-1, D288-12.

n. kadar D183-8, D214-4

n. ...n...(edat) D157-5, D182-6, D237-8, D237-10, D237-11, D275-3, D275-4, D275-8

n. -dür D156-1, D231-7, D231-9, D231-10, D239-8, D242-12, D257-2, D268-11, D268-13, D274-9, D286-7, D288-2, D288-13

nol- D180-13, D192-9, D192-12, D256-10

n. -ye D178-5, D274-11

n. -dendür D226-9

n. -si D287-2

n. -sisin D249-9

n. -sidür D249-2, D287-1

nêt- (< ne+ et-)‘Ne yapmak, ne etmek’

n. -düm D175-7

n. -miş D187-1

n. -ler D162-11, D164-5, D166-6, D244-1, D244-4

“Neye yatarsın yigit?”

Ĝāfil olma, görklü başuñ kaldur yigit!”

ne < DLT nē: ne, hangi (2020, s. 21), Clauson EDPT ne: Canlı ve ve cansız tüm nesnelere soru sormak için kullanılır, sıfat ve zamir olarak da kullanılır, Hak. ne; Çağ. nē; Osm. ne (1974, s. 774-775), Gülensoy KBS ne: (Zamir) Hangi şey; (Sıfat) hangi; soru yoluyla itiraz anlatır; (zarf) şaşma veya çokluk bildirir. = OT. ne. (DLT) ‘soru zamiri’ (2007, s. 605).

nēce 1. Birçok (bkz. nēçe).

n. D164-5, D168-9, D170-13, D172-3, D181-5, D183-9, D194-8, D224-7, D249-3, D251-4, D265-7, D269-11

n. -sin D161-6, D168-10, D230-11, D251-5

“Yücelerden yücesin, kimse bilmez nēcesin.”

2. Nasıl.

n. D170-13, D161-7

“Görklü Tanrı nece cāhiller seni gökde arar, yèrde ister.”

3. Ne zamana kadar, daha ne kadar?

n. bir D287-4

“Beyrek: Mere kāfir, nece bir onu bunu şorarsın maña? dedi.”

nece < TS nice (niçe): Nasıl; Birçok, çok (2853-59),), Clauson EDPT ne: Canlı ve ve cansız tüm nesnelere soru sormak için kullanılır, sıfat ve zamir olarak da kullanılır, Hak. ne; Çağ. nè; Osm. ne (1974, s. 774-775), Gülensoy KBS ne: (Zamir) Hangi şey; (Sıfat) hangi; soru yoluyla itiraz anlatır; (zarf) şaşma veya çokluk bildirir. = OT. ne. (DLT) ‘soru zamiri’ (2007, s. 605), Gülensoy KBS nice: Kaç, ne kadar; oldukça çok; nasıl; uzun süreden beri < OT. nece ~ neçe ‘ne kadar, kaç (DLT) ;Uyg. nāçā, nāçük < *nāçā ök < ne +çe ‘eşitlik eki’ (2007, s. 607).

nēçe Nasıl (bkz. nece).

n. D235-12.

“Eydür: Neçe saht olmayam?”

nece < TS nice (niçe): Nasıl; Birçok, çok (2853-59),), Clauson EDPT ne: Canlı ve ve cansız tüm nesnelere soru sormak için kullanılır, sıfat ve zamir olarak da kullanılır, Hak. ne; Çağ. nè; Osm. ne (1974, s. 774-775), Gülensoy KBS ne: (Zamir) Hangi şey; (Sıfat) hangi; soru yoluyla itiraz anlatır; (zarf) şaşma veya çokluk bildirir. = OT. ne. (DLT) ‘soru zamiri’ (2007, s. 605), Gülensoy KBS nice: Kaç, ne kadar; oldukça çok; nasıl; uzun süreden beri < OT. nece ~ neçe ‘ne kadar, kaç (DLT) ;Uyg. nāçā, nāçük < *nāçā ök < ne +çe ‘eşitlik eki’ (2007, s. 607).

nēçün Hangi amaçla, hangi sebeple, neden, niye (bkz. neye).

n. D155-5, D282-11.

“Bunu nēçün böyle éderidi?”

nēçün < DLT neçük: niçin (2020, s. 38), Gülensoy KBS niçin: bir olayın amacını, sebebini sormak için kullanılır < ne için < *ne için Uyg. nā için (İKPÖ, 203) OT. (DLT) neçük < ne için (2007, s. 607).

negāhen (< Fars.) Ansızın, birdenbire (bkz. nāgāh).

n. -den D155-12, D157-4, D171-7, D192-2, D215-1, D264-1.

“Vardılar negāhenden altmış demür tonlu kāfir oğlanuñ üzerine geldiler , geyim kıcıldısından, at çağırmasından.”

Parlatır OTS nâgâh: Ansızın, birdenbire < Fa. nā + gāh (2014, s. 1249).

nere (ne +ara) nere.

n. -den D228-1.

“Depegöz de bildi kim Başat deri içindedür,eydür: Ay şakar çoç menüm nereden helāk olacağum bildüy.”

Gülensoy KBS nereye : Hangi yere? < ne +re+ y+e (2007, s. 606).

nesne Belli bir ağırlığı, hacmi ve rengi olan her türlü cansız varlık, şey.

n. D216-6.

“Gördiler kim bir ‘ibret nesne yatur, başı göti belürsüz.”

Räsänen VEWT Çağ. DT. Tar. ‘şey, nesne’ Kzk. nersä < nā +är-sä ‘ ne olursa’ (1969, s. 353), Gülensoy KBS nesne: belli bir ağırlığı, hacmi ve rengi olan her türlü cansız varlık, şey < ne erse ne (2007, s. 606), Nişanyan SS nesne: nesne/nesene = ? ne ise ne (2009, s. 447).

nevbet (< Ar.) Nöbet.

n. D220-11, D222-9

“Çevrildi, nevbet gerü maña geldi anı dañı isterler.”

Nişanyan SS nevbet: ~ Ar. nawba ‘sıra, rotasyon, hastalık kriz < nāba (2009, s. 452).

neye Niçin(bkz nêçün).

n. D156-1, D178-5, D181-3, D235-12, D256-13, D267-7.

“Neye yatarsın yigit?

Ġāfil olma, görklü başuñ qaldur yigit!”

Gülensoy KBS neye ~ niye: bir olayın sebebini veya amacını sormak için kullanılır < ne [> i] +y +e (2007, s. 606).

nidâ (< Ar.) Seslenmek.

n. eyle- ‘seslendi’ D161-12.

“Azrâyile nidâ eyledi kim çün deli kıvat menüm birligüm bildi, birligüme şükür kıldı.”

Nişanyan SS nidâ: ~ Ar. nidâ ‘bağırma, haykırış < nadâ (2009, s. 449).

niqab (Ar.) Peçe, örtü.

n. -ıla D180-1

n. -ın D180-3.

“Oğuzda dört yigit niqābıla gezeridi.”

Parlatır OTS nikāb: ‘yaşmak, peçe < Ar. nikāb (2009, s. 1298).

3.16 O

o Tekil üçüncü kişi zamiri (bkz. ol).

o. (sıfat) D222-13, D223-1, D232-2, D223-3, D223-4.

o. -nı D287-5.

“O zalım senden ayırdı ola kardaş

Ağ şakallu babamı oğul diyü ağlatduñ ola kardaş”

o < DLT o: o (kişi zamiri) (2020, s. 426), Räsänen VEWT o, ol ~ a(n) ‘şuradaki’ Çuv. ~on, un OT. (oğuz) Az. öyle ‘bu şekilde’ Osm. öyle (1969, s. 355), Gülensoy KBS başına getirildiği cümlelerin anlattığı duyguyu belirtir; Tekil 3. Kişi zamiri ~ O (Az. Kzk.), al (Krg.), u (Özb., Uyg.) (2007, s. 609).

oba Göçebelerin konak yeri, yerleşim yeri.

o. D155-9

o. -da D155-9

“Ol obada bir yahşı hūb yigit şayru düşmiş idi.”

oba < DLT oba: Oğuzcada kabile (2020, s. 42), Clauson EDPT oba: küçük sosyal birim; kabile, aile; çadır halkı Çağ. oba; Osm. oba (1972, s. 5-6), Räsänen VEWT oba ‘tepe, Kzk., Şor., obā, Tel. obō < Mo. (KWb. 291) oboga ‘küçük tepeler, yığınlar’ (1969, s. 356), Eren ETDES oba: çadır halkı; göçebe çadırı; göçebelerin konaklama yeri, ~ Az. oba, Trkm. ōba, kökenini bilmiyoruz. Yığın ve tepe anlamında kullanılan ‘oba’ ile birleştirilemez, Tü. oba >Ar., Fars., Kürt. (2020, s. 381).

obrıl- Göçmek, göçük olmak, yarılmak.

o. -dı D192-10.

“Kaş kayalar oyamadın yer obrıldı.

Kazi begler ölmedin el boşaldı”

obrıl- < TS. obrul-: çökmek, oyulmak, çukurlaşmak; oynamak sarsılmak (1996, s.2906), obrıl- < DS. obrulmak/obrulamak/oburulamak: yer kaymak, çökmek (1993, s. 3261).

ocağ 1. Pişirme, ısınma amaçlı ateş yakılan yer.

o. -a D226-12, D226-13

“Eydür: Mere kocalar, süglügi ocağa koñ, kızsun, dedi.”

2. Ev, aile, soy.

o. -um D225-2.

“Babası, ağladı, eydür: Oğul, ocağum issüz koma.”

Ocağ < DLT ocağ: ocak (2020, s. 31), ETDES ocak: Pişirme, ısınma, ısıtma vb. amaçlarla kullanılan yer; soy, aile, ev. Uyg. ocağ, ocağ; OT. ocağ, Az. ocag, Trkm. ocak, Krg. ocağ, Çuv. vucax, Yak. ohox (2020, s. 382), Räsänen VEWT ocağ-ak: ‘ocak, şömine’ Trkm. ocağ, OT. ocağ ‘soba’ Şor. ocağ, Çuv. vuhax < ot ‘ateş’ (1969, s. 356), Gülensoy KBS ocak: Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma gibi amaçlarla kullanılan yer, = ET. ocağ ~ocağ ~ocuk < ocak < *ocağ [ocağ +ak] < *ocağ < *otcağ [ot ‘ateş’] T. Tekin, Mak. I, 121,131 (2007, s. 610).

od Ateş.

o. D195-10

o. -a D251-8

o. -ı D251-8

o. -a ur- ‘ateşe vermek’ D176-9

o. -a yak- ‘ateşe atmak’ D181-12, D184-8, D187-12, D189-2.

“Ala yılan süñemez ormanını çağmak çağup oda uram.”

od < DLT ot~ot: ateş, alev (2020, s. 20), Clauson EDPT ot (o:d) ateş, Az., Osm. od; Trkm o:t (o:d), Uyg. ot, Çağ. ot (1972, s. 34), Gülensoy KBS od: Ateş = ET. oot ~ot; OT. öd < *höt (2007, s. 611), Nişanyan SS od: ‘ateş’ < ATü. *hot < ET. ot (2009, s. 455).

oda Oturulan yer, çadır, otağ.

o. -sına D271-6

o. -ya D194-1, D194-4, D195-2

“Günlügi altunluca odasına geldiler.”

oda < DLT ota-: odun yakıp ateşle ısınmak (2020, s. 458), Clauson EDPT ota-: < ot sözcüğünden eylem ‘ateş yakmak’ Tuv. oda-; Çağ. ota-; Osm. odla- ‘ateş yakmak’ (1972, s. 42), ETDES oda: evin veya yapının oturma, çalışma, yatma gibi işlere yarayan bölmesi. ~Az. otağ; Trkm. otağ; Krg. otō, otok; Yak. odū ~OT. otağ < ota- ‘ateşe vermek’ + -g eki (2020, s. 382), Gülensoy KBS oda: evin veya yapının oturma, çalışma, yatma gibi işlere yarayan bölmesi < ET. *otağ (2007, s. 611).

oğlan Erkek çocuk.

o. D170-12, D216-10, D228-7, D228-8, D228-11, D229-2, D229-12, D230-12, D241-6, D245-5, D247-5, D247-7, D247-8, D247-9, D247-10, D247-11, D247-12, D247-13, D248-6, D249-2, D249-9, D250-8, D251-3, D251-10, D251-11, D252-2, D252-8, D256-9, D258-11, D259-6, D259-13, D260-3, D260-8, D260-10, D262-1, D264-4, D264-13, D267-13, D268-4, D282-7

o. -a D175-7, D247-7, D249-3, D252-11

o. -çuğı D167-4, D213-9, D241-4, D282-1

o. -çuğın D200-9, D243-11

o. -çuğını D224-3

o. -çuğları D283-10

o. -çuğlarıı D217-7

o. -um D166-4, D221-2, D222-8, D287-4

o. -çuğumdur D214-1

o. -dur D247-2

o. -ı D214-2, D214-3, D214-4, D216-11, D246-8, D247-4, D248-1, D250-9, D250-10, D260-7, D264-4, D264-11, D264-12

o. -larıyla D217-4

o. -um D214-6

o. -ıı D247-6, D250-7, D252-10, D256-11, D264-1, D264-12, D265-4, D266-2, D285-4

“Bu kerre at oğlanıı bileğinden boşandı, kaçdı.”

oğlan < DLT oğlan: oğlan, çocuk (2020, s. 31), ETDES oğlan: erkek çocuk, ~ Az. oğlan, Trkm. oğlan, Şor. oğlan, Nog. ulan, Kzk. ulan. ET., OT. oğlan < oğul + -(a)n ‘çokluk eki’ (2020, s. 383), Clauson EDPT oğlan: çocuk, erkek çocuk; çoğul Çağ. oğul; Trkm. oğul /oğlan (1972, s. 84), Gülensoy KBS oğlan: Erkek çocuk; yetişkin erkek ~OT. oğlan ~Oğla ‘genç, yiğit’ < oğul + (a)n oğla ‘genç’ +n (2007, s. 614).

oğra- Rastlamak, uğramak.

o. -dı D255-6, D256-8

o. -duş mı? D241-10

o. -madum D242-1.

“Arkuru yatan ala tağlar etegine ava varduñ, Kara tonlu kâfirlere oğraduñ mı?”

oğra- < DLT uğra-: uğramak (2020, s. 477), Clauson EDPT uğra-: < uğur sözcüğünden eylem, ‘niyetlenmek, amaçlamak; birisi ile görüşmek’ Uyg. uğra-; Osm., Trkm. oğra-; Hak. uğra- (1972, s. 91), Gülensoy KBS uğra-: bir yerde kısa süre kalmak; bir yerin yanından geçmek = ET. oğra- ‘rastlamak, niyetlenmek, arzulamak’ ~OT. oğra- < oğur ‘bir işte imkan ve fırsat; vakit, zaman (2007, s. 959), Räsänen VEWT ugur: ‘zaman, fırsat, sebep OT. ogur ‘zaman’ Az. ogur, Osm. ugur ‘tesadüf, talih, şans,’ (1969, s. 358).

oğraş Uğraşmak, savaşmak.

o. -uban D192-11.

“Kalkgıl [yigit] kap kayalar oynamadın yer obrıldı, kazı begler ölmedin el boşaldı, karcaşuban, oğraşuban tağdan endi.”

oğraş- < DLT ugraş-: birbirinin üzerine yürümek (2020, s. 110), Clauson EDPT uğraş-: uğra- eyleminin işteşlik durumu, ‘savaşmak’ Osm. uğraş-; Hak. uğraş- (1972, s. 92), Gülensoy KBS uğraş-: bir işi başarmaya çalışmak, iş edimek = OT. oğraş- (DLT) (2007, s. 960).

oğul Erkek evlat.

o. D155-11, D163-2, D163-3, D163-4, D163-5, D163-5, D163-6, D163-7, D164-3, D164-9, D164-13, D165-1, D165-2, D165-3, D165-4, D165-5, D165-6, D170-11, D171-3, D171-9, D171-13, D172-2, D172-4, D172-6, D174-6, D174-8, D174-13, D175-9, D177-3, D217-12, D219-9, D223-5, D225-6, D241-12, D241-13, D244-2, D244-11, D246-5, D256-4, D258-3, D258-10, D259-12, D262-11, D262-13, D283-1, D283-3, D289-12, D289-13, D290-1

o. -ı D170-7, D180-2, D183-4, D185-8, D186-13, D194-7, D194-9, D198-7, D198-9, D198-11, D218-9, D218-10, D219-2, D220-7, D220-10, D220-12, D221-5, D221-7, D222-6, D223-12, D232-1, D232-3, D235-4, D235-5, D248-5, D249-10, D249-13, D250-6, D253-3, D253-6, D253-10, D253-12, D254-6, D256-6, D271-13, D278-2, D281-10, D282-3, D282-10, D282-11, D286-10, D287-3, D287-11, D288-4, D288-8, D288-10, D289-2

o. -ın D220-10, D253-2

o. -ına D241-12, D252-13, D271-6, D289-11

- o. -ınuñ D173-5, D217-11, D252-10, D253-13, D255-6, D290-3, D290-4
- o. -ıyam D250-5
- o. -ıyla D180-12, D200-11
- o. -lar D271-5
- o. -larına D271-4
- o. -laruñ D270-13
- o. -um D170-10, D190-4, D216-12, D240-13, D246-6, D246-7, D260-11, D281-1
- o. -uma D173-12
- o. -uñ D233-12, D234-7, D262-9
- o. -uñı D223-11
- o. -uñuzı D259-11

“Oğul uğurun açuñ olsun...”

oğlan < DLT oğlan: oğlan (2020, s. 31), Clauson EDPT oğul: ‘küçük çocuk, erkek çocuk’ daha sonra ‘hizmetçi, muhafız’ ~ Alm. uhlan (1972, s. 83-84), ETDES oğul: erkek evlat, Az. oğul, Trkm. oğul, Nog. ul, uvıl, Çuv. ıval, OT. oğul. Bang’a göre < oğul-l, Bang < oğul daha sonra bu görüşlerden vazgeçmiştir. Bernştam’a göre: < ok ‘boy’+ kul ‘köle’ >okkul oğul [-kk- > -ğ-]. Kononov’a göre ise : oğul < oğ (oğ ‘ana’ ~ok ‘boy, soy’ +l ‘küçültme eki. Sevortyan ESTJA: < *og- /ok- ‘doğurmak, vücuda getirmek’ (2020, s. 384).

oğur Yol.

- o. -ına D224-5
- u. -uñ D177-4, D262-13

“Atası, anası: Yort oğul, oğuruñ açuñ olsun!”

Oğur < DLT uğur: zaman, vakit (2020, s. 13), oğur< DLT uğur: devlet; fırsat (2020, s. 25), Clauson EDPT uğur: ‘zaman, vakit, neden’ ‘iyi şans, talih’ Az., Osm. Trkm. uğur (1972, s. 89), Räsänen VEWT uğur: ‘zaman, fırsat, sebep OT. ogur ‘zaman’ Az. ogur, Osm. uğur ‘tesadüf, talih, şans,’ (1969, s. 358)ETDES uğur: iyilik kaynağı; hedef, amaç, yön ~Az. uğur, Trkm. uğur. Kökenini bilmiyoruz, Nemeth’e göre < oñ ‘başarılı, uygun, şanslı’ Gülensoy KBS oğur: Uğur; gidilen yön; imkan, fırsat, uğur, bereket; vakit, zaman < ET., OT. oğ [< *ok] +ur (2007, s. 616).

Oğuz Oğuz, Oğuz ülkesi, kavmi.

O. D170-6, D172-1, D180-12, D186-12, D188-12, D189-13, D191-5, D200-13, D213-7, D213-10, D214-10, D215-10, D218-5, D219-2, D219-5, D219-6, D219-9, D221-9, D222-2, D223-13, D224-4, D232-11, D232-13, D234-5, D234-7, D234-13, D235-8, D236-3, D253-11, D255-5, D256-2, D257-10, D258-7, D260-2, D267-11, D272-12, D273-4, D278-12, D279-5, D280-13, D285-11, D290-9

O. -a D172-8, D172-10, D174-3, D200-10, D220-4, D234-3, D236-12, D240-2

O. -da D155-1, D179-13, D221-6, D254-5, D257-3, D259-1

O. -dan D178-3, D217-13, D218-4, D226-4, D236-10, D255-9, D263-11

O. -ı D219-4, D222-4, D231-3, D275-11, D276-1, D281-6

O. -uñ D190-8, D197-10, D214-12, D215-8, D216-1, D249-1, D270-10, D286-1

“Kalkubanı yirümden turam dër-idüm

Qalın Oğuz beglerinden ahdum bozam dër-idüm”

Oğuz Hân Oğuzların hanı, hükümdarı.

O. H. -nuñ D213-10.

“Oğuz Hân[in]uñ ilkaçısı gelüp haber getürdi, eydür: Hânım , sazdan bir aşlan çıkar it [gibi] ürür, apul apul yörişi âdem gibi.”

Oğuz-nâme Oğuz boylarının destansı halk hikâyesi.

O. -yi D253-5.

“Dedem Qorqud gelüben şazılıq çaldı, bu Oğuz-nâmeyi düzdi koşdı.”

oñ

Ok (bkz. ok, tır).

o. D172-13, D217-12, D225-4, D225-10, D225-11, D228-9, D242-10

o. -dan D184-4

o. -ı D221-11

o. -ıla D199-1, D199-4, D200-4, D200-5, D230-8

o. -ın D198-13

- o. -lar D249-8
 o. -lı D221-5
 o. -um D248-11
 o. -uma D190-3, D260-11
 o. uñ D198-13, D246-2
 o. uñı D199-2
 o. -uñıla mı? D198-11
 oñ at- ‘ok atmak’ D218-2, D237-7, D237-11

“Kız kakıdı Aydur: Mere kavat oğlı kavat men aşığa kulpa yapışuram, sen yukaru kulpa yapışursın, mere kavat oğlı kavat oñun-ile-mi kılıcuñ-ile-mi gel berü söyleşelüm dedi.”

oñ < DLT ok: ok (2020, s. 5), Clauson EDPT ok: ‘ok’, “kabile adları (on ok gibi) ve çeşitli ritüellerde ve törensel amaçlı kullanılmıştır, daha sonra ağaç eksen, mil, iğne, yay anlamları gelişmiştir, .” Uyg. ok; Çağ. ok; Osm. ox (1972, s. 76), Räsänen VEWT ok: ET. ok ‘ok’, ‘kabile, birlik’ Osm. balta, çeki demiri’ ~Mo. (KWb. 284) oki ‘sivri uçlu’~ Ma. ‘kalın tahta uçlu ok’ (1969, s. 359), Gülensoy KBS ok: Yayla atılan, ucunda sivri demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk < ET. oğ (2007, s. 617).

oñı- Davet etmek, çağırarak (bkz. okı-).

o. -dı D283-5.

“Ādem şaldı, ‘ammusını oñıdı; geldi, Oruz eydür: Men babam tutsak olduğı kal‘aya gèderem.”

oñı < DLT okı-: çağırarak (2020, s. 459), Clauson EDPT okı-: ‘çağırarak, davet etmek, modern anlamı ‘okumak, metinden yazı okumak’ Uyg. okı, Hak. okı; Çağ. oku; Osm. okı- ‘davet etmek, çağırarak’ (1972, s. 79), Gülensoy KBS oku-: 1. Yazılı metni sesli çevirmek; 2. Düşün vb. yerlere çağırarak = ET., OT. okı- ‘okumak; çağırarak’ < oğ ‘ok’ +ı ‘belirtmek, davet etmek, çağırarak’ (2007, s. 619).

oñla- Ok atmak, oklamak.

o. -mışlar D195-7

“Ağ yelekli ötkün oñlar atışa-y-ıdık

Sen Begilüñ nesisin oğlan dègil mize.”

okla- < TS. oklamak/ohlamak: ok ile vurmak (1996, s. 2944), Clauson EDPT ok: ‘ok’, “kabile adları (on ok gibi) ve çeşitli ritüellerde ve törensel amaçlı kullanılmıştır, daha sonra ağaç eksen, mil, iğne, yay anlamları gelişmiştir. ” Uyg. ok; Çağ. ok; Osm. ox (1972, s. 76), Räsänen VEWT ok: ET. ok ‘ok’, ‘kabile, birlik’ Osm. balta, çeki demiri’ ~Mo. (KWb. 284) oki ‘sivri uçlu’, ~ Ma. oki joro ‘kalın tahta uçlu ok’ (1969, s. 359), Gülensoy KBS ok: Yayla atılan, ucunda sivri demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk < ET. oğ (2007, s. 617). Ok ‘ok’ + -la- ‘addan eylem yapan ek’.

oğşa-

1. İltifat etmek.

o. -madı D238-11

o. -mazsın D239-7

“Kān Turalınuñ atını oğlamışlar, gözünüñ kapağın oğşamışlar; yüzini kân bürümüş, tırmaz kânın siler.”

Clauson EDPT oğşa- ‘okşamak, ilgilenmek, önem vermek; yatıştırmak’. Yalnızca Kuzeydoğu dillerinde ve Güneybatı grubunda Osm., Hak., oxşa-; Çağ. oxşa- (1972, s. 97), Gülensoy KBS oğşa-: sevgi ve şevkat belirtisi olarak elini bi şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek; benzemek = ET. okşamak ~ OT. oğşa- ‘okşamak, benzemek < * oğuş ‘oymak, hısım, akraba + a- ‘akrabadan saymak’ (2007, s. 618).

oğ

Ok. (bkz. oğ).

o. -ı D247-11

“Ağ tozlu yayı gēde oğlan

Bēlüginde tıksan oğı seyrek oğlan.”

ok < DLT ok: ok (2020, s. 5), Clauson EDPT ok: ‘ok’, “kabile adları (on ok gibi) ve çeşitli ritüellerde ve törensel amaçlı kullanılmıştır, daha sonra ağaç eksen, mil, iğne, yay anlamları gelişmiştir. ” Uyg. ok; Çağ. ok; Osm. ox (1972, s. 76), Räsänen VEWT ok: ET. ok ‘ok’, ‘kabile, birlik’ Osm. balta, çeki demiri’ ~Mo. (KWb. 284) oki ‘sivri uçlu’ ~ Ma. ‘kalın tahta uçlu ok’ (1969, s. 359), Gülensoy KBS ok: Yayla atılan, ucunda sivri demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk < ET. oğ (2007, s. 617).

oğı-

Okumak (bkz. oğı-).

o. -r D279-4.

“Öjın koyup tersin oğur kıızı gelini.”

oĥı < DLT okı-: ağırmak (2020, s. 459), Clauson EDPT okı-: ‘ağırmak, davet etmek, modern anlamı ‘okumak, metinden yazı okumak’ Uyg. okı, Hak. okı; ağ. oku; Osm. okı- ‘davet etmek, ağırmak’ (1972, s. 79), Glensoy KBS oku-: 1. Yazılı metni sesli evirmek; 2. Dğn vb. yerlere ağırmak = ET., OT. okı- ‘okumak; ağırmak’ < oĥ ‘ok’ +1 ‘belirtmek, davet etmek, ağırmak’ (2007, s. 619).

ol o, nc tekil kişi adılı (bkz. o).

o. D155-9, D155-10, D155-11, D156-5, D157-1, D160-6, D160-7, D160-8, D160-9, D168-2, D169-6, D172-13, D173-2, D173-6, D174-13, D175-1, D175-2, D180-7, D188-2, D190-11, D191-5, D194-5, D195-12, D202-11, D214-13, D216-4, D220-13, D223-10, D229-4, D230-3, D230-9, D230-10, D258-1, D258-7, D258-9, D261-4, D262-12, D263-4, D263-7, D265-8, D265-12, D266-3, D270-7, D271-2, D272-13, D275-5, D275-9, D279-5, D287-, D288-9

o. -dur D161-2, D285-1

o. dem ‘o zaman’ D216-4

“Altı katla Oğuz vardı, alımadı ol alayı.”

o < DLT o: o (kişi zamiri) (2020, s. 426), Rsnen VEWT o, ol ~ a(n) ‘şuradaki’ uv. ~on, un OT. (oğuz) Az. yle ‘bu şekilde’ Osm. yle (1969, s. 355), Glensoy KBS başına getirildiği cmlenin anlattığı duyguyu belirtir; Tekil 3. Kişi zamiri ~ O (Az. Kzk.), al (Krg.), u (zb., Uyg.) (2007, s. 609).

ol- 1. Meydana gelmek, varlık kazanmak.

o. -a D171-1, D171-2, D171-3, D265-13

o. -an D220-7, D220-8, D223-1, D245-1, D254-2, D272-2

o. -anları D264-9

o. -dı D155-12, 157-6, D157-7, D157-10, D157-11, D157-13, D159-6, D159-10, D162-3, D162-11, D163-1, D164-5, D164-7, D166-6, D166-8, D174-3, D182-13, D185-5, D185-11, D185-12, D191-13, D193-6, D217-6, D218-2, D218-8, D218-9, D218-10, D218-13, D219-1, D219-7, D219-10, D220-7, D221-12, D221-13, D224-5, D225-12, D227-3, D229-12, D235-11, D236-6, D237-6, D242-7, D244-1, D251-4, D252-6, D255-1, D255-2, D256-8, D266-5, D271-1, D272-7, D282-2, D282-8, D283-7, D283-9, D288-8, D290-13

- o. -dılar D191-4, D271-7
- o. -duş D269-13
- o. -ırısam D188-1
- o. -masaydı D259-1, D268-2
- o. -masun D175-6
- o. -mayasın D224-12
- o. -maz D172-5, D198-4, D217-5, D248-4, D248-5, D258-13, D259-1, D281-11
- o. -mış D176-3, D180-4, D187-4, D259-5, D287-4
- o. -sa D177-10, D193-12, D188-11, D237-10, 237-13, D238-1, D240-5, D278-5, D287-2
- o. -sam D167-10, D167-11, D167-12, D167-13, D268-10
- o. sağ D161-9, D187-6, D224-11, D224-12, D232-1, D245-3, D269-8
- o. -sun D162-2, D162-4, D163-8, D163-9, D163-10, D163-11, D163-13, D164-1, D166-11, D166-12, D166-13, D167-1, D167-2, D167-10, D167-11, D167-12, D167-13, D168-13, D168-5, D168-6, D169-10, D170-13, D173-13, D174-1, D177-4, D178-1, D190-10, D194-13, D201-9, D213-1, D213-2, D231-4, D214-9, D216-13, D220-2, D236-3, D237-13, D241-11, D253-6, D262-10, D262-13, D268-7, D269-4, D269-9, D269-10, D269-11
- o. -uban D196-6
- o. -up D168-1
- o. -ur D160-6, D160-7, D160-8, D160-9, D170-13, D174-2, D175-10, D175-11, D175-12, D175-13, D176-1, D176-2, D176-5, D176-6, D181-10, D187-10, D189-9, D193-12, D196-6, D196-12, D196-13, D197-1, D197-2, D231-9, D242-11, D245-4, D247-5, D248-13, D256-12, D259-8, D259-10, D264-4, D267-5, D267-6, D267-7, D268-13, D281-13.

“Hağ Ta‘âla dergâhında haşıl oldı diyüp aru şudan abdest aldı.”

2. Bulunmak.

- o. -an D173-11, D178-12, D199-4, D220-9, D222-7, D222-8

o. -duğı D225-8.

“Dört oğı olan birin vèrdi, üç olan birin vèrdi, iki olan birin vèrdi.”

3. Belki, ihtimal.

ola kim ‘belki, ihtimal’ D175-8, D246-5

olamı ‘belki’ D159-3, D270-4.

“Öleyim ağzuñ için oğıul, ola kim menüm kiçmiş günümi aņdurtmayasın dèdi.”

4. Bütün.

olanca D217-2.

“Bir şordı olanca südin aldı, iki şordı kanın aldı, üç şordı cānın aldı.”

ol- < DLT bol-: olmak, mevcut olmak (2020, s. 229), Clauson EDPT bol-: ‘olmak, olmaya başlamak’ < bol- ‘en eski biçimi’, Az., Osm. ol-; Uyg. bol- ‘olmak’ (1972, s. 331), Gülensoy KBS ol-: varlık kazanmak, meydana gelmek, vuku bulmak = ET., OT. bol- (DLT) < *böl- (2007, s. 620).

omuz Boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm.

o. -ına D236-8, D289-8

o. -larına D284-7.

“Dedem Korkud himmet kılıcın beline bağladı, çomağı omuzına bırakdı, yayı karusına geçürdi, şehbāz aygırın çekdüirdi.”

Räsänen VEWT onurka: Çağ. Krm. onurğa ‘omurga’ Osm. onurğa ‘omurga’, Yak. uorga bkz. Osm. omuz (1969, s. 363), Gülensoy KBS omuz: boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm <* omur = Çuv. ımır (2007, s. 624), Eren ETDES omuz: boynun iki yanında, kolların gövdeye bağlandığı bölüm ~Trkm omuz (< Tü) ~Az. çiyin ‘omuz’, Türkçe omurga ‘bel kemiğı’ ile birleştirmesi yanlıştır (2020, s. 387).

on Dokuzdan sonra gelen sayının adı.

o. D165-1, D190-4, D260-12

o. bin D277-1

o. dört D266-12

o. altı D284-5

“On altı yigit şıçrayup atdan ändiler, kalkın yapındılar, gürzlerin omuzlarına urdılar, kapuya geldiler.”

Clauson EDPT on: ‘on sayısı’ < oon uzun ünü ile gösterilir, Uyg. o:n; Çuv. vuna,vunna,vonna ; Yakut uon (1972, s. 166), Räsänen VEWT on: Trkm. ön ‘on sayısı’ ET. on, Yak. uon, Çuv. von, vun, ~Mo. -an : çiran ‘60’, dalan ‘70’ (1969, s. 362), Gülensoy KBS on: 10; dokuzdan bir atık = ET. oon ~ OT. ön < ön (2007, s. 624).

oñat İyice tam olarak.

o. D246-13.

“Tekür eydür: Mere, oñat görün!”

Oñat < DLT oñ: sağ; kolay (2020, s. 19), Clauson EDPT oñ: sağ; doğru, iyi, sol ve yanlışın karşıtı, Trkm. anat; Çağ. oñ Kıp. oñ (1972, s. 167), Gülensoy KBS onat: düzenli, düzgün, uygun; 2. Yararlı; 3. Dürüst, iyi ahlaklı < ET. oñ-a-t (2007, s. 626).

ora O yer (ol + ara).

o. -da D197-11, D255-3.

“Turalınuñ fikrine bu geldi kim Kalkubanı, Selcen Hatun, turduğında, yelisi kara kazılıq atıñ bindüğünde, babamıñ ağban [evi] eşigine düşdüğünde, Oğuzıñ ala gözli kızı gelini boyladıkda, her gişi sözün söyledükde sen orada turasın öğinesin.”

o < DLT o: o (kişi zamiri) (2020, s. 426), Gülensoy ora: o yer < o (< ol) +ra ‘yön eki’ [\langle +ğaru] (2007, s. 628).

ordı Karargâh, beyliğin merkezi, oba, boy.

o. D217-8

o. -sı D241-4

o. -sını D244-9

o. -ya D243-2

“El- hāşılı, ordı bunıñ ucından katı incindiler, āciz kaldılar, Aruza şikāyet edüp ağlaşdılar.”

ordı < DLT ordu: beyin oturduğu şehir; köstebek vb. hayvanların yuvası; Balasagun’da bir kasaba (2020, s. 62), Clauson EDPT ordu (ordo): Saray, karagâh ya da askerî kamp. Daha sonra Osm. ve Az.’de askerî terminoloji anlamında ‘ordu’ Az., Osm. ordu, Trkm. Orda (1972, s. 203), Räsänen VEWT ordu, ortu: ‘Kamp, ordu, saray’ OT. ordu

‘oba, kamp yeri’ Çağ. ordu ‘hakan çadırı’, Az. ordu ‘sultan çadırı’ = Mo. (KWb. 288) ordu ‘kamp,saray’ (1969, s. 364), Nişanyan SS ordu: hakan konağı, saray; ordugâh; ET. Hakanın orurduğu şehir, Tü ordu > Mo. ordu (2009, s. 460).

orman Ağaçlarla örtülü geniş alan.

o. -ı D175-12

o. -ını D176-8.

“*Atlu batup çıkamaz anuñ balçığı olur*

Ala yılan sökemesse anuñ ormanı olur.”

Brockelmann OGM orman: < or ‘çukur, hendek; tepe, dağ + man (1954, s. 86), ETDES orman: ağaçlarla kaplı geniş alan ~ Az. orman, Nog. orman, Bşk. Urman, Kzk. orman, Krg. ormon. Kökeni belirsizdir ancak bilimsel yayınlarda sıklıkla or ‘çukur, hendek’ +man eki, Ramstedt’e göre: or+man, Tü. orman ~ orom, oram ‘dağ’ (2020, s. 389), Gülensoy KBS orman: Ağaçlarla örtülü geniş alan < or ‘çukur, hendek; tepe, dağ + man bk. Brockelmann, OGM (2007, s. 630).

orta Bir şeyin kenarlarından merkeze doğru aynı uzaklıkta olan yer.

o. -ya D234-9.

“... *Depegözün başını ortaya getürdiler.*”

ortu < DLT orta: orta, bir şeyin ortası (2020, s. 62), Clauson EDPT: ortu:(orto) ‘orta, bir şeyin merkezi’ Uyg. otra ‘metatez’ biçimindedir, Osm. orta (1972, s. 203-4), Räsänen VEWT orta, ortu, ortun, OT. ortu, otra ‘orta’, Çağ., Osm. orta, Yak. orto, otto (1969, s. 365), Gülensoy KBS orta: Bir şeyin kenarlarından merkeze doğru aynı uzaklıkta olan yer = ET. urtu, orta, ortu, ortun ~ OT. ortu ~ otra, otru, utru ‘önce; karşı; orta DLT < or ‘merkez; *yer, *taht +t +a ‘yön eki’ (2007, s. 631).

ortaç Güney, güneyde kalan.

o. (gün) D231-11

o. kır. D280-9.

“*Görelüm hānum ne şoylamış: Qalarda koparda yērüm gün ortaç.*”

ortaç < DS ortaç: tepe (1993, s. 3288), ortaç < TS ortaç: mirasçı, veliaht (1996, s. 3015), Gülensoy KBS ortaç: Tepe < or + ta +ç ‘küçültme eki’ (2007, s. 632).

Oruz/Uruz (k. a.) Oruz, Kazan oğlu Oruz.

O. D271-13, D281-1, D282-3, D282-5, D283-5, D283-7, D283-8, D284-3, D289-10, D289-13

O. -uŋ D253-3, D289-5, D290-1.

“Oruz mere ya benüm babam ölü- midür diri-midür dedi.”

ot Toprak üstünde bitip bir iki mevsim sonunda kuruyan küçük bitkiler.

o. -a D277-3

“Otuz biş er yağı gördümise ota şaydum.”

ot < DLT ot: ot, bitki; yulaf (2020, s. 6), Clauson EDPT ot: ‘bitki; ilaç, bitkisel ilaç; kullanışsız bitkiler; zehir (ağu:), Uyg. ot; Çağ. ot; Osm. ot (1972, s. 34-5), Räsänen VEWT OT., Çağ., Osm. ot. ‘Şifalı bitkiler’ Trkm., Yak. ot, ~ Mo. (KWb. 291) ota ‘bitki, ot’ (1969, s. 365), Gülensoy KBS ot: Ot, küçük bitkiler = ET. ot, oot; yeşillik; ilaç ~ OT. ot. < ot, oot (2007, s. 634).

otağ Büyük ve süslü çadır, çerge (bkz. otağ).

o. -laruŋ D222-13.

“Kırk yerde tikilmiş otağlaruŋ o zālīm yıkırdı, ula kardaş!”

otağ < DLT otağ: çadır (2020, s. 438), Clauson EDPT otağ/oda:ğ: ‘küçük geçici yapı’ < ota- ‘ateş yakmak’ sözcüğünden + -ğ eki ile türemiştir (1972, s. 46), ETDES oda: evin veya yapının oturma, çalışma, yatma gibi işlere yarayan bölümü. ~Az. otağ; Trkm. otağ; Krg. otō, otok; Yak. odū ~OT. otağ < ota- ‘ateşe vermek’ + -g eki (2020, s. 382), Gülensoy KBS otağ/otak/otah: Konak, apartman = OT. otağ < otağ ~ Mo. (KWb. 291) otağ, otuğ (2007, s. 635).

otağ Büyük ve süslü çadır (bkz. otağ).

o. D189-11, D290-11

o. -lar D271-2.

“Kazan görklü çemene çadır otağ dikdürdi.”

otağ < DLT otağ: çadır (2020, s. 438), Clauson EDPT otağ/oda:ğ: ‘küçük geçici yapı’ < ota- ‘ateş yakmak’ sözcüğünden + -ğ eki ile türemiştir (1972, s. 46), ETDES oda: evin veya yapının oturma, çalışma, yatma gibi işlere yarayan bölümü. ~Az. otağ; Trkm. otağ; Krg. otō, otok; Yak. odū ~OT. otağ < ota- ‘ateşe vermek’ + -g eki (2020, s. 382), Gülensoy KBS otağ/otak/otah: Konak, apartman = OT. otağ < otağ ~ Mo. (KWb. 291) otağ, otuğ (2007, s. 635).

otur- 1. Vücutun belden yukarısını dik tutacak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleştirmek.

o. -an D254-6

o. -dı D179-2, D274-1, D276-11

o. -duğı D254-7

o. -ıcak D254-5

o. -mışıdı D178-9

o. -ur D272-5

o. -urıdı D254-3

“Ökçesin ökçesine kıkdı, kıpurğasın kırnına kıvşurdı, uyanın çekdi, ağzın ayırdı, kâfiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı...”

2. İkamet etmek.

o. uriken D213-7

“Meger hânım, bir gün Oğuz otururiken üstine yağı geldi; dün içinde ürkdü göçdü.”

3. Eğlenmek, vakit geçirmek.

o. -uriken D157-4, D221-3, D272-3

o. -ursız D284-1.

“Basaş altunlu günligin tiküp oturur iken gördiler ki bir hatun gişi gelir.”

otur- < DLT oltur ~ oldur-: oturmak (2020, s. 239), Clauson EDPT otur-: ‘oturmak’ metateze uğramıştır, ‘ikamet etmek’. Morfolojik olarak belirsizdir, ilk izlenim < *olğur-, sözcüğünden -t- eki ile ettirgen (1972, s. 139), Räsänen VEWT oltur: OT. Çağ. oltur ‘otur-’Yak. olor, Çuv. lar, Şor. ottur, Osm., Krm, Az. Kzk. otur ‘yaşamak, oturmak’ < *olu-tur ‘olmak, kalmak’ (1969, s. 361), Gülensoy KBS otur-: Vücutun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek = ET. oltar- ~ olur- ~olğur- ~OT. oltur- ~ oldur- (DLT) Uyg. olğurt- ‘oturmak’ < ol(ğ)ur- (2007, s. 637).

otuz Yirmi dokuzdan sonra gelen sayı.

o. biş D277-2

o. iki D173-4, D173-8, D243-1.

“Bu otuz iki baş kim burcda aşılmiş idi, kağan aşlan ile kara buğranuñ yüzün görmemişler idi, ancak buğa buynuzında helāk olmuşlar- idi.”

otuz < DLT ottuz: otuz, üçer defa, çer üçer (2020, s. 73), Clauson EDPT ottuz(otuz): ‘otuz’ çift ‘tt’ ile söylenir ancak yazıda ‘otuz’ olarak yazılır Uyg. otuz; Çağ. otuz; Kıp. otuz (1972, s. 74), ETDES otuz: Yirmi dokuzdan sonra gelen sayı, ~ Az. otuz, Trkm. otuz, Nog. otuz, Şor. odus, Yak. otut, Çuv. vātār. ET. otuz, OT. ottuz (2020, s. 391), Gülensoy KBS otuz: 30, = ET. otuz ~ OT. ottuz (DLT) Çağ. oltuz, <ot[t]uz (2007, s. 638).

oyan- Uyku durumundan çıkmak.

o. -dı D192-13, D273-12

“Gèderiken ‘araba kıcırdisından Kazan oyandı gerindi, bu elindeki urğanları hep kırdı, ‘arabanuñ üzerine oturdı, elin eline, kaş kaş güldi.”

oyan- < DLT odun-: uyanmak (2020, s. 98), Clauson EDPT odun- (odun-) *od- sözcüğünden türemiştir. Tuv. odun- ‘uyanmak’ OT. odğan- (< oduğ), Çağ. oyan- (1972, s. 62), Gülensoy KBS uyan-: uyku durumundan çıkmak = ET. odun- ‘uyanık’ =OT. udi(u)n- ‘uyanmak’ < odı(/u) [oi od] veya ū, ūd, ūdi(/u)] ‘uyku’ (2007, s. 975), Nişanyan SS uyan-: ET. odun-, OT. uyandırmak ~Moğ. udu- ‘uyandırmak’ (2009, s. 646).

oyar- Uyandırmak.

o. -dı D24-4, D264-12

o. -mak D193-2.

“Hānum, at kulağı saķ olur, [çılburın] çekübeni oğlamı oyardı.”

oyar- < DLT odğur-: uyandırmak (2020, s. 245), Gülensoy KBS uyar-: ikaz etmek < odğur- ‘uyandırmak’ DLT, And ağıl. Uyar-, uyandırmak (2007, s. 976), Nişanyan SS uyar-: ETü. Odğur- ‘uykudan kaldırmak’ < ETü. *od +ğur- ‘uyanmak’ (2009, s. 646).

oyna- 1. Eğlenmek, vakit geçirmek.

o. -r D176-2, D176-11

“Yağrınında kalkān oynar yayasınuñ, Kādir qorısa başın kesem.”

2. Oyun çağına gelmek.

o. oldu D217-6

“B slediler, böyüdi, gezer oldu, oğlancuğlarla oynar oldu.”

3. Hareket etmek.

o. -r D248-8

o. -rısıa D195-3

“Ne y rde  ner  arışur toz varısa ve ne y rde  arđa  uzđun oynarısıa anda isteyeliim dedi.”

4. Sarsılmak.

o. -madın D192-9

“Kalkđıl [yigit] çap  ayalar oynamadın y r obrıldı,  azi begler  lmedin  l boşaldı,  arcaşuban, oğraşuban tağdan  ndi.”

oyna < DLT oyna-: oynamak (2020, s. 298), Clauson EDPT oyna-: oyun sözcüğünden eylem ‘oynamak, eğlenmek’ Uyg. oyna-;  ağ. oyna- Osm. oyna- (1972, s. 275), Gülensoy KBS oyna-: vakit geçirme eğlenme, = ET. oyna- ~ OT.  yna- < *  yun + a- (2007, s. 642).

oyun

Belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlenme.

o. -um D277-1

o. gösterme ‘hüner gösterme’ D183-5, D185-9.

“Anuğıla dağı oyunun oynasun, dedi.”

oyun < DLT oyun: oyun (2020, s. 41), Clauson EDPT oyun: ‘oyun, eğlenme’ < o:y- sözcüğünden ad, Uyg. oyun; Hak. oyun;  ağ. oyun (1972, s. 274), ETDES oyun: vakit geçirmeye yarayan, belli kuralları olan eğlenme, ~ Az., Trkm., KKlp., Krg., oyun, kzk. oyun ~OT. oyun ‘oyun; yarış’ < ET. oy- ‘oynamak’ + (u)n (2020, s. 392), Gülensoy oyun: vakit geçirmeye yarayan eğlenme <  yun < *  y- ‘oynamak (2007, s. 644).

ozan

şair,  şık.

o. D174-12, D189-13, D281-13

o. -lar D169-11.

“Bu boy Deli Dumruluğ olsun, menden sonra alp ozanlar söylesün, alnı a uk cömerd erenler dinles n dedi.”

ETDES ozan: 1. Saz şairi, halk şairi, âşık; 2. Güzel ve tatlı konuşan; 3. Geveze. ~Az. ozan, Trkm. ozan < oz- ‘yarışmalarda yenmek, kazanmak’ +-an eki. OT. ozan ‘âşık, saz şairi’, And ağz. kozan ~ hozan (2020, s. 393), Gülensoy KBS ozan: halk şairi; şiir yazan kimse, şair < ? ET. oz- ‘kurtulmak, uzaklaşmak’ + an- (2007, s. 645), Doerfer TMEN ozan: ‘kopuz çalarak türkü söyleyen, ozan’ ← Tü. ozan ‘şarkı söyleyen, şair’ (1965, s. 147).

3.17 Ö

öd Safra.

ö. -i D219-2, D222-2.

“*Ağ şakallu Aruz Kocaya kan kusdurdi, oğlu Kıyan Selcükün ödi yarıldı.*”

öd < DLT öt: safra kesesi (2020, s. 24), Clauson EDPT öd: ‘safra, safra sıvısı, safra kesesi’, korku ve tehlike duygusu ile bağlantılı organlar. Az., Osm. öd; Trkm. ö:t; Uyg. öt; Çağ. öd (1972, s. 35), Gülensoy KBS öd: safra, karaciğerin salgıladığı sıvı = OT. öt < ö:t (2007, s.647).

ög- Övmek.

ö. D276-1, D276-5

ö. -di D237-8

ö. -er D237-7

ö. -eyim 276-6

ö. -eyin D276-12

ö. -medi D281-9

ö. -megüm D277-11, D278-12, D279-11, D280-7, D281-4, D281-7

ö. -mişler D181-5

ö. -sün D275-11

ö. -ün D181-4, D183-1, D188-4

ö. -üp D188-6.

“*Kan Turalıyı ögmişler*”

ög- < DLT ög-: övmek, hamdetmek (2020, s. 90), Clauson EDPT ög-: ‘övmek’ Az. öy-; Osm. ög-; Hak. ög-; Çağ. ög-; Kıp. ög- (1972, s. 100), Räsänen VEWT ög: ‘övgü, övünmek’ OT. ög, öv, Osm., Az. öy; Trkm. ev; Yak. ög-ün, öjün (1969, s. 369), Gülensoy KBS öv-:methetmek, sena etmek < ET., OT. ög- (DLT) (2007, s. 676).

ögin- Övünmek.

ö. -en D277-9, D278-9, D279-9, D280-5

ö. -esin D197-12

ö. -medüm D277-9, D278-9, D279-9, D280-5

ö. -megile D198-4

ö. -mez D238-6

ö. -sün D198-3

ö. -üridüñ D158-7

ö. -ürise D198-3

“Görelüm hānum ne şoylamış, eydür: Beg yigit Öginürise er öginsün, aşlandur.”

ögin < DLT ögün-: kendini övmek (2020, s. 99), Clauson EDPT ögün-: ‘kendini övmek’ < ö:g- sözcüğünden dönüşlülük eki ile eylem, Az. öyün-; Osm. ögün/övün-; Trkm. övün- (1972, s. 110), Gülensoy KBS övün-: kendisyle iftihar etmek < OT. *ög- ‘öğmek, sena etmek + -(ü)n- ‘dönüşlülük eki’ (2007, s. 678).

öginmek Övünmek işi

ö. -lik D198-3.

“Öginmeklik avratlara bühtāndur

Öginmegile avrat er olmaz.”

ögin < DLT ögün-: kendini övmek (2020, s. 99), Clauson EDPT ögün-: ‘kendini övmek’ < ö:g- sözcüğünden dönüşlülük eki ile eylem, Az. öyün-; Osm. ögün/övün-; Trkm. övün- (1972, s. 110), Gülensoy KBS övün-: kendisyle iftihar etmek < OT. *ög- ‘öğmek, sena etmek + -(ü)n- ‘dönüşlülük eki’ (2007, s. 678). Ög ‘övmek’ +(ü)n- ‘dönüşlülük’ + -mAk ‘eylemden ad yapan yapım eki’.

ögey Üvey.

ö. D218-11.

“Dozan oğlu Alp Rüstem şehid oldı, Uşun Koca oğlu gibi pehlevān, elinde şehid oldı; ayruğ cāndan ögey qarındaşı Depegöz elinde helāk oldı.”

Clauson EDPT öge:y: ‘Ebeveylere biri yoluyla akraba olan’, bazı ses değişlikleri ile ö:y/ü:y, Uyg. ögey; Çağ. ögey (1972, s. 119), ETDES üvey: Öz olmayan, ~Az. ögey, Trkm. övey, Kzk. ögey, Krg. ögöy; ET., OT. ögey < ET. ög ‘ana’ kökünden türemiştir, (-ey < ?) (2020, s. 542), Räsänen VEWT ögey : OT. Çağ. vd. ögey ‘üvey’ Trk. Ögey; Osm. üvey, ~Mo. (KWb. 446), ügei ‘nein’ (1969, s. 367), Doerfer TMEN ögey: ögäy ‘akaraba’ < Tü. ögäy, Räsänen’in görüşlerine karşı çıkmıştır, Tü. ögey > Fars., Tac. (1965, s. 159).

ögsüz Annesi ölmüş olan (çocuk).

ö. D167-4, D256-9, D256-11

ö. ko- ‘öksüz bırakmak’ D232-7.

“Eski tonuñ biti, ögsüz oğlanuñ dili acı olur.”

ögsüz < DLT ögsüz: yetim (2020, s.47), ETDES öksüz: ‘Anası ölmüş olan (çocuk)’ ~Az. öksüz, Nog. öisiz, Krg. öksüz, Şor. öksüs; ET. , OT. ögsüz, ög ‘ana’ + -süz eki (2020, s. 397), Gülensoy KBS öksüz: anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk) < ET., OT. ög ‘anne’ +süz (2007, s.657).

öksüzlük Öksüz olma durumu.

ö. -ümüz D256-12.

“Biri eydür: Mize mizüm ögsüzlüğümüz yétmez mi?”

ögsüz < DLT ögsüz: yetim (2020, s.47), ETDES öksüz: ‘Anası ölmüş olan (çocuk)’ ~Az. öksüz, Nog. öisiz, Krg. öksüz, Şor. öksüs; ET. , OT. ögsüz, ög ‘ana’ + -süz eki (2020, s. 397), Gülensoy KBS öksüz: anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk) < ET., OT. ög ‘anne’ +süz (2007, s.657).

öğüt Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz, nasihat.

ö. ver- ‘öğütlemek’ D260-4.

“Bize ne öğüt vèürsün? dèdiler.”

öğüt < öğüt: öğüt (2020, s. 24), Clauson EDPT öğüt: tavsiye, nasihat’ < ö- ‘düşünmek’ sözcüğünden + güt eki. Krş. ö:t, Hak. öğüt; Çağ. öğüt; Trkm. öğüt (1972, s. 102), ETDES öğüt: ‘Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz, nasihat’ ~Az. öyüd, Trkm. övüt, Nog. ögit, Kzk. ügit; OT. öğüt, öwüt. Kökeni ile ilgili çeşitli düşünceler vardır. “Brockelmann’a göre (OGM 13): -t eki ile kurulmuş bir türev; Sevortyan’a göre (ESTJA 1974, s. 500-501) ög- ‘inandırmak, kandırmak,

etki etmek' ög- +(ü)t eki; Ligeti (Nyk 49:233)' e göre Uygurca ög 'zeka', OT. ög 'akıl, anlayış' sözcükleri, ö- 'anlamak' kökünün türevlerindedir" (2020, s. 396).

ökçe Ayakkabı altının topuğa rastlayan yüksek bölümü, topuk.

ö. -m D277-13

ö. -mile D278-1

ö. -sin D276-9

ö. -sine D276-9

"Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvalansa kaba ökçem, uyluğum karşı tutan Kazan eridüm."

Gülensoy KBS ökçe: Ayakkabı altının topuğa rastlayan yüksek bölümü, topuk, < *ük- 'yığmak, kümelemek; yükselmek' (EUTS, 271) +çe (2007, s. 656), Nişanyan SS ökçe: 'ayak topuğu' ATü, krş. Moğ. ösügey, Her iki dilde etimoloji belli değildir (2009, s. 467).

öl- Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek.

ö. -di D155-10, D156-2, D170-9

ö. -diyise D260-1

ö. -dügimi D261-4

ö. -eler D233-2

ö. -em D170-10

ö. -enümüz D193-13

ö. -eyim D246-5, D258-3, D268-9, D269-12

ö. -medin D198-10

ö. -medüñ mi? D230-12

ö. -mek D180-13

ö. -mişdür D275-1

ö. mişise D260-13

ö. -sün D194-1

“Öleyim ağzunu için oğul, ola kim menüm kiçmiş günümü anıdurtmayasın dedi.”

öl- < DLT ölmek: ölmek (2020, s. 6), Clauson EDPT öl-: ‘ölmek’ Uyg. öl- ‘ölmek’; Hak. öl-; Kıp. öl- (1972, s. 126), Räsänen VEWT öl-: ET., OT. Yak. vd. öl ‘ölmek’ Çuv. vil; Çağ. öläť ‘ölmek, salgın, veba’ Osm. ölüť ~? Öl ‘ölmek’ (1969, s. 371), Gülensoy KBS öl-: Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek = ET., OT. öl- DLT < ?höl- (2007, s. 659).

öldür- Bir canlının hayatına son vermek.

ö. D265-12, D277-10, D278-10, D279-10, D280-6, D281-3, D281-7

ö. -di 156-3, D211-7, D263-11, D276-11

ö. -dügi D213-6

ö. -dügiçün D191-13

ö. -düm D190-12

ö. -elüm D281-9

ö. -eydüm D158-8

ö. eyim D159-3

ö. -eyüm D281-8

ö. -medi D194-3

ö. -mege D199-11, D200-5

ö. -mek D281-11

ö. -mese D175-2

ö. -mesünler D191-8

ö. -mezisen D281-8

ö. -mişsin D232-6

ö. -se D173-2

ö. -ürisen D281-7.

“Üç canavar öldürdüğü için bir kızçuağzımı aldı gitdi dedi”

2. Hayvan kesmek, kurban etmek.

ö. -dügüm D163-5.

“Toğduğunda tokuz buğra öldürdüğüm aşlan oğul...”

öldür < DLT öldür-: öldürmek (2020, s. 107), Gülensoy KBS öldür-: bir canlının hayatına son vermek = ET. (ö)l(ü)r- = OT. öldür- < öl- dür- (2007, s. 660).

ölü

Hayatı sona ermiş, artık yaşamıyor olan, diri karşıtı.

ö. lerümüz D275-7

ö. lerümüzü D275-7

ö. -leriye D274-11

ö. -lerünüzde D275-2

ö. -lerünüzü D274-12

ö. -midür? 282-6

ö. -müz D275-4, D275-8

ö. -sin D260-1

ö. -sini D281-13.

“Oruz mere ya benim babam ölü- midür diri-midür dedi.”

ölü < DLT ölüg: ölü (2020, s. 6), Gülensoy KBS ölü: hayatı sona ermiş, artık yaşamıyor olan =ET. ölüg ‘ceset, ölü’ EUTS, 150, ~OT. ölüg < öl- ü(g) (2007, s. 661).

ölüm

Bir insan, bir hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi.

ö. D230-1, D230-13, D235-2, D271-10, D272-12, D272-13, D291-3

ö. -i D226-9

ö. -li D201-6

ö. -lü D291-3.

“Ölüm vakti geldiğinde aru imandan ayırmayın, günahunuza Muhammed Muştafa yüzi şuyına bağışlasun, āmin diyenler dīdar görsün hanum hey!”

ölüm < DLT ölüm: ölüm (2020, s. 22), Gülensoy KBS ölüm: Mevt, vefat = OT.
ölüm < öl- (ü)m (2007, s. 662).

ömür (<Ar. ʿumr) Yaşam.

ö. D169-6

ö. -inde D253-12.

“Oğuz zemânında Uşun Koca dërler bir gişi varıdı, ʿömrinde iki oğlı varıdı; ulu oğlınuñ adı Egrek idi; bahadır, delü yahşı yigit idi.”

Nişanyan SS ömr/ömür: ~ Ar. ʿumr ‘yaşam’ (2009, s. 467).

öñ 1. Bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı.

ö. -inde D254-3, D256-3

ö. -inden D182-9, D182-11, D240-9

ö. -ine D183-2, D185-5, D189-7, D193-10, D215-6, D226-2, D227-12, D238-8, D285-3

ö. ñin al- ‘yolunu kesmek’ D219-3, D219-5, D262-6, D262-7, D262-8

ö. ñine bırak- ‘kovalamak’ D270-9

ö. ñine kat- ‘kovalamak’ D195-9, D195-13, 226-5

ö. koy- ‘cinsel ilişkiye davet etmek’ D279-3-4

“Kıytabanıñ buğrası ürkdi gèder,

Şarvanlar öñin aldı, dönderimez.”

2. İlk sıra.

ö. -din D231-8, D231-13, D246-13, D268-12, D269-7, D286-13

“Kaba ʿalem götüren hanıñuz kim?

Kırış günü öñdin [depen alpuñuz kim]?”

3. Yamaç, dağ eteği.

ö. -ine D241-13.

“Kara tağlar öñine ava bindüm.”

öñ < DLT öñ: Oğuzlarda ön (2020, s. 19), Räsänen VEWT öñ: ‘ön, doğu’ Çağ., Krm.
öñ ‘ön, yüz, Osm. ön, Çuv. om, um ‘göğüs’ = ? öñ (1969, s. 372), Clauson EDPT öñ:
‘ön, bir şeyin ön tarafı’ ilk dönemde genellikle iki biçim kullanılırdı ‘öñdün ve öñre’
Az., Osm., Trkm. öñ; Çağ. öñ; Kıp. ö:ñ (1972, s. 167).

öñince 1. Önünde.

ö. D285-13, D286-1, D286-12

“Kazan burada bir dahı şoylamış, eydür: Mere yigit, öñince bu çeriniñ bir ak sancaqlı çıkdı, çadırın elden öñdin dikdi, alay bağladı tırdı.”

2. Evvel, önce.

ö. 214-12

“Oğuzıñ öñince bundan evvel kimse göçmezidi.”

öñince < TS öñiñçe: önünden, önü sıra (1996, s. 3106), Gülensoy KBS önce: ilk olarak, başlangıçta, ön [< η] (> g) + i:nçe (2007, s. 663).

öp- Sevgi, saygı, bağlılık, teşekkür belirtmek amacıyla dudaklarını bir şeye ya da birine değdirmek.

ö. D174-5, D177-5, D193-5, D224-1, D224-4, D225-7, D236-7, D237-3, D246-9, D253-2, D263-2, D270-2, D270-3, D290-3, D290-4

ö. -diler D290-5, D290-11

ö. -em D176-11

ö. -gil! D245-1

ö. -megüm D245-10

ö. -üp D162-9, D258-9

“Segrek dahı ağasınıñ elin öpdi”

öp- < DLT öp-: öpmek (2020, s. 85), Clauson EDPT öp-: ‘öpmek’ Hak. öp-‘öpmek, sayg ve sevgi ifadesi’; Çağ. öp- ‘öpmek’ (1972, s. 5), Gülensoy KBS öp-: sevgi, saygı ve bağlılık belirtme amacıyla dudaklarını bir şeye değdirmek = ET., OT. öp- < *öp- ‘yansıma’ (2007, s. 665).

ördek Perde ayaklılardan, evcil ya da yabani türleri olan su kuşu.

ö. D280-13

ö. -in D188-10.

“Ağ şunkur kuşu erkeginde bir köküm var, ala ördek, kara kazıñ uçurmaya.”

ördek < DLT ördek: ördek; ördeğe benzer su kuşları (2020, s. 51), Clauson EDPT ördek: ‘ördek’ ö:r- sözcüğünden ad, Uyg. kaz ödirek ‘kaz, ördek’; Hak. ördek; Trkm. ö:rdek; Kıp. ewrek (1972, s. 205), Doerfer TMEN ördäk ‘ördek’ Tuv. ödüräk (1965, s. 450), ETDES ördek: ‘evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu’ ~Az. ördek; Trkm. ördök; Kzk. üyrek; < Tü. ördäk, ET. ödiräk ‘ördek’ Krg. ördök; ~ OT. ördek. “Ördek sözcüğü ikincil biçimdir ödreğ > ördek göçüşmesi sonucu oluşmuştur. Çağdaş diyalektlerde geçen hürdek sözcüğündeki h- sesi ise ikincildir, Doerfer’in ördek’in *pödirek’ten geldiği savı yanlıştır” (2020, s. 400), Gülensoy KBS ördek: ‘evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu’ = ET. ödirek ~ödrek, ~ OT. ördäk < AT. *hö:rdäk T. Tekin, Mak. I, 316 (2007, s. 667).

ör- Ayağa kalkmak.

ö. -tur- ‘ayağa kalkmak’ D172-7.

“Kaçlı Koca sevini kıvanı öri tırdı, ağ şakallu pır kocalar yanına bıraktı.”

ör- < DLT ör-: belirlemek, oluşmak (2020, s. 89), ör- < DLT ör-: yükselmek (2020, s. 116), Clauson EDPT ör-: ‘yükselmek, ayağa kalkmak’; filizlenmek (bitki), örü/ürü-biçimleri de görülür, Krg., Kzk. örü-; Uyg. ör-; Kıp. ör- (1972, s. 195), Räsänen VEWT ö: ‘kalkmak’ OT. ör ‘çıkılmak’; öri ‘yükseltmek’; Trkm. öri; Çağ. ör- ük ‘kamp’ ~Mo. (Kwb 299) öre ‘çıkılmak, sıralamak’ (1969, s. 373).

ört- Kapamak.

ö. -di D242-6

“Atasını at üzerinden karvadı tutdı, döşegine çıkardı, cübbesin üzerine büürüdi, kapusın örtüdi.”

ört- < DLT ört-: örtmek (2020, s. 524), Clauson EDPT ört-: kaplamak, kapamak’ Az., Osm. Trkm. Uyg. ört- ‘kaplamak’ (1972, s. 202), Räsänen VEWT ört-: ‘örtmek, kapamak, kapatmak’ Çuv. vit ‘örtmek’ (1969, s. 375).

öte Daha uzak olan yer.

ö. geç- ‘hedefi ıskalamak’ D288-6.

“Kazamı sancam! dedi , sancamadı, öte geçdi”

Gülensoy KBS öte: Konuşanın temel olarak aldığı bir şeyden daha uzak olan yer veya şey < ET., OT. öt- ‘bir şeye geçmek +e ‘eylemden ad yapan ek’ (2007, s. 675), Nişanyan SS öte: < ETü öt- + -A ‘geçmek, öte yana aşmak’ (2009, s. 469).

ötkün Delici, keskin.

ö. D184-4, D246-2, D249-8

“Ağ yelekli ötkün oğlar atışa-y-ıdık

Sen Begilün nesisin oğlan digil mize.”

ötkün < TS. ötkün: Tesirli, keskin, delip geçici (1996, s. 3433), Gülensoy KBS öt: değişik tonda ses çıkarmak = ET., OT. öt- (ötgen ‘çok öten’ ötgün ‘yansılama’ < *ö: ‘yansımaya +t- (2007, s. 674), Räsänen VEWT öt: OT. Çağ. Yak. öt ‘geç, geçmek’ Kzk. üt ‘geçmek’ Osm. öt- e ‘diğer tarafa’ Kzk. ütkän, Sag. Ötkün ~Mo. (KWb. 302), öte-l, ötü-l ‘yaşlanmak’ (1969, s. 376).

ötürü Bir şeyden dolayı, bir şey yüzünden.

ö. D180-13, D251-7.

“Sen Ādeme tac urduñ, şeyñāna la-net kılduñ, bir şucdan ötüri dergāhdan sürdüñ.”

Gülensoy KBS ötürü: Bir şeyden dolayı, bir şey yüzünden, = ET. ötgürü ~ ötkürü ~ ~ötrü (EUTS, 154) < öt- ‘geçmek’ +ür- delmek, arasından geçmek’ +- ü ‘eylemden edat yapan ek’ (2007, s. 676), Nişanyan SS ötürü: dolayı, sebebiyle, sonra < ETü. ötür +I ‘içinden geçirmek’ < öt- +ür- ‘öte yana geçmek, içinden geçirmek’ (2009, s. 469).

öyken Akciğer.

ö. -i kabar- ‘öfkelenmek’ D190-1.

“Ozan geldi, yelteme çaldı Oğuz yigidinün öykeni kabardı.”

Öyken < DLT öwke: öfke, öbke (2020, s. 97), Clauson EDPT öpke: ‘akciğer’ kızgınlık anında akciğerlerden kaynaklandığı varsayılan hareket, orijinali öpke olabilir. Uyg. öpke ‘öfke’; Kıp. öyke; Trkm. öyken; Osm. öyke ‘öfke’ (1972, s. 9), Gülensoy KBS öfke: kızgınlık, hışım, hiddet = ET. övke ~öpke < ö:w (/f/p) +ke (2007, s. 649), Gülensoy KBS övken: nefes darlığı hastalığı < ET. öwke, övke, öpke ‘ciğer, akciğer’ (2007, s. 678).

öyle Öğle, gün ortası.

Ö. D220-2.

“Dede Korkud böyle degeç Depegöz eydür: Hoş, öyle olsun, evet; hem maña iki ādem vürün yemegüm benüm pişürsin, men yeyeyim dedi.”

öyle < öyle: Oguzcada öğle vakti (2020, s. 55), Clauson EDPT ödleg: ödle: sözcüğünden ad (< ö:d) öd ve ödleg arasında anlam farkı yoktur ‘zaman, öğle vakti, öğlen’ Osm. öğle

(öyle) ‘öğlen’; Trkm. öyle ‘öğleden sonra’; Hak. ödleg ‘zaman’ (1972, s. 55-56), ETDES öğle: gün ortası, ~ Trkm. öyle ‘öğleden sonraki vakit’, Nog. üyle ‘öyle’ < Tü. öd ‘zaman, vakit’ + le eki (öd > öz > öy) (2020, s. 395-96), Gülensoy KBS öğle: ‘Gün ortası’ = OT. öyle ~özle DLT < *öd ‘zaman, vakit’ + le [öd +le] (2007, s. 652).

öylen Güneşin tepede olduğu zaman (bkz. öyle).

ö. D172-4, D172-5.

“Kaḡlı Koca aydur: Oğul şabaḡ varup öylen gelmek olmaz, öylen varup aḡşam gelmek olmaz, oğul sen mala becid ol yiğ, men saḡa kız arayı gèdeyim. dèdi.”

öyle < öyle: Oğuzcada öğle vakti (2020, s. 55), Gülensoy KBS öğlen: öğle < öğle +n [+leyin] (2007, s. 652).

öz Bir kimsenin benliği, varlığı, varoluş kanıtı.

ö. D199-12.

“Öz cānuma kıyam, men saḡa kıymayam.”

öz < DLT öz: kendi; ruh,can; kalp ve karın bölgesindeki organlar; vadi, dere; yakın akraba (2020, s. 21). Clauson EDPT öz: ‘insanın ruhu, vücudu (etöz), kendisi (kentü)’ Çuv. var ‘merkez, orta’ (1972, s. 278), Brockelmann OGM öz: < Tü. ö- ‘yükselmek’ + -z eki (1954, s. 120), Doerfer TMEN öz: Mo. örö ‘kalp damarı, aort òz < Ana Türkçe òre, Çuv. var <*òr ‘orta, karın, iç’, Trkm. òz, Yak. üös (1965, s. 903), Räsänen VEWT öz: Çağ. Osm. öz ‘bir şeyin en iyi yanı, içi, kalbi, varlığı özü, nefsi, kendi’ ~Mo. (Poppe 109) örö ‘kalp damarı, aort’ (1969, s. 376-77).

3.18 P

pâdişah (< Fars.) Osmanlı Devlet başkanına verilen unvan, hükümdar, sultan.

p. D253-3

p. -ına D240-4

p. -lar D240-3.

“Pâdişâh, Kazan oğlu Oruzuñ sağ yanına aña yêr gösterdi; cebe cuğa çargap geyürdi.”

Räsänen VEWT padişah: ‘egemen, hükümdar’, Tar. patişā ‘kayser’, Krm. padişah, Kzk. patsa, Osm., krm. paşa, Trkm. pāşa < Pers. Pâdişāh (1969, s. 377).

pāre (< Fars.) Parça.

p. D230-7

p. eyle- parçalamak’ D230-8

p. kıl- ‘parçalamak’ D268-3

p. p. Ol- ‘parçalanmak’ D225-12, D288-8

p. -si D163-4, D226-1.

“Basat eydür: Men muña bî-tekellüf yapışmayam, dëyüp gendü kılıcın çıhardı, tutdı, iki pāre bölđi.”

ETDES para: 1. Parça kısım; akçe; ödeme aracı < Far. pāra ‘parça, kısım’(2020, s. 410).

pāralen- Parçalanmak.

p. -di D225-11, D226-1.

“Depegözün yağrına bir oñ urdı, oñ geçmedi, pārelendi.”

ETDES para: 1. Parça kısım; akçe; ödeme aracı < Far. pāra ‘parça, kısım’(2020, s. 410). Pāre ‘parça’ -le ‘addan eylem yapan ek’, + -n ‘eylemdem eylem yapan ek, dönüşlülük’.

Paraşar (k. a.) Parasar.

P. -uñ D286-8.

“Parasaruñ Bayburd hişārından parlayup uçan, adañlusın ayruklar aluriken tartup alan Bay Böre Hān oğlu Bamsı Beyrek maña dërler.”

parla- 1. Yükselmek.

p. -r D248-12

“Kargı talı sünüm ne begenmezsın?

Gögsin delüb göge parlar.”

2. Fırlamak.

p. -yup D286-9.

“Paraşaruñ Bayburd Hişarından parlayup uçan

Adahlusun ayruklar alur-iken tartup alan.”

Räsänen VEWT parla: ‘yanıp sönme’ Osm. parlak ‘yanıp sönen, güzel’ (1969, s. 380), Gülensoy KBS parla-: Güçlü bir ışık çıkarmak, ışık saçmak < par + ‘yansım’ +la- (2007, s. 686).

parmak 1. İnsanda ve bazı hayvanlarda ellerin ve ayakların son bölümünü oluşturan boğumlu organların ger biri.

p. D252-5

p. -ına D217-2, D228-10

p. -uñ D228-9.

“Depegöz eydür: Mere oğlan, al şol parmağumda -ki- yüzügi, parmağuna taq, saña oñ ve kılıç kār eylesün...”

2. Parmak hastalığı.

p. D289-9.

“Çekdi, añsuzın elinden aldı, kılıcını tartdı, babasınıñ üzerine at şaldı, tarvandırmadı, çignine kılıç endürdi, geyimini kesdi, omuzına dört parmak deñlü zañm urdı.”

Räsänen VEWT barmak: Krm., Trkm. barmak ‘parmak’ Az. barmag, Osm. parmak < bar ‘olmak, var olmak’ (1969, s. 63), Gülensoy KBS parmak: parmak < *bar ‘var olmak’ (2007, s. 687).

part- Yere vurup parçalamak.

p. -ar D180-11.

“Kāfirler eydür: Şimdi yigidi atar, yıkar, serer partar.”

part < DS. partmak: yere vurup parçalamak (1993, s. 3402), Clauson EDPT bert (p)-: ‘zarar vermek, vurmak, incitmek’ Osm. pert- ‘yaralamak, dövmek’ (1972, s. 358).

pas Keder, iç sıkıntısı.

p. 240-4.

“Hatun aydur: Yigidüm big yügüdüm, padişahlar Tayrınuñ kölgesidür, padişahına ‘aşı olanuñ işi rast gelmez, aru köñülde pas olsa şarab açar, sen gideli hanum arķuri yatan ala tağlaruñ avlanmamışdur, ava bingil köñlüñ açılısun dedü.”

pas < DLT pis: tulum gibi şeylerin dibindeki çöküntü (2020, s. 143), Clauson EDPT pas: ‘pas, kir’ Az., Osm. pas; Trkm. pos, Kıp. pas; karş. Tat, kü:g (1972, s. 370), ETDES pas: demir, bakır gibi madenlerin bağladıkları kir, ~Az. pas, Trkm. pos (Yalnız Oğuz diyeletlerinde) kökeni belirsizdir (2020, s. 411) Gülensoy KBS pas: Su içinde ya da nemli havada metallerin yüzeyinde oluşan madde < ET. *bas ~baş ‘yara, yara başı’ EUTS, 35 (2007, s. 688).

paşa Osmanlı devleti zamanında yüksek rütbedeki sivil ve askerlere verilen unvan.

p. -nuñ D185-11.

“Çün ‘ināyet Tayrıdan oldı begüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldı.”

Gülensoy KBS paşa: Osmanlı devleti zamanında yüksek rütbedeki sivil ve askerlere verilen unvan <*baş + ağa (2007, s. 689), Nişanyan SS paşa: Osmanlı devletinde üst düzey öğretim görevlisi < Tü beşe ‘erkek evlat’ = Fa baçça ‘çocuk, yavru (2009, s. 481), Räsänen VEWT padişah: ‘egemen, hükümdar’, Tar. patişā ‘kayser’, Krm. padişah, Kzk. patsa, Osm., krm. paşa, Trkm. pāşa < Pers. Pādişāh (1969, s. 377).

pehlevān (<Fars.) Güçlü, yiğit.

p. D218-11.

“Dozan oğlı Alp Rüstem şehid oldı, Uşun Koca oğlı gibi pehlevān, elinde şehid oldı...”

Nişanyan SS pehlivan: ~ Fa. ‘bahadır, yiğit, savaşçı’ (2009, s. 434).

pehlû (< Fars.) Omuz.

p. ur- ‘omuz vurmak’ D175-12, D176-9.

“Gögile pehlû uran kal‘aların, Kādir korısa tepem yıkam.”

Parlatır OTS pehlû: < Fars. ‘vücudun iki yanından biri, yan’ (2014, s. 1348).

- pencere** Yapıları ve ulaşım araçlarını aydınlatmak, havalandırmak amacıyla yapılan açıklıklar.
p. -den D159-6.
“Azrāyil bir gögercin oldı, pencereden uçdı gētdi.”
Nişanyan SS pencere : ‘evin aydınlatma ve hava deliği’ < Fars. pancara/pancar (2009, s. 485).
- pencik** (< Fars.)Beşte bir.
p. çıkar- ‘beşte bir oranında vermek’ D253-1.
“Ağ alınlı Bayındır Hāna pencik çıkardı.”
Parlatır OTS pencik: ‘köle alım satımı sırasında alınan vir vergi; ganimet payı; kölelerin kimliğini gösteren belge < Fars. penc ‘beş’ + yek (2014, s. 1350).
- pençe** (< Fars.)Pençe, yırtıcı hayvanların ön ayaklarının parmaklarıyla tırnakları.
p. -sine D185-1.
“Kān Turalı bir kepenegi kapağına tōladı, aşlanuñ pençesine şunu verdi.”
ETDES pençe: ‘Pençe, yırtıcı hayvanların ön ayaklarının parmaklarıyla tırnakları; ayakkabı köselesi’, ~Az. pence < Fars. panca ‘the palm of the hand with the fingers expanded’ (< panc ‘beş’) (2020, s. 416).
- per** (< Fars.) Kanat, dilim.
p. -li D250-7,
p. -lü D287-6.
“Kazanun üzerine at şaldı altı perlü gürzini eline alup Kazanı çaldı, Kazan gendüyü bildürmedi...”
Parlatır OTS per: kanat; dilim, parça; gürz edilen demir topuzun her biri < Fars. per (2014, s. 1351).
- perçin** (< Fars. parçīn) İki veya daha çok levhayı birbirine bağlamak için geçirilen çivinin, ezilerek baş durumuna getirilen ucu.
p. kıl- ‘perçinlemek’ D278-1.
“Firavın şişler yükleyüp yerden çıkşa kaba ökçemile perçīn kılan Kazan eridüm.”
Räsänen VEWT pärçin, bärçin: ‘bir çivinin kıvrık ucu, perçinleme’ (1969, s. 383).
- peri** (< Fars.) Peri, doğaüstü güçleri olduğuna inanılan, hayal ürünü varlık (bkz. perri).
p. D217-11.

“Depegözün peri anası gelüp oğlunun permağına bir yüzük geçürdi...”

Räsänen VEWT päri: ‘peri, kötü ruh, hayalet < Pers. Parī (1969, s. 383).

perri (< Fars.) Peri, doğüstü güçleri olduğuna inanılan, hayal ürünü varlık (bkz.peri).

p. D215-2, D215-4, D215-6, D215-13

p. -ler D215-1.

“Perri kıızı kanat urup uçdı, eydür: Çoban, yıl temam olıcağ mende emānetün var; gel, al, dedi.”

Räsänen VEWT päri: ‘peri, kötü ruh, hayalet < Pers. Parī (1969, s. 383).

pervāz (< Fars.) Uçma, uçuş.

p. -a ağ- ‘uçmak’ D272-6.

“Şāhin pervāza ağdı.”

Nişanyan SS pervāz: ‘uçma, kanat açma’ < OFa. per +vāz ‘uçuş, kanat’ (2009, s. 489).

pes (< Fars.) 1. Peki, o hâlde.

p. D161-1, D161-2

“Deli Dumrul eydür: Ya pes cān vèren, cān alan Allāh Te‘āla mıdur?”

Parlatır OTS pes: 1. Geri, arka; 2.bu durumda, öyle ise; 3. Sonuç olarak; 4. Yeter, kâfi; 5. sonra < Fars. pes (2014, s. 1357).

pêşik Bebekleri yatırmaya ve sallayarak uyutmaya yarayan, tahta veya demirden yapılmış sallanır bir tür küçük karyola (bkz. bēşik).

p. -üm D274-3.

“Kāfirler eydürler: Ki[m]le gülersin? Kazan eydür: Mere kāfir ‘arabayı pēşigüm şandum, sizi yamrı yumrı şadum dāyem şandum, dedi.”

bēşik < DLT bişik ~ bīşik: çocuk beşiğ. (2020, s. 114), Clauson EDPT bēşik “bēşik: beşik, bazı ses değışikliklerine uğramıştır, böşik/büşük/bēşik/beçik.” (1972, s. 280), Tietze TETTL bēşik “beşik: bebek yatağı < ET. bēşik.” 2002, s. 324), Gülensoy KBS bēşik “beşik = ET. bēşik ~ OT. bēşik, bişik (DLT) < *bēşik < *bēşik (T. Tekin).” (2007, s. 135).

peşiman (< Fars. peşimān) Yaptığı işin ya da bir davranışın olumsuz sonucunu görerek üzülen, nadim.

p. ol- ‘pişman olmak’ D191-12.

“*Meger hānum, Tekür peşimān oldu: Üç cānvar öldürdüğüçün bir kızcuğazumu aldı, gētdi, dēdi.*”

Räsänen VEWT pāşiman, Pişman: ‘Pişmanlık’ < Pers. Paşimān (1969, s. 384).

pêşkeş (< Fars.) Hediye, armağan.

p. çek- ‘armağan vermek’ D237-2.

“*Pes Begil geldi pêş-keş çekdi, Bayındır Hānuñ elin öpdi.*”

Räsänen VEWT pāşkāş: Hediye, armağan < Pers. Pēş- kaş ‘bahşiş’ (1969, s. 384).

peynir (< Fars. penīr) Maya ile katılaştırılarak süttten yapılan ve birçok türü olan besin.

p. D180-10.

“*Boğa dizin çökdi, boynuzıyla bir mermer taşı yoğurdi, peynir gibi ditdi.*”

ETDES peynir: ‘süttten yapılan ve birçok türü olan besin’ ~Az. pendir, Trkm. peynir < Fars. panīr ‘peynir’ (2020, s. 419).

pıçak Bıçak, kesici araç.

p. D182-13.

“*Başdı, boğazladı, pıçak çıkarup derisini yüzdi.*”

Clauson EDPT bıçak: < bıç- sözcüğünden ad ‘bıçak (knife)’ Uyg. bıçak; Hak. bıçek; Çağ. bıçek; Osm. bıçak (1972, s. 293-94), ETDES bıçak: ‘kesme aracı’ ~Az. bıçaq, Trkm. pıçak, Nog. pışak, Kzk. pışak < Türkçe bıç- (> bıç-) +-(a)k eki. Tü. bıçak > Fars. pīçāq Doerfer: TMEN 844 (2020, s. 63), Räsänen VEWT bıç ET., OT. bıç ‘kesmek, biçmek’, Çağ., Osm. biç. ‘bıç-gu’ ‘bıçak’, Çağ. biçki (1969, s. 72-73).

pīr (< Fars.) Yaşlı, ihtiyar.

p. D172-8.

“*Kaḡlı Koca sevini kıvanı öri turdi, aḡ şakallu i-pīr kocalar yanına bıraḡdı.*”

Nişanyan SS pīr: ~ Fa./OFa. pīr ‘ihtiyar’ (2009, s. 493).

pişür- Bir besin maddesini gerektiği kadar ısıda tutarak yenebilecek veya içilebilecek bir duruma getirmek.

p. -sün D220-3, D220-5.

“*Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maḡa iki ādem verün, yēmegüm pişürsün, men yēyeyim, dēdi.*”

pişür- < DLT bışur-: pişirmek (2020, s. 254), Clauson EDPT bışur- (p-) bış- sözcüğünün ettirgen durumu ‘pişirmek (yemek); olgunlaştırmak’, Uyg. bışur-; Hak. bışur-; Çağ. bışür-; Kıp.büşür- (1972, s. 383), Räsänen VEWT biş, biş: ‘pişmek, olgunlaşmak’ OT. pış ‘pişirilecek’, Osm. biş ‘pişirmek’ Çuv. piş; OT. pişür ‘pişirmek’ (1969, s. 76), Gülensoy KBS pişir-: pişirmek, olgunlaşmak = ET. bışır- ~pışır- (EUTS, 157) ~OT. pışur- (DLT) < bış- /biş- /pış- (2007, s. 698).

polad

(< Fars. pülād) Çelik (bkz. polat).

p. D184-3, D184-10, D221-9, D232-8, D245-12, D247-9, D248-9, D249-4, D250-2, D250-11, D259-2, D282-12.

“Altında al aygırı aruk oğlan

“Kara polad öz kılıcı gedik oğlan”

Nişanyan SS polat/pulat: ~Fa. pülād ‘çelik’ (2009, s. 497).

Polat

(< Fars. pülād) Çelik (bkz. polad).

p. D159-4.

“Kara polat uz kılıcın şıyırdı, eline aldı, ‘Azrâyili çalmağa hamle kıldı.”

Nişanyan SS polat/pulat: ~Fa. pülād ‘çelik’ (2009, s. 497).

pul

(< Fars. pül) Altın ve gümüş dışında metal para.

p. D163-13

p. -dur D280-2.

“Altun, gümüş, pul gerekise aña harcılık olsun!”

ETDES pul: ‘Akçeden küçük para’ ~Az. pul < Fars. pul ‘küçük para’ (2020, s. 430).

pusarık

Bulut, sis.

p. D278-4.

“Yüce tağları tuman tursa,

“Kara pusarık deli [püki] kopsa.”

Pusarık < TS busarık/pusarık: duman, sis (1996, s. 3203), Pusarık < DLT bus: sis, karaltı (2020, s. 398), pusarık < DLT busar-: sislenmek, bulutlanmak, sis kopmak (2020, s. 254), Nişanyan SS pusarık: < Tü. pusar- +Ik ‘sislenmek’ < pus +ar- (2009, s. 508), Clauson EDPT busar-: < bus sözcüğünden eylem ‘sis çökmek, bulutlanmak’ bu eylemden busarık ‘sislenmek’ (1972, s. 374).

puş-

Kızmak, öfkelenmek.

p. -dı D247-13

p. -duğundan D244-7

p. -miş D244-7.

“Alaca atlu şökli melik katı puşmış, puşduğundan kara tağlara tuman düşmiş.”

puş- < DLT buş-: sıkılmak, bıkmak (2020, s. 160), buş- (-p?): Kızmak, öfkelenmek’ Hak. buş-; Çağ. buş-; Osm. buş-; Trkm. buş- (1972, s. 377), Räsänen VEWT buş: pūş ‘heyecanlanmak, kızmak’ OT, Çağ. buş ‘kızmak’ DT. puş (1969, s. 90).

put (< Fars. but) Doğaüstü güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesne, tapınacak sanem.

p. -laruğa D251-12.

“Sen putlaruğa yalvarursañ, men ‘alemleri yoğdan var eden Allāhuma şığındum, dedi.”

ETDES put: ‘Bazı ilkel toplumlarda doğaüstü güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesne’ < Fars. but ‘put’ < Soğdca but ‘buda (< Skr. Buddha) (2020, s. 432).

puthane (< Fars. büt + hāne) Putlara tapınılan yer.

p. -m D251-11.

“Oğlan alınduğ ise Tağrıuğa mi yalvarursın, senüñ bir Tağrıuğ var ise menüm yitmiş iki puthanam var dedi.”

Parlatır OTS puthāne: ‘putperestlerin ibadet ettiği yer, mabed’ < Fars. büt + hāne (2014, s. 224).

püki (< Erm.) Kar fırtınası, tipi.

p. ıp- ‘kar fırtınası çıkmak’ D278-4.

“Yüce tağları tuman ırsa,

ıara pusarığ deli [püki] ıpsa.”

Tezcan DK ON püki: < Erm. buk ‘tipi, kar fırtınası’ (2018, s. 287).

3.19 R

- rahmet** (< Ar.) Bağışlama, merhamet etme.
 r. eyle- ‘bağışlamak’ D180-6.
“Haḳ Teā^cla atamuḡ göḡline rahmet eylese, kābin kesüp meni ol yigide vërse.”
 Nişanyan SS rahmet: ~Ar. raḥma ‘merhamet, esirgeme, şefkat gösterme < raḥima (2009, s. 512).
- rast** (< Fars. rāst) Doğru, düzgün.
 r. gel- ‘işi rast gitmek’ D240-4.
“Ḥatun aydur: Yigidiüm big yügüdüüm, padişahlar Tanrınuḡ kölgesidür, padişahına aşı olanuḡ işi rast gelmez, aru köñülde pas olsa şarab açar, sen gideli ḡanum arkuru yatan ala taḡlaruḡ avlanmamışdur, ava bingil köñlüḡ açılısun dèdi.”
 Nişanyan SS rast: ‘doğru, düzgün, hayırlı, şanslı’ < Fa. rāst (2009, s. 513).
- rāzi** (< Ar.rāzī) Uygun bulma, benimseme, isteme, kabu etme.
 r. ol- ‘kabul etmek’ D168-6, D174-1, D220-7, s. 236-6.
“Begil dèrleridi, bir yigit varıdı; aḡa baḡdı, eydür: Sen ne dèrsin? Begil rāzī oldı, kalkdı, yer öpdı.”
 Nişanyan SS rāzī: ~ Ar. rāḏi ‘rıza gösteren’ (2009, s. 514).
- rekat** (< Ar.) Namazın bir kıyam, bir rükû ve iki secdeden oluşun bölüm.
 r. D193-7.
“Haḳ Tea^cla dergâhında ḡāşıl oldı, deyüp arı şudan abdest aldı, aḡ alını yere ḡodı, iki rek^cat namāz ḡıldı.”
 Nişanyan SS rek^cat: ~Ar. raka^a ‘eğilmeler, namazın bölümleri’ < rukū^c (2009, s. 517).
- rızḡ** (< Ar. rızḡ) Yiyecek, içecek şey, azık.
 r. ver- ‘doyurmak’ D171-9.
“Ḳarıḡlı Ḳoca eydür: Oḡul ḡız görmek senden, mal rızḡ vèrmek benden, dèdi.”
 Nişanyan SS rızḡ: ~ Ar. rızḡ ‘nimet, günlük yiyecek’ ~OFa. rōzik. a.a (< rōz ‘gün’) (2009, s. 522).
- Rum** Rum (y. a.) Rum ülkesi.

R. -a D155-7.

“...Menüm erligüm bahadırlıgum cılasunluğum yigitligüm Ruma Şama gide çavlıana dër-idi.”

Räsänen VEWT rum, urum: Romalı, Yunan; batılı; KB. rum- ī ‘romalı, batılı’ < İt. Roma < lat. (1969, s. 390).

Rüstem (k. a.) Alp Rüstem (bkz. Alp Rüstem).

A. R. D218-10, D249-13, D288-10, D288-13, D289-2.

“ Düzen oğlı Alp Rüstem maña dërler.”

3.20 S

- şabah** (< Ar. şabāḥ) Güneşin doğduğu andan öğleye kadar geçen zaman.
 ş. D172-4, D268-5, D272-3.
 “Mere , şabāḥ şāhinleri al, ḥalvetce ava binelüm, dēdi.”
 Räsänen VEWT sabah: ‘sabah’ < Ar. şabāḥ (1969, s. 391).
- şac** Baş derisini kaplayan kıllar.
 ş. -ı D265-13
 ş. -lum D199-10
 ş. -uḡ D164-11.
 “...Kalemçiler çaldığı kara kaşlum, kıvrımsı kırk tutam kara saçlum, aşlan uruḡı, sulṭān kıızı!”
 Clauson EDPT saç: ‘saç, özellikle insan saçı’ bazı fonetik değişiklikler geçirmiştir: s-/ş-/ç-/; -s/-ş/-ç, Uyg. saç; Hak. saç; Kıp. saç; Çağ. sac (1972, s. 794), ETDES saç: ‘baş derisi üzerindeki kıllar’ ~Az. saç, Trkm. saç, Nog. saş, Kklp. Şaş, Tuv. çaş, Yak. as, Çuv. şüs; < ET. OT. saç (2020, s. 438), Gülensoy KBS saç: baş derisini kaplayan kıllar = ET., OT. saç < saç (2007, s. 709).
- şadak** (< Moğ.) Ok kılıfı, okluk.
 ş. -ında D248-11
 ş. ından D198-12
 “Şadakında oḡum kişin deler.
 Yanumda yigitlerüm şavaş diler.”
 ETDES sadak: ‘İçine ok konulan torba veya kılıf, okluk’ < Moğ. sagadag ~sādag ‘ok kuburu, okluk’ (2020, s. 438).
- şag** Sağ taraf, yön.
 ş. D240-12, D244-4, D253-3
 ş. -a D279-1
 ş. -ına D172-12, D181-1, D236-4
 “Meger Tırabuzan Tekürinüḡ bir ʿazīm görklü, maḥbub kıızı varıdı; şaḡına şolına iki koşa yay çekeridi, atduḡı oḡ yere düşmezidi.”

sağ < DLT sag: Oğuzcada sağ taraf (2020, s. 34), Clauson EDPT sağ: (?sağ) ‘sağlıklı, canlı, esenlikli; sağ taraf, solun karşıtı, bazı fonetik değişiklikler geçirmiştir: sağ, sax, sav, saw,so, su. Trkm. sağ.; Uyg. sağ; Çağ., Osm. sağ (1972, s. 803), Gülensoy KBS sağ: Sol karşıtı < sāğ [ET., OT. ong] (2007, s. 711).

şag Sağlam, esen.

ş. D264-9

ş. -dur D283-2

ş. -ımış D257-3

“*Ķardaşum şağımış, kayurmazam.*”

şag < DLT sag: Oğuzcada sağlık ve esenlik; sağlık (2020, s. 410), Clauson EDPT sağ: (?sağ) ‘sağlıklı, canlı, esenlikli; sağ taraf, solun karşıtı, bazı fonetik değişiklikler geçirmiştir: sağ, sax, sav, saw,so, su. Trkm. sağ.; Uyg. sağ; Çağ., Osm. sağ (1972, s. 803), Gülensoy KBS sağ: sağlam, esen; yaşamakta olan; diri = OT. sağ ‘sağlık, esenlik’ (2007, s. 711).

şag- Memeyi parmaklar arasında sıkarak sütünü akıtmak.

ş. -ar D181-9.

“*Babanuñ ağ ban [evi] eşiğinde karavaşlar inek şağar görmedünñ mü?*”

şag- < DLT sag-: süt sağmak (2020, s. 168), Clauson EDPT sağ-: süt sağmak (hayvanlar için), Moğ. sağa- /sa’a-, bazı ses değişiklikleri olmuştur: sağ-, sav-, saw-, sa-. Uyg. sağ- ‘süt sağmak’, Çağ. sağ-; Kıp. şağ- /şaw- (1972, s. 804), Gülensoy KBS sağ-: Memeyi parmaklar arasında sıkarak sütünü arıtmak = ET., OT. sağ- < sag- (2007, s. 711).

şagdıç Düğünde gelin ve damada kılavuzluk eden kimse.

ş. D271-7.

“*İki kardaş birbirine şagdıç oldılar, gerdeklerine çapup düşdiler, murāda maşşūda erişdiler.*”

şagdıç < DLT sagdıç: arkadaş (2020, s. 198), ETDES şagdıç: ‘Düğünde gelin ve damada kılavuzluk eden kimse’ ~ Az. şagdış, Krm. şagdıç, ET. OT. ‘dost, arkadaş’ < sağ ‘yan, eş, arkadaş, sadık’ + -duş (< tuş) ‘eş, arkadaş’ sözüyle oluşturulmuş bir

türev, -ş'nin -ç'ye çevrilmesi doğaldır, ağızlarda solduç da vardır (2020, s. 440), Clauson EDPT sağdıç: < sağ sözcüğünden ad, Az. sağdış; Osm. sağdıç 'damadın arkadaşı' (1972, s. 806), Gülensoy KBS sağdıç: düğünde geline ve damada kılavuluk eden kimse = OT. sağdıç 'dost' < sağ +dıç < sağ +da eş (2007, s. 711).

sağ esen Sağ salim (bkz. sağ).

ş. D177-4, D263-1, D270-13

ş. -dür D242-2

"Ala gözlü yigitlerüm kırdurmadum, Şağ-dur, esen-dür yigitlerüm."

şag < DLT sag: Oğuzcada sağlık ve esenlik; sağlık (2020, s. 410), Clauson EDPT sağ: (?sağ) 'sağlıklı, canlı, esenlikli; sağ taraf, solun karşıtı, bazı fonetik değişiklikler geçirmiştir: sağ, sax, sav, saw,so, su. Trkm. sağ.; Uyg. sağ; Çağ., Osm. sağ (1972, s. 803), Gülensoy KBS sağ: sağlam, esen; yaşamakta olan; diri = OT. sağ 'sağlık, esenlik' (2007, s. 711).

saht (< Fars.) Üzgün; güç zor, katı.

s. ol- 'üzülmek' D235-11, D235-12, D272-7.

"Bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler Bayındır Hân katı saht oldı."

Parlatır OTS saht: 'katı, sert, haşin, çetin' < Fars. saht (2014, s. 1445).

sağ Uyanık, hassas, tetikte.

s. D264-4.

"Hānum, at kulağı sağ olur, çekübeni oğlanı oyardı."

sağ < DLT sak: uyanık ve kıvrak zekalı olan (2020, s. 145), Clauson EDPT sak: 'uyanık, tetikte' Hak. sak sak, sakçı (1972, s. 803), Räsänen VEWT sak: 'dikkatli' OT. sak 'uyanık', Trkm sak, krm, vd. sak, 'uyanık, dikkatli' (1969, s. 395), Gülensoy KBS sak: uyanık, gözü açık; uykusu hafif = ET. ak 'dikkatli' ~ OT. sağ < ET., OT. *sa- 'saymak' +-k (2007, s. 715).

şakal Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü.

ş. -ı D 233-5

ş. -ımı D266-1

ş. -uñıla D196-7

ş. -lı D231-8, D270-11

ş. -lu D158-5, D162-10, D165-12, D172-8, D176-3, D187-4, D213-1, D219-1, D224-13, D223-5, D224-13, D225-3, D232-4, D233-5, D245-2, D248-13, D252-9, D259-5, D267-6, D267-10, D289-13.

“Ağ sakallu babam < varisa > ağlatmağıl!”

Ağ bürçekli ana < varisa > bozlatmağıl!”

şakal < DLT sakal: sakal (2020, s. 39), Clauson EDPT sakal: < sakak sözcüğünden gelmektedir, muhtemelen *saka:- eyleminden ad, ‘aşağı sarkan, sakal’ Uyg. sakal; Hak. sakal; Çağ. sakal (1972, s. 808-9), Räsänen VEWT sakal: ‘OT. Çağ. sakal ‘sakal’ Çuv. suxal, sukal; DT. sakalduruk ‘çenenin altında uzanan atın dizginindeki kayış’ = Moğ. (KWb. 308) saqal ‘sakal’ (1969, s. 396), Gülensoy KBS sakal: Yetişkin erkeklerde yanak ve alt çenede çıkan kılların tümü = OT. sakal < sakā-l (2007, s. 717).

şakar Alnında leke bulunan hayvan.

ş. D227-9, D228-1.

“Toklıcağlar devletüm şakar koç, gel geç, dedi.”

şakar < DS sakar: Ağzı gözü, burnu, kara kuzu (1993, s. 3518), şakar < TS sakar: atın alnında olan beyazlık (1996, s. 3254), Gülensoy KBS sakar: bazı hayvanların, özellikle atların alnlarında bulunan beyaz leke, küçük akıtma < saka ‘dağ yamacı’ +r (2007, s. 718).

şakla- Beslemek, besleyip büyütme, bakmak.

ş. -mişler D175-1.

“Koca aydur: Hay canum oğul hüner dedigüm ol degül, ol kız için üç canavar şaklamışlar, her kim ol üç canavarı başa ol kıızı ana vürürler, başup öldürmese anu başını keserler, burca aşarlar.”

Clauson EDPT sakla: sak sözcüğünden eylem, ‘göz kulak olmak, korumak; Osm. ‘gizlemek’ Çağ. sakla-; Kıp. sakla- (1972, s. 810), Gülensoy KBS sakla-: elinde bulundurmak, tutmak = ET. sakla- (n-) ~OT. sakla- ‘korumak’ < ET. sak ‘özenli, dikkatli [< *sa- ‘saymak’ +k ‘dikkat, dikkatli] +la- ‘dikkat etmek’ (2007, s. 720).

şakşağan Kargagillerden, karnı beyaz, kanatları ve kuyruğu kül rengi, uzun kuyruklu kuş, alacakarga.

ş.-a D188-12.

“Cümle kuşlar sultāni çal kara kuş, kanadıyıla şakşağana gendüzün şakıdurmu?”

Clauson EDPT sağızğan: ‘saksığan’ ; hayvan adlarının sonuna gelen -ğan eki ile. Az. sagzağan; Osm. saksığan; Hak. sağızgan; Kıp. sağızğan; Trkm. sakasgan (1972, s. 818), Räsänen VEWT sakıskan: sakızgan ‘saksığan’ OT., DT. sağızgan, Kzk. sauskan, Trkm. sakasgan = Moğ. (KWb. 354) siğajagay (1969, s. 396), ETDES saksığan: ‘Kargagillerden, karnı beyaz, kanatları ve kuyruğu kül rengi, uzun kuyruklu kuş, alacakarga’, Az. sağsağan; Nog. savıskan; Krg. sakızgan; eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Brockelmann (OGM, 1954, s. 53): -ğan eki ile yapılmış bir türevidir (2020, s. 443-44).

şal-

1. Adam göndermek.

ş. -dılar D260-3.

“Ata ana ağlaşup Kazana ādem şaldılar.”

2. Eyerlemek.

ş. -ayım D174-10

ş. -dı D276-8

“Kāfirūñ arhasına eyer şaldı, ağzına uyan urdı, kolañı çekdi, şıçradı arhasına bindi.”

3. Haber göndermek.

ş. -dı D290-10.

“Oğuz eline gelüp çıkdı, ağca yüzli anasına muştucu şaldı.”

4. Hapsetmek.

ş. -dı D381-12

“Getürdiler, toñuz tamına habse şaldılar.”

5. Vurmak.

ş. D277-10

ş. -up D278-3

“Kaba kaba begler oğlı gavğa kılsa kamçı şalup tiñdüren Kazan eridiim.”

6. Saldırmak.

ş. -dı D193-9, D194-2, D195-11, D240-9, D287-6, D288-6, D289-3, D289-7

ş. -dılar D270-6

“Çekdi añsuzın elinden aldı, kılıcı tartdı babasının üzerine at şaldı.”

7. Serbest bırakmak.

ş. -ıverdiler D182-1, D185-13

ş. -ıvermedi D219-4

“Boğanuñ zencîrin aldılar, şalı vèrdiler.”

8. Terk etmek.

ş. -up D252-7

“Kalan kâfirler bilip meydâni şalup kaçdı.”

9. Göndermek.

ş. D283-4

ş. -dı D272-5, D273-3, D283-5

ş. -dılar D219-10

ş. -ubanı D165-6

“Altun akça gücine şalubanı seni kırtaraydum oğul!”

10. Yere çarpmak.

ş. -dı D182-12.

“Boğa boynuzı üzerine diñeldi kıyruğundan üç kerre götürüp yere şaldı, süñükleri ħurd oldı.”

şal- < DLT sal-: göndermek (2020, s. 240), Clauson EDPT sal-: ‘bir şeyi hareket ettirmek’ Uyg. sal-; Hak. sal-; Çağ. sal-; Kıp. sal-; Osm. sal-; sal- (1972, s. 826), Gülensoy KBS sal-: bırakmak, koyuvermek’ = ET., OT. sal- < *sâ-l- (2007, s. 722).

şalaĥana (y. a.) Salaĥana.

Ş .Kayası D225-8, D233-1, D234-8.

“Kalin Oğuz begleri üzerime yığılup gele dèridüm, kaçubanı Şalaĥana kayasına girem dèridüm, ağır taşıla mancılık atam dèridüm, ènüp taş başlarına düşüben öleler dèridüm.”

Salaĥana < Arapça selh ‘hayvanın derisini yüzmek’ + Farsça ‘hâne’ (Gökyay, 2007, s. 891).

şalavat (< Ar.) Dua etmek.

ş. getir- ‘dua etmek’ D182-3, D182-10, D185-1, D189-4, D193-8, D227-1, D264-6, D265-1.

“Adı görklü Muhammede şalavat getürdi, kâfire kılıç koydı”

Nişanyan SS salavat: ~ Ar. şalawât ‘din ulularının adı anılınca söylenen saygı sözleri’ (2009, s. 533).

şalındur- Aşağı sarkıtmak.

ş. -dı D226-5

“Basatı öñine katdı, tutdı, boğazdan şalındurdı.”

Clauson EDPT salıntur-: < salın- [< sal- ++(ı)n dönüşlülük] sözcüğünden ettirgen eylem, ‘bir dizi geniş anlamlara sahiptir’ (1972, s. 828)

şalkum Üzüm gibi, birçoğu sap üzerinde bir arada bulunan meyve.

ş. -lu D160-7.

“Ol tağlarımızda bağlarımız olur, ol bağlarımızı kara şalkumlu üzümü olur.”

Clauson EDPT salkım: sarkmış üzüm demeti; soğuk, don. Sarkım ‘kırağı’ (< sark-) sözcüğü ile eşanlamlıdır < sal + -k +(ı)m, Az. salxım; Osm., Trkm. salkım; Çağ. salkum (1972, s. 826), Nişanyan SS salkım: ‘salkım, askı, hevenk’ < Tü. *salk- + Im ‘sarkmak, asılı olmak’ < sal- +Ik ‘sarkıtmak, sallamak’ (2009, s. 533), Gülensoy KBS salkım: Üzüm gibi, birçoğu sap üzerinde bir arada bulunan meyve, < sal- kı + -m (2007, s. 725).

Salur Kazan (k. a.) Salur Kazan (bkz. Kazan).

Ş . Kazan D231-13, D237-7, D249-12, D269-7, D271-12.

“Salur Kazan kartışı Kara Göne, çapar yètdi.”

şaman Ekinlerin harmanda dövülüp tanelere ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen sapları.

Ş. D281-5.

“Bir dahı şoylamış; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toñuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yaşduklı, yonma ağac tañrılı köpegüm kâfir!”

saman < DLT saman: saman (2020, s. 179), Clauson EDPT saman: ‘saman’ Trkm. sa:man; Tuv. savañ ; Nog. salam; Çağ. saman; Osm. saman (1972, s. 829), ETDES saman: Ekinlerin harmanda dövülüp tanelere ayrıldıktan sonra harmanda kalan sapları, ~Az. saman, Trkm. saman, Nog. salam, Kzk. saban, < Türkç sap ‘tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen ekin’ + (a)n küçültme eki saban > saman (2020, s. 447), Räsänen VEWT saman: ‘saman’ Trkm. sâman, OT. saman ‘saman’ = Moğ. (KWb. 316) saban (1969, s. 399).

şan- Farz etmek, ihtimal vermek.

Ş. -dı D194-3

ş. -dum D274-3.

“Eyle şandı, kim yağı başıldı.”

San- ~sân-: sayılmak (2020, s. 242), Clauson EDPT san- (sa:n-): < sa- sözcüğünden; ‘varsaymak, farz etmek, Az., Osm. san- ‘düşünmek, varsaymak’ ; Uyg. san-; Hak. san- (1972, s. 833), Gülensoy KBS san-: zannetmek, gibi gelmek = OT. san-; sağın- < *sa-n- (2007, s. 729).

saña

Sen zamirinin yönelme durumu eki almış biçimi (bkz. sen).

s. D158-2, D166-11, D166-13, D167-1, D167-2, D168-3, D172-6, D184-11, D192-12, D194-13, D197-3, D198-7, D199-12, D217-2, D219-11, D228-9, D230-1, D23-13, D241-11, D247-13, D250-6, D261-7, D265-10, D266-5, D268-7, D269-4, D283-3.

“Ağız dilden bir kaç kelime haber maña

Ƙara başum Ƙurban olsun ağam saña”

saña < DLT sen: sen (2020, s. 20), Gülensoy KBS sana:sen ikinci teklik kişi zamirinin yönelme durumu’ < ET. *saña < *sen +ge ~ sangā (2007, s. 729), Clauson EDPT sen: ‘İkinci tekil kişi zamiri (thou)’ Uyg. sen; Çağ. sên; Kıp. sen/saña/senin/senden (1972, s. 832).

şanc-

Saplamak, batırmak.

ş. -am D288-6

ş. -amadı D288-6

ş. -ayım D246-1

ş. -dılar D218-3

“ Üzerine bir kaç adam gönderdiler, oğ atdılar batmadı, Ƙılıç urdılar kesmedi, süñü-y-ile şaңdılar, ölmedi.”

sanc- < DLT sanç-: batırmak, saplamak (2020, s. 522), Clauson EDPT sanç-: ‘delip geçmek’, geniş anlamları vardır: sanç-/sançı-/şaңç-/çaңç-Uyg. sanç-; Kıp. şaңç-; Osm. sanç- (1972, s. 835), ETDES sancak: < Türkçe sanç- ‘batırmak, saplamak’ + -kak (2020, s. 448), Gülensoy KBS san-: saplamak, batırmak’ = ET., OT. sanç- ‘dürtmek, sokmak; yenmek’ < *sānç- (2007, s. 730).

sancağ

Bayrak, liva.

ş. -lu D286-12.

“Kazan burada bir dağı soylamış, eydür: Mere yigit, öjince bu çerinün bir ak şancaklı çıkıdı, çadırın elden öjdin dikdi, alay [bağladı tırdı].”

ETDES sancak: < Türkçe sanç- ‘batırmak, saplamak’ + -kak (2020, s. 448), Gülensoy KBS sancak: bayrak, liva < ET. sanç- ‘batırmak, saplamak, dürtmek, sokmak; kanca; sançıl- ‘vurulmak + -kak (2007, s. 729), Nişanyan SS sancak: ‘mızrak, alem’ < ET. sanç- + gak ‘saplamak, sokmak’ (2009, s. 535).

Şancıda (y. a.) Sancıda.

Ş. -nuş D279-4.

“Altun aşuk oynar Şancıdanuş Bègleri

Altı katla Oğuz vardı alımadı.”

şancıl- Saplanmak.

ş. -ayım D260-11

ş. -ayın D190-3.

“Men kılıcuma toğranayım, oğuma şancılayım, oğlum toğmasun, toğarısa on yaşına varmasun; ağamuş yüzün görmeyince, ölmüş ise kanun almayınca bu gerdege girürisem! dedi”

şancıl-: < DLT sançıl-: saplanmak (2020, s. 300), Clauson EDPT sanç- eyleminden edilgen ‘saplanmak’ Çağ., Osm. sancıl- (1972, s. 836).

şap- Korkmak, çekinmek.

ş. -arum D277-11, D278-11, D279-10, D281-3

“Kılıcuñdan şaparum yoğ

Kendü aşlum şımağum yoğ”

şap-m< DLT sap-: onarmak, bağlamak; iplik geçirmek. (2020, s. 233), Clauson EDPT sap: ‘iplik geçirmek; onarmak (kırılan bir şeyi)’ Uyg. sap-; Hak. sap-; Kıp. şap- (1972, s. 784), Gülensoy KBS sap-: yön değiştirmek; amaçtan sapmak [ET. sap- ‘devam etmek EUTS, 197); ~OT. sap- ‘iğneyi ipliğe geçirmek’ DLT] < *sa- p (2007, s. 732), Räsänen VEWT sap: Osm., vd. sap ‘yoldan sapmak, ayrılmak’ (1969, s. 402).

şapan İki ucu ip, ortası örme veya meşin olan bir taş atma aracı.

ş. D216-2.

“Çoban bu bağanağı göricek çibret aldı, gèrü döndi, şapan taşına tıtdı.”

Gülensoy KBS saban: 1. İki ucu ip, ortası örme veya meşin olan bir taş atma aygıtı < sap- *atmak, fırlatmak + -an (2007, s. 733), Nişanyan SS sapan: ‘sallayarak taş fırlatma aracı’ < Tü. sap-/sapı- +gan ‘sallamak, hareket etmek’ (2009, s. 537).

şar- 1. Çevrelemek, dolamak.

ş. -dı D216-12

“Aruz aldı bu oğlanı etegine şardı, eydür: Hānum, muni maña vèrüh; oğlum Basaıla bèsleyeyin, dèdi.”

2. bağlamak.

ş. -dı D179-12, D241-2

ş. -dılar D273-11

“Şoydılar. Kan Turalı altunlu ince kettān bēzini bēline şardı.”

Clauson EDPT saru-: ‘çevrelemek, dolanmak; etrad-fını çevrelemek’ Az., Osm. sar-; Trkm. sara-/sarla-; Kıp. şar- (1972, s. 844), Räsänen VEWT sar-: ‘çevrelemek, kucaklamak, kurmak’ OT. saru- ‘etrafını sarmak’ (1969, s. 402), Gülensoy KBS sar-: Çevresini çevirmek; çevrelemek; kucaklamak; sarmak = ET., OT. sar- (EUTS; DLT) < *sa-r- (2007, s. 734).

şarar- Rengi sarıya dönmek.

ş. -dı D215-10

ş. -mış D241-5.

“Çobanun içine korhu düşdi amma kızun derdinden beñzi şarardı.”

şarar- < DLT sarıgla-: bir şeyin rengini sarıya çevirmek (2020, s. 484), Clauson EDPT sarğar-: sarıg sözcüğünden eylem ‘sararmak, sarılaşmaya başlamak’ Uyg. sarğar-; Çağ. sarğar-; Kıp. şarı, şarar-/sarğar- (2020, s. 849), Gülensoy KBS sarar-: sararmak, rengi sarıya dönmek’ = ET., OT. sarğar- (EUTS, 197) < ET., OT. *sarıg [> sarı] ‘sarı’ +ar- (2007, s. 735).

şarart- Rengini sarıya çevirtmek, sararmasına yol açmak.

ş. -ğıl D157-2.

“Azrāyile buyuruḡ eyledi kim Yā ‘Azrāyil! Var daḡı ol deli ḡavatuḡ gözine görüḡgil, beḡzini ṡarartḡıl! dēdi.

şarar- < DLT sarıḡla-: bir şeyin rengini sarıya çevirmek (2020, s. 484), Clauson EDPT sarḡar-: sarıḡ sözcüḡünden eylem ‘sararmak, sarılaşmaya başlamak’ Uyg. sarḡar-; Çaḡ. sarḡar-; Kıp. şarı, şarar-/şarḡar- (2020, s. 849), Gülensoy KBS sarar-: sararmak, rengi sarıya dönmek’ = ET., OT. sarḡar- (EUTS, 197) < ET., OT. *sarıḡ [> sarı] ‘sarı’ +ar- (2007, s. 735).

şarı

Yeşil ile turuncu arasında bir renk, limon kabuḡu rengi.

ş. D177-12, D178-12, D181-10, D181-12, D183-11, D184-1, D184-7, D184-8, D187-9, D187-11, D189-1, D189-2, D190-12, D214-11.

“Cemi‘ yanında olan kızlar al ḡeyinmişleridi, gendü şarı ḡeymiş idi, yoḡarıdan temāşā ēderidi.”

sarı < DLT sarıḡ: sar (2020, s. 33), Clauson EDPT sarıḡ: ‘sarı’ bazı ses deḡişiklikleri geçirmiştir. Uyg. sarıḡ; Çaḡ. sarıḡ/sarıḡ; Kıp. şaru (1972, s. 848), Räsänen VEWT sarıḡ: OT. sarı; Trkm. sārı; Çaḡ. sari; ~Mo. (KWb. 349) sira ‘sarı’ (1969, s. 403), Gülensoy KBS sarı: Altının rengi = ET., OT. sarıḡ < sārıḡ [< *sār +ı/i- ḡ] (2007, s. 735).

şarıl-

Sarma işi yapılmak.

ş. -alum D260-10.

“Murād vēr murād al, şarılalum, dēdi.”

şarıl- < DLT sarıl-: sarılmak (2020, s. 268), Gülensoy KBS sarıl-: Sarmak işi yapılmak = OT. sarıl ‘sarmalamak, sarılmak DLT< sar (ı)l- (2007, s. 736).

şarp

Dik, çıkması ve geçilmesi zor, güç yer.

ş. D279-1, D283-11.

“Yol üzerinde kāfirüḡ Ayaşofyası var-idi, keşişler bekler-idi, ḡāyet şarp kilise-y-idi.”

ETDES sarp: ‘Dik, çıkılması ve geçilmesi güç, yalçın’ ~ Az. sarp, OT. sarp, Eski Kıp. sarp ‘güç’ (2020, s. 450), Clauson EDPT sarp: ‘zor’, ‘güç’; Az., Osm. ‘zor, kaba, ulaşılamaz’ Uyg. sarp; Kıp. şarp; Osm. sarp (1972, s. 845), Gülensoy KBS sarp: dik, çıkılması ve geçilmesi güç, yalman = ET. sarp < *sar- ‘sertelmek, kızmak’ + -p (2007, s. 739).

- şarvan** Deve güdücüsü, çobanı.
 ş. -lar D262-6
 ş. -um mısın? D269-1
 ş. -uşam D269-9.
*“Kıytabanuy buğrası ürkdî gèder,
 Şarvanlar öñin aldı, dönderimez.”*
 ETDES sarban: ‘deveci’ ~sarvan, ~savran. Az. sarban, Trkm. sarban ‘deve çobanı’
 < Fars. sārībān ‘camel-driver’ (sār ‘deve’ + -bān ‘tutan’ (2020, s. 449).
- şası** Tahrif edilmiş, pis.
 ş. D165-4.
*“Ağca burclu hişarlada tutulayuduy, oğul!
 Şası dīnlü kâfir elinde tutsak olayıduy, oğul!”*
 Räsänen VEWT şası ‘çürük, kokuşmuş’ Çağ. şası; Tar. sesi; OT. şasığ ‘kötü kokan’
 Çağ. şasık (1969, s. 405), Clauson EDPT şasığ: < şası- eyleminden ad, ‘kötü, pis
 kokan’ Uyg. şasığ; Çağ. şasığ; Kıp. şası (1972, s. 856), Gülensoy KBS şası: küf ve
 çrük kokan; kokuşmuş =ET. şasığ ‘çürümüş, kokmuş’ ~OT. şasığ < *şası- ‘kokmak,
 çürümek’ (2007, s. 740).
- şavaş** Silahlı mücadele, uğraşma, kavga.
 ş. D184-6, D248-12.
*“Şadaķında oħum kişin deler.
 Yanumda yigitlerüm şavaş diler.”*
 Şavaş < Savaş-: dövüşmek (2020, s. 261), Clauson EDPT savaş-: *sava- eyleminin
 işteşlik hâli < sa:v sözcüğünden eylem ‘dövüşmek, kavga etmek, mücadele etmek’
 Az., Osm. savaş-; Trkm. söves-; Kıp. şa:waş- (1972, s. 793), Gülensoy KBS savaş:
 harp, uğraşma, kavga, mücâdele= OT. sawaş DLT < *saβaş [<saβ +(a)ş] (2007, s.
 742).
- şavaş-** Silahlı mücadeleye girmek, vuruşmak.
 ş. -a D155-6
 ş. -alum D193-13
 ş. -ayım D156-8

ş. -mışdı D186-2

ş. -uban D192-2

“Yā Kādir Allāh! Birligün, varlıgün haqqıyçün ‘Azrā’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yaḥşı yigidün cānın kırtarayım.”

şavaş < Savaş-: düvüşmek (2020, s. 261), Clauson EDPT savaş-: *sava- eyleminin işteşlik hâli < sa:v sözcüğünden eylem ‘dövüşmek, kavga etmek, mücadele etmek’ Az., Osm. savaş-; Trkm. söveş-; Kıp. şa:waş- (1972, s. 793), Gülensoy KBS savaş-: Harbetmek = OT. savaş- (DLT) [< saβ +aş-] (2007, s. 742).

şavıl- Savulmak, yana çekilmek.

ş. -dı D182-11.

“Adı görklü Muhammede şalavāt getürdi, boğanuñ öñinden şavıldı.”

şavıl- < DLT sawul/sawıl-: meyletmek, eğilmek; eğilip (güneş) batmak (2020, s. 268), Clauson EDPT savıl-: < sav- sözcüğünden edilgen, birçok anlamı vardır: ‘püskürtmek; geriye dönmek; kovmak; serbest bırakmak; uzaklaştırmak’ Osm. savul- ‘yana çekilmek; uzağa gitmek’ (1972, s. 789), Gülensoy KBS savıl-: savmak işine konu olmak < sav- (ı)l- (2007, s. 742).

savınç Salıverme, serbest bırakma.

ş. -ıdur D238-3.

“Eger begler geyik alsa, kulağı dilük olsa Begil savıncıdur, dëyü Begile gönderürleridi.”

Gülensoy KBS sav-: istenmeyen birini başından uzaklaştırmak = OT. saw- < sa- v- (2007, s.742), Clauson EDPT savıl-: < sav- sözcüğünden edilgen, birçok anlamı vardır: ‘püskürtmek; geriye dönmek; kovmak; serbest bırakmak; uzaklaştırmak’ Osm. savul- ‘yana çekilmek; uzağa gitmek’ (1972, s. 789),

şavril- Dağılmak, saçılmak.

ş. -ayın D190-3.

“Eytidi kim yër gibi kertileyin, toprak gibi şavırlayın, kılıcuma toğranayın, oḥuma sancılayın.”

şavrul- < DLT sawrul-: rüzgâra tutulup savrulmak; savrularak akmak (2020, s. 300), Gülensoy KBS savrul-: dağılmak, saçılmak; savurmak işi yapılmak = OT. sawrul- ‘savrulmak, açılmak’ < sav-ur- (u)l- (2007, s. 743).

- şay** Düzgün, dümdüz, parlak.
ş. D254-13.
“Üç yüz şay cıdalı yigit bunun yanına cem^c oldı.”
şay < TS say: cilâlı, parlak (1996, s. 3347), şay < DS say: düz tabaka biçimdeki ince (1993, s. 3557), Gülensoy KBS say: düz, tabaka biçiminde yassı taş; iri,büyük kaya; taşlık yer = ET. say ‘kır, çöl, taşlık’ ~OT. ‘taşlık yer’ < sâ +y (2007, s. 744).
- şay-** Herhangi bir şey, yerine koymak veya bir şey gözüyle bakmak, addetmek .
ş. -a var- ‘yerine saymak ’ D277-3.
“Otuz biş er yağı gördümise ota şaydum.”
şay- < DLT sâ-: saymak (2020, s. 125), Clauson EDPT sa-: ‘saymak’ Az.,Osm., Trkm. say- (1972, s. 782), Gülensoy KBS say-: sayıları arka arkaya söylemek = ET. *sa- ‘saymak; söylemek’ < *sâ-y- (2007, s. 744).
- sâyir** (< Ar.) Diğer.
s. D285-10.
“Kazana geyim getürdiler, kılıç ve süñü ve çomağ ve sâyir ceng âletin geydürüp tonatdılar.”
Nişanyan SS sâir: ~ Ar. sa’ir ‘kalan, artan’ < sa^aara (2009, s. 531).
- şayru** Hastalık.
ş. düş- ‘hasta olmak’ D155-10.
“Ol obada bir yahşı hûb yigit şayru düşmiş idi.”
şayru < TS sayrı: hasta (1996, s. 3351), şayru < DS sayru: hasta (1993, s. 3561), Gülensoy KBS sayrı: hasta = EAT sayru < ? *sa-y-rı (2007, s. 745).
- şayvan** Gölge, güneşlik.
ş. D202-1, D235-6
“Ala şayvan gök yüzine esenmişidi, biş yerde ipek halıcası döşenmişidi.”
ETDES sayvan: ‘Etrafi açık, üstü örtülü yer’ < Fars. sâyāban ‘şemsiye, güneşlik’ [sāya ‘gölge’ +bān, vān] (2020, s. 451).
- saz** Sazlık, genellikle su kıyılarında bataklık yerlerinde yetişen ince, açık renkli kamış.
ş. -dan D213-11
ş. -lar D184-1

ş. -larda D224-11

ş. -uñ D280-10.

“Hanum sazdan bir aşlan çıkar, at urur, apul apul yoruyışı adam kibi, at başuban kan sömürür.”

ETDES saz: ‘Sazlık, genellikle su kıyılarında bataklık yerlerinde yetişen ince, açık renkli kamış’ ~Trkm. s̄az, s̄azlık ‘bataklık yeri’ ~Krm. saz; Özb.soz. ‘elliptique’ (kısaltılmış, eksiltili) bir sözcüktür (2020, s. 452), Gülensoy KBS saz: ‘ince kamış, hasır otu; sazdan yapılmış < s̄az < Ön Tü. *s̄ar [> Trkm. s̄ād, Osm., Krg. vb. s̄az ‘beyaz, sarımsı’ (2007, s. 746), Räsänen VEWT saz: Çağ. saz ‘bataklık’ Bşk. Hağ; Çuv. şor, şur ‘bataklık’ ~ Mo. (Poppe, 114) şirugay ‘toz, toprak’ (1969, s. 406).

seç- Benzerleri arasından hoşça gideni seçip almak, ayırmak (bkz. seçdür-).

s. -di D192-2

s. -diler D264-1

s. -üñ D263-13.

“İçin kara tonlu gök demürlü altı yüz kâfir seçdi.”

Clauson EDPT seç: ‘tercih yapmak, seçmek, ayırmak’ Az., Trkm. séç-; Osm. seç-, Uyg. seç-; Kıp. seç- (1972, s. 795), Gülensoy KBS seç-: ‘benzerleri arasından hoşça gideni seçip almak, ayırmak’ = ET. seç- (EUTS, 199) < *se- ‘istemek, arzu etmek (Uyg.) +ç- (2007, s. 747).

seçdür- Seçmek (bkz. seçmek).

s. -di D223-1.

“Yügrük olan atlaruñ, tavlasından o zâlim seçdürdi, ula kardaş!”

Clauson EDPT seç: ‘tercih yapmak, seçmek, ayırmak’ Az., Trkm. séç-; Osm. seç-, Uyg. seç-; Kıp. seç- (1972, s. 795), Gülensoy KBS seç-: ‘benzerleri arasından hoşça gideni seçip almak, ayırmak’ = ET. seç- (EUTS, 199) < *se- ‘istemek, arzu etmek (Uyg.) +ç- (2007, s. 747), seç- ‘seç-‘ + dür ‘ettirgenlik eki’.

seçil- Seçme işine konu olmak, ayrılmak.

s. -üñ D247-4

s. -üp D247-6

“Yüz âdem seçilün, tarağa çatladuñ, oğlanı korkuduñ!”

Clauson EDPT seçil-: < seç- eyleminin edilgen hâli; Az., Trkm. seçil-; Osm. seçil- ‘seçilmek, tercih edilmek’ (1972, s. 797).

segirt- Sıçrayarak yakın bir yere doğru koşmak.

s. -di D215-6

“Koyun ürkmeye başladı, çoban koyunun önüne segirtti.”

Segirt- < DLT sekirt-: koşturmak (2020, s. 526), Clauson EDPT sekrit-: < sêkri-sözcüğünün ettirgen hâli ‘atlamak, zıplamak’ Özb. sakrat; Hak. sekrit-; Çağ. ségirt-/segrit-; Osm. sekirt-/segirt- (1972, s. 822), Gülensoy KBS seğırt-: ‘Çabuk adumlarla ve sıçrayarak yakın bir yere doğru yürümek’ = OT. segirt- ~sekirt-, sekre- ~sekri < sêkrê-/sêkrit- < *sêk-rê (2007, s. 747).

Segrek (k. a.) Segrek.

S. D253-10, D256-6, D256-8, D257-1, D257-2, D257-7, D269-4, D269-8, D270-3.

“Segrek dahı ağasının elin öpdi”

seksen Yetmiş dokuzdan sonra gelen sayının adı.

s. biş D277-5.

“Altmış biş er [yağı] gördümise el vèrmedüm

Seksen biş er [yağı] gördümise seksenmedüm.”

seksen < DLT sekiz òn: seksen , sekiz kere on (2020, s. 189), ETDES seksen: ‘yetmiş dokuzdan sonra gelen sayının adı’ ~Az. seksen, Trkm. segsen; Krg. seksen; Kklp. Seksen; şor. segizon, ET. sekiz on > sekson > seksön > seksen (2020, s. 454), Gülensoy KBS seksen: ‘Yetmiş dokuzdan sonra gelen sayının adı’ = ET. sâkizon (EUTS, 199) ~OT. seksün ~sekiz on DLT < sekiz +on [sekson > *seksön > seksen] (2007, s. 750).

selam Bir kimse ile karşılaşıldığında ya da uzaklaşıldığında kendisine söz ve işaretle bir nezaket gösterisi yapma, esenleme, merhaba.

s. vèr- ‘selamlamak’ D179-1, D291-9, D221-4, D245-1, D258-9

“Ol yigide yètdüğünde ağ boz atuş üzerinden yere éngil, el kavşurup ol yigide selām vèrgil, elin öpüp boynın kuçğıl kara tağum yüksegi kartaş!, dègil.”

Nişanyan SS selam: ~Ar. salām ‘sağ ve sağlam olma; esenlik (2009, s.544).

Selcen (K. a.) Selcen Hatun.

S. D177-12, D181-11, D184-7, D187-9, D187-11, D189-1, D190-12, D191-3, D193-9, D194-2, D195-9, D196-1, D196-10, D197-4, D197-6, D197-8, D198-1, D199-5, D199-13.

“Şaru Tonlu Selcen Hatun köşkten bakar

Kime baksa işk ile oda yakar.”

Selçük (k. a.) Kıyan Selçuk.

S. D222-2.

S. -ünj D219-2

“Meydān yüzinde kardaşuñ Kıyan Selçük ödi şıtdı, cān vèrdi.”

selvi (< Fars.) Selvi ağacı.

s. D199-8.

“Yalap yalap yalabıyan ince tonlum

Yèr başmayup yorıyan selvi boylum.”

Nişanyan SS selvi: ~ Fa/OFa. sarv ‘kozalaklı bir ağaç’ (2009, s. 545).

Semüz Eti yağlı, çok olan, tavlı.

s. D238-1, D238-2.

“Aruğ olsa kulağın dileridi., avda bellü olsun dèyü, ammā semüz olsa boğazlarıdı.”

semiz < DLT semiz ~semüz: hayvanların semiz olanı (2020, s. 126), Clauson EDPT semiz: ‘şişman’ < etimolojik olarak semri- eylemi ile bağlantılıdır. ‘Şişman ve etli hayvanlar için’ Çağ. semiz; Kıp. semiz; Trkm. semüz (1972, s. 830), Gülensoy KBS semiz:Şişman; eti, yağlı; çok olan’ ET. sāmiz ~semiz~semüz < *sāmır [T. Tekin, Mak. I, 354] (2007, s. 751), Nişanyan SS semiz: < Atü. *semir, ET. semir- (2009, s. 546).

sen Teklik ikinci kişiyi gösteren söz (bkz.saña).

s. D161-3, D161-7, D161-10, D167-3, D168-11, D171-4, D172-6, D175-4, D175-9, D194-11, D197-11, D198-10, D199-3, D214-6, D219-13, D225-1, D231-2, D236-6, D240-5, D249-9, D279-11, D251-6, D251-12, D254-7, D258-7, D261-2, D266-5, D282-3, D285-5, D286-8

s. -den D163-1, D164-8, D167-9, D167-13, D171-9, D193-3, D223-5, D250-1

s. -i D157-9, D159-2, D159-3, D160-5, D161-7, D165-6, D168-10, D170-1, D170-11, D187-10, D198-1, D199-11, D199-12, D200-5, D200-6, D201-7, D228-2, D231-4, D232-7, D233-4, D233-6, D233-7, D233-9, D233-10, D248-8, D268-3, D276-2, D278-12, D280-7, D281-7, D281-8, D285-4, D291-4

s. -ünj D158-10, D168-2, D168-5, D168-13, D169-1, D169-8, D214-8, D216-13, D245-11, D246-1, D246-3, D251-10, D259-4, D265-12, D268-12, D275-3, D279-12, D279-13, D282-5

s. -ünjün D169-1, D255-12, D245-13

s. -ünjile D198-5.

“İmaretler yapam senünj için

Aç görsem toyurayım senünj için”

Karınçuğı aç olsa kalkup uçan”

sen < DLT sen: sen (2020, s. 20), Gülensoy KBS sen: ‘Teklik ikinci kişiyi gösteren zamir = ET., OT. sen (2007, s. 752), Clauson EDPT sen: ‘İkinci tekil kişi zamiri (thou)’ Uyg. sen; Çağ. sèn; Kıp. sen/saşa/senin/senden (1972, s. 832).

ser- Yıkmak, düşürmek.

s. -er D180-11.

“Kāfırlar eydür: Şimdi yigidi atar, yıkar, serer partar.”

Clauson EDPT ser-: ‘katlanmak , sabretmek (bir şeye)’ Az, Osm., Trkm. ser- ‘zemin üzerine yaymak; alt etmek, yenmek, yere sermek’ Kıp. saru-; Hak. ser- (1972, s. 843), Gülensoy KBS ser-: asmak; yaymak = ET., OT. ser- (2007, s. 754), Räsänen WEWT ser-: OT. sär-: sabretmek, Osm. yaymak, çözmek; germek’ Çuv. sar ‘yaymak’ Osm. ser-gi ‘yaymak’ (1969, s. 411).

serhadd (< Fars. ser + Ar. hadd) Sınır.

s. ına D177-7, D190-8, D270-10.

“Èvini çözdü, kaytabanın bozlatdı, kazakucın kişnetdi, dün katdı göçdi; yedi gün yedi gece yortdı, Oğuzun serhaddına çıkđı.”

Nişanyan SS serhat: ~Fa. sarhadd ‘sınır başı, sınır boyu sar ‘baş’ + Ar. hadd ‘sınır’ (2009, s. 550).

serheng (< Fars.) Baş, en başta gelen, en büyük, büyük, ulu; alay başı, çavuş.

s. -i D185-9.

“Yine kartası oğlu eydür: Cānvarlar serhengi devedür.”

Parlatır OTS ser-heng: < Fars. ser + heng, ‘Koruma, çavuş, kavas, muhafız’ (2014, s. 1491).

serhōş (< Fars. ser + hoş) Alkollü içki veya keyif verici bir madde nedeniyle kendini bilmeyecek durum olan, mest olmuş kişi.

s. D186-2.

“Serhoş yigit hem iki cānvarıla şavaşmışıdı, tayındı düşdi altı cellād eşsesine geldiler, yalıñ kılıç tutdılar.”

Nişanyan SS sarhoş: ~Fars. sarhoş ‘başı boş, şarapla mest olmuş’ (2009, s. 538).

sermür- Uykudan sıçrayıp uyanmak.

s. -di D192-13, D267-13.

“Kān Turalı semürdi, oyandı, örü tırdı, eydür: Ne söylersin görklüm? dedi.”

sermür- < TS sarmur-: Uykudan birden bire sıçrayarak uyanmak, sayıklayarak uyanıvermek (1996, s. 3320), Dilçin YTS sarmur-/sermür-: uykudan birdenbire sıçrayarak uyanmak, sayıklayarak uyanıvermek (2018, s. 193).

serp- Bir şeyi dağılacak biçimde döküp, saçmak.

s. -di D180-3

s. -e serpe ‘serpe serpe’ ‘savura savura’ D250-11.

“Serpe serpe meydānda kılıç-laşdılar.”

Gülensoy KBS serp-: bir şeyi dağıtacak biçimde dökmek, saçmak < ET., OT. sep- [/-r-/ türemedir] (2007, s. 756), Nişanyan SS serp-: ‘tohum saçmak, elini silkeleyerek su damlaları saçmak’ < ATü. Sep- (2009, s. 551).

server (< Fars.) Baş ulu, büyük, sultan.

s. -i D177-12, D183-5, D184-4.

“Gözeller serveri Şarı tonlu Selcan Hatunı alsam, atam anam evine dönsem.”

Parlatır OTS server: < Fars. ‘başkan, başbuğ, ulu kişi’ (2014, s. 1495).

settār (< Ar. settār) Örten, ayıpları örten.

s. D161-9.

“Bākī kalan settar Taḡrı

Menüm canum alur olsaḡ sen alğil.”

Parlatır OTS settār: < Ar. settār ‘örten, günahları görmezden gelen Allah’ (2014, s. 1497).

sev- Sevgi ve bağlılık duymak.

s. -dügüm D167-7, D239-1

s. -dünj D198-6

s. -en D284-4

s. -er D167-3, D261-6

s. -üp D168-1.

“Aydur: Kız sen maḡa bir yıl baḡğil, bir yılda gelmez-isem iki yıl baḡğil, iki yılda gelmez-isem üç yıl baḡğil, gelmez-isem ol vaḡıt menüm öldüğümü bilesin, ayğır atum boğazlayup aḡum vèrgil, gözüñ kimi tatar-ise köñlünj kimi sever ise aḡa varğil dèdi.”

sev- < DLT sew-: sevmek (2020, s. 237), Clauson EDPT sev-: ‘sevmek, hoşlanmak’ Tel. sü-; Tar. söy-; Az., Osm. sev-; Trkm. söy-; Çağ. sèw- (1972, s. 784), Gülensoy KBS sev-:sevgi ile bağlılık durmak = ET. säv-, OT. sew- < *sè- ‘seçmek’ +v- (2007, s. 758).

sevgilü Sevilen veâşık olunan kimse, yavuklu, dost, yâr, canan.

s. D164-2.

“Dünye şîrîn, cān ‘aziz; cānumı kıya bilmen, bellü bilgil. Menden ‘azîz menden sevgilü anaḡ-dur.”

sevgilü < DLT sewüglüg: sevgi (2020, s. 282), Gülensoy KBS sevgili: ‘sevgi ile bağlılık duyulan’ = ET. sävgülüg < säv-gü +lüg ~ OT. sewük (DLT) < sev-gi-li (2007, s. 759), Nişanyan SS sevgili: < ET. sevig/sevüg +līg < sev- +gu (2009, s. 552).

sevin- Sevinç duymak.

s. -di D223-13

s. -diler D285-8

s. -i D172-7.

“*Kāfirler, Kazan eyü and içdi dëyü sevindiler.*”

Sevin- < DLT sewin- /sewün-: sevinmek (2020, s. 5), Gülensoy KBS sevin-: ‘sevinç duymak’ = ET. sävin- ~säbin- ~OT. sewin- < sev- (i)n- (2007, s. 759).

sevinç İstene hoşş gidilen bir şeyin olmasıyla duyulan çoşku.

s. ver- ‘müjdelemek’ D234-6

“*At ağızlu Aruz Koca evine çapar geldi, atasına Basatuş sevinç vërdi: Muştılık!*”

sevinç < DLT sewinç: sevinç (2020, s. 5), Clauson EDPT sevinç: sevin- sözcüğünde ad, ‘mutluluk, hoşnutluk’ Uyg. sevinç; Hak. sevinç; Çağ. sëvinç (1972, s. 790), Gülensoy KBS sevinç: İstene hoşş gidilen bir şeyin olmasıyla duyulan çoşku = ET. sävinç ~sivinç ~OT. sewinç ~sefinç < sev- [< *sew- ~ *sef-] +in-ç (2007, s. 759).

seyran (< Ar. seyrān) Gezme, gezinme.

s. -a D216-5

“*Meger ol dem Bayındur Hān beglerle seyrāna binmişleridi.*”

Nişanyan SS seyran: ~ Ar. sayarān ‘gezme, gezinme, dolanma’ (2009, s. 552).

seyrek İnce, zayıf, az.

s. D247-11.

“*Ağ tozlu yayı gëde oğlan*

Bëlüginde toksan okı seyrek oğlan.”

seyrek < DLT sedrek: seyrek (2020, s. 208), Clauson EDPT sedrek: < sedre- sözcüğünden ad ‘az, nadir’ Uyg. sedrek; Az., Osm., Trkm. seyrek; Hak. sedrek; Çağ. seyrek (1972, s. 802), ETDES seyrek: ‘benzerleri veya parçaları arasında çok aralık bulunan; az rastlanan; uzun zaman aralıklarıyla’ ~Az, Trkm. seyrek; Nog. siyrek; ET. sedrek, OT. sedrek < sedre- ‘incelmek, seyrekleşmek’ + -k (2020, s. 458), Räsänen VEWT sädrä- OT. ‘ince hale gelmek, seyrek olmak’ Trkm. seyrek; Kmk. sirek; Osm. säyräk, Tü. > Mo seyireg (1969, s. 407).

şı- Bozmak, lekelemek.

ş. D277-11, D278-12, D279-11, D280-7, D281-3.

“Gendü aşlum, gendü köküm şımağum yok, Oğuz erenleri tururiken seni ögmegüm yok.”

sı- < DLT sı- ~sī-: kırmak (2020, s. 125), Clauson EDPT sın-: < sı- eyleminden eylem (edilgen), ‘kırmak, öldürmek’, Uyg. sın-; Hak. sın-; Çağ. sın-; Osm. sın- (1972, s. 833), Gülensoy KBS sı- ‘kırmak’ = ET. sı- ‘kırmak, sındırmak’ ~OT. sı- ‘kırmak; bozmak’ (2007, s. 761).

sıçra- Ayaklarla, birdenbire yeri teperek hızla yukarıya veya ileriye atılmak.

ş. -dı D226-2, D227-4, D228-13, D264-5, D266-9, D276-8

ş. -yayım D182-9

ş. -yup D228-6, D252-3, D263-2, D284-6.

“Şıçradı kâfirler arasından çıkdı, at sürüp yigidiñ üzerine geldi.”

sıçra- < DLT saçra-: sıçramak (2020, s. 271), Clauson EDPT saçra-: < saçar sözcüğünden eylem ‘zıplamak, sıçramak, uçmak’ Kzk. şaşra-/şaşıra-; Özb. saçra-; Az., Osm. Trkm. sıçra- ‘atlamak, zıplamak’ Çağ. saçra- (1972, s. 798), Räsänen VEWT saçra-: OT. Çağ. saçra- ‘zıplamak’, DT. çaçra-, Osm. sıçra-, Kırm. sıçıra-; OT. saçra-t ‘zıplamak, atlamak’ (1969, s. 392).

şığ- Bir kaba, bir yere bütünüyle girebilmek veya içinden geçebilmek.

ş. -mayan D199-9, D221-5.

“Avucına şığmayan elüklü oğlu

Erdil teke buynuzından katı yaylu.”

şığ- < DLT sığ-: sığmak (2020, s. 237), Clauson EDPT sığ-: uyma, uydurma (bir şeyi)’ Uyg. sığ-; Hak. sığ-; Çağ. sığ-; Osm. sığ- (1972, s. 804), Gülensoy KBS sığ-: ‘bir kaba, bir yere bütünüyle girebilmek veya içinden geçebilmek’ = ET. sığ- ‘hoşa gitmek, uymak, sığmak’ ~OT. sığ- ‘sığmak; tesir etmek’ < *sīk- (2007, s. 764).

şığa- Sıvazlamak.

ş. -dı D179-5, D227-9.

“Karı Turalı yerinden turalı geldi, apul apul yörüdü, ağ alını açdı, ağ bileklerini şığadı, eyitdi kim karşı yatan kara tağunı aşmağa gelmişem.”

sığa- < DLT şığa-: sıvamak (2020, s. 470), Clauson EDPT sıka-: < sık (ad) sözcüğünden eylem, (sık- ile eşsesli) ‘sıvamak, okşamak’ Osm. sığa-/sıva- ‘elle okşamak, masaj’ Uyg. sıka-; Hak. sıka-; Osm. sığa- (1972, s. 806), Räsänen VEWT sıka: OT. ‘okşamak’ ? sıga-/sıva- < ? sık (1969, s. 416), Gülensoy KBS sığa-: ‘sıvamak, kıvırmak’ = OT. şığa- ‘şığamak’ < sī[t] -ğa- (2007, s. 764).

sıgım Yaban geyiği.

ş. D200-3, D255-7

ş. -uñ D237-12.

“Kağubanı yerümden tırur idüm, yelisi kara kazılık atuma bineridüm, babamıñ ağ ban evinden çıkarıdum, Arku Béli Ala Tağı avlarıdum, ala geyik, şıgın geyik kovarıdum...”

sıgın < DLT sığın: ala geyik (2020, s. 176), Clauson EDPT sığın: ‘erkek geyik’ Az., Osm. sığın; Trkm. su:ğun; Hak. sı:ğun; Osm. sığın (1972, s. 812), Räsänen VEWT sığın: Osm. ET. sığın, suğun ‘geyik’ OT. sığın, Osm. sığın = Mo. (KWb. 329) soğu/suğu (1969, s. 415), ETDES sığın: ‘ala geyik’ ~Trkm. süğun ‘geyik’ Kklp. Suwın, ET., OT. sığın (2020, s. 459).

sığın- Tehlikelerden kaçarak güvenilir bir yere çekilmek.

ş. -dum D184-11, D188-5, D251-9, D251-13

ş. -u D179-7.

“Sağa şıgındum, cömerdler cömerdi ganı Tanrı, meded! dedi.”

sığın- < DLT sığın-: sığınmak (2020, s. 276), Clauson EDPT sığın-: < sığ- sözcüğünden eylem ‘iltica etmek, kendini günceye almak’ Kır., Kzk. sıyın-; Özb. siğın-; Az., Osm., Trkm. sığın- (1972, s. 813), Gülensoy KBS sığın-: iltica etmek = OT. sığın- < ET. sığ- +(ı)n- (2007, s. 765).

şığırtmaç Sığır çobanı.

ş. -ları D284-10.

“Meger bir şığırtmaçları varıdı.”

ETDES sıgırtmaç: ‘sıgır çobanı’ < sıgır + maç eki, -t sesi türemedir (2020, s. 460), Gülensoy KBS sıgırtmaç: ‘sıgır çobanı’ < sıgır + [t ‘türeme ünsüz’] +maç (2007, s. 766).

şıq- Çevresine sarılarak veya bir şey altına sararak çepeçevre basınç altına almak.

ş. -arlar D160-8

“Döñmesi böyük bizüm tağlarımız olur, ol tağlarımızda bağlarımız olur, ol bağlarımız kara salqumları üzümü olur, ol üzümü şıkarlar, al şerābı olur, ol şerābdan içen esrük olur.”

şıq- < DLT şıq-: sıkmak (2020, s. 238), Clauson EDPT sık-: ‘sıkmak, baskı uygulamak, baskılamak’ Uyg. sık-; Hak. sık-; Trkm. sıh-; Çağ. sık- (1972, s. 805), Räsänen VEWT sık: OT. sık ‘sıkıştırmak, baskılamak’ Az. sıh-; Çağ. Tar. DT. sik-~Mo. (Poppe 114) şika ‘baskılamak, sıkmak’ (1969, s. 415), Gülensoy KBS sık-: çevresine sarılarak veya bir şey sararak basınç altına almak’ = ET., OT. sık- < *sī-k- (2007, s. 766).

şın- 1. Kırılmak.

ş. -dı D240-12, D242-13, D244-4, D251-2

ş. -duğunu D242-8

ş. -mış D243-3

ş. -sun D244-2

“Otuz iki dişden çıkan bütün orduya yayıldı, Begil atdan düşmüş ayağı şınmış, dèyü.”

2. Ölmek.

ş. -dı D197-6.

“Yağı başıldı, düşmen şındı.”

şın- < DLT sın-: kırılmak; yenilmek (2020, s. 242), Clauson EDPT sın: < sı-eyleminden eylem (edilgen), ‘kırmak, öldürmek’, Uyg. sın-; Hak. sın-; Çağ. sın-; Osm. sın- (1972, s. 833), Gülensoy KBS sın-: ‘kırılmak’ =ET. sın-, ~OT. sın- < *sī-n- (2007, s. 768).

şına- Denemek, yoklamak, tecrübe etmek.

ş. -rıdum D199-12

ş. -r idüm D200-5.

“Demrensüz oğula yigit, seni şınar idüm.”

şına- < DLT sına-: denemek, sınamak (2020, s. 465), ETDES sına-: ‘denemek, tecrübe etmek’ ~Az., Trkm. sına-, Kzk. sına-, Nog. sına-; OT. sına- ‘denemek’ < sın ‘deneme’ + a- (2020, s. 460), Clauson EDPT sına-: ‘denemek’ < sı:n sözcüğünden eylem, Uyg. sına-; Çağ. sına-; Osm. sına- (1972, s. 835).

şınıcıd (< Moğ.) Puta tapan, putperest³.

ş. -anuş D279-4.

?

şındur- Kırmak, yenmek.

ş. -ğıl! D276-1

ş. -mış-idüm D231-3

ş. -sun D275-11.

“*Hem bizi ög, Oğuzı şındırğıl, seni koyuvérelüm, var gét, dediler.*”

Gülensoy KBS şındur-: Kırmak; akıtmak; indirmek < sın- dır- (2007, s. 768).

şınık Kırık.

ş. D247-10.

“*Elindeki süñüsü şınık oğlan!*”

şınık < DLT şınık: kırık (2020, s. 496), Clauson EDPT şınık: < sın- eyleminden ad, ‘kırılmış, kırık’ Trkm. şınık; Uyg. şınık; Hak. şınık; Osm. şınık (1972, s. 837), Gülensoy KBS şınık: ‘kırık, çıkık = OT. şınık ~şınık < sī-n-(ı)k (2007, s. 769).

şır (< Ar.) Gizli tutulan şey.

ş. -ın D242-11.

“*Gişi koyununda yatan helāline şırın demez mi olur?*”

ETDES şır: ‘Varlığı veya bazı yönleri açığa vurulmak istenmeyen, gizli kalan, gizli tutulan şey’ < Ar. şır ‘kök, asıl; içte kalan; gizlenen’ (2020, s. 461).

şıt- Patlamak.

ş. -dı D222-2.

“*Meydān yüzinde kardaşuñ Kıyan Selçük ödi şıtdı, cān vèrdi.*”

³ Sözcüğün okunuşu tartışmalıdır, daha fazla bilgi için bkz. Özçelik, age, s. 836-37.

şıt- < DS sıtmaq: içi su ya da irin dolu yara, kabarcık patlamak (1993, s. 3621), Gülensoy KBS sıt-: öd patlamak; kabarcık patlamak; kırılmak < OT. sī- ‘kırmak, bozmak’ + y- (2007, s. 773).

şıyır- 1. Çıkarmak.

ş. -dı 159-4

ş. -up D185-13

“*Kara polat uz kılıcın şıyırđı, eline aldı, ‘Azrāyili çalmağa hamle kıldı.*”

2. Hızla sürtünerek bir şeyin yüzünden bir parça soymak, koparmak.

ş. -dı D250-10.

“*Yoķarudan aşıağa kāfir, oğlanı kıatı urdı, kalkanın uvatdı, tuđulđasını yoğurdu, kıapaķların şıyırđı, oğlanı alımadı.*”

şıyır- < DLT sıdırıl-: sıyılmak; kaymak, kayıp elden kurtulmak (2020, s. 300), Clauson EDPT sıdır-: ‘sıyılmak, soymak, kazımak’ özb., Trkm. sır-; Hak. sıdır-; (1972, s. 802), Räsänen VEWT sıdır: OT. sıdır ‘kesmek, kazımak’ sıdır ‘soyulmak’ Kzk. sıdır-; Şor. sızır-, ~Mo. (KWb.367) sidur ‘plan yapmak’ (1969, s. 414).

şızlat- Sızlamasına sebep olmak.

ş. -duğ D223-6.

“*Ağca yüzliü anamı şızlatduğ ula kıardaş!*”

şızlat- < DLT sızlat-: sızlatmak (2020, s. 340), Clauson EDPT sızlat-: < sızla- eyleminden ettirgen durumu ‘ağrıtmak’ (1972, s. 863), Gülensoy KBS sızla-: sızısı olmak = ET. sızla-~sızla- ~OT. sızla- ‘ağrıtmak’ < *sızı +la- (2007, s. 778).

sil- Iskalığını gidermek, kuru duruma getirmek.

s. -er D195-8

“*Kan Turalınuğ atını oğlamışlar, gözinüğ kıapağın oğşamışlar; yüzini kıan bürümüş, tırmaz kıanın siler.*”

Clauson EDPT sil-: ‘temizlemek, sürmek, silmek’Kzk. sıl-; Az., Osm. sil-; Trkm. sıl-; Uyg. sil- (1972, s. 825), Räsänen VEWT sil-: Çağ., Osm., Krm. sil ‘temizlemek’ ~Mo. (KWb. 357) sili ‘süpürmek’(1969, s. 421), Gülensoy KBS sil-: ‘arındırmak, temizlemek = ET. sili- ~OT. sıl- (2007, s. 780).

şınek Uçucu böceklerin genel adı.

s. -i D261-12, D225-13.

“Depegöz Kocalara eyitdi: Bu yèrüh siñegi bizi üşendürdi, dedî.”

siñek < DLT siñek: sivrisinek; kara sinek (2020, s. 237), Clauson EDPT siñek: ‘uçan böcek’ < yansıma sözcüktür siñ; Az., Osm. sinek, Trkm. siñek (1972, s. 838), Räsänen VEWT siñek OT. Çağ. siñäk ‘uçan böcek, sivrisinek’ Osm., Krm. sinäk ‘kara sinek’ (1969, s. 422-21), Brockelmann UJB sinek: Tü. sinek < siñek < siñ ‘yansıma sözcüktür’ (UJb, 8: s. 260), Gülensoy KBS sinek: uçucu böceklerin genel adı = ET. siñek ~OT. singek < OT .*siñ ‘çınılama, vızıldama’ +ek (2007, s. 783).

siz Çokluk ikinci kişi adılı.

s. D266-9.

s. -den D246-13

s. -e D190-10, D262-10

s. -i D274-3, D276-6, D276-12

s. -üh D252-5, D280-9.

“Kazan eydür: Mere kâfirle, bu ‘arabayı pëşigüm şandum, sizi yamrı yumrı tadum dāyem sāndum dedî.”

siz < DLT siz: Çiğil lehçesinde ve Türklerde saygıdeğer büyüklere, Oğuzlarda küçük olana hitap için kullanılan bir söz (2020, s. 175), Clauson EDPT siz: 2. Çoğul kişi eki ‘siz’ ‘saygı ifadesi olarak kullanılır’, Uyg. siz; Hak. siz; Çağ. siz; Kıp. siz (1972, s. 860), Gülensoy KBS siz: ‘Çokluk ikinci kişi zamiri’ = ET., OT. siz < si- z (2007, s. 789).

şoğıl- Suyu çekilmek, kurumak.

ş. -mışıdı D258-5.

“Kaba ağaçda tal budağuş kurımışıdı, yaşarup gögerdi āhir.”

şoğıl- < DLT sogul-: çekilmek, emilmek (2020, s. 268), Clauson EDPT şoğıl: < suğ- eyleminden edilgen ‘çekilmek (suyu), kurumak’ Kıp. şuvul-; Hak. suğul- (1972, s. 809), Räsänen VEWT sugul: “OT. sogul/sugul ‘kurutmak, çekilmek (su, süt)’ Çağ. sugal; Osm. sogul (1969, s. 425), Gülensoy KBS soğul-: ‘süt kesilmek [< soğ-] = OT. soğul- ‘su toprağa sızıp kaybolmak’ < soğ- (u)l- (2007, s. 792).

şohbet (< Ar.)Sohbet meclisi, Arkadaşlık.

ş. -e D257-4

“*Karangulu gözüm aydını kardaş! dëyü ağladı içëri a şöhbete girdi, destür diledi.*”

Nişanyan SS sohbet: ~Ar. şuhba ‘dostluk etme, arkadaşlık (2009, s. 565).

şok- 1. Yılan sokmak.

ş. -sun D168-2

“*Senden sonra bir yigidi sevüp varsam bile yatsam ala yılan olup meni şokşun!*”

2. Yerleştirmek.

ş. -dı D225-5, D226-6, D229-11, D230-10

“*Bëlüginden bir tutam oğ çıkardı, bêline şokdı, kılıcın hamâyil kuşandı, yayın karusına bırakdı, eteklerin kıvırdı.*”

şok- < DLT sok-: Oğuz lehçesinde sokmak (2020, s. 238), Clauson EDPT sok-: ‘vurmak, dövmek; ezmek’ Uyg. sok-; Hak. sok-; Çağ. sok- (1972, s. 805), Räsänen VEWT sok-: ‘ezmek, dövmek’ Hak. Soh-; Osm. sokak (1969, s. 426), Gülensoy KBS sok-: ‘içine veya arasına girmesini sağlamak; bir yere girmesini sağlamak’ = ET. sok- ‘dövmek, ezmek, ufaltmak’ < so (/u)-k- (2007, s. 793).

şol sol taraf, sağ karşıtı.

ş. D278-7

ş. -a D279-2

ş. -ına D172-12, D181-2, D236-4

“*Şağa şola çırpındı urur yüzgeçleri*

Şu dibinde taqlı döner bahrileri.”

şol < DLT söl: 34 (2020, s.178), Clauson EDPT sol: ‘sol’ sağ karşıtı, Trkm. sol; Uyg. sol; Çağ. sol; Kıp. şol (1972, s. 824), Räsänen VEWT sol: OT. söl ‘sol’ Trkm. söl; Çağ., Osm. sol ‘sol taraf’ (1969, s. 424), Gülensoy KBS sol: sol taraf = OT. söl < söl (2007, s. 795).

şolu- Nefes alıp vermek.

ş. -mağa D182-7.

“*Küt küt solumağa başladı, ağzı köpüklendi.*”

Gülensoy KBS solu-: Sık ve kesik soluklar alıp vermek = ET., OT. solu- < söl-lu- (2007, s. 796).

şoñ Şimdiki zamana en yakın zamandan beri olan veya bu zamanda yapılmış, olmuş olan, ilk karşıtı.

ş. D201-6, D291-3

ş. -ı D213-2.

“Gelimli gèdimli dünyā, şoñ ucı ölümli dünyā!”

şoñ < DLT şoñ: herhangi bir şeyin sonu; sonra; sonra gelenler, sonra (2020, s. 492), Clauson EDPT şoñ: ‘son; daha sonra’ Uyg. şoñ; Çağ. şoñ; Kıp. şon; Osm. şoñ (1972, s. 832-33), Gülensoy KBS son: ‘ilk karşıtı = ET. song ~OT. songuk ‘son, bir şeyin sonu’ < son(g) (2007, s. 798).

şoñra Daha ileri bir zamanda, önce karşıtı.

ş. D166-5, D167-13, D169-11, D183-6, D185-10, D275-12.

“Menden şonra alp ozanlar söylesün, alını açuğ cömerd erenler diñlesün! dedi.”

şonra < DLT şoñ: sonra (2020, s. 492), Clauson EDPT şoñ: ‘son; daha sonra’ Uyg. şoñ; Çağ. şoñ; Kıp. şon; Osm. şoñ (1972, s. 832-33), RäsäneN VEWT şoñra: OT. ‘ertelemek, kabul etmemek’ (1969, s. 428), Gülensoy KBS şoñra: ‘daha ileri bir zamanda; daha uzak ve ileri bir yerde’ < son(g)+ ra (2007, s. 799).

şor- Bilgi istemek, sual etmek.

ş. -am D261-11

ş. -ar D232-1, D268-10, D269-8

ş. -arısın D232-2, D269-7

ş. -arsın D287-5

ş. -dılar D194-8

ş. -uñ D249-2

ş. -up D241-6.

“Gelenden gèdenden haber şoram! Hayır haber getürene at, ton vèrem, kaftanlar gèydürem!”

şor- < DLT sor-: Oğuzcada aramak; sormak ; emmek (2020, s. 426), Clauson EDPT sor: 1. Emmek; 2. Saru sormak, Uyg. sor-; Çağ. sor-; Kıp. şor- (1972, s. 844), Räsänen VEWT

sor-: *sör OT. Çağ. Osm. sor ‘emmek’ ~Mo. (Kwb. 332) soru ‘emmek’ (1969, s. 427), Gülensoy KBS sor-: sual etmek = OT. sor- ‘soru sormak’ < sör(a)- (2007, s. 799-800).

şor- Emmek, emrerek ağzına çekmek.

ş. -an D184-2

ş. -dı D217-2, D217-3, D217-3.

“Bir şordı olanca südin aldı, iki şordı kanın aldı, üç şordı cânın aldı.”

şor- < DLT sor-: Oğuzcada aramak; sormak ; emmek (2020, s. 426), Clauson EDPT sor: 1. Emmek; 2. Saru sormak, Uyg. sor-; Çağ. sor-; Kıp. şor- (1972, s. 844), Räsänen VEWT sor-: *sör OT. Çağ. Osm. sor ‘emmek’ ~Mo. (Kwb. 332) soru ‘emmek’ (1969, s. 427), Gülensoy KBS ‘emmek’ = ET. sor- ~sur- ~OT. sor- *emmek < sör- (2007, s. 800).

soriş- Öpüşmek.

ş. -dılar D200-7

ş. -duğum D167-8

ş. -madum D198-5

ş. -mışlar D199-6.

“İrağından yakınından gelişdiler, gizlü yağa tutuban yiyleşdiler, tatlu damağ vèrübən şorişdılar.”

şoriş- < DLT soruş-: çekmek (2020, s. 259), Clauson EDPT soruş-: ‘emmek’ < sor- eyleminden ad, ‘emişmek’ (1972, s. 855).

şovuk Isısı düşük olan sıcak karşıtı.

ş. D163-8, D166-11, D167-10, D191-2, D191-3.

“ Şovuk şovuk bınarlarum gerekise aña içit olsun

Tavla tavla şehbâz atlarum gerekise aña binit olsun!

şovuk < DLT sogı-: soğumak (2020, s. 463), sogış ~soguş: soğumaya yüz tutmak (2020, s. 261), Clauson EDPT soğık: < soğı- eyleminden ad, ‘soğuk, don’ Uyg. soğık; Hak. soğık; Çağ. sawuğ/sawuk Osm. sovuk/savuk (1972, s. 808), Gülensoy KBS ‘ısısı düşük olan, sıcak karşıtı’ = ET. soğig soğık ~OT. soğuk < soğı (/u)-k (2007, s. 791).

şoy Bir atadan gelen kimselerin topluluğu, köken, sülale.

ş. D169-9, D201-3, D271-9, D277-12.

“Dedem Korkut gelüben boy boyladı, şoy şoyladı: Bu boy Deli Dumruluş olsun.”

şoy < DS. soyak: soy (1993, s. 3969), Gülensoy KBS soy: ‘ırk’ < sōy (2007, s. 801), Nişanyan soy 1. Destan, menkıbe, makamla söylenen manzume, 2. Ecdat, atalar zinciri, secere < ATü (2009, s. 568).

şoy- Bir şeyin üzerinden kabuk, deri, zar vb’ni çıkarmak.

ş. -dılar D179-11

ş. -uş D179-10.

“Şoydılar. Kan Turalı altunlu ince kettān bēzini bēline şardı.”

şoy- < DLT soy-: deriyi yüzmek (2020, s. 455), Clauson EDPT soy-: ‘deri yüzmek, soymak’; ‘soyunmak’ Trkm. soy-, Uyg. soy-; Çağ. soy-; Kıp. soy-; Osm. soy ‘soymak, deriyi yüzmek’ (1972, s. 858), Gülensoy KBS soy-: ‘bir şeyin üzerinden kabuk, deri, zar gibi şeyleri çıkarmak; giyisileri çıkarmak = OT. soy- ‘soymak:deri yüzmek’ < soy- (2007, s. 802).

şoyla- Soyunu övmek, deyiş söylemek.

ş. -dı D169-10, D201-3, D269-5, D271-9, D288-11

ş. -mış D161-5, D162-9, D162-10, D164-12, D167-5, D175-9, D183-13, D186-4, D186-5, D188-7, D192-4, D192-5, D196-1, D196-2, D196-10, D196-11, D198-2, D199-6, D199-7, D199-13, D200-1, D222-11, D222-12, D224-7, D231-1, D231-10, D231-11, D232-10, D233-4, D238-12, D238-12, D241-7, D241-12, D243-11, D243-12, D245-5, D247-7, D248-6, D248-7, D249-3, D249-10, D251-4, D257-7, D257-8, D258-2, D258-11, D258-12, D259-6, D261-6, D261-7, D262-4, D267-2, D268-4, D268-8, DD269-1, D269-11, D269-12, D276-13, D277-12, D278-13, D279-12, D280-8, D281-4, D282-9, D282-10, D286-5, D86-8, D286-12, D287-12

ş. -r D157-8, D289-11

ş. -rsın D167-6.

“Dedem Korkut gelüben boy boyladı, şoy şoyladı: Bu boy Deli Dumruluş olsun.”

Gülensoy KBS soyla-: ‘izlemek, iz sürmek’ < soy + -la (2007, s. 802), Nişanyan soy 1. Destan, menkıbe, makamla söylenen manzume, 2. Ecdat, atalar zinciri, secere < ATü (2009, s. 568).

sög- Kaba sözler söylemek, küfretmek.

s. -di D217-10

“Aruz Depegözi döğdi, söğdi, yaşağ eyledi; eslemedi.”

sög- < DLT sök- ~sök-: sövmek, küfretmek (2020, s. 427), Clauson EDPT söğ: ‘küfretmek, sövmek’ Trkm. söğ-; Uyg. söğ-; Kıp. söğ- (1972, s. 818), Gülensoy KBS söv-: ‘küfretmek’ = OT. söğ-, sök- < *sög(/k)- (2007, s. 808), Räsänen VEWT sök-: OT. sōk, Trkm. sōk ‘hakaret etmek, küfür etmek’~Mo (Poppe 109) söge < sökegē ‘azarlamak’ (1969, s. 429-30).

sömür- Yiyecek içeceğin hepsini birden yiyip bitirmek, silip süpürmek.

ş. -ür D213-13.

“Hanum sazdan bir aşlan çıkar, at urur, apul apul yoruyışı adam gibi, at başuban kan sömürür.”

sömür- < DLT sömür-: içine çekmek (2020, s. 256), Clauson EDPT simür-: ‘bir lokmada yutmak’ Kzk. sümür-; Çağ. sümür- (1972, s. 829), Gülensoy KBS sömür-: ‘hepsini birden bire yiyip bitirmek, silip süpürmek = OT. sömür- < som- ~söm- ‘* emmek, *sorumak’ (2007, s. 807).

söyle- Düşündüğünü, bildiğini sözle anlatmak.

s. D163-7

s. -di D237-9, D242-13, D243-1, D253-7, D291-1

s. -dükde D197-11

s. -düm D160-10, D162-11

s. -me D248-7

s. -mege D283-2

s. -medi D238-11

s. -miş D163-7

s. -rsin D176-4, D193-1, D245-6

s. -ridi D178-1

s. -rsiz D284-3

s. -sün D169-11.

“Dedem Korkut gelüp şadılık çaldı, boy boyladı, soy şoyladı, gāzī erenler başına ne geldüğün söyledi.”

söyle- < DLT söyle: söylemek, konuşmak (2020, s. 173), Clauson EDPT söyle-: < söz sözcüğünden eylem [söz +le], ‘konuşmak, söylemek’, Osm. Az. söyle-; Uyg. söyle-; Trkm. söyle- (1972, s. 863), Räsänen VEWT söz: OT., Osm. Trkm. söz ‘konuşma’, Yak. ös , söz-lä ‘konuşmak’ < söz ‘konuşma’ (1969, s. 430), Gülensoy KBS söyle-: ‘düşündüğünü, bildiğini söyle anlatmak’ = ET. sözlä- ~OT. söwle- < sö-z +le- [< *sö- δ + (üg) +le-] (2007, s. 809), ETDES söyle-: ‘düşündüğünü söyle anlatmak’ < söz + -le- [-z- > -y-] (2020, s. 473).

söyleş- Karşılıklı konuşmak, sohbet etmek.

s. -medüm D198-6

s. -mezsın D239-8.

“Ala yorğan içinde senüñile tolaşmadum, tatlu damağ tatubanı şorışmadum, al duvağum altından söyleşmedüm.”

söyleş- < DLT söyleş-: birisi ile konuşmak (2020, s. 295), Clauson EDPT söyleş-: < söyle-eyleminden işteşlik eki ile eylem [sözle +ş-], ‘konuşmak, karşılıklı konuşmak’, Uyg. söyleş-; Çağ. söyleş- ‘konuşmak’ (1972, s. 864).

söz Bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, lakırtı, kelam.

s. D162-11, D238-6

s. -de iken D178-2

s. -i D156-11, D161-11, D169-4, D175-4, D179-9, D254-11, D285-2

s. -in D197-11

“Küfür söz söyledüm, Haq Teâlâya hoş gelmedi, gök üzerinde al kanatlu ‘Azrâyile emr eyledi

söz < DLT söz: söz (2020, s. 16),), Räsänen VEWT söz: OT., Osm. Trkm. söz ‘konuşma’, Yak. ös , söz-lä ‘konuşmak’ < söz ‘konuşma’ (1969, s. 430), Clauson EDPT söz: ‘konuşma, ifade’ Uyg. söz; Hak. söz; Çağ. söz; Osm. söz (1972, s. 860).

şu Renksiz, kokusuz, tatsız madde.

ş. -dan D193-6

ş. -lar D191-3

ş. -lardan D186-12, D234-12, D244-5, D256-1

ş. -larum D166-12

ş. -laruñ D167-10

ş. -y1 D186-8, D239-3, D239-11, D267-4

ş. -yumuñ D223-8

ş. -yuñ D170-1, D258-5

ş. -yuñ1 D179-6, D274-5.

Şağa şola çırpındı urur yüzgeçleri

Şu dibinde döner bahrileri”

su < DLT suw ~sūw: su (2020, s. 6), Clauson EDPT suv: ‘su’ , Trkm. suv; Şor. suğ; Çuv. şıv/şu (1972, s. 783), Räsänen VEWT sub: < ET. sub ‘su’, ~ sub, suw, sūw; OT. sūb, Trkm. suv; Kmk., Kzk. sū (1969, s. 431), Gülensoy KBS su: ‘su’ = ET. su. ~suw ~ suğ (EUTS) ~OT. sūw < sūß [> suw > suv > suğ > su] (2007, s. 811).

şuç Törelere, ahlak kurallarına aykırı davranış.

ş. -dan D251-7.

“Sen Ādeme tac urduñ, şeytāna la‘net kılduñ, bir şucdan ötüri dergāhdan sürdüñ.”

şuç < DLT suç: ‘bir şeyin sekmesi geri dönmesi, sapması, isabet etmemesi’ (2020, s. 140), Clauson EDPT suç: ‘hata, kusur’ < yansıma bir sözcüktür, Az. ,Osm. suç; Hak. suç; Kıp. suç (1972, s. 794), Räsänen VEWT suç: Osm. suç ‘hata, kusur, günah’ OT. suç ‘bir şeyi

kabul etmemek; kılıç kesmemek' (1969, s. 431), Gülensoy KBS suç: 'yasalar aykırı davranış' = ET. suy, OT. suç < *sū- ç (2007, s. 812).

sultān (< Ar.) Müslüman, özellikle Sünni hükümdarların kullandıkları unvan, padişah.

s. D199-11

s. -um D181-6, D183-13

"Sultānum Kan Turalı!"

2. Türünün en seçkini.

s. -ı D188-12.

"Kadir ulu Tanrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı énen, arı gölün ördeğin şakıyup alan, kaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, qarıncuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar sultānı çal kara kuş; kanadıyla şaksağana gendüzün şakıdur mı?"

Räsänen VEWT sultan: 'padişah, hükümdar' < Ar. sultān < Aram. şoltānā (1969, s. 432).

şun- Bir kimseye bir şey vermek, arz etmek, yollamak.

ş. -dı D228-4

ş. -ıverdi D185-1.

"Kan Turalı bir kepenegi kapağına toladı, aşlanuñ pençesine şunu verdi."

sun- < DLT sun-: uzatmak, vermek (2020, s. 242), Clauson EDPT sun-: 'uzatmak, sunmak', Uyg. sun-; Hak. sun-; Çağ. sun-; Kıp. sun-; Osm. sun- (1972, s. 835), Räsänen VEWT *sūn: 'germek, uzatmak' OT. *sūn Çağ., Osm. sun 'uzatmak, teklif etmek' ~Mo. 'sunu' 'uzamak' (1969, s. 432), Gülensoy KBS sun-: 'bir şeyi vermek' < OT. sū- 'itaat etmek' +-n- (2007, s. 815).

şunķur Doğana benzeyen, yırtıcı, avcı kuş.

ş. D180-12.

"Ağ şunķur kuşu erkeğinde bir köküm var, ala ördek, kara kazuñ uçurmaya."

şunķur < DLT şunķur: yırtıcı kuşlardan birinin adı, sungur (2020, s. 503), Clauson EDPT şınķur: 'yırtıcı kuş, akdoğan' Uyg. şınķur, ~ Moğ. şınķor [Tü. sı- > Moğ. ši-] (1972, s. 838), Räsänen VEWT soñķur: OT. soñķur 'şahin', Osm. songur; Kzk. şunķar = MO. şınķur, Şonķur 'şahin' (1969, s. 428), ETDES sungur: 'yırtıcı bir kuş' ~ET. şınķur ~OT. şınķur, ET. şınķur [Tü. sı- > Moğ. ši-] (2020, s. 475).

şûret (< Ar.) Görünüş, biçim.

ş. -inde D283-12.

“Atdan enüp təcir tonın geydiler, bāzırgān şureinde katır deve çekdiler geldiler.”

Räsänen VEWT suret: Osm. Kmk. surat ‘görünüş, portre’ Osm. surāt < Ar. şūrat (1969, s. 433).

süd Kadınların ve memeli dişi hayvanların yavrularını besledikleri, memelilerden gelen, besin değeri yüksek beyaz sıvı.

s. D217-5

s. -in D217-2

s. -ümi D165-3.

“Bir şordı olanca südin aldı, iki şordı kanın aldı, üç şordı cānın aldı.”

süt < DLT süt: süt (2020, s. 52), Clauson EDPT süt: ‘süt’ Osm. süt/süd; Trkm. süyt/süyd; Kıp. süt (1972, s. 798), ETDES süt: ‘kadınların ve memeli dişi hayvanların memelerinden gelen besin değeri yüksek sıvı’, ET. süt, OT. süt < ET. *süt [sü+ -t ‘çokluk eki’ Moğalca bir ektir] (2020, s. 479), Gülensoy KBS süt: kadınların ve memeli dişi hayvanların memelerinden gelen besin değeri yüksek sıvı’ = ET., OT. süt < sū +t ‘çokluk eki’ (2007, s. 829).

süglük Kızartma, şiş.

s. -i D226-12, D226-13, D227-2.

Süglügi ocağa bıraktılar, kızdı Basat eline aldı, adı görklü Muhammede sdalavāt getürdi, süglügi Depegözün gözine eyle başdı kim Depegözün gözi helāk oldu.”

söglük < DLT sögül-: kızartma yapmak (eti) (2020, s. 268), Clauson EDPT sögül-: ‘kızartma yapmak, ızgara yapmak’ Ugy. Sögül-; Osm. sögül-; Kıp. sögül- (1972, s. 821), Räsänen VEWT sügül: ‘kızartma’ Çağ. sügülä ‘kebap etmek’ (1969, s. 435), süglüg < sögül- + (ü)k > söglük/süglük.

süksün Ense.

s. -inden D185-3.

“Süksininden tutdı, bēlini üzdi, andan götürüp yere urdı; ħurd oldu.”

süksün < TS süksün: boyun ense (1996, s. 3617), Gülensoy KBS süksün: ‘ense; eğri boyunlu’ = ET. süskün ‘arka’ < sük- ‘arkada olmak, yanda olmak’ +sü-n (2007, s. 818),

ETDES süksün: ‘ense, boynun arka yanı, boyun omurları’ < Ana Altayca kök *süg- (2020, s. 477).

sün- Esnekliğini yitirerek gevşemek.

s. -di D227-4.

“Bir koç yerinden kalkdı, geriniüp sündi.”

sün- < TS sün-: uzamak, uzanmak (1996, s. 3621), Gülensoy KBS ‘esnekliği gitmek’ = ET. sün- ‘gevşemek, hafiflemek’ <*sü:n-/*sün- [*sü-: ‘uzatmak, sunmak] (2007, s.821).

sün- Gerinmek.

s. -emez D175-11, D176-8.

“Atlu batup çıkamaz anuñ balçığı olur

Ala yılan süñemez anuñ ormanı olur.”

sün- < TS sün-: uzamak, uzanmak (1996, s. 3621), Gülensoy KBS ‘esnekliği gitmek’ = ET. sün- ‘gevşemek, hafiflemek’ <*sü:n-/*sün- [*sü-: ‘uzatmak, sunmak] (2007, s.821).

sünü Süngü, mızrak.

s. D285-10

s. -ler D250-13

s. -leri D251-2

s. -m D248-10

s. -ni D246-1

s. -si D193-5, D247-10

s. -sin D191-11, D250-3, D288-5, D288-7

s. -yile D218-3.

“Kan Turalınuñ atını ebçin tonatdı geydüirdi, gendü dahı ebçin tonandı geyindi, sünüsün eline aldı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi.”

sünü < DLT sünü: mızrak, kargı (2020, s. 150), Clauson EDPT sünü/sünüg: ‘mızrak, kargı’ < *sün- sözcüğünden [+ -ü] ad; sünüg ‘mızrak,kargı’ < sün- + -üg eki. Uyg. sünü; Çağ.

sünjü; Hak. sünjü; Osm. sünjü (1972, s. 834-35), Räsänen VEWT sünjüg/sünjü/sünji: OT. sünjü ‘mızrak, kargı’ Çağ. sünjü ‘mızrak’; Trkm. sünjgi; Yak. ünjü (1969, s. 437).

sünük Kemik.

s. -leri D182-13

s. -lerüm D157-12

“Boğa boynuzı üzerine diñeldi kıyruğundan üç kerre götürüp yere şaldı, sünükleri hurd oldı.

sünük < DLT sünük: kemik (2020, s. 91), Clauson EDPT sünük (sünök?): ‘kemik’ < sün- sözcüğünden ad, Kzk. süyek; Özb. suyak; Az. sümük; Trkm. sünjk/süyek; Hak. sünük; Osm. sünük (1972, s. 839), Räsänen VEWT sünük: ET., OT. sünük ‘kemik’ Trkm. sünjk; Osm. Az. sömük (1969, s. 437), Gülensoy KBS sümük: kemik = ET., OT. süngük < *sünğ-ük (2007, s. 820).

sür- 1. At sürmek.

s. -di D182-5, D250-7, D286-3

s. -üp D266-10

“Alnına yumruğın tayadı, sürdi, meydānuñ başına çıkardı.”

2. Yürümek.

s. -di D162-8, D164-4, D166-5, D184-12

“Aşlamı koyu vërdiler, sürdi geldi.”

3. Sürgün etmek.

s. -di D222-4

s. -dünj D251-7

s. -ünj D183-3

“Tekür eydür: Mere kıızı vëriñ, şehirden sürünj; çıkşun getsün, dedi.”

sür- < DLT sür-: at vb. binek hayvanları sürmek (2020, s. 245), Clauson EDPT sür-: ‘sürmek, ilerletmek’; kovalamak; geçmek, Osm. sür- ‘bulaştırmak’ Uyg. sür-; Çağ. sür-; Kıp. sür- (2020, s. 846), Räsänen VEWT sür-: ‘öncülük etmek, sürmek; kovmak,

uzaklaştırmak' Çuv. sör; Yak. ür, ūr (1969, s. 437), Gülensoy KBS 1. Yönetip yürütmek; önüne katıp götürmek = ET. sür- 'gütmek' ~OT. sür- 'kovmak' < *sū-r- (2007, s. 823).

sürç- Ayağı kaymak.

s. -di D244-3.

"Av avlayup kuş kuşlayup gezer-iken

Buñaldı sürçdi meni yire çaldı"

sürç- < DLT sürç-: sürçmek (2020, s. 522), Clauson EDPT sürç-: 'tökezlemek' Hak. sürç-; Çağ. sürç- (1972, s. 845), Räsänen VEWT sürç-: OT. sürç 'tökezlemek' Çağ., Osm., Trkm. sür -in < sür 'sürüklenmek, kovmak' (1969, s. 438), Gülensoy KBS sürç-: 'Yürürken yanlış adım atıp, dengesini bozmak' = OT. surç-, sürç- < sū-r-ç- (2007, s. 824).

süri Evcil hayvanlar topluluğu.

s. D272-5.

"Gördiler, bir süri kaz oturur."

süri < DLT sürüg: sürü (2020, s. 168), Gülensoy KBS sürü: 'Evcil hayvanlar topluluğu' = ET., OT. sürüg < sū-r-ü(g) (2007, s. 826), Clauson EDPT sürüg: < sür- eyleminden ad 'kalabalık; topluluk; koyun ve hayvan sürüsü' Tuv. sürüg; Hak. sürüg; Özb. suru/suruv (1972, s. 850).

süri- Bir şeyi yerden kaldırmaksızın çekerek, iterek götürmek, sürüklemek.

s. -yi D234-2, D234-2.

"Basat kaçtıyup yerinden tırı geldi, buğra gibi Depegözi dizi üzerine çökerdi, Depegüzün gündü kalıcıyla boynını urdı, başın dildi, yay kirişin taqdı, süriyi süriyi mağara kapısına geldi."

Gülensoy KBS sürü-: 'sürüklemek' < sū-r-ü- (2007, s. 826)

Sürmelü (y. a.) Ağça kale Sürmeli.

S. -de D279-13.

"Ağca Kala Sürmelüde at oynatdum."

süs- Dürtmek.

s. er mi? D197-1

"Ağayılta ağca koyun kızıcağın süser mi olur?"

süs- < DLT süs-: dürtmek (2020, s. 324), Clauson EDPT süs-: ‘boynuzlamak (hayvan)’ Uyg. süs-; Kıp. süs-; Osm. süs- (1972, s. 855), Gülensoy KBS süs-: ‘Hayvan boynuzu ile vurmak’ = OT., Çağ. süs- < *süz- < sü-z- (2007, s. 828), Räsänen VEWT süs: OT. ‘dürtmek’ Osm. süs ‘boynuzlarıyla toslamak’ (1969, s. 438).

süsegen Sürekli tepen, boynuzlayan hayvan.

s. D265-9.

“Depegen götini süsegen yırtar.” > “dinsizin hakkından imansız gelir.”

süsegen < DLT süsegen: süseğen (2020, s. 495), Gülensoy KBS süsen: ‘tos vuran’ = OT. süsge ~ süsegen (2007, s. 828).

süsiş- Dürtüşmek, karşılıklı saplamak.

s. -diler D251-1.

“Kargu talı süşüler ile kırışdılar, meydānda boğa gibi süsişdiler.”

süsiş- < DLT süsüş-: toslaşmak (2020, s. 261), Clauson EDPT süsüş-: < süs- eyleminden + -(ü)ş- ‘işteşlik eki ile eylem, Hak. süsüş-; Osm. süsüş- ‘toşlaşmak’ (1972, s. 856), Gülensoy KBS süşüş-: ‘toslaşmak’ = OT. süsüş- ‘toslaşmak’ < süs- (ü)ş- ‘işteşlik eki’ (2007, s.829).

3.21 Ş

şad (< Fars.) Sevinçli, neşeli.

ş. ol- 'mutlu olmak' D271-1.

"Koca eşidüp şād oldı."

Räsänen VEWT şad: Trkm. şād 'mutluluk' Çağ., Osm. şad 'mutluluk, neşe' < Per. şād (1969, s. 439).

şadılık Eğlence, şölen (bkz. şazılık).

ş. D271-6

ş. çal- 'kopuz çalmak' D201-2, D234-9, D235-11

ş. ét- 'eğlenmek' D214-3.

"Dedem Korkut gelüp şadılık çaldı, boy boyladı, soy şoyladı, gāzī erenler başına ne geldügin söyledi."

Räsänen VEWT şad: Trkm. şād 'mutluluk' Çağ., Osm. şad 'mutluluk, neşe' < Per. şād (1969, s. 439), şād 'mutluluk' + -(ı)lık.

şah (< Fars.şāh) İran veya Afgan hükümdarı.

ş. D167-7.

"Koç yigidüm, şāh yigidüm!"

Räsänen VEWT şah: Osm. şah 'İran hükümdarı' Trkm. şā; Osm. şahı < Pers. šāh (1969, s. 440).

şāhin (< Fars. šāhīn) Yırtıcı bir kuş.

ş. D195-11, D252-4, D272-2, D272-6.

ş. -i D272-5

ş. -ci D272-3

ş. -leri D272-3

ş. -üñ D272-7.

"Gözlediler, şāhin Tomanın kal'asına endi."

Räsänen VEWT şāhin: 'Kral şahini' Krm. şahan < Pers. šāhīn 'beyaz asil şahin' (1969, s. 440).

şakı- Kuş sesi çıkarmak, ötmek, şakramak.

ş. -yup D188-10.

“*Ğadir ulu Tanrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup kıatı énen, arı gölün ördegin şakıyup alan, kıaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, kıarincuğı ac olsa kıalkup uçan cümle kıuşlar sultānı çal kıara kıuş; kıanadıyla şaksığana gendüzün şakıdur mı?*”

şakı- < TS. şakımak: Şimşek ve yıldırım gibi çakmak; ezgiler ırlamak (1996, s. 3644), Gülensoy KBS şakı-: Ezgili ses çıkarmak, ötmek, şakramak, terennüm etmek = OT. şağıla-, çağıla-, jağıla- [< şā/çā/*jā ‘yansıma’] < * şā ‘yansıma’ +k +ı- (2007, s. 834).

şakıt- Kendini belli etmek, yakalatmak.

ş. -ur mı? D188-13.

Gülensoy KBS şakıt-: 1. Süpürmek; başarılı iş yapmak; aydınlatmak < *şak -ı-t- (2007, s. 835).

şakık (< Ar.) Dişilik organı.

ş. -ına D279-13.

“*Şakıkına imrendüğüm senün kızuğ gelinün.*”

Parlatır OTS şakık: ‘Yarıp geçme, çatlama; yarma dalma; çıkma, bitme’ < Ar. şakık (2014, s. 1554).

Şam (y. a.) Şam.

Ş. D155-7.

“*Menüm erligüm, bahadirligüm, cılasunlugum, yigitligüm Rūma, Şāma gēde çavlıana, dēridi.*”

şapka Başlık.

ş. -lı D179-1.

“*Ğan Turalı geldi, kıara şapkalı Teküre selām vērđi.*”

ETDES şapka: ‘keçe, hasır, kumaş, ip vb. ile yapılan başlık’. Kökeni karışık, yaygın bir görüşe göre Slav dillerine bağlanır, ~Lat. Cappa, ~İta. Cappa (2020, s. 483).

şapla Tokat.

ş. D256-10, D256-10.

“*Mere, noldunuz? dēyü bir şapla birine, bir şapla birine urđı.*”

Clauson EDPT şap: ‘yansıma sözcük’, ‘boyuna darbe sesi’ (1972, s. 866), Gülensoy KBS şaplak: ‘şap diye ses çıkaran tokat’ < * şā+p[+a] +la +k (2007, s. 838).

şart (< Ar. şart) Koşul.

ş. eyle- ‘söz vermek’ D275-12.

“Oğuzı şındursun. Andan şonra şart eylesün, bizüm elümüze yağı-lığa gelmeye, dedi.”

Räsänen VEWT Osm. Krm. Şart ‘sözleşme’ Şor. şart; kzk. sert < Ar. şart (1969, s. 443).

şazılık (< Fars.) Eğlence, şölen (bkz. şadılık).

ş. çal- ‘kopuz çalmak’ D253-5.

“Dedem Korğud gelüben şazılık çaldı, bu Oğuz-nāmeyi düzdi koşdı.”

Räsänen VEWT şad: Trkm. şād ‘mutluluk’ Çağ., Osm. şad ‘mutluluk, neşe’ < Per. şād (1969, s. 439), şād ‘mutluluk’ + -(ı)lık.

şefkat (< Ar.) Acıma duygusu.

ş. D290-1.

“Oruzuñ şefkat tamarları kaynadı kara kıyma gözleri kan yaş tıldı, atdan yere endi, atasınıñ elin öpdı.”

Räsänen VEWT şafkat ‘hassasiyet, acıma, merhamet’ < Ar. şafaqat (1969, s. 444).

şehadet (< Ar.) Kelime-i şahadet.

ş. D252-6.

“Dinüñe girdüm, dedi; parmak götürüp şehadet getirüp müsülmān oldı.”

Nişanyan SS şehadet: 1. Şahitlik; 2. Şehitlik ~ Ar. şahāda (2009, s. 588).

şehbāz (< Fars.) Seçkin.

ş. D163-10, D166-12, D167-12, D236-8, D261-1.

“Örü turdı, tavladan bir şehbāz at çıhardı, eyerledi.”

Nişanyan SS şahbaz: ‘şahin ile avlanma, şahin kuşu’ ~Fa şāhbāz (2009, s.444).

şehid (< Ar. şehīd) Kutsal bir ülkü veya inanç uğrunda ölen kimse.

ş. ét- ‘savaşta öldürmek’ D273-9

ş. eyle- ‘savaşta öldürmek’ D222-3

ş. ol- ‘savşata ölmek’ D218-10, D218-11.

“Alp Rüstem şehīd oldı.”

Nişanyan SS şehit: ~Ar. şahīd 1. Tanık; 2. Din uğruna ölen kişi (2009, s. 588).

şehir (< Fars. şehir) Yerleşim alanı, kent.

ş. -den D183-3

ş. -i D279-1.

“Tekür eydür: Mere kıızı vèrün, şehirden sürün; çıkşun getsün, dedi.”

Räsänen VEWT şahar: ‘şehir, kent’ Trkm. şehir; Osm. şahir; Kzk. şār < Pers. şahr (1969, s. 440).

şerāb (< Ar. şerāb) Üzümünden veya başka meyve sularını çeşitli yöntemlerle mayanlandırarak elde edilen alkollü içki.

ş. D178-8, D240-5, D284-4

ş. -dan D160-9

ş. -1 D160-8

ş. -ydum ‘sarhoş’ D160-9.

“Hay atamuñ altun kadehinden şerāb içen, meni seven atdan ênsün, bunuñ kapusına birer gürz uralum dedi.”

Räsänen VEWT şarap: Çağ., Osm. şarap ‘şarap’ < Ar. şarāb (1969, s. 442).

şerr (<Ar.) Kötülük, fenalık.

ş. D261-12.

“Şer haber getürenün başın kesem!”

Nişanyan SS şerr/şerr: ~Ar. şarr ‘kötülük’ (2009, s. 589).

şeytan (< Ar.) İnsanları kötülüğe yönelten cin, iblis.

ş. -a D251-6.

“Sen Ādeme tac urduñ, Şeytāna la^cnet kılduñ, bir suçdan ötüri dergāhdan sürdüñ.”

Nişanyan SS şeytan: ~Ar. şaytān ‘şeytan’ ~İbr. şātān ‘düşman’ (2009, s. 590).

şikâr (< Fars.) Av.

ş. D237-5.

“Üç gün dahı Begili av şikâr etiyle konuklayalum begler! dedi.”

Räsänen VEWT şikar: ‘avlanmak’ < Pers. şikār (1969, s. 446).

şikâyet (< Ar.) Sızlanma, yakınma, hoşnutsuzluk.

ş. ét- ‘yakınmak’ D217-9.

“El- hāşılı, ordı bunuñ ucından katı incindiler, ėaciz kaldılar, Aruza şikâyet edüp ağlaşdılar.”

Nişanyan SS şikayet: ~Ar. şikāya ‘yakınma’ (2009, s. 592).

şimdi Şu anda içinde bulunulan zaman.

ş. D160-3, D180-11, D221-1, D236-1, D274-10.

“Azrā’il başup kondı, baya yırlardı, şimdi hırlamağa başladı.”

Gülensoy KBS şimdi: ‘şu anda içinde bulunulan zaman’ < OT. uş ‘şimdi, işte’ +im ‘imdi’ (2007, s. 845), imdi < DLT emdi: şimdi. (2020, s. 16), Clauson EDPT “‘D amti: şimdi, < *am sözcüğünden, Haka., Tuv. amdı; Uyg. amtı; Çağ. emdi; Osm. imdi.” (1972, s. 156-7), Tietze TETTL “şimdi: TS. 2067-69, Meninski 1680 I, 417 < ET. amtı.” (2009, s. 392).

şirin (< Fars.) Sevimli, cana yakın, tatlı, hoş.

ş. D164-1, D165-7, D166-10.

“Dünye şîrîn, cān ‘aziz; cānumı kıya bilmen, bellü bilgil.”

Räsänen VEWT şirin: Osm. Tar. şirin ‘tatlı, güzel’ < Pers. şîrîn (1969, s. 448).

Şerügüz (y. a.) Şerügüz.

Ş. D255-1.

“Andan Şerügüz ucından Gökçe Deñize degin el çapdı.”

şiş Bir ucu sivri demir.

ş. -ler D278-1.

“Fır‘avn şişler yükleyüp yerden çıksa kaba kaba begler perçin kılan Kazan eridüm.”

şiş < DLT şiş: kendisiyle tutmaç yenilen şiş (2020, s. 318), Gülensoy KBS şiş: Bir ucu sivri, demir veya ağaçtan yapılmış çubuk’ = ET. şiş ~şiş ~OT. sış ~şış ‘tutmaç şişi,şiş’ < s(/ş)î-ş (2007, s. 846).

şiven (< Fars.) Feryat, ağıt, yas.

ş. D155-12, D256-3

ş. ét- ‘ağıt yakmak’ D156-1

“Uşun Kocanuñ ağ ban evi öñinde şiven kopdı, Kaza beñzer kıızı gelini ağ çıkarup kara geydi.”

Parlatır OTS şiven: < Fars. ‘yas, matem, hüzn, sızlanma’ (2014, s. 1586).

şol Şu, gösterme adılı (bkz.şu).

ş. D228-8, D229-3, D230-1, D248-1, D252-1.

“*Hak Te^c ala Cebayile buyurdi kim: Ya Cebra^yil! Var, şol kuluma kırk erce kuvvet v^erdüm, dedi.*”

Gülensoy KBS şu: ‘Uzak olanı belirten gösterme edatı’ [şu < şol < uşol < *uş ol ‘işte o’] (2007, s. 848).

şorla- Fışkırmak, akmak.

ş. -dı D252-3, D289-9.

“*Oğlan kâfiri götürdi, yere urdı, burnundan kanı düden gibi şorladı.*”

şorla- < TS. şorla-: şorul şorul, şarıl şarıl akmak, çok dolu akmak (1996, s. 3680),

Gülensoy KBS şoruldak: ‘çağlayan’ < *şor ~şır ‘yansıma’ (2007, s. 848).

Şökli (k. a.) Şökli Melik.

ş. D244-7, D247-13.

“*Alaca atlu Şökli Melik katı pusmuş*

Pusduğundan kara tağlara tuman düşmüş”

şölen (< Moğ.) Ziyafet, eğlence.

ş. D167-2, D252-13

ş. -i D163-13

ş. -li D281-5

ş. -ünde D223-3.

“*Bir dahı şoylamış; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toğuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yaşadıklı, yonma ağac tağrılı köpegüm kâfir!*”

ETDES şölen: ‘büyük yemek toplantısı’ ~Trkm. şüle < Moğ. silen ‘çorba’ (2020, s. 491).

şöyle Şunun gibi, şuna benzer biçimde.

ş. D227-3, D228-2, 229-7

ş. kim D199-4.

“*Girdüm, Depegöz eydür: Şöyle çalayım ki künbedile tartağan olasın, dedi. Basatun diline bu geldi kim Lā ilāhe illallāh Muhammedün Resūllāh! dedi.*”

Gülensoy KBS şöyle: 1. Şunu gibi, şuna benzer; 2. Şu yolda < *uş +öyle (2007, s. 848).

- şu** Bu kelimesine göre yerde, zamanda veya söz zincirinde biraz uzak olanı niteleyen söz.(bkz. şol).
 ş. -da D265-10.
 ş. -na D249-1.
 “*Oğuzun ‘arsuzı Türkmanun delüsine beñzer, bağa şuna! dedi.*”
 Gülensoy KBS şu: ‘Uzak olanı belirten gösterme edatı’ [şu < şol < uşol < *uş ol ‘işte o’] (2007, s. 848).
- şuşa-** Fısıldamak.
 ş. -yan D269-2.
 şuşa- < DLT şuwşaş-: fısıldaşmak (2020, s. 342), Clauson EDPT suvşaş-: suvşa- sözcüğünden işteşlik eki ile eylem, ‘fısıldaşmak’ (1972, s. 866), şuşa- ‘fısldamak’ < şuş ‘yansıma’ + -a + (y)+ -an (Özçelik, 2016, s. 816).
- şükür** (< Ar.) Tanrı’ya duyulan minneti dile getirme.
 ş. eyle- ‘şükür etmek’ D200-9
 ş. kı1- ‘şükretmek’ D156-12, D161-13.
 “*‘Azrāyile nidā eyledi kim çün deli kavat menüm birligüm bildi, birligüme şükür kıldı.*”
 Räsänen VEWT şükür: Osm. şükür ‘teşekkür’ < Ar. şükr (1969, s. 450).

3.22 T

tabut (< Ar.) Ölünün içine konulduğu sandık biçiminde araç.

t. um D167-13.

“Tavla tavla şehbâz atuy biner olsam menüm tâbütum olsun!”

Räsänen VEWT tabut: Osm. tabut ‘tabut’ krm. davut; Tar. tavut < Ar. tâbüt (1969, s. 453).

tâc (< Ar.) Soyluluk, iktidar, güç veya hükümdarlık sembolü, başlık.

t. ur- ‘taç giymek’ D251-6.

“Kimse bilmez nicesin görklü Taçrı

Senâdeme tac urduj”

Nişanyan SS tâc: ‘İranlılara özgü hükümdar başlığı’ ~ Ar/Fa tâc ‘hükümdar başlığı ~Ofa. tâg kemer, çember’ (2009, s. 597).

tâcir (< Ar.) Ticaretle uğraşan kimse, tüccar.

t. D283-12

t. -e D283-13.

“Kâfirler gördiler gelenler tâcire benzemez kaçdılar, kakaya girdiler, kapuların yapdılar.”

Nişanyan SS tâcir: ~Ar. tâcir ‘ticaret yapan’ ~ Aram tagārā (2009, s. 597).

ṭadı (< Fars.) Dadı, daye.

Ṭ. -um D274-3.

“Kazan eydür: Mere kâfirle, bu arabayı pēşigüm şandum, sizi yamrı yumrı ṭadum dāyem sândum dēdi.”

Nişanyan SS dadı: ~Fa. dādū ‘halayık, dadı’ (2009, s. 116).

ṭağ Yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli yamaçlarıyla çevresine hâkim ve oldukça geniş bir alana bölümü.

ṭ. D227-4, D257-10

ṭ. -a D218-1, D234-11

ṭ. -dan D192-11, 239-2, D239-10, D252-11, D267-4, D277-12

t. -ı D181-7, D186-8, D200-3, D244-12, D245-8

t. -lar D241-9, D241-13

t. -lara D244-7

t. -lardan D186-11, D244-5, D256-1

t. -ları D167-9, D278-3

t. -larum D166-11

t. -larumuz D160-6

t. -larumuzda D160-7

t. -laruñ D258-4

t. -um D163-7, D166-11, D223-7, D258-10, D289-12

t. -uñ D169-12, D240-6, D257-3

t. -uñı D179-5.

“Döymesi büyük bizüm tağlarumuz olur, ol tağlarumuzda bağlarımız olur, ol bağlaruñ kara salkımları üzümü olur, ol üzümü şıkarlar, al şerābı olur, ol şerābdan içen esrük olur.”

Tag < DLT tāğ~tağ: dağ (2020, s. 21), Clauson EDPT tağ: ‘dağ’ ~tağ/taw, Az., Osm. s-dağ; Trkm. da:ğ (1972, s. 463), Räsänen VEWT *dağ: ET.,OT. tağ ‘dağ’; Trkm. dāğ; Osm., Krm. Az. dağ, ~Moğ. *tayi-ga ‘dağ ormanı’ (1969, s. 454). Gülensoy KBS dağ: ‘dağ’ = ET, OT. tağ < tağ (2007, s. 259)

tağıl- Toplu durumdayken ayrılıp uzaklaşmak.

Ṭ. -ur D195-6.

“Gördi kim bir derenüñ içinde toz gāh dērilir gāh tağılır.”

tağıl- < DLT tağıl-: sivriliği gitmek (2020, s. 260), Gülensoy KBS dağıl-: ‘dağılmak’ = OT. tağıl- ‘bıçak gibi keskin şeyler’ körleşmek < tāğı- ‘dağılmak + -l (2007, s. 260).

tağıt- Bozguna uğratmak, yenmek.

t. -an D197-4.

“Kan Ṭuralı bildi kim bu yağı başup tağıdan Selcan Ḥatundur.”

Gülensoy KBS dağıt-: ‘dağıtmak’ < *tāğı-t- (2007, s. 260).

tağla- Dağlamak, yakmak.

t. -rsın D245-6.

“Bağrumıla yüregüm ne tağlarsın?”

Gülensoy KBS dağla-: ‘kızgın demirle damga vurmak’ = OT. tağla- [< *Fars. dāg ‘damga’ +la] (2007, s. 260).

taht (< Fars.) Hükümdarların oturduğu büyük, süslü koltuk.

t. D178-9

t. -um D238-13

“Altun tahtum iyesi, begüm yigit!”

Räsänen VEWT taht: Osm. taht ‘taht, koltuk’ Kzk. tāk ‘sandalye’ < Pers. taht (1969, s. 454).

tağ- Bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştiirmek, geçirmek.

t. 228-9

t. -dı D234-2.

“Depegöz eydür: Mere oğlan, al şol parmağumdaki yüzügi, parmağuna tağ, saña oğ ve kılıç kār eylesün...”

tağ- < DLT tak-: Oğuzcada takmak (2020, s. 238), Clauson EDPT tak-: ‘takmak, iliştiirmek’ Uyg. tak-; Çağ. tak-; Kıp. tak- ‘asmak’ (1972, s. 464), Gülensoy KBS tak-: ‘iliştiirmek, geçirmek’ = ET., OT. tak- < * tak- (2007, s. 851).

tağın- kendisine takmak.

t. -dum D228-11

t. -duñ mı D228-11.

“Depegöz eydür: Oğlan, yüzügi alup tağınduy mı?”

Gülensoy KBS tağın-: 1. Kendine takmak; 2. durum almak < tak- (ı)n- ‘dönüşlülük eki’ (2007, s. 852).

tal Ağacın gövdesinden ayrılan kollardan her biri.

t. D258-6

t. -a D266-11

t. -ı D246-1, D248-10, D250-3, D250-13

“Kaba ağaçda tal budağun kurımışdı, yaşarup gögerdi āhir.”

tal < DLT tāl: taze dal (2020, s. 178), Clauson EDPT ta:l (?-d-): ‘dal, budak; söğüt’ Osm. ‘dal’; ‘söğüt ağacı’, Trkm. ‘dal; söğüt’ (1972, s. 489), Gülensoy KBS ‘söğüt; ardıç = ET., OT. tal ‘dal, yaş dal’ < tāl (2007, s. 853).

talat- Dalatmak, ısırtmak.

t. -ur mı? D184-5.

“Ağ yelekli ötkün ohdan kayıkmayan, cānvarlar serveri kağan aşlan kığrılan ala köpek itine gendüzün taladur mı?”

Clauson EDPT tala-: ‘zarar vermek; yağma etmek’ Osm. tala-/dala- ‘yağma; köpek saldırısı’ ;Kıp. tala-; Çağ. tala- ‘yağma etmek’ (1972, s. 492), Gülensoy KBS tala-: ‘köpek ısırtmak’ = ET., OT. tala- ‘yağma ve talan etmek’ (EUTS, DLT) < tal-a- (2007, s. 853), tala- ‘saldırmak’ + -t ‘ettirgenlik eki’.

talçan- Uğraşmak, yorulmak.

t. -mamış D187-1.

“Kara boğa geldiğinde talçanmamış, kağan aşlan geldiğinde ne geçelmiş?”

Tezcan DK ON talçan- : < dalcın- ‘uğraşmak, çabalamak’ (TS, s. 982), dalcın- < DS, s. 1341 ‘gayret etmek, çabalamak’ (2018, s. 256-57).

tam Ahrı.

t. -ına D281-12

t. -ında D267-6.

“Bencileyin karusından ağ ellerin bağladuban toñuz tamında yatur mı olur?”

tam ~tām: duvar, sur (2020, s. 22), Clauson EDPT ta:m (?-d-): ‘duvar’ Az., Osm. ‘çatı’; Trkm. r-ta:m ‘tuğladan yapılmış yapı’ Uyg. tam; Hak. ta:m; Osm. dam/tam (1972, s. 502), Räsänen VEWT tam: OT. tām ‘duvar’ Trkm. tām ‘duvar’ ~Mo. (KWb. 377) tama ‘duvar’ ~Kor. Tam (1969, s. 459), Gülensoy KBS dam: ‘Yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan kiremit kaplı bölüm’ = ET. tām < *tām (2007, s. 263).

tam- Damlamak.

t. -miş D199-8.

“Kar üzerine kan tammış kibi kızıl yanaklum

Koşa bâdem şığmayan dar ağızlum.”

şam- < DLT tam-: damlamak (2020, s. 493), Clauson EDPT tam-: ‘damlamak’ Az., Osm., Trkm. dam-; Hak. tam-; Kıp. şam- (1972, s. 503), Räsänen VEWT tam-: ‘damla’, damlamak’ OT. tam; Osm., Trkm. dam; Çağ. dam-la (1969, s. 459).

şama (< Ar.) Şiddetli arzu.

ş. ét- ‘arzulamak’ D215-4.

“*Şama* *édüp derhāl cimā eyledi.*”

Nişanyan SS tamah: ~Ar. tama^c ‘göz koyma, aç gözlülük’ (2009, s. 602).

tamam (< Ar.) Bütün, eksiksiz.

ş. D215-7, D219-6, D237-4.

“*Hān dahı Begili konukladı; yahşı kaftan, vāfir harclık vērđi, üç gün temām ağırladı.*”

Nişanyan SS tamam: ~Ar. tamām ‘tam ve eksiksiz olma, bütünlük’ (2009, s. 602).

şamar Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal.

ş. -ın D184-2,

ş. -ları D290-1

“*Oruzuñ şefkat şamarları kaynadı.*”

şamar < DLT şamar: Oğuzlarda damar (2020, s.155), Clauson EDPT şamar: ‘damar, atardamar’ ~tamır~tamur < ET. tam- ‘damlamak’ Az, Osm., Trkm., damar; Uyg. şamar (1972, s. 509), ETDES damar: “Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal” ET, şamar,tamır; OT. tamur < ET. tam- ‘damlamak’ (2020, s. 130), Gülensoy KBS damar: Canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal= OT. şamar, tamır, tamur < tamar (2007, s. 264).

şana İnek yavrusu.

ş. -D180-5.

“*Kız köşkten bakar-idi, şaraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş şana kibi ağzınun suyu akdı.*”

Räsänen VEWT şana: Trkm. tana; Çağ. tana; Osm. dana; Çuv. tina; Bulg.tınağ < ? (1969, s. 460), ETDES dana: ‘ineğin iki yaşına kadar olan erkek yavrusu’, “Yaygın görüşe göre Hint-Avrupa dillerinden geçmiştir. Sanskr. ‘dhéna ‘inek, sağmal inek’ < Ana Hint- Avrupa dili *dheinā (buzağılamış inek), ancak bu sav birkaç yönden düşündürücüdür” (2020, s. 130), Gülensoy KBS dana: ‘Sığır yavrusu’ < ET. *tāna ‘bir yaşında sığır yavrusu’ (2007, s. 265).

şanığ Bir olayı gören, duyan, şahit olan.

ṭ. ol- ‘görmek, şahit olmak’ D168-3, D168-4, D168-5

“*cArş ṭanıġ olsun, kürsī ṭanıġ olsun!*”

ṭanı- < DLT tanuk ~tanūk : tanık, şahit (2020, s. 7), Clauson EDPT tanuk: ‘şahit,tanık’ < tanu- ‘tanışmak, tanımak’ + -k, Uyg. tanuk; Kıp. ṭanuk; Osm. ṭanuk (1972, s. 518-19), Gülensoy KBS tanık: ‘şahit’ = ET., OT. tanuk ‘şahit, tanık’ < ta-nı-k (2007, s. 856).

ṭanış- Karşılıklı tavsiyede bulunmak.

ṭ. -dılar D219-7

ṭ. -kıl- ‘283-6.

“*Vardılar Dede Korkutı çağırdılar, anuñıla ṭanışdılar.*”

Ṭanış- < DLT tanuṣ-: karşılıklı tavsiyede bulunmak (2020, s. 264), Clauson EDPT tanuṣ: < tanu- sözcüğünün işteşlik hâli, ‘birisiyle tanışmak’ Az, Osm., Hak., tanuṣ- (1972, s. 526), Gülensoy KBS tanıṣ-: ‘birbirini tanıır duruma gelmek’ = OT. tanıṣ-, tanu- ‘danışmak, işaretleşmek’ < ta-nı-ṣ- (2007, s. 856).

ṭaṅla- Yarın, tan ile, şafakla.

ṭ. D183-2, D194-9, D287-13.

“*Tekürüñ öñine getirüp eydür: Ṭaṅla kızuñı maña vèresin, dedi.*”

taṅ < DLT taṅ: şafak vakti, sabah (2020, s. 88), Clauson EDPT taṅ(-d): ‘şafak’ Az., daṅ, Osm. daṅ/taṅ; Trkm. daṅ (1972, s. 510), Gülensoy KBS taṅla: ‘sabahın gün doğmadan önceki vakit’ < Taṅ ‘sabah vakti’ +la- ‘gün doğmak, ağar-mak’ (2007, s. 857).

Taṅrı Yaratıcı, yüce varlık, ilâh.

ṭ. D161-6, D161-8, D161-9, D168-5, D168-10, D168-12, D169-3, D170-1, D179-7, D184-12, D231-5, D233-11, D251-5, D251-6, D257-13, D259-1, D279-3, D282-12

ṭ. -dan D185-11

ṭ. -lu D281-6

ṭ. -m D228-7, D229-2, D229-13, D230-13

ṭ. -ñ D251-11

ṭ. -ña mı? D251-10

ṭ. -ya D188-4, D188-8

“*Saña şıgındum, cömerdler cömerdi ġanı Taṅrı, meded! dedi.*”

Tanrı < DLT Teñri: Yüce ve aziz Tanrı (2020, s. 25), Clauson EDPT teñri: ‘tanrı’, çok eski bir sözcüktür, ön Türkçedir. İlk anlamları: ‘cennet; gökyüzü; hayat’ Az., Osm, Trkm. tañrı (1972, s. 524), Räsänen VEWT teñri: ET., Çağ. DT., tãnri ‘cennet’, Tanrı, Şor. tãgri; Kzk. tãñri; Osm., Az. tanrı = Mo. (KWb. 392) teñri, teñgeri < Skor thje-li (1969, s. 857).

tar Dar, ölçüleri yetersiz olan.

t. D159-3, D159-9, D164-13, D179-6, D218-8, D266-8.

“Oğul oğul ay oğul

Tokuz ay tar karnumda götürdüğüm oğul”

tar < DLT tār: herhangi bir şeyin darı, dar (2020, s. 387), Clauson EDPT tar (d-): ‘dar, sıkı’ Az, Osm. dar; Trkm. da:r; Uyg. tar; Çağ. tar; Kıp. ta:r (1972, s. 528), Gülensoy KBS dar: ‘İçine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan’ = ET., OT. tar < tār (2007, s. 266).

taraf (< Ar.) Yön, yan, doğrultu.

t. -ma D197-4.

“Bir tarafına dahı gendü girdi, kılıç tartup yöridi, kâfir başın kesdi.”

Nişanyan SS taraf: ~Ar. taraf ‘uç, bir şeyin merkezden en uzak olan noktası, kenar’ (2009, s. 604).

taraka (Ar. tarāke) Gürültü, patlama.

t. D247-4.

“Yüz ādem seçilüñ, taraka çatladuñ, oğlanı korkuduñ!”

Parlatır OTS taraka: ‘gürültü, patırtı’ < Ar. tarrāka (2014, s. 1635).

tart- 1. Çekmek.

t. -ayıdum D282-13

t. -dı D241-1, 287-8

t. -mayınça D232-8

t. -up D188-11, D197-5, D286-10.

“Ana haqqı Tanrı haqqı tartayıdum, gafillüce görklü başuñ keseyidüm alca kanuñ yer yüzüüne dökeyidüm, dedi.”

2. Kurtarmak.

t. -up D270-10, D290-8.

“ Paraşarın Bayburd Hişarından parlayup uçan

Adahlusun ayruklar alur-iken tartup alan.”

3. Yay çekmek.

t. -anda D200-4.

“Arku Béli Ala Tağı avlarıdum,

Ala geyik, sığın geyik kovarıdum,

Tartanda demrensüz bir oğula neyleridüm.”

tart- < DLT tart-: uzatmak, germek (2020, s. 524), Gülensoy KBS tart-: 1. Ağırlığını bulmak; 2. Değer biçmek; (hayvan) dizginlerini çekip bırakarak sallamak = ET. tart- ~OT. tart- ‘çekmek, uzatmak’ <* OT. tar- ‘dağıtmak, yaymak’ + t- (2007, s. 862), Clauson EDPT tart-(?d-): ‘çekmek, germek; tartmak’Az., Trkm., Osm. dart- (1972, s. 534-35).

tartaşan Paramparça, darmadağın.

t. ol- ‘paramparça olmak’ D229-8.

“Başat eydür: Girdüm, Depegöz eydür: Şöyle çalayım ki künbedile tartaşan olasın, dedi.”

Tartaşan < TS tartaşan (dardağın): darmadağın, perişan (1996, s. 3763), tart- < DLT tart-: uzatmak, germek (2020, s. 524), Gülensoy KBS tart-: 1. Ağırlığını bulmak; 2. Değer biçmek; (hayvan) dizginlerini çekip bırakarak sallamak = ET. tart- ~OT. tart- ‘çekmek, uzatmak’ <* OT. tar- ‘dağıtmak, yaymak’ + t- (2007, s. 862), Clauson EDPT tart-(?d-): ‘çekmek, germek; tartmak’Az., Trkm., Osm. dart- (1972, s. 534-35).

tartış- Çekişmek, dövüşmek.

t. -ayduğ D249-8

t. -dılar D250-11, D251-3.

“Gürzile döğışdiler, kara polad uz kılıcıla tartışdılar.”

tartış- < DLT tartış-: çekişmek, karşılıklı çekmek (2020, s. 292), Gülensoy KBS tartış-: Ağız dalaşı; münakşa, = OT. tartış-: tartmada yardım etmek; germede yardım etmek; sızlamak < *tar-t- (ı)ş- ‘işteşlik eki’ (2007, s. 863).

tarvandır- Davranmaya fırsat vermek.

t. -madı D289-8.

“Çekdi, anşuzın elinden aldı, kılıcını tardı, babasınıuğ üzerine at şaldı, tarvandurmadi, çignine kılıç endürdi, geyimini kesdi, omuzuna dört parmak deñlü zahm urdi.”

Clauson EDPT tavrán- (d-): < tavra- sözcüğünün dönüşlülük hâli, ‘acele etmek, hızlı davranmak’ Osm. Davran- ‘hareketlenmek’ ; Hak. tavrán- (1972, s. 444), Gülensoy KBS davran-: 1. Bir kimseye veya bir şeye karşı tavır takınmak; hazır olmak’ = OT. tavra-, tuwra- ‘davranmak’ < tavra- ‘acele etmek’ +n- (2007, s. 268). Tarvandur- < tarva- +n- +dur- ‘ettirgenlik eki’ > davrandırmak.

taş

Kimyasal ve fiziksel durumu değişiklikler gösteren sert ve katı madde.

t. D227-4, D233-2, D277-13

t. -a D216-3, D284-3

t. -dan D188-9

t. -ı D180-10, D274-5, D274-6

t. -ıla D233-2.

“Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvalansa kaba ökçem, uyluğum karşı tutan Kazan eridüm.”

taş < DLT tās: taş, kaya (2020, s. 68), Clauson EDPT ta:ş (?d-): ‘taş, kaya’ Az., Trkm. daş; Osm. taş; Çuv. çul/çol (1972, s. 557), Räsänen VEWT tās (< *tāl): OT. tās ‘taş,kaya’ Trkm. dāş; Yak. tās; Kzk. tas ~Mo. (Kwb. 444) çila-ğun ‘taş’ ~Kor. Tol < *tal (1969, s. 466), Gülensoy KBS taş: ‘Rengini içindeki maden,tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde’ = ET., OT. taş < tās/tās (2007, s. 865).

taş

Dış.

t. D172-10, D221-6, D235-8.

“İç Oğuz Taş Oğuz Begleri yığnağ olmuşıdı.”

Taş < DLT taş: dışarı, dış (2020, s. 409), Clauson EDPT taş(?d-): ‘dışarı; taşra’ Osm. daş/taş; Trkm. daş; Tuv. daş (1972, s. 558), Räsänen VEWT taş: (< *tal) tış: OT. Çağ. taş ‘dışarı’ Kzk. tıs; Trkm. daş; Çağ. Osm. daş; Çuv. tol (1969, s. 466), Gülensoy KBS taş: ‘Dış’ = ET., OT. *taş ‘dış’ < *taş (2007, s. 865).

taşkun

Taşmış durumda olan.

т. -1 D223-8.

“Aķındılı görklü şuyumuñ taşkıını kardaş!

Güçli belüm kuvveti, karangulu gözlerümün aydını kardaş.”

Gülensoy KBS taşkın: ‘Taşmış durumda olan’ < taş-kın (2007, s. 867).

taşra Dışarı.

т. D270-8

т. çık- ‘dışarı çıkmak’ D256-9

т. -gel ‘dışarı gelmek’ D229-11.

“Dedi hemân-dem künbed yarıldı, yedi yerden kapu açıldı, birinden taşra geldi.”

taşra < DLT taşra: dışarı (2020, s. 184), Clauson EDPT taşra(d-): < taş sözcüğünden zarf, Osm. taşra (1972, s. 565-66), Gülensoy KBS taşra: ‘dışarı’ = OT. < tāş +ır+a [yönelme durumu] (2007, s. 867).

tat- Duymak, hissetmek.

т. -ubanı D198-5.

“Ala yorğan içinde senünile tolaşmadum, tatlu damağ tatubanı şorışmadum, al duvağum altından söyleşmedüm.”

tat- < DLT tatı-: tadı gelmek, lezzetli olmak (2020, s. 460), Clauson EDPT tat- (?dad-) ‘tatmak’ [tatı- ile tat- arasındaki ilişki belirsizdir] Uyg. tat-; Kzk. tat-; Kıp. tat-; Az. dad-; Osm. tat-/tad- (19762, s. 450), Gülensoy KBS tat-: ‘Tat alma duyusu ile bir şeyin tadını anlamak; yemek-içmek; duymak, hissetmek’ < tāt- (2007, s. 868).

Tatar Türk boyu.

Т. -1 D275-5.

“Geldi, Teküre eydür: Kerem eyle, ol Tatarı kıyudan çıkar.”

Gülensoy KBS Tatar: ‘bir Türk boyunun adı’ < Moğ. Tatar (2007, s. 868).

tatlu Şeker tadında olan, acı karşıtı.

т. D163-1, D166-8, D166-10, D167-7, D198-5, D200-7, D231-3, D233-3, D267-9.

“Tatlu damağ vërüp sevdiğüm!

Bir yaşdukda baş koyup emişdiğüm!”

tatlu < DLT tatlıg: lezzetli, taTLI (2020, s. 21), Gülensoy KBS tatlı: ‘Şeker tadında olan; acı olmayan’ = ET. tatıglıg ~ tatağlıg ~OT. tatıglıg < tāt+ıg+(~ağ) ‘tat’ lı(g) (2007, s. 869).

tavla At ahır.

t. D163-9, D166-12, D167-12, D252-12

t. -dan D261-1

t. -sından D223-1.

Şovuk şovuk bınarlarum gerekise aña içit olsun

Tavla tavla şehbâz atlarum gerekise aña binit olsun!

ETDES tavla: ‘at ahır’ < Ar. tavla ‘at ahır’ < Grek stávlos ‘ahır’ (2020, s. 501).

tavlunbaz (< Ar. tabl + Fars. bâz) At zırhı.

t. ur- ‘gürültü çıkarmak’ D263-6, D270-8.

Nişanyan SS davlumbaz: davulbâz/davlunbâz ‘ata giydirilen göğüs zırhı’ < Tü. davul + baz (2009, s. 120).

tavşan Tavşangillerden, hızlı koşan, kemirgen bir tür memeli.

t. D255-4.

“Uçardan kaz tavuk, yörirden geyik tavşan bu toldurup Oğuz yigitlerine bunu dām etmişidi.”

tavşan < DLT tavişgan: tavşan (2020, s. 149), ETDES tavşan: ‘eti yenen, hızlı koşan hayvan türü’ ~Az. dovşan; Yak. tabısxân; Trkm. tovşan, ET. Tavişgan, OT. tavişgan < tabış- ~taviş- ‘hızlı koşmak, atlamak, sıçramak’ +gan (2020, s. 500), Clauson EDPT tavişgan: ‘tavşan’ ~Moğ. taulai, Az. dovşan, Trkm. tovşan, ~koğan/koyan (diğer diyalektlerde) (1972, s. 447), Räsänen VEWT *tabuşkan: ET. tabışkan ‘tavşan’, Trkm., Osm. tavşan, ~Mo. taulai ‘tavşan’ (1969, s. 453).

tavuk Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı.

t. D255-4, D255-7.

“Uçardan kaz tavuk, yörirden geyik tavşan bu havlıya toldurup Oğuz yigitlerine bunu dām etmişidi.”

tavuk < DLT takağ: horoz ve tavuğun genel adı (2020, s.54), Clauson EDPT takığ: ‘evcil kümes hayvanı’ ~Moğ. takiya, Uyg. takığ; Çağ. tağuk; Trkm. dakuk (1972, s. 468), ETDES tavuk: ‘eti ve yumurtası için üretilen bir kümes hayvanı’, ET. takığ,

OT. takağu < ? (2020, s. 501), Gülensoy KBS tavuk: ‘Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı’ ~OT. tağuk ~takuk~takağu < *tak > *dak ‘yansıma’ (2007, s. 871).

tavul (< Ar. tabl) Değnekle çalınan çalgı.

ıt. -lar D285-12.

“Bu mağalda Oğuz erenleri alay alay geldi, güpür güpür tavullar nağaralar çalımdı.”

Nişanyan SS davul: ‘davul, özellikle savaş davulu’ ~Ar. tabl (2009, s. 121).

tay At yavrusu.

ıt. -lar D184-2.

“Ağca sazlar içinde şarı gönler görüben taylar başan üñük tamarın dilüben kanın şoran...”

tay < DLT tay: tay (2020, s. 100), ETDES tay: ‘üç yaşına kadar olan at yavrusu’ ~Az. day; Trkm. tay; kazk. Tay, OT. tãy (2020, s. 502), Gülensoy KBS tay: ‘üç yaşına kadar olan at yavrusu’ = OT. tay < tãy ‘ince, taze, genç’ (2007, s. 872).

ıtaya- Yaslamak.

ıt. -dı D182-5.

“Alına yumruğın ıtayadı, sürdi, meydãnuñ başına çıkardı.”

ıtaya- < DLT taya-: destek vermek (2020, s. 465), Clauson EDPT taya-: (d-) ‘desteklemek; yaslanmak’ Az., Osm. Trkm. daya-; Çağ. taya-; Kıp. ıtaya- (1972, s. 568), Gülensoy KBS daya-: ‘bir şeyi bir yere dokunur duruma getirmek’ = ET., OT. taya- < *tay ‘eş, destek, denk’ +a- (2007, s. 268).

ıtayan- Bir yere yaslanmak.

ıt. -am D171-7.

“Eydür: Belı, cãnum baba, eyle isterem. Pes varasın, bir cici bici Türkmen kızını alasın; negãhenden ıtayanam üzerine düşem karnı yırtıla? dedi.”

ıtayan- < DLT tayan-: yaslanmak, güvenmek, dayanmak (2020, s. 429), Clauson EDPT tayan- (dayan-) < taya- eyleminin dönüşlülük eki ile eylem, ‘yaslanmak, güvenmek’ (1972, s. 569), Gülensoy KBS dayan-: ‘bir yere yaslanmak, kendini dayamak’ = ET., OT. tayan- < *tay+a-n- (2007, s. 269).

ıtayın- Ayağı sürçmek.

ıt. -dı D186-3.

“Serhoş yigit hem iki cānvarıla şavaşmışıdı, tayındı düşdi altı cellād eşsesine geldiler, yalıñ kılıç tıtdılar.”

Clauson EDPT tay- (?tay-): ‘kaymak, ayağı kaymak’ Trkm. ta:y- ; Uyg. tay- (1972, s. 567), Gülensoy KBS tay-: ‘kaymak’ = OT. tay- ‘kaymak’ < tay- ‘kaymak’ (2007, s. 672), tay- ‘ayağı kaymak’ +(1)n- ‘dönüşlülük eki’.

taş alaca Alaca (ikileme).

t. D280-10.

“Aķ sazıñ aşlanın[ıñ erkegin] de bir köküim var, taş alaca yuñdunı turgurmaya.”

Taz alaca < DLT taz at: alacalı at (2020, s. 408), Clauson EDPT taz (d-): ‘kel’ ~taz/tas, Az., Osm. daz (1972, s. 570).

teāla (< Ar.) Yüksek olan, yüce olan.

t. D177-10, D180-6, D190-10-11, D193-6, D251-13, D252-1

t. -dan D156-4

t. -mıdır? D161-1-2

t. -ile D161-3-4

t. -nuñ D162-3

t. -ya D156-11, D160-12, D161-10-11, D162-11, D168-8, D169-3, D251-4

“Sen aradan çıkğıl, men Allāh Teālayıla haberleşeyim, dedi.”

Nişanyan SS teāla: ~Ar. taāla ‘yüce, yücedir’ (2009, s. 610).

teke Erkek dağ keçisi.

t. D221-5.

“Avucına şığmayan elüklü oğlı

Erdil teke buynuzından katı yaylu.”

teke < DLT teke: teke (2020, s. 389), ETDES ‘keçinin erkeği’ ~Az. teke; Trkm. teke; Nog. teke ~OT. teke, Türkçeden komşu dillere de geçmiştir (2020, s. 504), Gülensoy KBS teke: ‘keçinin erkeği’ = ET. tākā ~OT. teke < tek +e veya < tağ +ık- ‘dağa çıkmak’ DLT +a (2007, s. 874).

- Tekür** Tekfur, Hristiyan beyi.
 T. D178-9, D179-1, D179-2, D179-8, D179-10, D183-3, D185-5, D185-6, D185-12, D189-9, D191-12, D243-4, D246-12, D247-4, D249-2, D250-6, D255-3, D263-12, D264-10, D265-6, D265-7, D265-10, D273-3, D273-5, D274-13, D275-10, D284-12, D285-3, D285-8
 T. -den D266-5
 T. -e DD178-2, D178-8, D179-1, D243-4, D247-2, D263-10, D264-10, D265-5, D273-4, D275-5, D284-11
 T. -i D272-1, D273-1
 T. -inüŋ D172-11
 T. -üŋ D183-2, D183-4, D189-7, D255-8, D274-6.
 “Gördi kim kal^eayı aldılar, kaçdı teküre vardı, ayaşofya alınduğın haber viridi.
- temam** (< Ar.) Mükemmel, tam.
 t. D219-6, D237-4.
 “Oğuz, Depegöz elinde temām zebūn oldı.”
 Nişanyan SS tamam: ~ Ar. tāmam ‘bütün, eksiksiz olma’ (2009, s. 602).
- temāşa** (< Fars.) Gösteri, seyir.
 t. ét- ‘seyretmek’ D178-13.
 “Cemi^e yanında olan kızlar al geymişleridi, gendü şarı geymiş idi, yoğarıdan temāşa ederidi.”
 Parlatır OTS tamāşa: < Fars. 1. Bakıp seyretme; gezme, dolaşma (2014, s. 1679).
- ten** Vücut, beden.
 t. -üŋi 217-13.
 “Oğul saña oğ batmasun, tenüŋi kılıç kesmesün, dedi.”
 Nişanyan SS ten: ‘bedenin dış yüzeyi, deri’ ~Fa/OFa tan ‘vücut, beden, gövde’ (2009, s. 617).
- terki** Eyerin arka kısmı.
 t. -ye D196-9
 t. -lerini D241-1.

“*Hemān belüğinden gez çıkarup atunuñ terkilerini tartdı, üzdi, kaftanı altından ayagın berk şardı.*”

ETDES terki: ‘eyer kayışı’ ~Hak. Tèrgi; Tuv. dergi; Yak. törgü, OT. tergü ‘eyer kayışı’ (2020, s. 509), Gülensoy KBS terki: Eyerin arka bölümü’ = OT. terk(g)ü ‘yer kayışı’ < tèr-ki (tèrki- ‘toplamak’) (2007, s. 885), Nişanyan SS terki: ‘eyerin arka kısmı’ < ET. tèr- +gu ‘dermek, derlemek’ (2009, s. 620).

ters

Ters, aksi.

t. -in D279-4.

“*Taḡrı menem! dèyü çağrışur ‘asîleri.*

Öniñ koyup tersin oḡur kızi gelini.”

ters < DLT ters: zor olan şey (2020, s. 150), Clauson EDPT ters (?): ‘genellikle küçültücü anlamlarda: düşmanca, aykırı, garip, uygun olmayan’ Doerfer’in görüşünü mantıklı bulur: “Doerfer’e göre Persçeden alınmıştır < Pe. tarsā ‘Hristiyan’. Ancak sözcüğün Türkçe sonundaki -rs sıradışıdır.” Uyg. ters; Çağ. ters; Kıp. ters, Osm. ters (1972, s. 553).

Ters Uzamış (k. a.) Ters Uzamış.

T. D254-5, D254-9, D254-11.

“*Egrek aydur: Mere Ters Uzamış baş kesüp kan tökmek hüner- midür dèdi. Aydur: Beli hünerdür ya!*”

tez

(< Fars. tīz) Çabuk, acele.

t. D198-6, D237-1, D260-6.

“*Yavuklısı varıdı, tēz düğün dèrnək ètdiler.*”

ETDES tez: ‘çabuk olan, hızlı’ ~Az. tez < Fars. tēz ‘hızlı, çabuk’ (2020, s. 510).

tık-

Zorla, iterek, sokmak.

t. -dı D265-2.

“*Adı görklü Muhammede şalavāt getürdi, kâfire kılıç kıydı başdı kal‘aya tıkdı.*”

tık- < DLT tık-: şiddetle, tekmeyle sokmak (2020, s. 238), Clauson EDPT tık-: (bir şeyi) ‘itmek, sıkmak, tıkmak’ Hak. tık-; Çağ. tık-; Kıp. tık- (1972, s. 465), Räsänen VEWT tık: ‘tıkmak; engellemek; OT. tık- ‘tıkmak’ Osm. tıka- (1969, s. 477-78),

Gülensoy KBS tık-: ‘bir şeyin ağzını, dışarıdan bir nesne ile kapamak’ = ET. tık- < tük- (2007, s. 889).

Trabuzan (y. a.) Trabzon.

Tr. D171-11, D272-1

Tr. -a D172-10.

“Meger Trabuzan tekürinüñ bir ‘azim görklü mahbub kıızı var-idi.”

tırnağ İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka.

Tr. D164-10.

“Acı tırnağ ağ yüzüne çalar mısın?”

Tırnağ < DLT tırnağ: tırnak (2020, s. 68), Clauson EDPT tırnağ(?d-): ‘insan ya da hayvanda tırnak, pençe’ Tuv. dırğak; Özb. tırnok; Az., Trkm. dırnak; Osm. tırnak (1972, s. 551), ETDES tırnak: ‘İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka’ < tırna- ‘kaşımak, tırmalamak’ +k eki (2020, s. 512), Gülensoy KBS tırnak: ‘İnsanda ve birçok omurgalı hayvanda parmak uçlarının dış bölümünü örten boynuzsu tabaka’ = ET. tırnağ ~tırnağ ~tınak < tırnağ-/tırna- ‘tırmalamak’ + -k (2007, s. 895).

tık- İnşa etmek, kurmak.

t. -üp D221-3.

“Basat altunlu günligin tiküp oturur iken gördiler ki bir hatun gişi gelir.”

tık- < DLT tık-: (ağaç,tuğ vb... şeyleri) dikmek; elbise vb. şeyleri dikmek (2020, s. 239), Clauson EDPT tık- (d-): ‘dikmek (taş vb..şeyler) ; ağaç vb. bitki dikmek; dikiş dikmek, Uyg. tık-; Çağ. tık-; Osm. dik- (1972, s. 477), Räsänen VEWT tik: ‘dikiş dikmek; ET., OT. tik ‘dikmek, kurmak’ Osm. dik; Trkm. dik; Çuv. çik ~Mo. (Poppe 16) çike ‘düz’ < *tike (1969, s. 479), Gülensoy KBS dik-: dikmek = ET., OT. tik < *tı- ‘delmek, saplamak’ (2007, s. 282).

tikdür- Kurdurmak, çadır dikmek(bkz. dikdür-).

t. -di D285-9.

dikdür- < DLT tiktür-: diktirmek için emir vermek, diktirmek. (2020, s.282). ET. tik- > dik- + -dür- ettirgenlik eki.

tikil- Çadır kurulmak (bkz. dikil-).

t. -miş D222-12.

“Kırk yerde tikilmiş otağların o zâlim yıkırdı, ula kardaş!”

dikil- < DLT tikil-: dililmek. (2020, s. 270), Gülensoy KBS dikil- “dikil-: dikilmek = dikel- [<dik- [< ET. tik-] + -(i)l-.” (2007, s. 283).

tiñdür- Dinmesini sağlamak.

t. -en D278-3.

“Kaba kaba begler oğlı gavğa kılsa kamçı şalup tiñdüren Kazan eridüm.”

tiñdür- < DLT tıñdur-: rahatını sağlamak, dinlendirmek (2020, s. 283), Clauson EDPT tındur- (d-): tın- eyleminden ettirgen, ‘rahatlamasını sağlamak’ Uyg. tintur-; Hak. tındur- (1972, s. 518), Gülensoy KBS din-: ‘sona ermek, bitmek, durmak; kesilmek’ < ET., OT. tın- (2007, s. 285).

tırkeş (< Fars.) Ok kuburu, okluk.

t. -i D189-8.

“Akıncıların tırkeşi bağı, üzengüsü kayışı üzilür dikmege gerek olur, dedi.”

Parlatır OTS tırkeş: ‘ok kuburu, okluk’ < Fars. tır +keş (2014, s. 1726).

toğ- Dünyaya gelmek.

tı. -arısı D190-4, D260-12

tı. -duğında D163-4

tı. -masun D190-4, D260-11

“Oğlum toğmasun, toğarısı on güne varmasun, beg babamın kadın anamın yüzün görmedin bu gerdege girürisem, dedi.”

toğ- < DLT doğ-: doğmak (2020, s.237), Clauson EDPT tuğ- (d-): ‘doğmak, dünyaya gelmek’ Az., Osm. Trkm. doğ-, Kır. tu- (1972, s. 465), Räsänen VEWT toğ: ET. tog ‘yükselmek’ OT. Çağ. tog doğmak, oluşmak’ ~Mo. tugu-l ‘genç hayvan, buzağı’~Tung. Tug/tuw ‘doğurmak’~Fin. Tuo < *tōg ‘getirmek’ (1969, s. 483), Gülensoy KBS doğ-: ‘doğmak’ = ET., OT. toğ- ~tuğ- (EUTS, 252) < to(/u)g-(2007, s. 291-92).

toğan Kuş avında kullanılan yırtıcı bir kuş.

tı. 196-6

tı. -a D159-10

tı. -ın D159-11.

“...Mere men anı kor-mıyam toğana aldurmayınça dedi.”

Clauson EDPT toğan (d-): ‘doğan’ Osm. doğan; Kıp. toğan (1972, s. 471), Räsänen VEWT toğan: ‘doğan’ Çağ. toğan, toğan; Osm. dogan (1969, s. 483), Gülensoy KBS doğan: ‘doğan kuşu’ = ET. toğan < tog- (a)n (2007, s. 292).

toğma Doğmak işi.

†. D179-10.

“Tekür eydür: Bu yigidi anadan toğma şoyu!”

toğ- < DLT doğ-: doğmak (2020, s.237), Clauson EDPT tuğ- (d-): ‘doğmak, dünyaya gelmek’ Az., Osm. Trkm. doğ-, Kır. tu- (1972, s. 465), Räsänen VEWT toğ: ET. tog ‘yükselmek’ OT. Çağ. tog doğmak, oluşmak’ ~Mo. tugu-l ‘genç hayvan, buzağı’~Tung. Tug/tuw ‘doğurmak’~Fin. Tuo < *tög ‘getirmek’ (1969, s. 483), Gülensoy KBS doğ-: ‘doğmak’ = ET., OT. toğ- ~tuğ- (EUTS, 252) < to(u)g-(2007, s. 291-92).

toğra- Keserek, parçalamak, parçalara ayırmak.

†. -r D248-9

“Kara polad uz kılıcum kının toğrar

Kargı talı süjüm ne begenmezsın.”

toğra- < DLT togra-: kesmek, doğramak (2020, s. 466), Clauson EDPT toğra-: (d-) ‘kesmek, küçük parçalara ayırmak’, bazı diyalektlerde tuvra-/tu:ra-, Az, Osm., Trkm. doğra- (1972, s. 472), Räsänen VEWT togra-: OT. Çağ. Şor. togra ‘küçük parçalara bölmek’ Çuv. tura; Kzk. tūra (1969, s. 484), Gülensoy KBS doğra-: ‘doğramak’ = ET., OT. < tog-ra- (2007, s. 292).

toğran- Kesilmek, parça edilmek.

†. -ayım D260-11

†. -ayım D190-3

†. -dı D250-12.

“Etyitdi kim yer gibi kertileyin, toprağgibi şavırlayın, kılıcuma toğranayın, oğuma sancılayın.”

Clauson EDPT toğran- (d-): < toğra- sözcüğünün dönüşlülük hâli, Kıp. towran-; Trkm. toğran- (1972, s. 473).

toğrı Eğri ve çarpık karşıtı.

†. D173-12, D276-3, D285-6.

“Kazan eydür: Vallāh billāh, toğru yolu görür iken egri yoldan gelmeyeyin, dedi.”

Clauson EDPT toğuru (d-): < togur- sözcüğünden zarf-fiil, ‘doğru (düz); doğru, yanlış karşıtı’ Nog. tuwra; Az, Osm., Trkm. doğru/doğru (1972, s. 473), Gülensoy KBS doğru: ‘doğru’ = ET., OT. toğru ~toğrı < *toğ -ur-u ‘zar-fiil eki’ (2007, s. 292), Nişanyan SS doğru: ‘direkt, düz’ < ET. toğur- +U ‘bir şeyin içinden geçme, yönelme’ (2009, s. 141).

toğın- İsabet etmek (bkz. tokın-).

†. -sa D242-10.

“Buđuna ala oğ toğınsa iñlemez idiñ.”

toğın- < DLT tokın-: dokunmak, isabet etmek (2020, s. 353), Clauson EDPT tokın- (d-): < tokı- eyleminden dönüşlü, ‘çatışmak’ birçok çeşitli deyimsel anlamı da vardır. Hak. tokın-; Kıp. dokun-; Osm. dokun- (1972, s. 471), Gülensoy KBS dokun-: ‘dokunmak’ = OT. tokın- ‘dövülmek, çarpılmak;dokunmak’ < tokı- n- (2007, s. 294).

toğınç Ayıplama, başa kakma.

†. D175-5.

“Başuma kağınç yüzüme toğınç olmasun.”

toğınç < DLT dokı-: dokunmak (2020, s. 463), Clauson EDPT tokı- (d-): ‘vurmak; yenmek; dokuma’ Az. toxu-; Osm. doku-; Trkm. dokı- (1972, s. 467), tokı- ‘dokunmak’ + -nç ‘eylemden ad yapan yapım eki’.

toğın- İsabet etmek, değmek (bkz. toğın-).

†. -dı D185-3, D216-9, D240-12

†. -sa D259-9

†. -ur D158-2.

“Mere ne heybetlü kıocasın değil maña

Ƙadam belām toğınır bu gün saña dedi.”

toğın- < DLT tokın-: dokunmak, isabet etmek (2020, s. 353), Clauson EDPT tokın- (d-): < tokı- eyleminden dönüşlü, ‘çatışmak’ birçok çeşitli deyimsel anlamı da vardır. Hak. tokın-; Kıp. dokun-; Osm. dokun- (1972, s. 471), Gülensoy KBS dokun-: ‘dokunmak’ = OT. tokın- ‘dövülmek, çarpılmak;dokunmak’ < tokı- n- (2007, s. 294).

toğlı Bir yaşında kuzu.

. -calar D227-9.

“Tolıcalar devletm akar ko, gel ge, dedi.”

oklu < DLT toklu: altı aylık kuzu, Clauson EDPT toklu: ‘birka aylık kuzu’, tu- (domak) kknden gelmi olamaz. Hak. toklu; Kıp. toklu (1972, s. 469), ETDES toklu: ‘on aylıktan bir yaına kadar olan kuzu’ ~OT. toklu, to- ‘domak’ kknden geldii ynndeki sav yanlıtır, OT. tok ‘sasız, boynuzsuz’ szyle ilgisi var mıdır bilmiyoruz < ? (2020, s. 516), Rsnen VEWT toklu: OT. toklu ‘altı aylık kuzu’ kzk. toktu; a. toklu; Osm. toklu ~Mo. tugu-l ‘buzaı, gen hayvan’ (1969, s. 485), Glensoy KBS toklu: ‘bir yıllık kuzu’ = OT. toklu ~tokluk ‘boynuzsuz hayvan’ < *tokı- ‘dvmek, vurmak, arpmak + -l- ‘edilgenlik eki + u(k) (2007, s. 905).

okan Seksen dokuzdan sonra gelen sayı.

. 198-13, 247-11

. bi D277-5.

“Atın depdi, bir yksek yre ıdı, adaından okan oın yre dkdi.”

okan < DLT okuz n: dokuz kere on, doksan (2020, s. 189), Clauson EDPT tokson (d-): < tokkuz on, ‘doksan’ Az. doxxan; Osm. doksan; Trkm. toksan (1972, s. 473-74), ETDES doksan: ‘seksen dokuzdan sonra gelen sayının adı’ ~doxxan; Nog. toksan; Trkm toan < ET. tokuz < ‘9’ +on ‘10’, tokuz on > tokzon >tokson >toksan > doksan (2020, s. 145), Glensoy KBS doksan: ‘doksan’ = ET., OT. toksun < *tokuz on [>tokson >doksan] (2007, s. 293).

okuz Sekizden sonra gelen sayının adı.

. D163-4, D164-13, D235-9, D236-11, D240-1.

okuz ay ar arnumda gtrdm oul”

okuz < DLT tokuz: dokuz (2020, s. 400), ETDES dokuz: ‘Sekizden sonra gelen sayının adı’ ~Az. dogguz; Trkm. dokuz; Nog. toız, ET. tokuz, tokkuz; OT. tokuz ‘dokuz’ (2020, s. 145), Clauson EDPT tokkuz(d-): ‘dokuz’ < tokkuz ‘bu sayıda ve dier sayılarda ikiz nszler grlr’ (1972, s. 474).

ol- Dolu duruma gelmek.

. -dı D222-11, D290-2.

“Oruzuñ şefkat tamarları kaynadı kara kıyma gözleri kan yaş tıldı, atdan yere endi, atasınıñ elin öpdi.”

dol- < DLT tol-: dolmak (2020, s. 186), Clauson EDPT tol- (d-): < to- eyleminden edilgen [+ -l], ‘dolmak, tam olmak’, Az., Osm. dol-; Trkm. dol-; Uyg. tol-; kıp. töl- (1972, s. 491), Gülensoy KBS dol-: ‘dolmak’ = ET. tol- ‘dolmak’ < *tō- ‘doldurmak, tıkmak’ + -l- (2007, s. 294-95), Nişanyan SS dol-: ‘dolu olmak, dolmak’ < ET. to- +l- ‘doldurmak, tıkmak’ (2009, s. 141).

tol- Sarmak, kucaklamak.

t. -dı D184-13

t. -p D165-3, D165-3.

“*Ŧolaması [altun] beşiklerde beledüñüm oğul!*

Ŧolap tolap ağ südümi emzürdügüm oğul!”

tol- < DLT tolğa-: burulmak; dolamak (2020, s. 470), Clauson EDPT tola- (d-): ‘burulmak, sarmak, dolamak’ Tuv. dolğa-; Az., Osm., Trkm. dola- (1972, s. 497), Gülensoy KBS dola-: ‘dolamak, sarmak’ = ET. tolğa- < tol-ğa- (2007, s. 295), Nişanyan SS dola-: < ET. tolğa- ‘sarmak, dolamak’ (2009, s. 141).

tolama Beşikteki süs.

t. -sı D165-1.

“*Ŧolaması [altun] beşiklerde beledüñüm oğul!*

Ŧolap tolap ağ südümi emzürdügüm oğul!”

Ŧolama < TS dolama: sarılmış bir şeyin her katı (1996, s. 1200), Gülensoy KBS dolama: ‘dolama’ < dol-a-ma < tol-ğa-ma (2007, s. 295).

tolamaç Dolambaçlı, dolaşık (bkz. dolamac).

t. D175-10, D175-10.

“*Görelüm hanum ne şoylamış, eydür: Oğul, sen varacak yerün tolamac tolamac yolları olur.*”

dolamac < DLT tolğa-: dolamak. (2020, s. 470), Tietze TETTL dolamac “dolamaç: viraj DS 1543 < dola- +maç genişlemesi.” 2002, s. 640), Gülensoy KBS dolamac “dolambaç: dolambaç, viraj < dol-a-m/n-baç < tol-ğa- .” (2007, s. 295).

tolan- Sarılmak, dolaşmak.

t. -dı D172-9, D172-10, D178-10, D266-13

t. -up D220-11.

“Yedi kat[la] meydānı tōlandı geldi.”

tōlan- < DLT tōlğan-: (yünü) koluna dolamak (2020, s. 303), Clauson EDPT tōlğan- (d-): < tōlğa- eyleminden dönüşlü [+ -n-], Az., Osm., Trkm. dolan- ‘sarılmak, dolanmak, dolaşmak’ (1972, s. 497), Gülensoy KBS dolan-: ‘bir şeyin çevresine sarılmak’ < dol-a-n- (2007, s. 294).

tolaş- Sarılmak, sarmaş dolaş olmak.

t. -madum D198-5.

“Öginmek ile avrat er olmaz

Ala yorğan içinde senüñ ile tolaşmadum.”

tolaş- < DLT tōlğaş-: dolamakta ve burmakta yarışmak (2020, s. 297), Clauson EDPT tōlğaş-: < tōlğa- eyleminden işteş [+ -ş-], ‘dolaşmak, dolanmak’ Az., Osm., Trkm. dolaş- (1972, s. 497).

toldur- Dolu durumuna getirmek.

t. -up D255-5.

“Uçardan kaz tavuk, yörirden geyik tavşan bu toldurup Oğuz yigitlerine bunu dām etmişidi.”

toldur- < DLT toltur-: doldurmak (2020, s. 283), Clauson EDPT toltur- (d-): < tol- eyleminden ettirgen [+ -tur-], Az., Osm. doldur-; Trkm. doldur- (1972, s. 495), Gülensoy KBS doldur-: ‘Doldurmak’ = toltur- < tōl-tur- (2007, s. 296)

Toma (y. a.) Tomanın Kalesi.

Ṭ. D272-6, D273-1, D274-4, D282-7.

“Gözlediler, şāhin Ṭomanın kalasına endi.”

ton Giysi.

t. D265-9

t. -ın D283-12, D286-6

t. -lı D177-12, D181-11, D181-12, D183-11, D184-7, D184-8, D187-9, D187-11, D187-13, D189-1, D189-2, D190-12, D192-1, D193-9, D218-12, D241-9, D242-1, D255-12, D264-2, D264-6, D270-6, D286-1

t. -lum D199-7

t. -uŋ D256-11, D249-5.

“İçin kara tonlu gök demürlü altı yüz kâfir seçdi.”

ton < DLT ton: elbise (2020, s. 7), Clauson EDPT ton (d-): ‘giyim, elbise’ Az., Osm. don; Trkm. do:n. Yaygın görüşe göre sakacadan alınmıştır ancak Türklerin giysi için yerel bir sözcüğe sahip olmamaları olası değildir (1972, s. 512), Gülensoy KBS don: ‘iç çamaşırı; elbise’ < ET. ton ‘giysi’ < *tōn (2007, s. 298), Räsänen VEWT tōn: ‘giysi’ ET. Çağ. ton ‘giysi’ Osm. don; Çuv. tom < Sak. Thauna ‘don’ (1969, s. 488).

tonan- Giyinip kuşanmak.

t. -madum D277-6.

“Toksan biş er yağı gördümise tonanmadum.”

Clauson EDPT tonan- (d-): tona- eyleminden dönüşlü eylem [+ -n-], ‘giyinmek, donatmak’ Hak. tonan-; Trkm. tonan-; Osm. donan- (1972, s. 523), Nişanyan SS donan-: ‘giyinmek’ < ET. tona- +IN- → don ‘giysi’ (2009, s. 143), Gülensoy KBS dona-: Süslemek, tezyin etmek’ < don [ET. tōn] + a- (2007, s. 299).

tonat- Giydirmek, kuşatmak.

t. -ayım D169-1

t. -dılar D246-8, D285-11

t. -duŋ D254-9

“Kılıç ve süñü ve çomak ve sâyir cenk âletin geydürüp tonatdılar.”

tonat- < DLT tonat-: elbise giydirmek (2020, s. 330), Gülensoy KBS donat-: ‘birinin giyimini sağlamak’ = OT. tonat-, tonıδ- ‘giydirmek’ < tı-on ‘elbise’ + a- t- (2007, s. 299).

toŋuz Çift parmaklı, evcil hayvan, domuz.

t. D267-6, D281-5, D281-12.

“Bencileyin karusından ağ ellerin bağladuban toŋuz tamında yatur mı olur?”

toŋuz < DLT toŋuz: domuz (2020, s. 133), Clauson EDPT toŋuz (d-): ‘domuz, vahşi ve evcil hayvan’ Az., Osm., Nog., Kzk. domuz/doŋuz (1972, s. 527), Räsänen VEWT *toŋur: ET. Çağ. toŋuz ‘domuz’ Trkm. doŋız, Osm. doŋuz, domuz ~Kor. Toń, toyaci (1969, s. 488), Gülensoy KBS domuz: ‘domuz’ = ET., OT. toŋuz < *toŋ ur (2007, s. 298).

top Yuvarlak, toparlak biçimde olan.

. -ca D277-8.

“Muhammedüñ dîni ışkına kılıç urdum, ağ meydānda yumrı başı topca kesdüm.”

top < DLT top: top (2020, s. 139), Clauson EDPT tobık: < ET. to:b [+ık] ‘küçültme’
‘top, yuvarlak, toparlak; çıkıntılı kemik; ayaklı bileği (1972, s. 437), Gülensoy
KBS top: ‘toparлак oyun aracı’ = ET. top ~ OT. TOP ~topık < * to- ‘şişmek,
kabarmak’ + -p (2007, s. 910).

oprak

Yer kabuğunun yüzey bölümü.

. D190-2

. -ına D219-10.

*“Eyitdi kim yer gibi kertileyin, oprak gibi şavırlayın, kılıcuma toğranayın, oğuma
sancılayın.”*

oprak < DLT toprak: toprak; kum;toz (2020, s. 6), Clauson EDPT toprak: < ET.
topra- ‘kurumak’ eyleminden ad [+ -k] ‘kuru zemin; yeryüzü; kara’ (1972, s. 443),
ETDES toprak: ‘yer kabuğunun yaşama ortamı sağlayannyüzey bölümü; kara;
ülke; tarla, ET. toprak; OT. toprak < topur (a)k ‘küçültme eki’, topur çağdaş
diyalektlerde ‘toprak’ (2020, s. 518), Doerfer TMEN : (948) toprak: < ET. top
‘top’ + -rak eki (1965, s. 596-601), Räsänen VEWT topra-: OT. topra ‘kurumak’
OT. toprak, ~Mo. (KWb. 405) togurag < *towurag (1969, s. 489).

torba

Türlü boy ve biçimlerde ağzı büzülüp bağlanabilen araç.

t. D281-5.

*“Bir dahı soylamış; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toņuz şölenli,
bir torba şaman döşekli, yarım kerpıc yaşduğlı, yonma ağac taņrılı köpegüm
kāfir!”*

ETDES torba: ‘Türlü boy ve biçimlerde ağzı büzülüp bağlanabilen araç’ ~Az.
torba; Trkm. tōrba; Nog. torba < Fars. tōbra ‘avcı çantası’ < Hint. Tōbra ‘çanta’
(2020, s. 520), Gülensoy KBS torba: ‘genellikle iplik, kıl gibi malzeme ile örülen
ağ’ < *tōr ‘ağ’ +bağ ‘bağ, düğüm’ (2007, s. 916).

orım

Deve yavrusu.

. -ından D196-12.

“Ķaytabanda [kızıl deve] orumundan döner mi olur?”

Torum < DLT torum: süttten kesilmiş ve annesi hamile olan deve yavrusu (2020, s. 221), Clauson EDPT torum: ‘deve yavrusu’ (bir yaşına yakın yavru), Osm. torun; Tuv. dorun; Hak. torum (1972, s. 549), Räsänen VEWT torum: ‘annesi tekrar hamile olan deve yavrusu’, Trkm. tōrım, Osm. torum < Mo. (KWb. 402) torum ‘İki yaşında deve yavrusu’ (1969, s. 491), Gülensoy KBS torum: ‘deve yavrusu’ = ET., OT. torum < tōrum [*tōr ‘genç, toy + (u)m] (2007, s. 919).

toy-

Yeteri bulmak, tatmin olmak.

†. -am D232-13

†. -madum D160-10.

“Beglige uşanmadum, yigitlige toymadum,

Cānum alma ‘Azrā’il meded.”

toy- < DLT tod-: doymak (2020, s. 529), Clauson EDPT to:d- (?d-) ‘doymuş olmak, yeterli olmak’ < to- eyleminden + -d- ile türeme, Az, Osm., Trkm. doy- (1972, s. 453), Gülensoy KBS doy-: ‘doymak’ < toy- tod- < toδ- < *tō-δ- (2007, s. 300), Nişanyan SS doy-: ‘doymak’ < ET. toδ- < to-/tu- +ID- (2009, s. 143).

toyum

Ganimet.

†. al- ‘ganimet almak’ D255-2.

“Andan Şerügüz ucından Gökçe Deñize degin el çapdı, galebe toyum oldı.”

toyum < TS doyum (toyum) Ganimet almış (1996, s. 1221), toyum < YTS toyum, [doyum]: ganimet almış olarak; ganimet (2018, s. 223).

toyur-

Açlığını gidermek.

†. -ayım D168-13

†. -duñ D254-8

“İmaretler yapam senüñ için

Aç görsem toyurayım senüñ için”

“Karıncuğı aç olsa kalkup uçan”

toyur- < DLT toğgur-: doyurmak (2020, s. 308), Gülensoy KBS doyur-: ‘doyurmak’ < ET. todur- ~ todğur- ~ totğur- (EUTS, 243) ~ OT. toğur-/toğğur- (2007, s. 300).

toz

Çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak.

t. D195-2, D195-5

t. -ı D246-11

“Gördi kim bir derenüñ içinde toz gāh dērilür gāh tağılır.”

toz < DLT tōz: toz (2020, s. 398), ETDES toz: ‘Çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak’ ~Az. toz, Trkm. tōz/tozan, kzk. tozan, Nog. tozan. ET’den başlayarak kullanılır, OT. tōz, Eski Kıpç. toz/doz (2020, s. 523), Gülensoy KBS toz: Çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak, = ET., OT. toz, ~OT. toz, tōr; toğ ‘toz’ [< *tow] < tōz [< * to_wuz < to_wur] veya [*toβuz < *toβur] veya < * tōr (2007, s. 923).

tozlu Yaya sarılan kiriş.

t. D184-3, D247-10, D248-11, D249-7

“Kara polad uz kılıcdan kayıtmayan, ağca tozlu katı yaydan darsınmayan, ağ yelekli ötkün oğdan kayıkmayan...”

toz < DLT tōz: yaya sarılan kiriş (2020, s. 398), Clauson EDPT tozluğ: < toz sözcüğünden ad, ‘sıkıca sarılmış yay’ (1972, s. 575), Räsänen VEWT tōz: ‘huş ağacı’ OT. toz ‘yay kirişi’ Çağ., Kzk. toz (1969, s. 491).

tök- Dökmek (bkz.dök-).

t. eyin mi? D196-8

t. -dün D254-8

t. -meyince D232-9

t. -ün D248-2.

“Kormıyam seni, kara polad uz kılıcum tartmayınca, kafalı börklü başuñ kesmeyince, alca kanuñ yer yüzine tökmeyince, kardaşum kıyanuñ kanın almayınca komazam dedi.”

dök- < DLT tök-: dökmek. (2020, s. 239), Clauson EDPT dök- “tök- (d-): dökmek, saçmak Osm., Trkm. dök- .” (1972, s. 478), Tietze TETTL dök-/tök-: akıtmak, bırakmak, saçmak < TS 1229 < ET. tök- .” 2002, s. 650), Gülensoy KBS dök- “dök- : dökmek < ET. (KT, Uyg.), OT. tök- (DLT).” (2007, s. 300).

tu tuh, ünlem.

t. D264-10.

“Tekür eydür: Tü yüz kerre! Altmış gişi bir oğlanı tutamadıñuz, dedi.”

Gülensoy KBS tu: ‘(yazıklar olsun!) anlamında yansıma < *tū ‘yansıma’ [~tū~tūh] (2007, s. 929).

tuç Tunç, çinko ve kalay alaşımı, bronz.

t. D271-2.

“Gümbür gümbür davullar çalındı, altun tuç borular ağırdı.”

tuç < DLT tūç: Sarı tunç (2020, s. 397), Clauson EDPT tuç (tu:c): ‘bakır alaşımı, bronz’ Hak. tu:ç; Osm.; tuc (1972, s. 449), Gülensoy KBS tunç: ‘bronz’ , = OT. tuç DLT <*tū- ‘kapamak’ [n ‘türemedir] + -ç (2007, s. 932).

tuğulğa Başlık, miğfer, tolga.

t. -sını D250-9.

“Yokarudan aşığa kâfir, oğlanı kıtı urdı, kalkanın uvatdı, tuğulğasını yoğurdı, kapakların şıyırđı, oğlanı alımadı.”

tuğulğa < YTS tuğulğa/tuğulka/tuvulğa/tuvulğa: Çelik, miğfer, başlık (2018, s. 224).

tul Eşi ölmüş veya eşinden ayrılmış kadın veya erkek.

t. eyle- ‘dul bırakmak’ D232-6.

“Karındaşum Kıyanı öldürmişsin, ağca yüzlü yengemi tul eylemişsin.”

tul < DLT tul: dul (2020, s. 402), ETDES dul: ‘eşinin ölümünden sonra evlenmemiş kadın veya erkek’ ~Az. dul; Trkm dül; Kzk. tul; Yak. tulāyax, ET., OT. tül, Eski Kıpç. tul (2020, s. 152), Clauson EDPT tul (d-) ‘dul kadın ya da erkek’ Az., Osm. dul; Trkm. du:l (1972, s. 490), Gülensoy KBS dul: ‘eşi ölmüş ya da eşinden ayrılmış kadın ya da erkek’ = ET. tul ~tol ~ot. tul < tul (2007, s. 306).

tuman Sis in oluşturduğu bulanıklık.

t. D244-8, D278-3.

“Alaca atlu Şökli Melik kıtı pusmuş

Pusdığından kara tağlara tuman düşmiş”

tuman < DLT tuman: sis (2020, s. 71), Clauson EDPT tuman (d-): ‘sis, duman’ Az, Osm. duman; Trkm. duma:n; Uyg. tuman; Kıp. tuman (1972, s. 507), Tietze TETTL duman: ‘sis’ (Meninski 1680 II), < ET. tuman 2002, s. 659), Gülensoy KBS duman: ‘duman’ = OT. tuman < tu- ‘tıkamak, engel olmak’ +man (2007, s. 307).

tur- 1. Durmak, beklemek, kalmak.

- ı. -dı D228-13, D286-2, D286-3, D286-13
 ı. -dılar D266-3
 ı. -ımadı D189-6
 ı. -ımadı D214-4
 ı. -maz D195-8, D230-5
 ı. -mazam D257-3
 ı. -mış D171-1
 ı. -sam D259-1
 ı. -sun D185-7
 ı. -uriken D277-11, D278-12, D279-11, D280-7, D281-4, D281-7
 ı. -ursın D258-10
 ı. -ursız D255-11
 “Üç yüz kâfir geç yerde ıurdılar.”

2. Kalkmak

- ı. -am D232-11
 ı. -an D196-2, D267-3, D286-6, D287-13
 ı. -asın D197-12
 ı. -dı D159-11, D171-11, D254-11, D264-13
 ı. -duğum D268-5
 ı. -duęunđa D197-9
 ı. -dum D257-8
 ı. -ımadın D171-1
 ı. -ımaduğ mı? D181-6
 ı. -ımağum D245-7
 ı. -maz D187-5
 ı. -mışıdı D235-5
 ı. -ı gel- ‘ayağa gelmek’ D179-4, D186-6, D194-9, D233-13, D239-1, D239-9, D241-7, D241-13, D244-11, D267-12, D288-12, D289-1.

“Kân ıuralı eydür: Baba men yërimden ıurmadın ol ıurmuş ola.”

ıur- < DLT tur-: durmak (bir yerde) kalmak (2020, s. 248), Clauson EDPT tur- (? dur-): ‘durmak; kalmak; ayakta durmak; -u:/ü, -p ya da ğalı/ğeli gibi zarf-fiilerden sonra

yardımcı eylem' Az., Osm. dur-; Trkm. tur-/dur-; Uyg. (ET.) tur- (1972, s. 529-531), Tietze TETTL dur-: 'ayağa kalkmak; ayakta durmak; bir yerde kalmak; hareket etmeği kesmek; yardımcı eylem' < ET. tur- 2002, s. 660), Gülensoy KBS dur-: 'hareketsiz kalmak, yürümez olmak' < ET., OT. tur- ~turuğ- (2007, s. 307).

turaç (< Ar. durrāc) Sülün, bir tür kuş.

t. -lar D191-2.

"Kan Turalı bakdı gördi, bu konduğı yêrde kuğı kuşları, tırnalar, turaçlar, keklikler uçarlar; şovuk şovuk, şular, çayırlar çemenler..."

ETDES duraç: 'Sülüne benzer bir av kuşu' ~Az. turac; Trkm. turaç 'çil' < Ar. durrāc (2020, s. 152), Doerfer TMEN (896) turaç: < tur ~tor 'yansıma' sözcük [kuş adlarında] (1965, s. 502-504), Gülensoy KBS turaç: 'sülüngillerden bir kuş türü' < *tür 'yansıma' +(a)ç ya da <* tur- 'yükselmek, çıkmak' + (a)ç (2007, s. 933).

Turalı (k. a) Kan Turalı (bkz. Turalı).

K. T D170-5, D170-8, D170-13, D171-10, D171-13, D172-3, D174-3, D174-7, D174-9, D175-3, D176-4, D177-8, D178-3, D178-13, D179-3, D179-11, D179-12, D179-13, D180-1, D180-3, D181-1, D181-5, D181-6, D181-12, D182-2, D182-6, D182-8, D183-10, D184-1, D184-9, D184-13, D185-11, D186-1, D186-5, D186-13, D187-13, D188-6, D189-2, D189-3, D190-9, D191-1, D191-6, D191-10, D192-4, D192-13, D193-3, D193-10, D193-11, D194-5, D195-6, D195-12, D197-3, D197-7, D197-12, D198-8, D199-2, D199-4, D199-6, D201-1

K. T -ile D189-2

K. T -nuş D182-2, D191-6, D191-10, D192-4, D193-10, D194-5, D195-6, D197-8

K. T -yı D179-12, D181-5, D188-6, D194-5, D197-7, D199-4

K. T -ya D174-3, D185-11.

"Kan Turalı aydur: baba bu sözi sen maña dememek gerek idüñ, çünki dedün elbette varsam gerek, başuma kañınç, yüzüme toñınç olmasun, kadun ana bæg baba esen kaluñ dedi."

turfanda Yeni, ilk kez ortaya çıkan.

t. D226-4.

"Oğuzdan yine bize bir turfandan kızı geldi, dedi."

ETDES turfanda: ‘1.mevsimin ilk başında yetişen meyve; sebze 2. Yeni, ilk kez ortaya çıkan’ < Fars. tarvanda ‘meyve, taze meyve’ Räsänen’in Rumcadan geldiği yönündeki savına karşı çıkar, Turfan şehrine bağlanması ise ona göre halk etimolojisidir (2020, s. 526), Gülensoy KBS turfanda: ‘1.mevsimin ilk başında yetişen meyve; sebze 2. Yeni, ilk kez ortaya çıkan’< Turfan ‘ Türkistan’da bir yer adı +da (2007, s. 933).

tırğur-

Durdurmak.

t. -maya D280-9, D280-11

t. urıdı D237-12.

“*Ak sazıñ aşlanın[ıñ erkegin] de bir köküñ var, taz alaca yuñdunı tırğurmaya.*”

tırğur- < DLT tırğur: ayağa kaldırmak (2020, s. 284), Tietze TETTL durdur-: dur-eyleminin ettirgen hâli’ < durgur-, durur-, durut- 2002, s. 662), Gülensoy KBS durdur: ‘durdurmak’ OT. tırğur- (2007, s. 308).

turna

Toplu olarak göçebe yaşayan, iri bir kuş.

t. -lar D191-2.

“*Kan Turalı bakdı gördi, bu konduğı yerde kuğı kuşları, turnalar, turaçlar, keklıklar uçarlar; şovuk şovuk, şular, çayırklar çemenler...*”

turna < DLT turna: turna (2020, s. 450), Clauson EDPT turna(?d-): ‘turna, kuş’ Az., Trkm. durna; Osm.; Tuv. durya Çağ. turna (1972, s. 551), ETDES turna: ‘Göçücü, iri kuş’ ET., OT. turna; Eski Kıpç. turna, < kuşun çıkardığı sestten yansıma (2020, s. 526), Räsänen VEWT turna: Osm. turna; Trkm. durna; Kzk. turna, ~Mo. (KWb. 411) turağ (1969, s. 501).

tuşak

Köstek, ayak bağı.

t. -ın D260-5.

“*Ayağına at tuşağın uruñ, dedi.*”

tuşak < DLT tuşak: atın ön ayaklarını bağlamak için kullanılan köstek (2020, s. 177), Clauson EDPT tuşağı (?d-): < tuşa- eyleminden ad ‘ata bağlanan köstek’ (1972, s. 503), Räsänen VEWT tuşa: (< *tula): ‘atların ön ayaklarını birleştirmek’ OT. tuşak ‘köstek’ (1969, s. 501-2), Gülensoy KBS tuşak: ‘hayvanların bir yere gitmemesi için ayaklarına bağlanan ip’ = OT. tuşak ~tuşağı < OT. tuş ‘kemer, toka’ + (a)ğ(k) (2007, s. 934).

tut-

1. Kavramak.

t. -an D277-13

t. -ar D157-6, D157-10

t. -ayın mı? D196-7

t. -dı D185-4, D191-10, D191-11, D215-4, 230-11, D233-7, D242-5, D250-8, D287-7

t. -mışdı D289-6

“Mere yöri, toğan kuş oluban uçayın mı?

Şakaluñıla boğazuñdan tutayın mı?”

2. Yakalamak, tutsak almak.

t. D265-2

t. -alum D266-5

t. -amadınız D264-11

t. -dı D226-5

t. -dılar D214-5, D254-5, D273-13

t. -uban D191-4

t. -uñ D243-5, D244-8, D248-1

t. -up D191-9, D214-5, D263-13

“Tekür aydur: Tu yüz kerre, altmış kişi bir oğlamı tutamadunuz dedi.”

3. Kaldırmak.

t. -ar D187-6

t. -dı D230-6, D230-7

t. -dılar D186-4.

“Kan Turalı gürzin göğe atar, inüp yire düşmedin karvar tutar.”

4. Devralmak.

ṭ. dum D170-9.

“Yärenler, atam öldi;men kaldum, yerin yurdın ṭtdum.”

tut- < DLT tut-: tutmak, almak; alıkoymak, yakalamak (2020, s. 323), Clauson EDPT tut- (dut-): ‘tutmak, almak; yakalamak’ (1972, s. 452), Tietze TETTL dut-/tut-: ‘elle kavramak; elde bulundurmak; elden bırakmamak’ < ET. tut- 2002, s. 665), Gülensoy KBS tut-: ‘elde bulundurmak; ele geçirmek; avlamak’ ET., OT. tut- < tut- [-tuta-] (2007, s. 935).

ṭutam

Avuç içi veya parmak uçlarıyla tutulabilen miktarda olan.

ṭ. D199-10, D225-4.

“Bélüğinden bir ṭutam oḡ çıkardı, bêline şokdı, kılıcın ḡamāyil kuşandı, yayın karusına bırakdı, eteklerin kıvırdı.”

Räsänen VEWT ṭutam: ‘Dört parmak genişliğinde’ Çağ, Kzk. ṭutam < tut ‘tutmak’ (1969, s. 502), Gülensoy KBS ṭutam: ‘Avuç içi veya parmak uçlarıyla tutulabilen miktarda olan’ = OT. ṭutam < *tuta-m (T. Tekin, Mak. I, 237: tut- ~tuta- ‘tutmak yakalamak’ (2007, s. 936), Tietze TETTL dutam/ṭutam: ‘tek elle tutulabilen miktar’ < dut-/tut- + eylemden somut ad yapan -(a)m eki 2002, s. 666).

ṭutdur-

Yakalamak.

ṭ. -duḡ D251-7

ṭ. -duḡ mı? D194-10

“İbrāhimi ṭutdurduḡ, ḡām göne çulḡaduḡ, götürüp oda atdurduḡ, odı bostān kılduḡ.”

tuttur- < DLT tuttur-: tutmak, yakalamak için emri vermek, tutturmak (2020, s. 282), Gülensoy KBS tuttur-: Tutmasını sağlamak’ = ET., OT. < tut- tur- (2007, s. 937).

ṭutul-

Hapsedilmek, tutsak olmak.

ṭ. -an D259-13262-12, D263-4

ṭ. -ayıduḡ D165-4.

“Gördiler çāre olmadı, elbetde ol aḡam ṭutulan kal^caya varmayınca evrülmezem, dedi.”

tutul- < DLT tutul-: yakalanmak, tutulmak (2020, s. 267), Gülensoy KBS ‘tutmak işi yapılmak veya tutmak işine konu olmak = OT. tutul- ‘tutulmak, yakalanmak’ (2007, s. 938).

ıtutsak

Savaşta ele geçen esir.

ıt. D265-8, D268-6, D271-13, D283-6

ıt. -dur D282-7

t. imiş D257-12

“Varuñ ol ıtutsak yigidi çıkaruñ, getirüñ.”

ıtutsak < DLT ıtutsuk-: tutsak düşmek (2020, s. 299), Gülensoy KBS tutsak: ‘esir’ = ET. tutsuk- ‘hapsetmek’ < tut-sa-k (2007, s. 937), Nişanyan SS tutsak: ‘esir’ < ET. tutuz- +Gak ‘teslim etmek, tutması için birine bir şey vermek’ (2009, s. 639), Tietze TETTL tutsak/dutsak: ‘mahbus, esir’ < dut-/tut- +? 2002, s. 666).

ıtuy-

İşitmek, ses almak.

ıt. -madı D157-9

ıt. -madum D160-9

ıt. -maz idüm D160-6

“Mere ne heybetlü kocasın!

Çavuşlar seni ıtuyamadı.”

Clauson EDPT tuy-: ‘algılamak, farketmek; duymak’ Az., Osm., Trkm. duy- (1972, s. 567), Tietze TETTL duy-: ‘hissetmek, sezmek’ < ET. tuy- 2002, s. 667), Gülensoy KBS duy-: ‘duymak’ < tuy- (2007, s. 309).

ıtuz

Tatlandırıcıda kullanılan billursu madde.

ıt. D157-13.

“Altun ayağum elümden yere düşdi.

Ağzum içi buz gibi, süñüklerüm ıtuz gibi oldı.”

ıtüz < DLT tuz: tuz (2020, s. 238), Clauson EDPT tuz: ‘tuz’ Tuv. dus; Uyg. tuz; Osm. tuz; Xak tuz (1972, s. 571), Tietze TETTL tuz/duz: ‘yiyeceğe konan madde’ DS 1615 < ET. tuz 2002, s. 667), Gülensoy KBS tuz: ‘Tatlandırıcıda kullanılan billursu madde’ = ET., OT. tuz < tüz < ta_{wuz}/da_{wuz} (2007, s. 940).

ıtümen

1. Gür tüylü.

t. D280-12

“Azvay kırd enügi erkeginde bir köküm var, ağca yaňal tümen koyunuň gezdürmeje.”

2. On bin

t. D235-9, D236-11, D240-1.

“Tokuz tümen Gürcistānuň harācı geldi: bir at, bir kılıç, bir çomak getürdiler.”

tümen < DLT tümen: Çok çeşitli (2020, s. 109), Clauson EDPT tümen: ‘on bin’ < Tohar. tmān ;tmane, tumane, Osm. tümen;Kıp. tümen (1972, s. 508), Räsänen VEWT tümän: ‘on bin’ ET. tümän ‘sayısız’ Hak. Tüben; Yak. tümän; ~Mo. KWb. 415 tümen (1969, s. 504), Gülensoy KBS tümen: küme, yığın; on bin asker kuvveti; askerî birlik = ET. tümen ‘on bin’ ~OT. tümen < tüm +e- ‘*toplamak’ +-n (2007, s. 945).

Türkmen Türkmen.

T. D171-7

T. -üň D249-1.

“Oğuzuň ‘arsuzı Türkmenüň delüsine bejzer, başa şuja dèdi.”

3.23 U

u (< Fars. ū)Ve bağlacı.

u. D179-13.

“Kān Turalı cemāl u kemāl iyesi yigit idi.”

Steingass CPED ve: ‘ve, veya; ayrıca (1963, s. 1447).

uc 1. Taraf, yan.

u. -ın D197-2, D197-3

u. -ına D195-12, D226-11, 267-1

u. -ından D195-11

“Dere Şām ucından geçdi, ol kardaşı tutilan korya geldi.”

2. Son.

u. -ı D271-10, D291-3

“Dedem Korkud gelüben boy boyladı, şoy şoyladı: Evvel āhır uzun yaşuñ ucı ölüm.”

3. Sınır, hudut.

u. -ına D241-4

u. -ından D255-2, D263-4

“Andan Şerügüz ucından Gökçe Deñize degin el çapdı, galebe toyum oldı.”

4. İçin, yüzünden.

u. -ından D217-8.

“El- hāşılı, ordı bunuñ ucından katı incindiler, āciz kaldılar, Aruza şikāyet edüp ağlaşdılar.”

uç < DLT ūç: uç, bir şeyin sonu (2020, s. 20), Clauson EDPT u:ç (u:c): ‘sınır, hudut; son; tepe Osm. uc; Çağ. uc; Kıp. uc (1972, s. 17-18), Räsänen VEWT ūç: OT. ‘nokta, son; sivri taraf, uç; Osm., Az. uç; Trkm. ūçı ~Mo. (Poppe, 63) uçig <* uçik (1969, s. 508), Gülensoy KBS uç: ‘uzun bir nesnenin sivri noktası; baş ve son nokta; bir şeyin kenarı; tepe < ūç (2007, s. 954).

uç- 1. Havada yol almak.

u. -an D188-8, D188-11

u. -arlar D191-2, D215-3

u. -ayın mı? D196-7

u. -dı D159-6, D159-10, D215-6

u. -up D162-13, D164-6, D166-7

“Gök yüzünden al kanatlı ‘Azrāyil uçup geldi, ağca menüm gögsümi başup kondı, hırladup cānum alur oldı.”

2. Atlamak, fırlamak.

u. -an D286-9

*“Paraşaruñ Bayburd Hişarından parlayup uçan
Adaħlusın ayruqlar alur-iken tartup alan.”*

3. Düşmek.

u. -dı D240-12.

Begil at cılavısın yēñemedi, bile uçdı, sağ uyluğı kayaya tokındı, şındı.”

uç- < DLT uç-: uçmak (2020, s. 85), Gülensoy KBS uç-: (Kuş, kanatlı böcek vb. için) havada düşmeden durmak, havada yol almak = ET., OT. uç- < uç- (2007, s. 954), Clauson EDPT uç-: uçmak (kuş vb.); yok olmak, kaybolmak; rengi solmak; (nadir olarak) uçarı, çapkın olmak (1972, s. 19), Räsänen VEWT uç: ‘uçmak’ Osm. ‘uçmak’ OT. uçmak; Çağ. uç-kan; ‘kuş’ Osm. uçarı ‘çapkın’ (1969, s. 509).

uçar Kuşlar.

u. -dan D255-4.

“Uçardan kaz tavuk, yörirden geyik tavşan bu toldurup Oğuz yigitlerine bunu dām etmişidi.”

Clauson EDPT uçar: < ET. uç- eyleminden + geniş zaman ortacı [-ar], ‘kuşlar, uçucular’ (1972, s. 29), Gülensoy uçar: Uçan, uçucu < uç-(a)r (2007, s. 955).

uçur- Uçma işini yaptırmak.

u. -maya D280-13

“Ağ şunkur kuşu erkeğinde bir köküm var, ala ördek, kara kazıñ uçurmaya.”

uçur- < DLT uçur-: uçurmak (2020, s. 91), Clauson EDPT uçur-: < ET. uç- eyleminden ettirgen, ‘uçmasını sağlamak, izin vermek’ Uyg. uçur-; Hak. uçur-; Çağ. uçur- (1972, s.

30), Gülensoy KBS ‘uçmak işini yaptırmak = OT. uçur- ‘uçurmak, düşürmek’ < uç- (u)r- (2007, s. 957).

ud Edep, terbiye.

u. -suz D262-3.

“Kız eydür: Kademi kıtsuz gelin dëyince udsuz gelin dësünler; kayın atama, kayın anama eydeyim, dëdi.”

ud < YTS ud (ud,ut): 1. Haya, edep, ar, hicap, utanma, utanç ; Kaygı, tasa; şeref, onur (2018, s. 229), Gülensoy KBS ut: ‘utanma duygusu’ = ET. ut ‘utanma; utun küstah, utanmaz/ uvut ‘edep yeri’ ~OT. ut < üt (2007, s. 972).

uğrı, oğrı Hırsız,uğru.

u. -layın D160-5.

“Men seni böyle bilmez idüm, uğrulayın cān aldığın tıymaz idüm.”

uğrı < YTS uğrı[uğru]: hırsız (2018, s. 229), Clauson EDPT oğrı: ‘hırsız; oğrın → gizlice, sinsice’ Uyg. oğrı; Hak. oğrı; Osm. oğru (1972, s. 90), Gülensoy KBS uğrı: ‘hırsız, haydut’ = ET. oğrı ‘hırsız, haydut’ ~OT. oğrı 1. gizli; 2. Hırsız < oğur- ‘çalmak’ + ı(/u) (2007, s. 960).

ula! Kaba sesleniş; şaşkınlık ünlemi.

u. D222-13, D223-1, D223-3, D223-4, D223-5, D223-6, D233-6, D233-7, D233-8, D233-10.

“Kırk yerde tikilmiş otağların o zālīm yıkırdı, ula kardaş!”

Gülensoy KBS ulan: 1. (Kaba) ey; 2. Çok kaba bir biçimde öfke ve nefret anlatır’ (2007, s. 964).

ulal- Büyümek, yetişmek.

u. -ur D256-5.

“Eyegülü ulalur, kapırkalı böyür.”

ulal- < YTS ulal-: ‘büyüme, yetişme, yaşlanma; artma, çoğalma (2018, s. 230), Gülensoy KBS ula- ‘eklemek, katma’ And. Ağl. Ula-: eriştirmek; uzama < ül ‘dip, zemin’ +a- ‘birleştirmek, eklemek’ (2007, s. 963), Clauson EDPT ula-: ‘onarmak, eklemek, birleştirmek’ (1972, s. 126). Ula- ‘eriştirmek, uzama’ + -l- eylemden eylem yapan ek’, → ‘büyüme, gelişme’.

ulu Büyük, yüce.

u. D156-13, D168-12, D187-3, D188-8, D214-8, D240-13, D253-12, D257-13, D268-7, D269-5, D269-11, D271-6.

“Kadir ulu Tanrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı énen, arı gölün ördegin şakıyup alan, kaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, karıncuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar sultāni çal kara kuş; kanadıyla şaksağana gendüzün şakıdur mı?”

ulu < DLT ulug: yüce, ulu, büyük (2020, s. 24), Clauson EDPT ulug: ‘büyük, yüce’ Uyg. ulug; Çağ. uluğ/ulu; Kıp. ulu; Osm. ulug (1972, s. 136), Räsänen VEWT ulug: ET. ulug ‘büyük, yüce’ OT. Çağ., Hak. Ulug ‘ulu, büyük’, Yak. ulū, ulā < ul ‘temel’ (1969, s. 513), Gülensoy KBS ulu: ‘büyük, yüce; saygı duyulan büyük; (somut şeyler için) büyük = ET., OT. ulug < *ül ‘temel, kök, asıl’ +luğ ‘sıfat yapım eki’ (2007, s. 965).

uluğ Ok sapı.

u. -lu D221-5.

“Avcına şıgmayan uluğlu oğlı, Erdebil teke boynuzundan katı yaylı.”

uluğ < DLT ulun: okun gövdesi (2020, s. 37), Clauson EDPT ulun: ‘ince çubuk ya da sap; okun sapı; buğday ve arpa sapı kökü’ Uyg., Hak. ulun ‘okun sapı’ (1972, s. 147), Gülensoy KBS ulun: ‘Buğday, arpa kökü; tahılın çevresindeki saplar’ < OT. ul ‘temel; *kök + (u)ğ (2007, s. 965).

umman (< Ar.) Okyanus.

u. D279-1.

*“Arkıç kırdı yaykanur umman denizinde
Sarp yirlerde yapılmış kâfir şehri”*

umu Umut.

u. -m D231-12, D269-6

u. -ğ D231-7, D268-11.

“Kar[a]ğnu dün içre yol azsam umum Allāh”

Clauson EDPT umuğ: < ET. um- eyleminden ad’ ‘umut, beklenti’ Osm. umu; Uyg. umuğ (1972, s. 158), Gülensoy KBS umu: um- [+u] (2007, s. 967).

unıt- Unutmak.

u. -dı D229-6.

“Basat künbed içine girdi, gördi kim altun akça yığılmış, bakarak gendüzün unıtdı.”

unıt- < DLT unıt- ~unut-: unutmak (2020, s. 104), Clauson EDPT unıt- ‘unutmak (bir şeyi ya da birisini)’, ~unıtu-, untu-; Tuv. ut-; Kzk. umut- (1972, s. 179), Räsänen VEWT unıt: ‘unutmak’ OT. unıt-, unıt-, Çağ. unutmak; Trkm. unıt-, ~Mo. (Kwb. 450) umta ‘uyumak’, ~Tung. Omgo-, ~umıo, umga- ‘unutmak’ (1969, s. 514).

ur-**1. Vurmak.**

u. -alum D284-5

u. -dı D189-4, D189-5, D250-9, D252-9, D252-3, D256-11, D287-9, D288-8

u. -dı kim D182-4, D185-3

u. -dılar D218-3, D290-6

u. -dukça D216-3

u. -up D215-6, D263-6, D279-2, D270-8, D284-7.

“Perri kıızı kanat urup uçdı, eydür: Çoban, yıl temām olıcağ mende emānetüñ var; gel, al, dedı.”

2. Silahla isabet ettirmek.

u. -dı D225-11, D264-7

“Depegözün yağırına bir oğ urdı.”

3. Dövmek.

u. -ursın D256-13.

“Bizi neye urursın?”

4. Yağmalamak.

u. -up D252-8

“Akınçılar kâfirün ilin günin urup kızın gelinin esir itdiler.”

5. Yüklenmek.

u. -dılar D284-7

“On altı yigit sıçrayup atdan éndiler, kalkın yapındılar, güzlerin omuzlarına urdılar, kapuya geldiler.”

ur- < DLT ur- ~ür-: vurmak, dövmek (2020, s. 45), Clauson EDPT ur-: ‘vurmak’ Uyg. ur-Kıp. ur-; Osm. ur- (1972, s. 194-95), Räsänen VEWT ur-: OT. ur- ‘vurmak,

dövmek; bir isim vermek’,~Mo. ur-ul-du ‘çekişmek’ (1969, s. 515), Gülensoy KBS vur-: “elini hızla indirmek; duyulmak, yansımak; hızla değmek; çarpmak; sürmek; kurşunla vurmak’ = ET., OT. ur- < ūr- (< *hūr-) (2007, s. 1018).

urğan Keten, kenevir gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat.

u. -ıla D273-11

u. -ları D273-13.

“Gèderiken ‘araba kıcırdısından Kazan oyandı gerindi, bu elindeki urğanları hep kırdı, ‘arabanuñ üzerine oturdı, elin eline, kaç kaç güldi.”

urğan < DLT uruk: ip (2020, s. 20), Clauson uruk: ‘ip, urgan’ < ET. ur- sözcüğünden ad [+ (u)k], Uyg. uruk; Hak. uruk (1972, s. 315), ETDES urğan: ‘Keten, kenevir gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat’ OT. uruk ‘ip’ < uruk [ur- ‘vurmak, dövmek’ + (u)k eki] ‘ip’ + -(a)n ‘küçültme eki’ (2020, s. 535), Räsänen VEWT *uruk: OT. uruk ‘halat; atları yakalamak için ilmikli bir sırk’ ~Mo. (KWb., 451) uriqa, urqa, ~Mançu. Urgan (1969, s. 516), Gülensoy KBS urgan: “Keten, kenevir gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat” = OT. urk, uruk ‘ip, urgan’ ~örgeñ ‘keçi kılından ip’ DLT < *ur- ‘yapmak, *örmek’ + (u)k +(a)n ‘küçültme eki’ (2007, s. 970).

Uruğ, uruğ Soy, nesil.

u. -ı D199-11.

“...Kalemciler çaldığı kara kaşlum, kıvrımsı kırık tutam kara saçlum, aşlan uruğı, sultān kıızı!”

uruğ < DLT urug: tohum; her şeyin tanesi (2020, s. 30), Clauson EDPT (2) uruğ: ‘tohum, çekirdek; soy,kuşak; boy, klan’~uruğ/urık/uru, Uyg. uruğ; Çağ. uruk; Osm. uruğ/uruk (1972, s. 215), Gülensoy KBS uruk: ‘soy, nesil’ = ET. uruğ ‘nesil, kuşak, soy, torunlar’ EUTS, 266, ~ot. uruğ < ur- ‘dikmek, koymak, düzenlemek’ + (u)ğ/k (2007, s. 970).

uşan- Sıkılır duruma gelmek, bıkmak, bezmek.

u. -duñ 198-6

“Tez sevdüñ, tez uşanduñ, kavat oğlu kavat!”

2. Doymak.

u. -madın D160-10.

“Be[g]lige uşanmadum, yigitlige toymadum.”

Gülensoy KBS usan- : ‘bıkmak, bezmek’ < *us +a-n- (2007, s. 971).

uşda

İşte!

u. D266-6.

“Egrek eydür: Uşda uyur, gelün varalum, dedi.”

uşda < DLT uş: gösterme edatı, işte (2020, s. 17), Gülensoy KBS işte: ‘Gösterirken veya bir şeye işaret ederken söylenir’ < ET., OT. uş ‘şimdi, işte’ gibi’ (2007, s. 442).

Uşun kıoca (k. a.) Uşun Koca.

U. D218-11, D253-10, D253-11, D254-6, D255-5, 256-2, D256-4, D256-6, D269-7, D270-12.

Oğuz zemânında Uşun Kıoca derler bir gişi varıdı, ömrinde iki oğlu varıdı; ulu oğlınun adı Egrek idi; bahadır, delü yahşı yigit idi.”

uvan-

Ufanmak, parçalanmak.

u. -dı D250-13, D288-8.

“Çig[in]leri toğrandı, kılıçları uvandı; birbirin alımadı[lar].”

uvan- < DLT uvun-: bizzat ufalamak (2020, s. 99), Clauson EDPT uvun-: ET. uv- ‘eyleminden dönüşlü’, ~ uwul-/ uvan-/ufan-, Osm. oğun- ‘parçalamak’ Kıp. uğun- (1972, s. 13-14).

uvat-

Ufalamak, parçalanmak.

u. -dı D185-3, D250-9

u. -dılar D255-6, D255-10, D284-8.

“Birer güz urup kapuyı uvatdılar, içerü girdiler.”

uvat- < YTS uvat-: ‘ufalamak, ufaltmak, parçalamak’ (2018, s. 233), Gülensoy KBS uvat-: ‘ikiye bölmek’ < uw- ‘ufalamak, küçültmek’ + -(a)t- (2007, s. 974).

uyan

Gem, atın dizgini, yular, başlık gibi takımları.

u. D276-7

u. -ın D276-10

u. -ur- ‘gemlemek’ D276-8.

“Ökçesin ökçesine kakdı, kapurgasın karnına kavşurdı, uyanın çekdi, agzın ayırdı, kâfiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı...”

uyan < DLT yügün: gem, uyan (2020, s. 406), Clauson EDPT yügün: ‘dizgin, yular, gem’ KD grb. Yügen/çügen; GD grb. Yügen; Kırg. jügön; Kzk. jügen; Özb. yugön; GB grb. Az. yüyen; Osm. oyan; Trkm. uyan (1972, s. 913), Sevortyan ESTJA uyan: ‘gem, dizgin’ < (y)ung- ~(y)üng- (1974, s. 577), Gülensoy KBS uyan: Atın, dizgin, gem, yular, başlık gibi takımları’ = OT. yügün ‘gem’ < OT. *yüg- ‘toplamak’ [<*düg-] +ün- [yügün > göçüşme ile üygün > ses değişmesi ile uygun > /g/ sesinin düşmesi le *uyun > uyan] (2007, s. 975).

uyhu

Bilincin, bütünüyle ya da bir bölümünün yittiği, dinlenme durumu.

u. D267-9

u. -dan D191-6

u. -sı D191-6

u. -sın D264-7, D265-3

“Gider iken Kazanuj gözini uyhu aldı”

uyhu < DLT uđık: uyuklayan (2020, s. 31), Clauson EDPT uđık: uđı- eyleminden ad, ‘uykulu, uyuyan’ Uyg. uđık; Hak. Uđık (1972, s. 46-47), Gülensoy KBS uyku: ‘Bilincin, bütünüyle ya da bir bölümünün yittiği, dinlenme durumu’ = ET. o, u, uđık EUTS, 261, 138 [Uyg. u, uu, uđı-/uudı- ‘uyumak’] ~OT. o, ođ, ođ, ođı ‘uyku’ < * ū [~ūd, ūdı/o, ođ, ođı] veya ū(o)-, ū(o)dı- ‘uyumak’ +-(ğ/ķ)u (2007, s. 978).

uyluķ

Kalçadan dize kadar olan bacak bölümü.

u. -ı D240-2

u. -um D244-4, D277-13

“Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvalansa kaba ökçem, uyluğum karşı tutan Kazan eridüm.”

uyluķ < DLT uđluķ: kol kemiğinin kalın yeri’ (2020, s. 48), ETDES uyluk: ‘Kalçadan dize kadar olan bacak bölümü’ ~Trkm. uvlık, uyluk; Yak. uluk; ET. uğluk; OT. uğluk ‘kol kemiğinin kalın yeri’ ET. ud (> uy) ‘sığır’ kökünden geldiği görüşü tartışmalıdır (2020, s. 537), Clauson EDPT uđluķ: < ET. uğ sözcüğünden somut ad, ‘sığır kemiği; uyluk (insan); Uyg. uđluķ; Osm., Trkm.

uyluk (1972, s. 55), Gülensoy KBS uyluk: ‘kalçadan dize kadar olan bacak bölümü’ = ET., OT. uğluğ < *uğ (u) ‘art, arka’ +luğ (2007, s. 979).

uyu-

Uyku durumunda olmak.

u. -dı D191-7, D226-7, D263-10, D264-8, D265-3, D272-12, D273-3

u. -duğı D273-10

u. -mak D266-7

u. -r D266-6, D266-13

u. -rıdı D272-13

u. -riken D191-7.

“Dün katmış üç gün dünli yortmuş yigit, karangulu gözlerini uyhu almış yigit atınuy çılburını bileğine bağladı, yatdı, uyudu.”

uyu- < DLT uđı-: uyumak (2020, s. 461), Clauson EDPT uđı-: < ET. u- sözcüğünden eylem, ‘uyumak’ Uyg. uđı-; Kıp. uyi-; Çağ. uyu- (1972, s. 42-43), Gülensoy KBS uyu: ‘uyku durumunda olmak’ = ET. odu- ~OT. ū(/o), ū(o)đı (/u)- < ūđı(/u)- (2007, s. 979).

uz

Kullanışlı, uygun, etkili.

u. D159-4, D184-3, D184-10, D221-9, D232-8, D245-12, D247-9, D248-9, D249-5, D250-2, D250-11, D259-2, D282-12.

“Ala gözli bebeklerin öksüz komışsın

Ƙormiyam seni kara polad uz kılıcum tartmayınça.”

uz < DLT ūz: becerikli, yetenekli insan (2020, s. 21), Clauson EDPT uz: ‘yetenekli, becerikli’Uyg. uz; Çağ. uz; Kıp. uz; Osm. uz (1972, s. 277-78), Gülensoy KBS uz: ‘iyi, güzel; yatkın, becerikli = ET. uz ‘us, mahir’ ~OT. uz < *ū- ‘yeterlik göstermek’ +[-z] (2007, s. 982).

Uzamış

(k. a.) Ters Uzamış.

U. D254-5, D254-9

U. -uğ D254-11.

“Egrek aydur: Mere Ters Uzamış baş kesüp kan tökmek hüner- midür dedi. Aydur: Beli hünerdür ya!”

uzun İki ucu arasında dazla uzaklık olan, kısa karşıtı.

u. D271-9.

“Dedem Korkud gelüben boy boyladı, şoy şoyladı: Evvel āhir uzun yaşuñ ucu ölüm.”

uzun < DLT uzun: uzun olan her şey (2020, s. 36), Clauson EDPT uzun: ‘uzun’ < ET. uza- sözcüğünden ad, Uyg. uzun; Çağ. uzun; Kıp. uzu:n (1972, s. 289), ‘iki ucu arasında fazlanuzaklık olan’ = ET. uzun, usun ‘uzun’ < ū-z ‘uzun’ + -(u)n veya <* ūz-/oz- ‘başkasından ileriye geçmek’ DLT + -(u)n.

Uzun Bıjar (y. a.) Uzun pınar.

U. p. D214-13.

“Uzun bıjar demegile meşhūr bir bıjar varıdı.”

3.24 Ü

üç İkiden sonra gelen sayının adı.

ü. D173-1, D173-2, D173-6, D175-1, D175-1, D177-11, D182-12, D190-11, D191-13, D217-3, D220-8, D222-7, D237-4, D237-5, D242-2, D261-4, D261-9, D263-3, D263-8.

ü. -ini D236-2

ü. yüz D246-3, D246-9, D250-4, D254-13, D265-6, D266-1, D266-2-3

ü. yüz altmış altı D237-9, D259-7.

“Koca aydur: Hay canum oğul hüner didüğüm ol degül, ol kız için üç canavar saklamışlar, her kim ol üç canavarı başa ol kıızı aña virürler, başup öldürmese anuñ başını keserler burca aşarlar.”

üç < DLT üç: üç (2020, s. 16), Clauson EDPT üç: ‘üç’ Uyg. üç; Çağ. üç; Kıp. üç (1972, s. 18), ETDES üç: ‘ikiden sonra gelen sayının adı’ ~Az. üç; Trkm. üç; Çuv. viśše; ET., OT. üç (2020, s. 539), Gülensoy KBS üç: ‘ikiden sonra gelen sayı’ =ET., OT. üç EUTS; DLT< üç (2007, s. 985).

ümge Dağ keçisi.

ü. D188-10.

“Kadir ulu Tanrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı énen, arı gölün ördegin şakıyup alan, kaba ümge dıp dıp yörirken tartup üzen, qarıncuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar sulţāni çal kara kuş; kanadıyla şaksağana gendüzün şakıdur mı?”

ümge < YTS ime: dağ keçisi, geyik (2018, s. 127), Clauson EDPT imga: ‘erkek dağ keçisi’ ~Mo. imağan/ima’a(n) ‘erkek keçi’ KB. imğa; Çağ. amğa; Osm. ima/ime (1972, s. 158).

ümid (< Fars. umīd) Umut (bkz. ümiz).

ü. -üñ D253-9.

“Allāh véren ümīdün üzilmesün! Günāhuñuzı adı görklü Muhammede bağışlasun! Hānum hey!”

Räsänen VEWT ümüd: ‘ümit, beklenti’ Kzk. ümüt; Krç. Umut < Pers. umīd (1969, s. 521).

ümiz Ümit (bkz. ümid).

ü. üñ D201-8.

“Kadîr seni nâ-merde muhtâc êtmesün!

Allâh vâren ümîzün üzilmesün!”

Räsänen VEWT ümüd: ‘ümit, beklenti’ Kzk. ümüt; Krç. Umut < Pers. umîd (1969, s. 521).

üñük Atardamar, aort.

ü. D184-2.

“Ağca taylar başan, ü[ñük]k tamarın dilüben kanın şoran, kara polad uz kılıcdan kayıtmayan...”

üñük < YTS üñük: hançere (2018, s. 236), Üñük < DS ümük/ümürtlek/ünük: soluk borusu, gırtlak (1993, s. 4065), Clauson EDPT öñüç: ‘gırtlak, soluk borusu; boğaz’ Kır. öñgöç; Uyg. öñüç (1972, s. 172), Tezcan DK ON üñük: ‘soluk borusu, gırtlak < üñük < *öñük (2018, s. 251-52).

ür- (Hayvan) havlamak.

ü. -ür D213-12.

“Hânınun ilkıcısı gelüp haber getürdi, eydür: Hânun, sazdan bir aşlan çıkar it gibi ürür, apul apul yörüşi âdem gibi.”

ür- < DLT ür-: havlamak, ürmek (2020, s. 86), Clauson EDPT ür-: ‘köpek havlamak; ses çıkartmak’ ~ürü-; ~hür-, Uyg. ür-; Çağ. ür-; Kıp. ür- (1972, s. 196), Räsänen VEWT (h)ür: Çağ. hür ‘üfürmek, şişirmek’ ~Mo. (Poppe 12) üliye (1969, s. 522), Gülensoy KBS ür-: ‘Şişirmek; köpek havlamak’ = ET. ür- , ~OT. ür- < *ür- < (h)ür- (2007, s. 992).

ürk- 1. Korkmak, sıçramak.

ü. -di D160-1, D213-8, D215-1, D215-11, D219-3, D219-5

ü. -dügümüz D213-13

ü. -medin D246-7

ü. -mege D215-5.

“Koyun ürkmege başladı, çoban koyunun öñine segirdi.”

2. Kalkmak.

ü. -di D262-5, D262-6, D262-8.

“Kaytabanun buğrası ürkdi gèder,

Şarvanlar öñin aldı, dönderimez.”

ürk- < DLT ürk-: ürmek (2020, s. 522), Clauson EDPT ürk-: ‘korkmak’ ~ürki-/ürük-; Uyg. ürk-; Çağ. ürk- (1972, s. 221), Gülensoy KBS ürk-: 1. Bir şeyden korkup birden sıçramak; 2. Korku duymak =ET., OT. ürk- ‘korkmak’ < *hürk- [< *pürk-] (2007, s. 994), Räsänen VEWT *(h)ürk (< *pürk): ürk- ‘korkmak’ Kzk. irik; Osm. örk; Çağ. hürk, ~Mo. (KWb. 459) ürgü (1969, s. 522).

ürkit- Korkutmak.

ü. -di D263-7, D263-12.

“Tavlunbaz urup yundları ürkitdi, getirüp ol qorıya koydı.”

ürkit- < DLT ürküt-: ürkütmek (2020, s. 118), Clauson EDPT ürkit-: < ET. ürk- eyleminden ettirgen, ‘korkutmak’ (1972, s. 226).

üst Bir şeyin yukarı, göğe doğru olan yanı, üzeri.

ü. -ine D213-7.

“Meger hānum, bir gün Oğuz otururiken üstine yağı geldi; dün içinde ürkdü göçdi.”

üst < DLT üye: üzerinde, üzerine (2020, s. 20), Clauson EDPT üst: ‘üst, yüzey, yukarı, alt, ast karşıtı, Çağ. üstiga; Kıp. üst; Osm. üst (1972, s. 242), Räsänen VEWT üst: ‘üst, kısım, yüzey’ OT. üst-ün ‘üzerinde’ üstündä < *üzün-ün-dä < üz-, *üzün ~ üz- ä, üz-är (1969, s. 523), Gülensoy KBS üst: ‘giysi; üst, yüzey’ < üs+t (2007, s. 997).

üş- Üşüşmek, saldırmak.

ü. -diler D273-9

ü. -er D195-8.

“Kazanın üzerine üşdiler, uyuduğı yerde tutdılar, elin ayağın berk bağladılar, bir arabaya yükletdiler, arabaya muhkem urganıla şardılar, arabayı çekdiler, yöriyü vërdiler.”

üş- < DLT üş-: üşüşmek (2020, s. 86), Clauson EDPT üş-: ‘kalabalıklaşmak’ Osm. üş-; Trkm. üyş-; Kıp. üş- (1972, s. 256), Gülensoy KBS üş-: 1. Çokça gelip toplanmak; eşmek, kazmak = OT. üş- < üş- ‘kalabalık olmak, birlikte olmak’ (2007, s. 999).

üşendür- Bunaltmak.

ü. -di D225-13.

“Depegöz Kocalara eyitdi: Bu yerün şınegi bizi üşendürdi, dedi.”

Gülensoy KBS üşen-: ‘Tembellik etmek, bıkmak’ < üşen- (2007, s. 1000), Räsänen VEWT üşän: ‘tembellik, ilgisizlik, ihmal’ Osm. üşän ‘tembellik etmek, erinmek’ (1969, s. 523).

üz-**1. Koparmak.**

ü. -di D241-2

“Hemān bêlüginden gez çıkarup atunuñ terkilerini tardı, üzdi, kaftanı altından ayağın berk şardı.”

2. Kırmak.

ü. -di D185-4

“Süksüninden tıtdı, bêlini üzdi, andan götürüp yere urdı; hurd oldı.”

3. Almak.

ü. -en D188-11

“Kādir ulu Tañrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı énen, arı gölün ördegin şakıyup alan, kaba ümge dıp [dıp] yöririken tartup üzen, qarıncuğı ac olsa kalkup uçan cümle kuşlar şultānı çal kara kuş...”

4. İncitmek.

ü. -er D275-6.

“Kızcuğazuñ bêlini üzer a!”

üz- < DLT üz-: kesmek, koparmak (2020, s. 86), Gülensoy KBS üz-: ‘kırmak, koparmak’ = ET. üz-, ~ OT. üz- ‘kesmek’ (2007, s. 1005). Clauson EDPT üz-: ‘koparmak; yıtmak’, Çağ. üz-; Kıp. üz-; Osm. üz- (1972, s. 280).

üzengi

Eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde yakların basılmasına yarayan altı yüz demir halka.

ü. -si D189-8

“Başup iki yerden boğazladı arkasından iki kayış çıkardı, tekürün öjine bıraktı, eydür: Akın-cıların tırkeşi bağı, üzengüsü kayışı üzilür dikmege gerek olur, dedi.”

ETDES üzengü: ‘Eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde ayakların basılmasına yarayan altı yüz demir halka’ < ET. üz- ‘kaldırmak; ayağımı yerden

kaldırmak' (2020, s. 544-545), Gülensoy KBS üzengi: 'Eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde yakların basılmasına yarayan altı yüz demir halka' = ET. üzengü ~ OT. üzengü <* iz +e+n+gü veya < *üz-en-gü 'uzayıp kısalan' (2007, s. 1005-6), Clauson EDPT üzengü (üzengü ?) 'üzengi' Çuv. yarana (1972, s. 289).

üzer

1. Üst, üzeri.

ü. -inde D162-12, D178-9, D193-4, D247-1, D283-10

ü. -inden D242-3, D242-4, D251-2, D258-8

ü. -ine D155-2, D155-12, D160-2, D168-12, D171-8, D181-2, D182-4, D182-11, D189-5, D192-4, D216-5, D247-6, D250-7, D255-12, D259-7, D264-2, D264-12, D266-2, D273-5, D274-1, D276-11, D284-9.

ü. -lerine D215-3

ü. -üme D232-13, D261-13.

"Çoban kepenegini üzerlerine atdı, perrī kızunuñ birini tıtdı."

2. Yan, huzur, kat.

ü. -ine D195-6, D199-8, D214-2, D218-2, D266-10, D273-9, D285-9, D287-5, D289-7, D290-4

ü. -ümüze D285-3

ü. -ümüzden D285-4

ü. -üñüze D243-9, D284-12.

"Begile haber gönderdi, eydür: Baş yarağın eyleñ, üzerüñüze yağı gelür, dedi."

üze < DLT üye: üzerinde; ile; boyunca (2020, s. 20), Clauson EDPT üye: (zarf)'üst, üzerinde' ek olmadığında 'edat' olarak veya yer adı. Osm. üye; Uyg. üye (1972, s. 280), Gülensoy KBS üzer: 'üzeri biçimin yalın biçimi olup kullanıştan düşmüştür' < üz (<*öz) +e +r (2007, s. 1007).

üzil-

Kopmak, kesilmek.

ü. -mesün D201-8, D253-9

ü. -ür D189-9.

"...Akınçılaruñ terkışı bağı, üzengüsü kayışı üzilür, dikmege gerek olur dedi."

üzil- < DLT üzil-: kopmak (2020, s. 97). Clauson EDPT üzü-: < ET. üz- eyleminden edilgen, ‘kopmak, asılmak’ Uyg. üzü-; Osm. üzü- ‘kesilmek; kırılmak’ (1972, s. 287).

üzüm Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi.

ü. -i D160-8.

“Ol tağlarımızda bağlarımız olur

Ol bağlarıñ kara salkımlu üzümü olur.”

üzüm < DLT üzüm: üzüm (2020, s. 35), Clauson EDPT üzüm: < ET. üz- ‘kopmak, kesmek’ eyleminden ad, ‘üzüm’ Kzk. cüzüm /yüzüm (1972, s. 288), ETDES üzüm: ‘Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi’ ~ Az. üzüm; Trkm. üzüm; Kzk. jüzim; Krg. cüzüm, < ET. üz- ‘kopmak, kesmek’ + -(ü)m eki (2020, s. 546), Gülensoy KBS üzüm: ‘Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi’ = ET. üzüm/üsüm ~OT. üzüm < * üz- ‘kesmek, parçalamak’ + -(ü)m (2007, s. 1008).

3.25 V

- va^ode** (< Ar.) Süre.
v. eyle- ‘süre vermek’ D173-3.
“Her kim ol üç cânvarı başsa, yense, öldürse kızımı aña vèrürem, déyü va^ode eylemişidi.”
Räsänen VEWT vā^oda ‘Süre, vade’ < Ar. wa^oda ‘söz’ (1969, s. 525).
- vâfir** (< Ar.) Bol, çok.
v. D237-4.
“Hân dahı Begili konuqladı; yahşı at, yahşı kaftan, vâfir harclık vèrdi, üç gün temām ağırladı.”
Parlatır OTS vâfir: < Ar. vefret, ‘Çok, haddinden fazla, bol’ (2014, s. 1772).
- va^oıt** (< Ar. vakt) Zaman.
v. D261-4, D274-12
v. -ı D226-7, D235-2, D271-10, D291-3.
v. -ın D214-1.
“Ölüm vaktı geldiğinde aru imandan ayırmasun, günahıñuzu Muhammed Muştafa yüzi şuyına bağışlasun, âmin diyenler dîdar görsün hanum hey!”
Räsänen VEWT vakt: ‘zaman’ Osm., Az., Trkm. vakıt; Kzk. bagıt; Blk. waxıt < Ar. waqt (1969, s. 525).
- vallâh** (< Ar.) Tanrı adına yemin.
v. D156-3, D189-9, D276-4.
“Eyitdiler: vallâh Kâzan eyü and içdi, dediler.”
Räsänen VEWT vallahi: Osm. ‘Tanrı üstüne yemin’ Osm. vallahi; Kmk. wallah < Ar. wa-llâhi (1969, s. 526).
- vallah billah** (< Ar.) Tanrı adına yemin (bkz. vallâh).
v. D276-2, D285-6.
“Kâzan eydür: Vallâh billâh, toğrı yolu görür iken egri yoldan gelmeyeyin, dedi.”
Räsänen VEWT vallahi: Osm. ‘Tanrı üstüne yemin’ Osm. vallahi; Kmk. wallah < Ar. wa-llâhi (1969, s. 526).

var

Mevcut olan, yok karşıtı.

v. D160-13, D162-6, D166-3, D166-4, D168-3, D215-7, D216-11, D229-4, D230-2, D251-11, D267-1, D268-1, D278-8, D280-9, D280-10, D280-11, D280-13, D281-1, D281-11.

v. -dur D166-2.

v. -ıdı D170-7, D172-12, D173-1, D183-4, D214-11, D214-13, D222-8, D226-8, D236-5, D243-3, D253-12, D254-6, D255-9, D260-5, D263-10, D282-1, D283-11, D284-10

v. -ımiş D257-10, D258-13, D269-8

v. -ısa D173-13, D182-9, D183-8, D195-2, D248-3, D248-4, D251-11, D263-1

v. -ıdı D220-10

v. -ımiş D178-3

v. -ıse D174-6, D179-9, D256-13

v. -mıdır? D155-6, D268-6

v. -ët ‘var etmek’ D251-13.

“Oğlan alınduñ ise Tañrıña mı yalvarursın, senüñ bir Tañrıñ var ise menüm yitmiş iki puthanam var dedi.”

var < DLT bar ~bār: var, mevcut olma durumu (2020, s. 21), Clauson EDPT ba:r: ‘var olma, mevcutluk, yok karşıtı’ < ET. bar; Çağ. bar; Kıp. bar; Osm., Az. var (1972, s. 353), Gülensoy KBS var: ‘mevcut, evrende ve düşüncede yer alan, yok karşıtı’ = ET. bar ~par, ~OT. bar < bar < *bār < barır veya < *bā- ‘bağlamak’ +-r ‘geniş zaman’ (2007, s. 1010).

var-**1. Gitmek.**

v. D157-1, D164-3, D223-11, D229-4, D230-3, D252-1, D257-1, D265-12, D266-5, D276-2, D287-10, D289-4

v. -a D186-13, D188-3

v. -abilmen! D165-7

- v. -acak D175-10
- v. -alum D266-4, D266-6, D272-10
- v. -am D176-12, D177-1
- v. -an D172-2
- v. -asın D171-6, D283-2
- v. -ayım D173-12, D250-6, D266-8
- v. -ayın D221-1, D274-7
- v. -ayın mı? D258-1
- v. -dı D174-5, D178-2, D193-9, D214-5, D215-2, D215-12, D218-1, D218-5, D230-4, D230-7, D243-4, D246-10, D253-2, D256-2, D279-5, D284-11
- v. -dılar D183-6, D219-7, D264-1, D272-4, D275-12, D276-6, D276-12, D285-2
- v. -dum D166-9, D190-11, D239-12, D257-10, D257-11, D278-8, D279-6.
- v. -duş D165-13, D166-1, D239-4, D241-9
- v. -ğıl D167-4, D244-13, D258-7, D261-6
- v. -ma D225-3
- v. -madın D171-2
- v. -mağum D245-9
- v. -masun D190-4, D260-12
- v. -mayam D176-12, D1771-1
- v. -mayınca D260-1, D262-12
- v. -maz D172-3
- v. -mazuz D265-6
- v. -miş D171-2, D244-6
- v. -sa D258-7

v. -sam D175-5

v. -sun D246-8

v. -sunlar D263-13

v. -uñ D249-2, D265-6, D265-8

v. -up 172-4, D172-5, D177-4, D236-11, D236-12, D263-1, D264-8

v. -ur D172-3, D254-1

v. -uram D225-1, D225-4

v. -urıdı D237-1

“Başat eydür: Yoğ ağ saķallu ‘azīz baba, varuram, dēdi, eslemedi.”

2. Evlenmek.

v. -sam D168-1.

“Senden şonra bir yigidi sevüp varsam bile yatsam ala yılan olup meni şokşun!”

var- < DLT bar-: gitmek (2020, s. 244), Clauson EDPT bar-: ‘gitmek, uzaklaşmak’Az., Osm. ba:r-, bër-, krş. kêt-; Uyg. bar-; Çağ. bar- ‘gitmek’ (1972, s. 354), Gülensoy KBS var-: ‘Ayak basmak, ulaşmak, vasıl olmak’ = ET. ~ OT. bar- < bar- (2007, s. 1010).

varlık

Var olma durumu.

v. -uñ D156-7.

“Yā Kādir Allāh! Birligün, varlıgün haķkıyçün ‘Azrā’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yahşı yigidün cānın kırtarayım.”

varlık < DLT barlıg: zenginlik, bolluk (2020, 538), Clauson EDPT barlıg: < ET. var sözcüğünden ad, ‘zengin, varlıklı’ Kıp. barlu; Çağ. barlıg; Osm. varlı/varlu (1972, s. 365), Gülensoy KBS varlık: ‘var olma durumu; Zenginlik’ = OT. barlıg < var +lık (2007, s. 1012).

vaţan

(< Ar.) Yurt.

v. D236-11.

“Hışımını kavumını ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan göç eyledi; Berdeye Genceye varup vaţan tutdı.”

- Räsänen VEWT vatan ‘yurt’ < Ar. waṭān (1969, s. 525).
- vay** Ünlem vay!
v. D275-3.
“ *‘Avrat eydür: Vay! Senüñ eliñden ne yêr yüzinde dirimüz ve ne yêr altında ölümüz kırtılurımış! dèdi.*”
Gülensoy KBS vay: ‘şaşma anlatan ünlem; acı ve ağrı gibi duyguları anlatan ünlem’ < *vā ‘yansıma’ +y (2007, s. 1012).
- ve** (< Ar.) Bağlaç.
v. D173-11, D179-13, D180-12, D195-3, D220-6, D227-4, D228-9, D245-2, D247-3, D274-11, D275-4, D285-10.
Nişanyan SS ve: < Ar. wa ‘bağlaç’ (2009, s. 656).
- vech** (< Ar.) Bu suretle, yolla.
v. -ile D219-12.
“*Dede Korkud eydür: Bu vechile sen âdem kımaz, dükedürsin, dèdi.*”
Nişanyan SS vechile: < Ar. wach ‘yüz, çehre’ → + -ile ‘cihetle’ (2009, s. 657).
- vêr-** Elinde olan bir şeyi birisine vermek.
v. D166-9
v. -di D179-1, D190-11, D217-2, D219-9, D220-7, D220-9, D221-4, D222-2, D222-8, D223-11, D223-12, D234-6, D234-11, D243-4, D247-3, D250-3, D252-12, D252-13, D254-12, D284-11
v. -diler D222-6, D266-1, D266-2, D273-4
v. -dügümüz D275-7
v. -dügün D274-11
v. -düm D169-6, D222-9
v. -e D162-7
v. -elüm D220-1, D236-3, D236-4
v. -em D261-11
v. -evüz D185-10

v. -eydi D221-2

v. -eyim D169-12, D175-7

v. -gil D245-12, D245-13, D246-1, D246-2, D246-4

v. -medi D164-8, D165-9, D165-13, D166-1, D166-9, D166-10

v. -se gerek D166-1

v. -üñ D216-12, D219-12, D220-3, D220-5, D265-9

v. -üp D167-7, D220-8, D220-10

v. -üridük D235-13

v. -ürleridi D274-6

v. -ür misin? D158-10, D163-2, D164-9

“Dedem Korkud geldi-gin eydivèrdi, hem Basaça alkış vèrdi.”

2. Nasip etmek.

v. -düm D252-2

v. -en D253-8, D267-9

v. -mesün D231-5, D233-11

v. -sün D214-10, D234-12, D234-12

3. Gelin vermek.

v. -elüm D183-6

v. -esin D183-2

v. -evüz D185-10

v. -gil D185-6

v. -se D180-7

v. -üñ D183-3, D185-6

v. -ürem D173-3

v. -ürler D175-2.

“Koca aydur: Hay canum oğul hüner dedigüm ol degül, ol kız için üç canavar saklamışlar, her kim ol üç canavarı başa ol kıızı aña vürürler, başup öldürmese anuñ başını keserler, burca aşarlar.”

vér- < DLT bîr-, ~bir- ~ber-: vermek (2020, s. 68), Clauson EDPT bér-: ‘vermek’, ilk sesi -v- olan üç temel sözcükten biridir. Uyg. bér-; Kıp. ber-/bér-; Osm. vèr- (1972, s. 355), Gülensoy KBS ‘üzerinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletmek; bırakmak; bağışlamak = ET. ber-, bir- ~ OT. bér- < *bé: (/ī)r- (2007, s. 1013).

vəriş-

Verme işi.

v. -mege D178-5.

“Verişmeğe alışmağa geldük, dediler.”

vəriş < DLT beriş- ~ biriş-: karşılıklı vermek (2020, s. 259), Clauson EDPT bəriş-; < bér- eyleminden işteşlik, ‘ karşılıklı vermek’ Uyg. beriş-; Kıp. bəriş- ‘hediyeleşmek’ (1972, s. 370).

veya

(ve’ya < Ar. ve + Fars. yā) Bağlaç.

v. D176-13.

“Ya kara buğranuñ gögsi altında kalam veya boğanuñ boynuzında ilişem ya kağan aşlanuñ kıynağında didilem.”

Nişanyan SS veya: ~Fars. wayā < Ar. wa + Fars. yā (2009, s. 660).

3.26 Y

- ya** (< Fars.) 1. Bağlaç, yahut, veya.
 y. D176-12, D176-13, D177-1, D177-2.
“Ya kara buğranuñ gögsi altında kalam veya boğanuñ boynuzunda ilişem ya kağan aşlanuñ kıynağında didilem.”
 2. Öyleyse.
 y. D161-1, D172-3, D254-11, D265-7, D282-6.
“Kān Turalı eydür: Ya nêce varur baba? dēdi.”
 Nişanyan SS ya: bağlaç ~Fars. yā ‘veya, ya...ya... (2009, s. 666).
- yâ** (< Ar.) Ünlem, ey!
 y. D156-7, D157-1, D161-13, D251-12, D251-12, D252-1, D287-10.
“Yâ Kâdir Allâh! Birligün, varlıgun hakkıyçün ‘Azrâ’ili menüm gözüme göstergil; şavaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yahşı yigidün cānın kırtarayım.”
 Nişanyan SS yâ: ‘hitap ünlemi’ ~Ar. yâ (2009, s. 666).
- yad** Yabancı.
 y. D166-3, D236-12
“Yad kāfir gelse başın Oğuzı armağan gönderür-idi.”
 Clauson EDPT ya:t (-d): ‘yabancılar’ Az., Osm. yad; Trkm. ya:t (1972, s. 882),
 Gülensoy KBS yad: ‘Yabancı’ = ET. yad, yat ‘yabancı’ < yāt (2007, s. 1023).
- yağı** Düşman.
 y. D192-8, D192-11, D193-2, D194-4, D197-3, D197-6, D213-7, D242-10,
 D243-10, D246-11, D273-6, D277-1, D277-2, D277-3, D277-5, D284-12,
 D285-3.
 y. -nuñ D197-2
 y. -yı D195-13, D285-4
 y. -ya D196-5
 y. -ma D196-5
“Otuz biñ er yağı gördüm ise ona şaydum

“Kırk biş er gördüm ise kıya bakdum.”

yağı < DLT yağı: düşman (2020, s. 42), Clauson EDPT yağı: ‘düşman’, ~Moğ ‘dayi(n) Türkçeden kalma alıntıdır.’ Tuv. dayzın < Moğ. dayin; Uyg. yağı; Kıp. yağı; Osm. yağı (1972, s. 898), Doerfer KhalMatt yağı: ‘düşman’ Tü. yağı ~ Moğ. dayin (1971, s. 274), Räsänen VEWT yağı: OT. yağı ‘düşman’ Çağ. yağı; Şor. çā; Kzk. çau ~Mo. (KWb. 83) dayi ‘düşman’ < * dayin (1969, s. 178), Gülensoy KBS yağı: ‘düşman, hasım’= ET. , OT. yağı < ya- ‘yaklaşmak’ + -ğ[/k] ‘yakın’ +1 < Ana Tü. *dağı > ET. yağı (2007, s. 1027).

yağılık

Düşmanlık [yağı ‘düşman’ + IXğ ‘addan ad yapan yapım eki’].

y. -a D275-12, D276-1, D285-5.

“Andan şoñra şart eylesün, bizüm elümüze yağı-lığa gelmeye, dedi.”

yağı < DLT yağı: düşman (2020, s. 42), Clauson EDPT yağı: ‘düşman’, ~Moğ ‘dayi(n) Türkçeden kalma alıntıdır.’ Tuv. dayzın < Moğ. dayin; Uyg. yağı; Kıp. yağı; Osm. yağı (1972, s. 898), Doerfer KhalMatt yağı: ‘düşman’ Tü. yağı ~ Moğ. dayin (1971, s. 274), Räsänen VEWT yağı: OT. yağı ‘düşman’ Çağ. yağı; Şor. çā; Kzk. çau ~Mo. (KWb. 83) dayi ‘düşman’ < * dayin (1969, s. 178), Gülensoy KBS yağı: ‘düşman, hasım’= ET. , OT. yağı < ya- ‘yaklaşmak’ + -ğ[/k] ‘yakın’ +1 < Ana Tü. *dağı > ET. yağı (2007, s. 1027).

yağla-

Yağlamak işi.

y. -sun D228-2.

“Şöyle çalayım seni mağara dīvārına kim kuyruğun mağārayı yağlasun, dedi.”

ETDES yağ: ‘sütten çıkarılan madde’ < ET. yay- ‘yayıta dövmek’ (2020, s. 554), Clauson EDPT yağla-: < ET. yağ sözcüğünden eylem [+ la-] ‘yağlamak; yağ sürmek’ (1972, s. 902), Gülensoy KBS yağla-: ‘yağ sürmek; övmek = ET., OT. yağla- < yağ +la- (2007, s. 1029).

yağmala-

Talan etmek [yağma ‘talan’ + -la- ‘addan eylem yapan ek’].

y. -dılar D284-9.

“Buldukları kâfiri kırdılar, diri çıkartmadılari mâlını yağmaladılar, çeri üzerine geldiler, kondular.”

Gülensoy KBS yağma: ‘talan’ < OT. yagu- ‘yaklaşmak’ +- ma [> yag- ma] (2007, s. 1031), Nişanyan SS yağma: ‘saldır, akın, talan’ < ATü. [Fars. yāgmā < Tü.] (2009, s. 667).

yağmalat-

Yağmalama işini yaptırmak (yağmala- + -t- ‘ettirgenlik’].

y. -dum D280-5.

“*Kelīsāsını yıkıdum, mescid yapıdum; altını gümüşü yağmalatıdum!*”

Gülensoy KBS yağma: ‘talan’ < OT. yagu- ‘yaklaşmak’ +- ma [> yag- ma] (2007, s. 1031), Nişanyan SS yağma: ‘saldır, akın, talan’ < ATü. [Fars. yāgmā < Tü.] (2009, s. 667).

yağrın

Sırt, arka, kürek kemiği arası, omuz.

y. -ına D225-10

y. -ında D176-1, D176-11.

“*Depegözün yağrına bir oğ urdı, oğ geçmedi, pārelendi.*”

yağrın < DLT yarın: kürek kemiği (2020, s. 356), yağrın < YTS yağrın: ‘sırt, sırtın yukarı kürek kısmı’ (2018, s. 242), ETDES yağrın: ‘kürek kemiği’ ~Trkm. yağırını; Kzk. jaurın; Krg. cōrın; Tuv. çarın; OT. yarın ‘kürek kemiği’ < yağır ‘sırt, arka, iki kürek kemiği arası’ + -(1)n ‘küçültme eki’ (2020, s. 556). Clauson EDPT yarın: ‘kürek kemiği’ OT. ‘yağrın/yarın’ Uyg. yarın; Çağ. yağrın; Osm. yağrın (1972, s. 970), Gülensoy KBS yağrın: ‘kürek kemiği’ = OT. yārın ‘kürek kemiği’ < yağ(1)r ‘sırt, arka’ + (1)n ‘küçültme eki’ (2007, s. 1032).

yağşı

İyi, güzel, çok güzel.

y. D155-9, D156-2, D156-8, D156-9, D158-8, D158-12, D159-4, D214-7, D237-3, D237-4, D239-6, D253-13, D269-10.

“*Oğuz zemānında Uşun Koca dērler bir gişi varıdı, ömrinde iki oğlı varıdı; ulu oğlınun adı Egrek idi; bahadır, delü yağşı yigit idi.*”

Clauson EDPT yaxşı: < yakış- eyleminden ad, [-kş- > -xş-] ‘iyi, yakışıklı, hoş görünen’ Hak. Yaxşı; Kıp. yakşı; Çağ. yaxşı; Osm. yaxşı (1972, s. 908), Gülensoy KBS yahşi: ‘iyi, güzel, çok güzel’ = ET. yakşı ‘iyi’ ~OT. yakşı, yahşı < *yak- ‘hoşa gitmek’ + -(1)ş-1 (2007, s. 1033).

yağ-

(Mec.) Güçlü sevgi uyandırmak.

y. (oda) yak- ‘ateşe atmak’ D181-12, D184-8, D187-12, D189-2.

“Şaru Tonlu Selcen Hatun köşkten bakar

Kime baksa ‘işk ile oda yakar.’”

yağ- < DLT yağ-: yakmak (2020, s. 356), Clauson EDPT yak³- : < *ya- sözcüğünden [+k-], ‘yakmak, tutuşturmak’ Çağ. yak- ‘tutuşturmak’; Kıp. yak- ‘ateşe vermek’; Osm. yax- ‘yakmak’ (1972, s. 897), Gülensoy KBS yak- : ‘yanmasına yol açmak; tutuşturmak’ = ET. yak- ‘hoşa gitmek, yakışmak’, ~ OT. yak. ‘yaklaşmak, dokunmak’ < * yā- ‘alevlendirmek, ışık saçmak’ + -k- (2007, s. 1033).

yağa

1. Taraf, kıyı, kenar.

y. -dan D270-3.

“Karşu yağadan kâfirler a bakışurlar, eydürler: Güreşdiler ola mı ,bolayki bizüm-ki yeğe, dediler.”

2. Giysilerin boyna gelen bölümü.

y. D200-7, D245-12 .

“Egni bek demür tonuñ maña vèrgil, yeği yağa dikdüreyim senüniçüñ.”

yaka < DLT yaka: Giysi yakası (2020, s. 95), Clauson EDPT yaka: ‘kıyı,kenar; sınır; yaka’ < ET. yak- sözcüğünden ad (1972, s. 898), ETDES yaka: ‘Giysin boyna gelen bölümü; kıyı, kenar’ ~Az. yaxa; Trkm. yaka; Kzk, jağa; Krg. caka; Yak. sağa ET. yaka; OT. yakā, < yak- kökünden gelir (2020, s. 557). Gülensoy KBS yaka: ‘giysilerin boyna gelen bölümü; kıyı, kenar = ET. yaka ‘taraf, yan’ ~OT. yaka ‘elbise yakası’ < * ya-k- ‘yaklaşmak’ + -a (2007, s. 1034).

yakın

Az bir ara ile ayrılmış olan, uzak karşıtı.

y. D188-8

y. -ından D200-6.

“İrağından yakınından gelişdiler, gizli yağa tutuban yiyleşdiler, tatlu damağ vèrùben şorişdular.”

yakın < DLT yakın: yakın (2020, s. 356), Clauson EDPT yakın: < ET. yak- ‘yaklaşmak’ sözcüğünden ad, ‘yakında, yanında’ Uyg. yakın; Çağ. yakın; Kıp. yakın (1972, s. 904), Gülensoy KBS yakın: ‘Az bir ara ile ayrılmış olan’ = ET., OT. yağın, yakın < yağu- ‘yaklaşmak’ + -n veya yak- ‘yaklaşmak, dokunmak’ + -(ı)n (2007, s. 1036).

yalabı-

Parlamak, ışıldamak.

y. -an D199-7.

“Yalap yalap yalabıyan ince tonlum

Yèr başmayup yoriyan selvi boylum.”

yalabı- < YTS yalabı-: ‘parlamak, parıldamak’ (2018, s. 243), Gülensoy KBS yalabı-: ‘parlamak, ışıldamak; şimşek çakmak’ < yā-l-a-bı- (2007, s.1039), Gülensoy KBS yalabık: ‘parlak, ışıltılı’ < yā- ‘yanmak, parlamak’ + -l ‘alev’+ a-bı-k (2007, s. 1040).

yalab yalab

Parıl parıl, ışıl ışıl.

y. y. D199-7.

Yalap yalap yalabıyan ince tonlum

Yèr başmayup yoriyan selvi boylum.”

yalap < YTS yalap yalap: ‘Parıl parıl, ışıl ışıl’ (2018, s. 243), Gülensoy KBS yalap yalap: ‘Parıl parıl, parıldayarak’ < * yā- ‘parlamak’ + -l-a-p (2007, s. 1042).

yalan

Doğru olmayan, gerçeğe uymayan söz, kıtır.

y. D284-3.

“Yalan söylersiz, deyü taşa tutdular.”

yalan < DLT yalğan: yalan (2020, s. 364), Clauson EDPT yalğan: ‘doğru olmayan, yalan’ < ET. yal- eyleminden, Uyg. yalğan; Kıp. yalan; Trkm yalan;

Osm. yalan (1972, s. 926), Gülensoy KBS yalan: ‘Aldatmak amacıyla bilerek ve gerçeğe aykırı olarak söylenen söz’ = ET. yalğan, ~OT. yalğan < *ya- ‘yanlış bir şey yapmak’ +l -ğan veya <* yal-ıg+ a-n (Ş, Tekin, İK, 68).

yalancı

Gerçek olmayan, geçici.

y. D221-8.

“*Yalancı dünya yüzünde bir er kopdı.*”

Gülensoy KBS yalancı: ‘Geççek olmayan, gerçeğe benzetilmiş olan’ < yalan [→ yal +ıg+a-n / ya +l +-ğan] +cı (2007, s. 1042).

yaldır yaldır

Parıl parıl.

y. D215-12.

“*Gene koyun ürkdı, çoban ilerü vardı, gördi kim bir bağanak yatur, yaldır yaldır yaldurur.*”

yaldır < DLT yaldırık~ yuldırık: Parlak (2020, s. 526), Gülensoy KBS yalır: ‘parlak’ < yā-l-bı-r [yā-l-drı ‘az ışımak, az parlamak] (2007, s. 1043).

yaldur-

Parlamak.

y. -ur D215-12.

“*Gene koyun ürkdı, çoban ilerü vardı, gördi kim bir bağanak yatur, yaldır yaldır yaldurur.*”

yaldur- < DLT yaldır- ~ yaldıra-: Biraz parlamak, az ışık vermek (2020, s. 528), Clauson EDPT yalır-: ‘Parlamak, ışık saçmak’ ~yaldır-/yoldır-/yıltra-/yıldıra-/çıldıra-; Osm., Trkm. yaldıra-; Uyg. yalır-; Çağ. yaldıra (1972, s. 923-24).

yalın, yalı

Çıplak, kınından çıkmış.

y. eyle- D195-9

y. [yalın] D186-4, D187-6.

“*Hānum, kalkubanı yērünđden tırmaz olsañ altı cellād eñseñde yalıñ kılıç tutar, ğafıllüce görklü başuñ keser.*”

yalın < DLT yalıñ: Çıplak (2020, s. 499), Clauson EDPT yalıñ: < ET. *yal- sözcüğünden ‘Çıplak’ Az., yalın; Osm. yalıñ; Trkm. yalañ (1972, s. 929), Gülensoy KBS yalın: ‘Süssüz, gösterişsiz, sade’ = ET. yalang, yalıñ ‘çıplak’

~OT. yalındak, yalıng ‘çıplak’ < yalın- ‘soyunmak’ eyleminin türevi (2007, s. 1045).

yalıncak

Çıplak.

y. D169-1

y. mı 254-8.

“Mere sen baş mı kesdüñ, kan mı tökdüñ, aç mı toyurduñ, yalıncag m[ı] tonatduñ?”

Gülensoy KBS yalıncak: ‘Çıplak’ = OT. yalındak ‘çıplak’ DLT < yalın +cak (2007, s. 1046).

yalıñuz

1. Yanında başkaları olmayan.

y. D225-9, D248-4.

“Yalıñuz yigit alp olmaz, yavşan dibi berk olmaz.”

2. Biricik, tek.

y. D231-2, D233-12.

“Görelüm ne şoylamış, eydür: Gözüm gözüm, yalıñuz gözüm!”

yalıñuz < DLT yalıñus: yalnız, tek başına (2020, s. 145), Clauson EDPT yalıñus: ‘yalnız, sadece’ Az. yalğız/yalnız; Osm. yalıñız; Nog. yalğız (1972, s. 930), Gülensoy KBS yalnız: ‘yanında başkaları olmayan; sadece, salt’ = ET. yalangus/yalanguz, yalğuz ~ OT. yalnus < yalıñ/yalañ ‘yalın, çıplak’ + °s/+°z (?), M. Erdal (s. 338) yalnız: < yalıñ +us, T. Tekin (Mak I, 431) yalnız: < * yalıñ öz (2007, s. 1047), Nişanyan SS yalnız: < ET. yalıñ + ? → us/uz ekinin işlevi açık değil (2009, s. 668).

yalvar-

Birinden ısrarlı biçimde, acındırıcı sözlerle, saygılı bir biçimde bir şey istemek.

y. D160-12

y. -mış D168-8, D168-9

y. -up D251-4

y. -ursan D251-12

y. -ursın D160-12, D251-10.

“Oğlan alınduñ ise Tañrıña mı yalvarursın, senüñ bir Tañrıñ var ise menüm yitmiş iki puthanam var dèdi.”

yalvar- < DLT yalwar-: birine sığınıp ondan bir şey istemek (2020, s. 217), Clauson EDPT yalvar-: ‘rica etmek, dilemek’ [-v- > -b-] Uyg. yalvar-; Kıp. yalbar-; Az., Osm. yalvar- (1972, s. 920), Gülensoy KBS yalvar-: ‘Birinden ısrarlı biçimde, acındırıcı sözlerle, saygılı bir biçimde bir şey istemek’ = ET. yalvar-/ (EUTS, 283); yalwar-/yalbar- (ETG., 308) ~OT. yalwar-‘ dileğinin yapılmasını istemek’ < * yala- ‘töhmetslemek’ + w (b/f/v) +ar- (2007, s. 1049).

yamaç Dağın veya tepenin yanı.

y. -ında D155-8.

“Meger bir gün köprisinüñ yamacında bir bölük oba konmuş idi.”

ETDES yamaç: ‘dağın herhangi bir yanı’ ~Az. yamac, < Tü. yan [yañ] sözünden + -aç eki ile kurulmuştur. [Analoji yoluyla -n- >-ñ- > -m- değışmesi] (2020, s. 558), Gülensoy KBS yamaç: ‘Dağın veya tepenin yanı’ < ET. yam + (a)ç (2007, s. 1050).

yaman Kötü, korkulan.

y. D165-6.

“Yaman yère varmışsın, vara-bilmen.”

yaman < DLT yaman: her şeyin kötüsü (2020, s. 360), Clauson EDPT yaman: ‘kötü, şeytani’ (kişiler ve durumlar için), Uyg. yaman; Çağ. yaman; Kıp. yaman; Osm. yaman (1972, s. 937), Gülensoy KBS yaman: ‘kötü, korkulan; alışılmışın üzerinde olan (beceri, güç)’ = ET. yaman, ~OT. yaman ‘kötü fena’ < *yaw(/v/f) +man (2007, s. 1050-51).

yamrı yumrı Toparлак.

y. 274-3.

“Kazan eydür: Mere kâfirle, bu arabayı pèşigüm şandum, sizi yamrı yumrı tadum dāyem sāndum dèdi.”

yamrı yumru < DLT yumru: hayvanın körbarsağı (2020, s. 352), yamrı yumru < DLT yumurla-: toplanmak (2020, s. 168), Gülensoy KBS yamru yumru: ‘eğri büğrü, çarpık engebeli < yamur-u + OT. yumur ‘göden bağırsağı’ + u (2007, s. 1052).

yan

1. Bir şeyin ön, arka, alt ve üst dışında kalan bölümü.

y. -a D242-6

y. -ına D227-6, D227-7, D253-3, D254-13, D259-9

y. -ında D156-1, D178-12, D250-4

y. -ındağı D180-5, D247-11, D250-4

y. -umda D248-12

y. -uğu D267-12

y. -uğdağı 249-6

“Aydur: Mere kavatlar ne ağlarsız, menüm köprim yanında bu gavğa nedür, niye şiven edersiz dedi.”

2. Huzur, kat.

y. -ına D162-8, D165-12, D165-13, D166-6, 243-11

“Oğlançuğun yanına götürüp soylamış.”

3. Birlikte bereberinde olma.

y. -ına D186-7, D171-11, D172-8, D177-6, D239-10, D246-10

“Kıran Turalı yiründen turdı, kırk yigidin yanına aldı.”

yan < DLT yān: kalça kemiklerinin başları; kalça kemiği (2020, s. 414), Clauson EDPT yan: ‘yan; yan taraf (vücut) Çağ. yan; Kıp. yan (1972, s. 940), Gülensoy KBS yan: ‘Ön , arka, alt ve üst dışında kalan bölümü’ = yan ‘taraf, kalça, yan’ EUTS, 283; ETG., 308 ~ OT. yān < yān (2007, s. 1052).

yan-

Ateş durumuna geçmek, tutuşmak.

y. -ar D194-12.

“Sen gelürsin bir bigüm görünmez bağrum yanar

Ağız dilden bir kaç kelime haber maña”

yan- < DLT yan-: yanmak (2020, s. 378), Clauson EDPT yan-: *ya:- eyleminin dönüşlü hâli, ‘Parlamak, tutuşmak’ (1972, s. 942), Gülensoy KBS yan-: ‘Ateş durumuna geçmek, tutuşmak’ = ET., OT. yan- (EUTS; DLT) < yā ‘yanmak, parlamak’ + n- (2007, s. 1053), Räsänen VEWT yān: OT. yān ‘yan; kalça’ Osm. yan; Çuv. sóm, sum; Trkm. yān (1969, s. 184).

- yaňak** Yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü.
y. -lum D199-9.
*“Kar üzerine kan tammış kibi kızıl yaňaklum
Kõşa bâdem şıǵmayan dar aǵızlum.”*
yaňak < DLT yaňak: Aǵzın iki tarafında, dişlerin oturduǵu kemik (2020, s. 501), Clauson EDPT yaňak: < [*yaňak] yan sözcüğünden, ‘yanak, yanak kemiǵi’ Tuv. çak; Kırg. jak; Kzk. jak; yak; ‘yan’ Az. yanaǵ; Osm. yanak; Trkm. yaňak (1972, s. 948), Gülensoy KBS yanak: ‘yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü’ = ET. yangǵak, yıngak, yıňak ~ OT. yangak ‘aǵzın iki yanındaki kemik’ < yān [/ng] +(ǵ)ak (2007, s. 1053).
- yangulan-** Ses vermek, ses çıkarmak, yankı durumunda geri dönmek.
y. -dı D227-4.
“Şöyle na^{ra} urdı haykırdı kim taǵ ve taş yangulandı.”
yangulan- < DLT yaňkula-: yankılanmak (2020, s. 517), Clauson EDPT yaňkula-: < yaňku sözcüğünden eylem, ‘echo, yankılanma’ (1972, s. 949), Gülensoy KBS yankıla-: ‘sesi geri çevirmek, yankı durumunda geri dönmek’ = OT. yangkula- [< yang- /yan-/yaň ‘dönmek + -ku] +la (2007, s. 1059-60).
- yañıl-** Aldanmak.
y. -sa D278-5.
*“Kayrı eren kulaǵuzsuz yol yañılsa
Kulaǵuzsuz yol başaran Kazan er-idüm.”*
yanıl- < DLT yanılǵan: yanılan, hata eden (2020, s. 507), Gülensoy KBS yanıl-: ‘tanımayarak, niteliǵini iyi anlamayarak aldanmak’ = ET. yangıl- ‘yanılmak’ ~ OT. yangıl- ‘yanılmak’ < * yang ‘örf, gelenek, usul, nizam (EUTS, 283) + (ı)l- (2007, s. 1057-58), Tekin İK yanıl-: < ya- ‘yanılış yapmak, hata etmek’ +ng + (ı)l- 2002, s. 69).
- yañlış** Yanılıǵı, hata.
y. D259-4, D259-12.
“Babası aydur: Yañlış haberdür oǵul, kaçan giden seniñ aǵaň degül ayrudur, aǵ şakallu men babanı aǵlatmaǵıl qarıçuk olmış anañı buzlatmaǵıl dedi.”

yanlış < DLT yanlış: hata, yanlış (2020, s. 505), Clauson EDPT yanlış: ‘hata, yanlış’ < yanlış- eylemimden ad’Uyg. yanlış/yanlışlık (1972, s. 505), Gülensoy KBS yanlış: ‘yanılgı, hata’ =ET. yanlışlık, yanlışlık, yanlışlık, yanlışlık ~OT. yanlışlık < yanlış-(1)l-(1)ş (2007, s. 1060), Nişanyan SS yanlış: ‘hata, yanlış’ yanlışlık < ET. yanlış- +İş (2009, s. 670).

yap-

1. Yapmak, inşa etmek.

y. -ayım D168-13

y. dum D279-7, D280-4

“Kilisesin yıkup yerine mescid yapıdum baş başlatdum

“Kızını gelinini ağ göksümde oynatdum.”

2. Kapıyı kapamak.

y. -dılar D284-1.

“Kâfirler gördiler gelenler tâcire benzemez kaçdılar, kalâaya girdiler, kapuların yapıdılar.”

yap- < DLT yap-: duvar yapmak; ekmek pişirmek; üstüne atmak; kapamak, örtmek (2020, s. 375), Clauson EDPT yap- (?d-): ‘inşa etmek, oluşturmak(duvar)’; kapamak; örtmek, Osm. yap- ‘inşa etmek’ Uyg. yap- ‘yaratmak’ Çağ. yap- (1972, s. 871), Räsänen VEWT yap: ‘bir iş yapmak; yaratmak; inşa etmek; imal etmek; yürütmek; örtmek, kaplamak’ (1969, s. 187), Gülensoy KBS yap: ‘ortaya koymak, gerçekleştirmek, oluşturmak, meydana getirmek’ = ET. yap- ‘yaratmak, kurmak’ < ya-p- (2007, s. 1062).

Yapağulu

(k. a.) Yapağulu Koca.

Y. K. D220-5, D222-6, D234-3.

“Yünlü Koca ile Yapağulu Kocayı Oğuz muştucu gönderdi.”

yapdur-

Yapmasını sağlamak.

y. mışıdı D155-3, D255-4

y. -mişidi D178-11.

“Bir kuru çayun üzerine bir köpri yapıdurmuşıdı.”

yapdur- < DLT yaptır-: (ekmek) yaptırmak (2020, s. 386), Gülensoy KBS yaptır-: ‘yapmasını sağlamak, yapmasına imkan vermek’ < yap-tır- (2007, s. 1068).

- yapıl-** Yapma işine konu olmak [yap ‘inşa etmek, oluşturmak’ + -(1)l- ‘edilgenlik eki’].
y. -miş D279-1
*“Arkıç kırdı yaykanur umman denizinde
Sarp yirlerde yapılmış kâfir şehri”*
Gülensoy KBS yapıl-: ‘Yapmak işine konu olmak; gerçekleştirilmek < yap- (1)l- (2007, s. 1064),
- yapın-** Kapanmak, siperlenmek (kalkanla).
y. -dılar D284-6.
“On altı yigit şıçrayup atdan êndiler, kalkın yapındılar, gürzlerin omuzlarına urdılar, kapuya geldiler.”
yapın- < DLT yapın-: kendi kendine çarpmaya başlamak; örtmek (2020, s. 383),
Gülensoy KBS yapın-: ‘örtünmek’ < yap- ‘örtmek’ + -(1)n- (1065).
- yapış-** Tutmak, yakalamak.
y. -acak D188-1
y. -dı D188-2, D267-13
y. -mayam 230-6
y. -uram D198-10
y. -ursın D198-10.
“Kız kakıdı Aydur: Mere kavat oğlı kavat men aşığa kulpa yapışuram, sen yukaru kulpa yapışursın, mere kavat oğlı kavat ohun-ile-mi kılıcuñ-ile-mi gel berü söyleşelüm dedi.”
yapış- < DLT yapuş-: yapışmak (2020, s. 379), Clauson EDPT yapış-: ‘yapışmak, tutunmak’ < ET. yap- eyleminden işteşlik, Uyg. yapış-; Kıp. yapış-; Çağ. yapuş- (1972, s. 881), Gülensoy KBS yapış-: ‘tutunmak; iyice yaklaşmak; sıkıca yaklamak’ = OT. yapç-ur, yapçur- < * yap-(1)ç (>ş)- (2007, s. 1065-66).
- yâr** (< Fars. yâr) Dost, sevgili.
y. -am D198-7.

“Kādir Allāh bilür, men saña mūniseḡ, yāram; kıyma maña dēdi!”

ETDES yār: ‘dost; Sevgili; yardımcı < Far. yār ‘dost, arkadaş; yardımcı (2020, s. 559).

yar-

Delmek, kesmek.

y. -dı D226-8.

“Basatuḡ ḡançeri vardı, edüğini yardı, içinden çıkdı”

yar- < DLT yar-: yarmak (2020, s. 344), Clauson EDPT yar-: ‘ayırarak, kesmek’ Uyg. yar-; Trkm. yar-; Çağ. yar- ‘bölmek, ayırarak’ (1972, s. 954-55), Gülensoy KBS yar-: ‘bölüp parçalamak; yara açmak; içinden geçmek’ = ET. yar- ‘kırmak, yarmak’ ~OT. yar- ‘yarmak’ < yār-/yāra- (2007, s. 1068-69).

yara-

Yarayan, elverişli, uygun.

y. -ar D172-1, D174-5.

“Yıkılsun Oğuz elleri! Maña yararar kıız bulımadum baba, dēdi.”

yara- < DLT yara-: uymak ve yaramak (2020, s. 384), Gülensoy KBS yara-: ‘yararlı olmak, yarar sağlamak; uygun olmak’ = ET. yara- ‘yaramak, yakışmak’ = OT. yara- ‘yaramak, uygun gelmek, yaraşmak’ < yār-a- (2007, s. 1069), Nişanyan SS yara-: ‘yakışmak, uygun olmak, denk gelmek’ < ATü. (2009, s. 670).

yaradan

Tanrı.

y. D188-4, D267-11.

“Yaradan ḡakktı- y-içün tırı gelgil

Dört yanuuḡu kāfir bağladı bellü bilgil.”

yaradan < DLT yaratğan: yaratan (2020, s. 371), Clauson EDPT yarat-: < ET. yara eyleminden ettirgen, ‘uyan, uygun ve mümkün olan’ (1972, s. 956), Gülensoy KBS yaradan: ‘Tanrı’ = ET. yarat- ‘yoktan var etmek’ = OT. yaratğan ‘yaratan’ < yār-a- ‘uygun olmak’ gerektiği gibi olmak’ + -t- [< -d-] (g)an (2007, s. 1069).

yarağ

1. Hazırlık.

y. -ı D237-6

“Çün av yarağı oldu kim atın öger; kim kılıcın, kim çeküp oḡ atmağın öger.”

2. Silah.

y. D247-3

y. -ıla D283-7

y. -lu D263-13, D264-1

3. Başını çaresine bakmak.

y. -in eyle- D243-9, 284-12.

“Begile haber gönderdi, eydür: Baş yarağın eyleñ, üzeriñüze yağı gelür, dedi.”

yarağ < DLT yarağ: fırsat ve imkan (2020, s. 132), Clauson EDPT yarağ: ‘fırsat, uygunluk’ < yara- eylemimden ad, Uyg. yarağ; Az., Trkm yarağ; Osm. yarağ/yarak (1972, s. 962), Gülensoy KBS yarağ: ‘1. (esk.) Silah; erkeklik organı = ET. yarağ, ~OT. yarağ < yara-k (2007, s. 1070).

yaralu

Yarası olan, yaralanmış.

y. D240-9.

“Av avlayu gezeriken öñinden bir yaralu gëyik çıkdı.”

yarağ < DLT yārağ: yarık (2020, s. 471), Gülensoy KBS yaralı: ‘yarası olan, yaralanmış’ [yara ‘kesik veya zedelenme’ < OT. yarağ ‘yarık, gedik’] (2007, s. 1070).

yaraş-

Yakışmak, uymak.

y. -ur D257-2.

“Eyitdi: İmdi Egrege Seyrek yaraşur.”

yaraş- < DLT yaraş-: uygun olmak, yaramak (2020, s. 331), Clauson EDPT yaraş-: < ET. yara- eyleminden dönüşlü, ‘yakışmak, uygun olmak’ Çağ. yaraş-; Osm. yaraş- (1972, s. 973), Gülensoy KBS yaraş-: ‘yakışmak, uymak; uygun olmak’ = OT. yaraş- ‘uyuşmak, uymak’ < yara-ş- (2007, s. 1072).

yāren

(< Fars. yārān) Arkadaş, dost.

y. -ler D170-9.

“Yārenler, atam öldi; men kaldum, yērin yurdın tutdum.”

ETDES yāren: ‘Arkadaş, dost’ < Fars. yārān ‘dost, arkadaş < yār (2020, s. 560).

yarıl-

Yarma işi yapılmak.

y. D216-10, D229-10, D219-2.

“Aruz Koca daħı enüp depdi, mahmūzı tokındı bu bağanak yarıldı, içinden bir oğlan çıkdı; gevdesi ādem, depesinde bir gözi var.”

yarıl- < DLT yarıl-: yarılmak; ayrılmak; kopmak (2020, s. 381), Clauson EDPT yarıl-: < ET. yar- sözcüğünden edilgen, ‘ayrılmak, kopmak’ Uyg. yarıl- (1972, s. 967), Gülensoy KBS yarıl- ‘yarmak işi yapılmak; üzerinde yarık açılmak’ = ET. yarıl- < yar- (ı)l- (2007, s. 1075).

yarım Bütün bir şeyin ayrıldığı iki eşit parçadan her biri.

y. D281-6.

“Bir daħı şoylamış; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toņuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yaşduklı, yonma ağac tanrı köpegüm kâfir!”

yarım < DLT yarım: nesnenin yarısı, yarım; her şeyden alınan tek parça (2020, s. 355), Clauson EDPT yarım: < yar- sözcüğünden ad, ‘bütünden ayrılmış parça’ Uyg. yarım; Çağ. yarım; Kıp. yarım (1972, s. 968-69), Gülensoy KBS yarım: ‘bütün bir şeyin ayrıldığı iki eşit parçadan her biri’ = ET., OT. yarım ‘bir şeyin yarısı < yār- (ı)m (2007, s. 1075).

yarın Gelecek, ilerideki zaman.

y. D185-5, D188-2

y. -ki D170-10.

“Tekür öñine, geldi, eyitdi: Yarın kızuñı maña vèrgil, dèdi.”

yarın < dlt yarın: yarın (2020, s. 306), clauson edpt yarın: < yaru- ‘aydınlanmak’ sözcüğünden ad, ‘gelecek gün, yarın; gelecek yıl; sabahın ilk saatleri’ osm. yarın ‘gelecek gün’; uyg. yarın; kk. jarın ‘gelecek yıl’ (1972, s. 970), gülensoy yarın: ‘bu günden sonra gelecek olan gün’ = et. yarun ‘şafak, gün ağar-ması’, ~ot. yarın ‘sabah’ < *ya-r ‘ışıldama, parlama’ +-ın (2007, s. 1076).

yarış- Üstünlük göstermeye çalışmak, rekabet etmek.

y. -sam D177-10.

“Hey kırk eşüm, kırk yoldaşum! Yügrük olsa yarışsam, güçlü olsa güreşsem, Hağ Te^c āla ināyet eylese üç cānvarı öldürsem.”

yarış- < DLT yarış-: yarışmak, at yarıştırmak (2020, s. 380), Clauson EDPT yarış-: < ET. yar- eyleminden işteşlik, ‘yarışmak’ Özb. ‘birlikte doğramak’ Çağ. yarış-; Kıp. yarış- (1972, s. 972), Gülensoy KBS yarış: ‘üstünlük kazanmak için çaba göstermek’ = OT. yāriş- ‘yarış etmek’ < yar- (ı)ş- ‘fiilden işteşlik fiili yapan ek’ (2007, s. 1076).

yaşak

Yapılmaması istenmiş olan.

y. eyle- ‘cezalandırmak’ D217-10.

“Aruz Depegözi döğdi, söğdi, yaşak eyledi; eslemedi.”

Gülensoy KBS yasak: ‘bir işin yapılmasına karşı olan yasal engel’ < Moğ. casa(k) (2007, s. 1079), Nişanyan SS yasak: ‘Cengiz Han kanunu’ < Moğ. yasag (2009, s. 672).

yasın-

Hazırlanmak, düzenlemek [< Moğ. casa- ‘düzen vermek; yasa koymak’ + -n-].

y. -uban D192-11.

“Karcaşuban, oğraşuban tağdan èndi, yaşanuban üzerüne yağı yetdi.”

Gülensoy KBS yasa-: ‘Düzen vermek; yasa koymak’ < Moğ. casa- (2007, s. 1079).

yaşduğ

Yastık.

y. -da 167-8

y. -lu D281-9.

“Bir dahı şoylamış; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toğuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yaşduğlı, yonma ağac tañrılı köpegüm kâfir!”

yaşduğ < DLT yastuk: yastık (2020, s. 367), ETDES yastık: ‘başın altına konulan veya sırtı dayamak için kullanılan küçük minder’ ~ Az. yastıg; Trkm. yassık; Krg. cazdık/castık; Kklp dastık, OT. yastuk < Tü. yasta- ‘dayamak, yaslamak’ (2020, s. 561), Clauson EDPT yastık: < ET. yasta- eyleminden ad, ‘yastık, minder’ Uyg. yastuk; Çağ. yastuk; Kıp. yastuğ (1972, s. 974), Räsänen VEWT yasta ‘Osm. yasta- ‘desteklemek, yastıklamak’ Kzk. jasta; Yak. sittā < ? yað ‘yaymak’ (1969, s. 191). Gülensoy KBS yastık: ‘başın altına konulan veya sırtı dayamak için kullanılan küçük minder’ = ET. yasduk/yastuk = OT. yastuk < *yas-ta- ‘yastık dayamak, yaslanmak’ eyleminin türevi (2007, s. 1082).

yaş

Yaş, ömür.

y. D169-8

y. -ıja D260-12

y. -ında 275-1

y. -uñ D271-10

“Deli Dumrul yüz kırk yıl dahı yoldaşıyla yaş yaşadı.”

yaş < DLT yaş: insanın yaşı (2020, s. 138), yaş < DLT yaş, ~ yāş: taze (2020, s.350), Clauson EDPT yaş (?η): ‘taze, yeşil, yeni filizlenmiş meyve-sebze; gözyaşı; ömür, yaş’ ~Moğ. nasu ‘yeşillik; yaşam birimi’~Moğ. nilbusu(n) ‘gözyaşı’ (1972, s. 975), Gülensoy KBS yaş: ‘hayatın evrelerinden her biri, çağ’= ET., OT. yaş < yāş [<* yāl < * nāl] (2007, s. 1082), Räsänen VEWT yāş (< *yāl < nāl): OT. yāş ‘taze; taze bitki; gözyaşı; Trkm. yaşıl (> Mo. KWb.217 yaşıl) ~Mo. *ña(1)sun (1969, s. 192).

yaş

Gözyaşı.

y. D187-5, D259-10, D290-2

y. -ı D233-7

y. -ıla D222-11

“Kardaşsuz miskin yigit eñsesine yumruk tokınsa ağlayuban dört yanına bakar olur, ala gözden acı yaş döker olur.”

yaş < DLT yaş: insanın yaşı (2020, s. 138), yaş < DLT yaş, ~ yāş: taze (2020, s.350), Gülensoy KBS yaş²: ‘nemli, ıslak; gözyaşı; canlılığını yitirmemiş, kurutulmamış taze’ = ET., OT. yaş < ya-ş ‘göz yaşı, ıslaklık; canlılık, parlaklık’ Ş. Tekin, İK, 29 (2007, s. 1083).

yaşa-

Canlılığını, hayatını sürdürmek.

y. -dı D169-9.

“Deli Dumrul yüz kırk yıl dahı yoldaşıyla yaş yaşadı.”

yaşa- < DLT yaşa-: yaşamak (2020, s. 385), Clauson EDPT yaşa-: < ET. yaş sözcüğünden eylem, ‘yaşamak, ömür sürmek’ (1972, s. 976), Gülensoy KBS yaşa-: ‘canlılığını, hayatını sürdürmek; sağ kalmak’ = ET., OT. yaşa- < yāş^{1/2}+ a- ‘addan eylem yapan ek’ (2007, s. 1084).

yaşar-

1. Nemlenmek, ıslanmak.

y. -dı D278-7.

“Yedi başlu ejderhāya yetüp vardum, heybetinden şol gözüüm yaşardı.”

2. Yeşermek.

y. D258-6.

“Kaba ağaçda tal budağın kurumuşıdı, yaşarup gögerdi āhir.”

yaşar- < DLT yaşar-: yeşillenmek, yeşermek (2020, s. 254), Gülensoy KBS yaşar-: ‘Göz yaşarmak’ ET. yaşar- ‘yeşermek’ = OT. yasık- < ya-ş²+ (a)r- (2007, s. 1084).

yaşur- Gizlemek, saklamak.

y. D231-9, D268-13, D288-1.

“Er erden adın yaşurmak ‘ayıb olur

Aduñ nedür yigit dēgil maña!”

yaşur- < YTS yaşur-: 1. Saklamak; gizlemek, örtmek, kapatmak; 2. Örtülme, kapanmak (2018, s. 250), yaşur- < DLT yaşur: gizli, gizlice (2020, s. 361), Clauson EDPT yaşur-: < ET. yaş- eyleminden ettirgen, ‘saklamak, bir şeyi gizlemek’ Trkm. yaşır-; Uyg. yaşur-; Çağ. yaşur-; Kıp. yaşur-; Osm. yaşur- ‘gizlemek’ (1972, s. 979).

yat- 1. Bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyunca uzanmak.

y. -acak D192-12

y. -alum D271-11

y. -an D242-11

y. -dı D263-9, D264-8, D265-3, D273-2

y. -duğı D244-8

y. -sam D168-1

y. -ur D243-5

y. -ur mı? D267-5, D267-6

y. -ursın D192-9, D192-12, D267-7

“Dün katmış üç gün dünli yortmuş yigit, qarangulı gözlerini uyhu almış yigit atınuy çılbrını bileğine bağladı, yatdı, uyudı.”

2. Durmak.

y. -an D163-7, D167-9, D179-5, D223-7, D240-5, D241-9, D244-12, D252-11, D257-9, D258-4

y. -ur D215-12, D216-6, D229-1.

“*Hatun aydur: Yigidüm big yigidüm, pādişahlar Tañrınıñ kölgesidür, pādişahına āsi olañun işi rast gelmez, aru köñülde pas olsa şarab açar, sen gideli hanum arkıru yatan ala tağlaruñ avlanmamışdur, ava bingil könlüñ açılsun dedı.*”

yat- < DLT yat-: bir şeyin altında uzun süre kalmak; yatmak (2020, s. 16), Clauson EDPT yat-: ‘yatmak, uzanmak’ Uyg. yat-; Çağ. yat-; Kıp. yat- (1972, s. 884), Gülensoy KBS yat-: ‘bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyuna uzanmak; dinlenmek’ = ET. , OT. yat- < yā- ‘yaymak’ + -t- (2007, s. 1086-87).

yatağ

1. Uyuma, dinlenme vb. amaçlarla üzerine yatırılan eşya

y. -ına D226-5

“*Yatağına getürdi, edüginüñ koncına şokdı, eydür: Mere qocalar ikindü vaktı munı maña çevüresiz, yeyem, dedı, yine uyudı.*”

2. Yuva, barınak.

y. -ı D214-2

y. -ına D214-5.

“*Ammā oğlanı ne kadar getürdilerise tırmadı, gerü aşlan yatağına vardı.*”

Clauson EDPT yatğak: < yat- sözcüğünden ad, ‘uzanan yatan; uykucu; hayvan barınağı;yatağ’ Çağ. yatağ/yatağ; Osm. yatağ (1972, s. 888), Nişanyan SS yatağ: ‘hayvan barınağı, in; yatırılan yer’ < Tü. yat- + AgAn (2009, s. 672), Gülensoy KBS yatağ: ‘Uyuma, dinlenme vb. amaçlarla üzerine yatırılan eşya’ < yā- t-(a)k (2007, s. 1087).

yavşan

Yavşan otu.

y. D248-4.

“*Yalıñuz yigit alp olmaz, yavşan dibi berk olmaz.*”

yavşan < DLT yawşan: yavşan otu (2020, s. 364), Clauson EDPT yabçan/yavçan (?yavşan): ‘yavşan otu, Artemisia’ (1972, s. 872), Räsänen VEWT yabçan~yavçan: ‘Artemisia, yavşan otu’ < yabı-ş-gan (1969, s. 175), ETDES yavşan: ‘yavşan otu’ ~Az. yavşan; Trkm. yavşān; Kzk. cusan; Nog. yuvsan; OT. yapçan,yavçan, ~Fars. āvişen, ~yıpşan/yabşan (Leksika), “Pritsak TNSP, 40: <

yap -ış-çan açıklaması Kaşgarlı Mahmut'un verdiği bilgilerle uyumludur." (2020, s. 563), Gülensoy KBS yavşan otu: Sıracagillerden bir bitki' = OT. yapçan, yawçan < *yap-uş-ğan [> yapuşan >* yapşan > yavşan] (2007, s. 1092)

yavuklu

Nişanlı, sözlü.

y. -sı D260-5.

"Yavuklusı varıdı, tüz düğün dèrnek ètdiler."

yavuklu < DLT yağuk: yakın, akraba (2020, s. 360), Gülensoy KBS yavuklu: 'sözlü, nişanlı; sevgili' < yavuk [< ET., OT. yağü- + -k 'yakın, hısım'] + lu (2007, s. 1092), Nişanyan SS yavuklu: 'nişanlı' < ETü. yağuk + lığ 'yakın, akraba, hısım' (2009, s. 673).

yavuz

Zor, çetin.

y. D176-2.

"Yavuz yèrlere yeltendüñ, kayda döngil!"

yavuz < DLT yawuz: kötü, bozuk; zavallı, zayıf (2020, s. 40), Clauson EDPT yavız: < ET. yav- 'kötülemek' eyleminden türemiş ad, 'kötü, sakıncalı, uğursuz' (1972, s. 881-82), Gülensoy KBS yavuz: 'kötü, fena; güçlü, çetin' = ET. yabız, yavaz, yavuz 'kötü' ~OT. yafuz, yawuz < yav- 'kötülemek' + -(1)z < yabır²: [yabrıt- 'kötülemek, mahvetmek' (2007, s. 1093).

yay

Ok atmaya yarayan silah.

y. D234-2, D240-10

y. -dan D184-3

y. -ı D236-8, D237-11, D247-10

y. -ın D225-6

y. -ını D230-8

y. -lar D249-8

y. -lı D221-6

y. -um D248-11

y. çek- 'yay çekmek' D172-13, D237-7

y. kur- 'yay çekmek' D237-10.

“Meger Tırabuzan Teküriniñ bir ‘azīm görklü, maħbub kıızı varıdı; şağına şolına iki řořa yay şekeridi, atduğı oħ yere dūřmezidi.”

yay < DLT yāy: ilkbahar (2020, s. 47), yay < DLT yāy: yaz (2020, s. 6), Clauson EDPT yay: ‘Türkçede ilkbahar ve yaz sözcükleriyle ilgili tam bir kafa karışıklığı vardır, yaz sözcüğü aslen yaz anlamına geldiğine göre, yay sözcüğü ise ilkbahar anlamına gelmektedir’ Tuv. ças; Krg. jaz/jay; Kzk. jaz; Osm. ilk bahar (ya ‘sözcüğünün ikincil formu olan), Trkm. bahar/yaz (1972, s. 980), Gülensoy KBS yay: ‘Ok atmaya yarayan silah’ = ET., OT. yā < *yā [yay’daki /y/ fonemi ikincil olup, /ā/ ünlüsünün etkisi ile türemiştir.] (2007, s. 1093).

yaya Piyade askeri.

y. -sı D176-2

y. -sınıñ D176-11.

“Yağrınında kalkan oynar yayasınıñ, Kādir qorısa başın kesem.”

yaya < DLT yaya: insanın kalçası (2020, s. 358), Clauson EDPT yağağ: ‘yaya’ Tuv. çadağ; Az., Osm. yaya; Özb. yayov (1972, s. 887), Gülensoy KBS yaya: ‘yürüyerek giden kimse’ = ET. yağağ EUTS, 279 ~ OT. yağağ/yağağ < yağa-đ [> yayag > yaya] (2007, s. 1094), ETDES yaya: ‘yürüyerek giden kimse’ ET. yağağ/yağağın; OT. yağağ/yağağ < OFars. Piyādag [pi- Türkçede düşer] (2020, s. 563), Nişanyan SS yaya: ‘yürüyen piyade’ < ET. yağağ < ETü. yad- + A ‘açmak, yaymak’ (2009, s. 673).

yayıl- Herkes tarafından duyulmak.

y. D243-2.

“Otuz iki dişden çıkan bütün orduya yayıldı.”

yayıl- < DLT yayıl-: (asker vb.) yayılmak (2020, s. 430), Clauson EDPT yağıl-: < yağ- eyleminden edilgen eylem, ‘yayılmak, genelleşmek’ (1972, s. 890), Gülensoy KBS yayıl-: ‘yaymak işine konu olmak veya yaymak işi yapılmak’ = OT. yadıl-, yadın-, yayıl- < yay- (ı)l- [< yā-d-(ı)l-] (2007, s. 1096).

yayқан Çalkalanmak, sallanmak, dalgalanmak.

y. -ur D278-13.

“Arkıç kırdı yayқанur ‘umman deñizinde

Sarp yirlerde yapılmış kāfir şehri”

yatkan- < DLT yaykal-: (su vb. ile) çalkalanmak (2020, s. 391), Gülensoy KBS yaykan-: ‘yıkanmak’ < yak +ka-n- (2007, s. 1098), Clauson EDPT yaykan-: < ET. yayka- ‘sallamak, çalkalamak’ eyleminden eylem, Kıp. yaykan-; Osm. yaykan- ‘sağa sola sallamak’ (1972, s. 981).

yayla Yüksek yeryüzü parçası, plato (bkz. yaylağ).

y. -sı D163-8

y. -ya D214-10, D215-10.

“Oğuz bir gün yaylaya göçdi, Aruzun bir çobanı varıdı, adına Koşur Koca [oğlı] Sarı Çoban dërleridi.”

yayla < DLT yaylağ: yayla, yazlık (2020, s. 6), Clauson EDPT yaylağ: < ET. yayla- sözcüğünden ad, ‘yazın vakit geçirilen yer’ zıttı kışlağ, Uyg. yaylık; Çağ. yaylak; Kıp. yaylak (1972, s. 981), ETDES yayla: ‘yazın göçülen yüksek ve serin yer’ ET. yaylağ, ~yaylıg; OT. yaylağ < yayla- ‘yazı geçirmek’ + -ğ, -k eki (2020, s. 564), Gülensoy KBS yayla: ‘deniz yüzeyinden yüksek yeryüzü parçası; yaylanacak yer’ = ET., OT. yaylağ < yā-y(< z) +la- ‘yazı geçirmek’ + -g (2007, s. 1098).

yayla- Yaylaya çıkmak, yaylada yaz mevsimi geçirmek, yaylada oturmak.

y. -r D167-9.

“Yaylar olsam menüm gürum olsun!”

yayla- < DLT yayla-: yaz mevsimini geçirmek, yaylamak (2020, s. 477), Gülensoy KBS yayla- ‘yazın yaylada oturmak’ = ET., OT. yayla- ‘yaylamak’ < yay [< *yaz] +la- (2007, s. 1098).

yaylak Yazı geçirmeye mahsus yüksek yer (bkz. yayla).

y. D166-11, D252-11.

“İmdi yüksek yüksek kara tağlarum saña yaylak olsun.”

yaylak < DLT yaylag: yayla, yazlık (2020, s. 6), Gülensoy KBS yaylak: ‘hayvanların yayılıp otlamasına uygun yer, otlak’ < yā-y- (ı)l-(a)k (2007, s. 1098).

yaylım Hayvan otlatılan yer.

y. -ında D221-8.

“Yaylımında Oğuz élin kondurmadı.”

yaylım < YTS yaylım: hayvan otlatılan yer (2018, s. 252), Gülensoy KBS yaylım: ‘yayılmak, dağılmak işi; yaylak, otlak’ < yā-y-(ı)l-(ı)m (2007, s. 1099).

yazu

Ova.

y. -y1 D266-8.

“Kalkar, bize gēñ yazuyı tar gösterür, dediler.”

yazı < DLT yazı: açık yer, ova, açıklık, kır (2020, s. 45), Clauson EDPT yazı: ‘yaz- sözcüğünden ad, ‘Geniş düz alan’ (1972, s. 984), ETDES yazı: ‘düz yer, ova’ OT. yazı ‘açık yer, boşluk, açıklık’ < yaz- ‘yaymak, açmak’ + -ı/-i- eki (2020, s. 566), Gülensoy KBS yazı: ‘düz yer, ova, kır’ = ET. yazı ‘kır, ova,yazı’ EUTS; ETG., 310; DLT < yaz- [< *yağ-] ‘sermek’ + -ı (2007, s. 1102).

yè-

Yemek yeme işi, karın doyurma.

y. -di 218-4

y. -diler D191-5, D255-7

y. -düm D239-13

y. -dün D239-4

y. -mege D217-7, D218-5, D219-12

y. -mişem D233-8, D233-9

y. -rimiş D275-8

y. rsin D274-10

y. -yem D226-7

y. -yesin D171-5

y. -yim D220-3

y. -yüp D157-3, D272-2.

“Çoban çoluğ kalmadı, hep yèdi.”

yè < DLT yī-: bir şey yemek (2020, s. 352), Clauson EDPT yè- (?d-): ‘yemek yemek’Uyg. yè-; Çağ. yè-; Kıp. ye- (1972, s. 869), Gülensoy KBS ye-: ‘ağzında çiğneyerek yutmak’ = ET. yi-/ yä- ~OT. yi, ye- < yè:- /yi:-/(yī-) (2007, s. 1105)

yed-

Yedekte götürmek (bkz. yet-).

y. -erem D274-13.

“Kazan eydür: Ölülerüñe aş vèrdüğüñ vakt ellerinden aluram hem ölülerüñüzüñ yorgasına binerem, kähillerin yederem dedi.”

yèd- < DLT yet- ~yit-: yetişmek, erişmek, ulaşmak (2020, s. 96), Gülensoy KBS yed-: ‘yedeğe almak; çekerek peşinden götürmek’ < yè:t- (2007, s. 1105).

- yedi** Altıdan sonra gelen sayı.
y. D177-6, D178-4, D178-7, D178-10, D185-12, D190-7, D190-8, D219-5, D219-6, D22 3, D229-10, D272-12, D275-1, D278-6, D290-12.
“Yedi katla Oğuzı yerinden sürdi, kesim dedi, kesdi.”
yedi < DLT yetti: yedi (2020, s. 359), Clauson EDPT yètti: ‘yedi sayısı’. “Sözcüğün aslında ortadaki ünsüzün ikiz olduğu kesindir.” Az. yeddi; Osm., Trkm. yedi; Çağ. yètti; Kıp. yeti (1972, s. 886), Gülensoy KBS yedi: ‘altıdan sonra gelen sayının adı’ = ET. yiti ~ OT. yèti, yetti DLT < *yètti [<* yèt-ti] (2007, s. 1106), ETDES yedi: ‘altıdan sonra gelen sayının adı’ ET. yiti; OT. yeti. “Ramstedt’e göre (JSFOu 24, I: 16-17) < Tü. ye- kökünden; Munkácsi (KCsA 1: 314) yedi < * yet- kökünden; Hartmann (KSz 1, 155) yedi < *yet-di ‘yetmek, yeterli olmak’ olarak açıklmıştır.” (2020, s. 566).
- yeg** İyi, daha iyi.
y. D291-1.
“Kanı öğdügümüz yeg erenler a! Dünyā menüm dēyenler?”
yeg < DLT yig: daha iyi anlamında bir söz, yeğ (2020, s. 28), Clauson EDPT yeğ: ‘daha iyi’ (karşılaştırma yapıldığında) Uyg. yeğ; Osm. yeg/ye; Trkm. yeğ (1972, s. 909-10), Gülensoy KBS yeğ: ‘daha iyi, daha üstün, daha, daha uygun’ = ET. yeğ, yig, yiig; yeg ‘en iyi, çok daha iyi’ ~OT. yeğ ‘daha iyi’ < *yè(i,ii)g (2007, s.1108).
- yegrek** En iyi.
y. D262-4, D262-5
y. -i D170-10, D273-7.
“Bundan yēgregi yoğdur ki gözüm görüriken, oğul, gel seni ēvereyim dedi.”
yēgrek < YTS yigrek/yegrek/yigrek: daha iyi, üstün, baskın (2018, s. 257), Gülensoy KBS yeğrek: ‘daha iyi, daha üstün, daha uygun’ < yeğ + rek (2007, s. 1110).
- yel-** Kaçmak.
y. D277-2.
“On biñ erden yağı gördümise oyunum dēdüm, yigirmi biñ er yağı gördümise yēlmedüm.”
yél- < DLT yil-: atla koşmak (2020, s. 377), Clauson EDPT yél-(?yél): atla koşmak, rahvan koşmak’ Çağ. yél-; Kıp. yél-; Osm. yel- ‘rahvan koşmak’ (2007, s. 918),

Gülensoy KBS yel-: ‘aceleyle, telaşla koşmak = ET. , OT. ‘koşmak’ DLT yäl- ‘atla koşmak’ < *yēl- (2007, s. 1111).

yelek Ok yeleşi.

y. -lü D184-4, D246-2, D249-8.

“Ağ yeleşli ötkün oğlar atışa-y-ıdık

Sen Begilün nesisin oğlan değil mize.”

Gülensoy KBS yelek: ‘Ceket altına giyilen kolsuz ve kısa giysi’ < yè:l + (e)k (2007, s. 1112), Nişanyan SS yelek: ‘kuşun kanat tüyü; hafif ve kolsuz ceket’ < ATü. (2009, s. 675).

yeli Yele.

y. -si D174-9, D181-6, D186-6, D196-3, D197-9, D200-1, D239-9, D241-8, D244-11, D245-7, D257-9, D267-3

y. -sine 241-3.

“Yelisi kara kazılık atuma binmegüm yok

Arku Bèli Ala tağı avlayuban aşmağum yok.”

yeli < DLT yäl/yalığ/yil: yele (2020, s. 414), Clauson EDPT yalığ: < ET . yal sözcüğünden oluştuğu kesindir (1972, s. 924), Gülensoy KBS yele: ‘At, aslan gibi bazı hayvanların ensesinde veya boynunda bulunan uzun kıllar’ = OT. yal, yalığ/yıl ‘at yelisi’ < * yäl(+a) [> yele ‘ünlü incilmesi ile] (2007, s. 1112).

yelteme Bir tür kopuz [yël + te- + me].

y. 189-13.

“Ozan geldi, yelteme çaldı Oğuz yigidiniñ öykeni kabardı.”

yelteme < YTS yelteme: şevke getiren saz havası (2018, s. 254), Gülensoy KBS yelten-: ‘özenmek, heves etmek, meyletmek’ < yël- te-n- (2007, s. 1117), Nişanyan SS yelten-: ‘tahrik etmek, harekete geçirmek’ < yelte- + N- < yël ? (2009, s. 675).

yelten- Bir işe kalkışmak, harekete geçmek.

y. -dün D176-2.

“Yavuz yerlere yeltendün, kayda döngil!”

yelten- < YTS yelten-: heves etmek, özenmek (2018, s. 254), Gülensoy KBS yelten-: ‘özenmek, heves etmek, meyletmek’ < yël- te-n- (2007, s. 1117), Nişanyan SS yelten-: ‘tahrik etmek, harekete geçirmek’ < yelte- + N- < yël ? (2009, s. 675).

yemek Besin, yiyecek.

y. -ini D274-5

y. -üm D220-3.

“Dede Korkud böyle degec Depegöz eydür: Hoş öyle olsun, evet; hem maña iki ādem vērūñ, yemegüm pişüsün, men yeyeyim, dedi.”

Gülensoy KBS yemek: ‘yemek yeme, karın doyurma işi; yenilen besin; yiyecek, aş’ < yè:m + (e) /yè:- mek (2007, s. 1117).

yemek Yemek yeme, karın doyurma işi.

y. D257-11, D271-6

y. -e D217-7, D218-5, D219-12

“Kalın Oğuz ellerinde dèrnek varımış, anda vardum, yemek içmek arasında ağ boz atlu bir çapar geldi.”

Gülensoy KBS yemek: ‘yemek yeme, karın doyurma işi; yenilen besin; yiyecek, aş’ < yè:m + (e) /yè:- mek (2007, s. 1117).

yeñ- 1. Yenmek kazanmak.

y. -e D270-5

y. -er D182-6

y. -se D173-2

“Çok çalışdılar, ne boğa yeñer ne Kan Turalı yeñer.”

2. Hâkim olmak, zaptetmek.

y. -emedi D240-12.

“Begil at cılavısın yeñemedi, bile uçdı, sağ uyluğı kayaya tokındı, şındı.”

3. Engel olmak.

y. -emedi D65-3

y. -emeyüp D264-8.

“Yine uyhusın yēnemeyüp yērine varup yatdı uyudı, gene atınuñ çılıbırın bileğine geçürdi.”

Clauson EDPT yeñ- ‘kazanmak; ele geçirmek’ Çağ. yeñ-; Kıp. yen- (1972, s. 942), Gülensoy KBS yen-: ‘üstün gelmek, üstünlük sağlamak’ = OT. yeng- ‘yenmek, alt etmek’ DLT < *yeng- (2007, s. 1119).

yenge Bir kimsenin kardeşinin, dayısının ya da amcasının karısı.

y. -mi D232-6.

“Karındaşum Kıyanı öldürmişsin, ağca yüzlü yengemi tül eylemişsin.”

Gülensoy KBS yenge: ‘bir kimsenin kardeşinin, dayısının ya da amcasının karısı’= ET. yängä, yänggä EUTS, 293) ~ OT. yengge (DLT) < *ye:ng ‘yan + ge [< *ya- η+ge] (2007, s. 1120), Clauson EDPT yenge: ‘Kişinin babasının küçük erkek kardeşinin karısı ya da kendi öz kardeşinin karısı; nedime’ Uyg. yeñge; Osm. yenge; Çağ. yenge (1972, s. 950).

yeñi Kullanılmamış veya az kullanılmış olan, eski karşıtı.

y. -den D281-12.

“Kalkubanı yerümden turam deridüm, kalın Oğuz beglerinden ahdam bozam deridüm, yeñiden toğanın kıram deridüm, bir kez âdem etine toyam deridüm.”

yeñi < DLT yañı: yeni (2020, s. 161), Gülensoy KBS yeni: ‘kullanılmamış veya az kullanılmış olan, eski karşıtı’ = ET. yangı ‘yeni, taze EUTS, 283: ‘yeniden, tazedem’ ~ OT. yangı, yengi DLT < * yang(/η) *saklanması gereken şey’ + ı (2007, s. 1121),

yēr Bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk, mahal, mekân.

y. D168-4, D178-4, D190-2, D192-8, D192-10, D196-8, D199-8, D201-5, D232-9, D236-7, D243-7, D243-10, D253-3, D274-9, D274-10, D275-3, D275-4, D275-6, D276-5, D283-1, D291-2

y. -de D159-2, D159-3, D161-7, D168-11, D189-11, D191-1, D195-2, D195-3, D222-12, D226-10, D228-13, D235-7, D243-5, D244-8, D266-3, D273-10

y. -den D179-3, D185-12, D189-6, D229-10, D240-11, D278-1

y. -e D157-12, D160-1, D165-7, D172-13, D177-8, D182-12, D185-4, D191-2, D192-7, D193-7, D195-4, D198-12, D198-13, D228-7, D230-9, D244-4, D246-11, D252-3, D258-8, 290-2, D290-3

y. -i D190-1, D191-3, D213-1, D213-2, D254-7

y. -inden D171-11, D179-3, D196-2, D218-6, D222-4, D227-10, D229-10, D233-13, D235-5, D267-2, D286-5, D287-13, D288-12, D288-13

y. -ine D162-1, D162-4, D219-4, D219-6, D223-12, D264-8, D272-4, D279-7

y. -lerde D279-1

y. -lere D176-2

y. -lerinden D262-11

y. -mi D192-12

y. -üm D231-1, D269-5

y. -ümden D170-13, D200-1, D232-11, D239-9, D241-13, D244-2, D245-7, D257-8, D268-5

y. -üj D175-10, D225-13, D235-6

y. üjden D181-6, D186-6, D187-5, D194-9, D239-1, D241-7, D244-11

y. -üjzden D243-5.

“Alp Rüstem eydür: kalkubanı yerinden tırı gelen, iki kardaş bebegin aldurub zelil gezen , Dozan oğlu Alp Rüstem maña dërler, dëdi.”

yër < DLT yir: yer; yeryüzü; toprak; mekân; arazi;ülke (2020, s. 6), Clauson EDPT yër: ‘yer, zemin; yeryüzü; alan; kara (1972, s. 954), ETDES yer: ‘bir şeyin, bir kimsenin, kapladığı boşuk, mahal, mekân’ ~Az., Trkm. yer; TatK. Yir,cir; Kzk. jer; Krg. cer; Yak. sir; Çuv. şer ET., OT. yer < ? (2020, s. 572), Räsänen VEWT * yer, *yir: ET. yër ‘kara, toprak’ OT. yär, yir, yer’ (1969, s. 198), Gülensoy KBS yer: ‘bir şeyin, bir kimsenin, kapladığı boşuk, mahal, mekân’ = ET. yär (EUTS, 293 yärçile ‘rehberlik etmek’ ~ OT. yër, èr ‘yer, yeryüzü, torak’ <* yër [Tü. > Mac. Szer (Puzstaszer = Macaristan) D. Sinor: Poppe Arm. [2], 329-335].

yër yüzi Dünya.

y. -nde D275-3, D276-5

y. -nde mi? D274-10

y. -ne D192-8, D196-8, D232-9, D243-7, D248-2, D259-3, D283-1.

“Kormiyam seni, kara polad uz kılıcum tırtmayınca, kafalu börklü başuñ kesmeyince, alca kanuñ yêr yüzine tökmeyince, kardaşum kıyanuñ kanın almayınca komazam dedî.”

yêr < DLT yir: yer; yeryüzü; toprak; mekân; arazi;ülke (2020, s. 6), Clauson EDPT yêr: ‘yer, zemin; yeryüzü; alan; kara (1972, s. 954), ETDES yer: ‘bir şeyin, bir kimsenin, kapladığı boşuk, mahal, mekân’ ~Az., Trkm. yer; TatK. Yir,cir; Kzk. jer; Krg. cer; Yak. sir; Çuv. şer ET., OT. yer < ? (2020, s. 572), Räsänen VEWT * yer, *yir: ET. yêr ‘kara, toprak’ OT. yâr, yir, yer’ (1969, s. 198), Gülensoy KBS yer: ‘bir şeyin, bir kimsenin, kapladığı boşuk, mahal, mekân’ = ET. yâr (EUTS, 293 yârçile ‘rehberlik etmek’ ~ OT. yêr, êr ‘yer, yeryüzü, torak’ <* yêr [Tü. > Mac. Szer (Puzstaszer = Macaristan) D. Sinor: Poppe Arm. [2], 329-335].

yêrlü Sabit, yerleşmiş, köklü.

y. 169-12, D257-3.

“Yêrlü kara tağlaruñ yıkılmasuñ!”

Gülensoy KBS yerli: ‘Taşınamayan, başka yere götürülemeyen’ < yêr +li (2007, s. 1127).

yesir (< Ar. esîr) Tutsak, esir (bkz. esîr, tutsak).

y. êt- ‘tutsak almak’ D243-8

y. eyle- ‘tutsak almak’ D244-10.

‘Ab alaca ordusunu çapun demiş, ağca yüzlü kızını gelinini yesir eyleñ demiş.’

Tietze TETTL esîr “esir: harp tutsağı < Ar. asîr.” 2002, s. 740).

yet- 1. Yetişmek, ulaşmak.

y. -di D155-13, D192-3, D192-8, D192-12, D249-12

y. -diler D192-2, D234-8, D270-10

y. -dügünde D258-8

y. -üp D278-6.

“Ol yigide yêtdügünde ağ boz atuñ üzerinden yere êngil, el kavşurup ol yigide selâm vêrgil...”

2. Yeterli gelmek.

y. mezidi D217-5

y. -mez mi? D256-12.

“Mize Mizüm ögsüzlügümüz yêtmez mi?”

yèt < DLT yèt- ~yit-: ulaşmak, yetişmek (2020, s. 96), Clauson EDPT yèt-: ‘yakalamak, yetişmek; ulaşmak’ Uyg. yèt-; Çağ. yèt-, Kıp. yèt-; Osm. yet- (1972, s. 885), Gülensoy KBS yet-: ‘bir ihtiyacı karşılayacak, gidecek nitelikte olmak’ = ET. yet- ‘götürmek, getirmek’ ~ OT. yèt-, yet-, çet- < yèt- (2007, s. 1129).

yetiş- Ulaşmak, ermek, vasıl olmak.

y. -sün D245-3.

“*Elbetde ve elbetde Kazan beg maña yetişsün, dèdi, degil.*”

yetiş- < DLT yetiş-: ulaşmak, yetişmek (2020, s. 426), Gülensoy KBS yetiş-: ‘ulaşmak, erişmek, vasıl olmak’ < yèt- (iş)- ‘fiilden fiil yapan ek’ (2007, s. 1131).

yetmiş Yetişkin, erişkin.

y. -miş D170-7.

“*Yetmiş bir cılasun oğlu varıdı, adına Kan Turalı dèrleridi.*”

Gülensoy KBS yetmiş: ‘gereken niteliğe ve olgunluğa erişmiş’ < yetiş- [miş] ‘fiilden sıfat yapan ek’ (2007, s. 1132).

yetmiş iki Yetmiş birden sonra gelen sayının adı.

y. D251-11.

“*Senüñ bir Tangruñ varısa menüm yetmiş iki puthānem var, dèdi.*”

Gülensoy KBS yetmiş: ‘Altmış dokuzdan sonra gelen sayının adı’ = ET. yètmış (yenisey), yitmiş (EUTS, 299) < yè: tmiş <* yèti (/yetti) +miş (2007, s. 1133), ETDES yetmiş ‘altmış dokuzdan sonra gelen sayının adı’ ET. yetmiş < yeti ‘7’ + miş (2020, s. 573).

yığ- Toplamak, biriktirmek, bir araya getirmek.

y. 172-6

“*Oğul, sen mālā becid ol, yığ, men saña kız arayı gèdeyim, dèdi.*”

yığ- < DLT yığ-: yığmak, toplamak, biriktirmek (2020, s. 221), Clauson EDPT yığ- (? yı:ğ) ‘bir araya getirmek, toplamak’ Uyg. yığ-; Çağ. yığ-; Kıp. yığ-; Osm. yığ- (1972, s. 897), Gülensoy KBS yığ-: ‘bir tepe oluşturacak biçimde üst üste koymak; biriktirmek’ = ET. yığ- ‘yığmak, toplamak’ ~ OT. yığ-, yüg- < yığ- (2007, s. 1134).

yığıl- 1. Yığma işi yapılmak.

y. -miş D229-5

“Basat künbed içine girdi, gördi kim altun akça yığılmış, bakarak gündüzün unıtdı.”

2. Toplanmak.

y. -dı D285-9

y. -up D218-5, D232-13.

“Kalın Oğuz begleri üzerime yığılup gele dèridüm, kaçubanı Şalahana kayasına girem dèridüm, ağır taşıla mancılık atam dèridüm, enüp taş başlarına düşüben öleler dèridüm.”

yıgıl- < DLT yıgıl-: toplanmak, yığılmak, yığın haline gelmek (2020, s. 382), Clauson EDPT yıgıl-: < yığ- sözcüğünden edilgen ‘toplanmak, yığılmak’ (1972, s. 901-2), Gülensoy KBS yıgıl-: ‘yığmak şine konu olmak veya yığılmak işi yapılmak’ = ET. yıgıl- ‘toplanmak, yığılmak’ (EUTS, 293) ~ OT. yıgıl- ‘toplanmak, yığılmak’ yığ- [(1)l-] (2007, s. 1134).

yığışdur- Derleyip toplamak [yığ-+ (1)ş- +dur-] .

y. -sun D170-3, D201-10.

Âmîn dèyenler dîzâr görsün!

Yığışdurun, dürişdürsün!”

Gülensoy KBS yığış-: ‘bir araya gelip toplanmak, birikmek’ = OT. yığış- (DLT) < OT. yığış- < yığ-(1)ş- ‘fiilden fiil yapan işteşlik eki’ (2007, s. 1135).

yığnağ Toplantı.

y. ol- ‘toplantı yapmak’ D235-8.

“İç Oğuz Taş Oğuz Begleri yığnağ olmuşıdı.”

Gülensoy KBS yığnağ: ‘bir şeyin biriktiği yer’ < yığ- (1)n +(a)k (2007, s. 1135).

yık- Yere devirmek, yıkmak.

y. -am 176-10

y. -ar 180-11

y. -dum D280-2, D280-4

y. -up D279-7, D290-7.

“Kalçayı aldılar, kilisesin yıkup mescid yaptılar.”

yık- < DLT yık-: yıkmak (2020, s. 40), Clauson EDPT yık-: ‘zarar vermek, tahrip etmek, yıkmak’ Uyg. yık-; Kıp. yık-; Osm. yix/yık- (1972, s. 897), Gülensoy KBS yık- ‘kurulu bir şeyi parçalayarak dağıtmak; bozmak, tahrip etmek’ = ET. yığ-, yık- ‘yıkmak, atmak’ (EUTS, 294) ~OT. yık- < yık- (2007, s. 1136).

yıkıdur- Yıkma işini yaptırmak.

y. -dı D222-13.

“*Kırk yerde tikilmiş otağların o zâlim yıkıdırdı, ula kıardaş!*”

yıkıdur- < DLT yıktur-: yıktırmak (2020, s. 387), Gülensoy KBS yıktır-: ‘yıkma işini yaptırmak’ yık- [tır-] (2007, s. 1137).

yıkıl- Yıkma işine konu olmak.

y. -dı D189-6

y. -masun D169-13, D253-8

y. -mışidi D258-4

y. -sun 172-1, D180-12

“*Yöm vëreyim hanum: Yırlü kara tağların yıkılmasun, kölgeliçe kaba ağacın kesilmesün...*”

yıkıl- < DLT yıkıl-: yıkılmak (2020, s. 150), Clauson EDPT yıkıl- : < yık- sözcüğünden edilgen, ‘çökmek, yıkmak’ Çağ. yıkıl-; Kıp. yıkıl-; Osm. yıllık (1972, s. 902).

yıl On iki aylık dönem.

y. D169-6, D169-8, D215-7, D253-13, D261-3, D261-3, D261-4, D261-7, D261-8, D261-9, D261-10

y. -da D236-13, D261-3, D261-8, D261-9.

“*Aydur: Kız sen maña bir yıl bağıl, bir yılda gelmez-istem iki yıl bağıl, iki yılda gelmez-istem üç yıl bağıl, gelmez-istem ol vakıt menüm öldüğümü bilesin, aygır atum boğazlayup aşum vërgil, gözün kimi tutar-ise köhlün kimi sever ise aña varğıl dedi.*”

yıl < DLT yıl: sene, yıl (2020, s. 266), Clauson EDPT yıl: ‘yıl’ ~ Moğ. cil, Uyg. yıl; Çağ. yıl; Kıp. yıl (1972, s. 917), ETDES yıl: ‘yer yuvarlağının güneş çevresinde tam bir dolanım yapması için geçen 365 gün, 5 saat ve 49 dakikalık zaman; on aylık süre’ ~Az. il; Kzk. jıl; Tuv. çıl; Yak. sıl, ET. yıl [Moğ. cil < Tü. cil] (2020, s. 573-74), Gülensoy KBS yıl: ‘sene; 365 gün, 5 saat ve 49 dakika’ = ET., OT. yıl < *yıl (2007, s. 1137).

- yılan** Sürüngenlerden, ayaksız ince ve uzun olanların genel adı.
y. D168-1, D175-11, D176-8
y. -dan D278-8.
“Ala yılan olup meni şoksun”
yılan < DLT yılan: yılan (2020, s. 17), Clauson EDPT yılan: ‘yılan; on iki hayvanlı Türk takviminden biri’ Uyg. yılan; Çağ. yılan; Kıp. yılan (1972, s. 930), Gülensoy KBS yılan: ‘sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun oalınların genel adı’ < ? *yıl- ‘kaymak, sürünmek’ + ān ‘eylemden ad yapan ek’ (2007, s. 1138), Nişanyan SS yılan: ‘yılan’ < ATü ? +LAN (2009, s. 677).
- yırla-** Şarkı söylemek.
y. -rıldı D160-3.
“Azrā’il başup kondı, baya yırlardı, şimdi hırlamağa başladı.”
yırla < DLT yırla: şarkı söylemek (2020, s. 349), Gülensoy KBS yırla-: ‘türkü, şarkı söylemek, ırlamak’ = OT. yīrla- (DLT) < *yīr +la- < ? AT. -īr +la- (2007, s.1143).
- yırt-** Parçalamak, yok etmek.
y. -ar D265-9.
“Depegen götini süsegen yırtar.” > “dinsizin hakkından imansız gelir.”
yırt- < DLT yırt- : yırtmak (2020, s. 527), Clauson EDPT yırt-: ‘parçalamak (bir şeyi) parçalarına ayırmak’ (1972, s. 958-59), Räsänen VEWT yırt: ‘parçalara ayırmak’ < yır ‘kolayca bölmek’ (1969, s. 202), Gülensoy KBS yırt-: ‘yok etmek, bastırmak; vücudu kanatacak kadar çizmek’ = ET. yırt- ‘yırtmak, parçalamak’ (EUTS, 295) ~ yırt- (DLT) < * yır- (/ *yir-) ‘yirmek’ + -t- [< * y (>c, j) ī ‘yansıma’ + r-t (2007, s. 1143).
- yırtıl-** Yırtma işi yapılmak veya yırtma işine konu olmak.
y. -a D171-8.
“Eydür: Belī, cānum baba, eyle isterem. Pes varasın, bir cici bici Türkmen kızını alasın; negāhenden tayanam üzerine düşem karnı yırtıla? dedi.”
yırtıl- < DLT yırtıl-: yırtılmak (2020, s. 390), Gülensoy KBS ‘yırtmak işi yapılmak veya yırtmak işine konu olmak’ < yırt- [(1)l-] (2007, s. 1144).
- yigirmi** On dokuzdan sonra gelen sayının adı.
y. biğ D277-1
y. bēş D273-9

“On biş erden yağı gördümise oyunum dedüm, yigirmi biş er yağı gördümise yêlmedüm.”

yigirmi < DLT yigirmi ~yigirme: yirmi (2020, s. 369), Clauson EDPT yeğirmi: ‘yirmi sayısı’ Çuv. çiram/çirem, Uyg. yegirmi; Çağ. yeğirme; Kıp. yegirmi (1972, s. 915), Gülensoy KBS yirmi: ‘ondokuzdan sonra gelen sayının adı’ = ET. yigirmi EUTS, 297; ~OT. yigirme, yigirmi < ? *ikki ‘iki’ + *irmi ‘*on’ [> *ikkirmi > *ikirmi > igirmi > [y+] igirmi > * girmi > yirmi > irimi > irmi] (2007, s. 1147). Ramstedt (Formenlehre) yigirmi: < yigirmi ~ Moğ. jirin ‘iki’ jirmesün ‘iki canlı’ < jirim (1952, s. 65).

yigit Güçlü ve yürekli, kahraman, mert.

y. D155-10, D155-11, D156-4, D178-3, D178-5, D179-3, D179-13, D180-7, D180-12, D181-1, D181-4, D186-2, D192-5, D192-6, D192-9, D193-12, D196-3, D196-5, D196-9, D198-2, D199-2, D200-5, D216-7, D216-8, D231-3, D231-6, D231-10, D233-3, D236-5, D238-13, D242-6, D248-4, D252-4, D253-13, D254-13, D256-7, D257-12, D259-9, D260-9, D263-8, D263-9, D263-11, D264-3, D265-10, D266-3, D266-12, D267-3, D267-8, D267-9, D267-11, D268-12, D268-13, D269-3, D284-6, D286-6, D286-7, D286-12, D287-1, D287-13, D288-1, D288-2.

y. -çük D282-2

y. -çükleri D233-8

y. -dür D287-1

y. -e D180-7, D231-5, D233-11, D235-13, D236-3, D258-1, D258-7, D258-9

y. -i D168-1, D179-10, D180-11, D185-7, D189-10, D246-10, D265-8

y. -idi D179-13, D253-13

y. -ile D174-4

y. -ilen D157-3

y. -in D171-11, D177-6, D181-2, D232-12, D250-4

y. -inüŋ D189-13

y. -ler D184-6, D188-13, D197-1, D249-6, D259-8

y. -leri D183-8, D188-6, D255-12

y. -lerle D214-7

y. -lerin D183-10, D233-8

y. -lerine D255-5

y. -lerüm D159-8, D242-1, D242-2, D248-12

y. -lerünj D186-7 D239-2, D241-10

y. -mi? D176-5, D269-13

y. -sin D196-3, D196-4, D196-5, D196-9, D267-11, D286-6, D286-7, D287-13, D288-1, D288-12

y. -üm D167-7, D191-8, D193-1, D196-11, D197-2, D200-5, D240-3, D242-9, D261-7, D261-7

y. -ümüz D156-2

y. -ünj D156-5, D156-9, D158-8, D159-4, D179-9, D266-10

y. -ünjüzi D156-3.

“Oğuz zemânında Uşun Koca dèrler bir gişi varıdı, ömrinde iki oğlu varıdı; ulu oğlunun adı Egrek idi; bahadır, delü yahşısı yigit idi.”

yigit < DLT yigit: delikanlı, her şeyin genci (2020, s. 9), Clauson EDPT yigit: ‘genellikle genç erkek, güçlü, cesur’ Bazen de kadın için kullanılır. Uyg. yigit; Çağ. yigit; Kıp. yeyit; Osm. yigit (1972, s. 911), Gülensoy KBS yigit: ‘güçlü ve yürekli, kahraman, alp; delikanlı, genç erkek’ = ET., OT. yigit (EUTS, 296) < yig (~ yeğ, yig) ‘iyi, daha iyi, üst, üstün’ + (i)t (2007, s. 1145).

yigitlik Yiğit olma durumu, gençlik.

y. -e D160-10

y. -üm D155-7.

“Beglige uşanmadum, yigitlige toymadum,

Cānum alma ‘Azrā’il meded.”

yigitlik < DLT yigitlik: gençlik (2020, s. 223), Gülensoy KBS yigitlik: ‘yiğit olma durumu, yiğitçe davranış, yüreklilik, cesaret’ = OT. yigitlik yigit [+lik] (2007, s. 1146).

yine Yeniden bir daha tekrar.

y. D177-2, D185-8, D226-7, D226-4, D237-1, D242-4, D264-7, D264-12, D265-4, D265-5, D270-7, D281-10, D288-10.

“Mere kocalar ikindü vaktı muni maña çevüresiz, yëyem, dëdi, yine uyudu.”

yine < DLT yana: ikinci defa, tekrar, yine, ve sonra (2020, s. 28), Gülensoy KBS yana: ‘gene, tekrar’ = ET. yana, yänä, yinä (EUTS, 283) ~ OT. yana, yeme < yan- ‘dönmek, döndürmek, geri gelmek’ + -a ‘zarf-fiil eki’ (2007, s. 1146), Clauson EDPT yana: < yan- eyleminden zarf-fiil, ‘tekrar, gene, yeniden’ Uyg. yana; Kzk. jana/jene; Özb. yana; Nog. yana; Trkm. yëne (1972 s. 943).

yitür- Kaybetmek.

y. D278-10, D279-10, D280-6, D281-3.

“Elüñe girmişiken, mere kâfir, öldür meni, yitür meni!”

yitür- < DLT yitür-: kaybetmek (2020, s. 378), Clauson EDPT yitür-/yittür-: < yit- eyleminden ettirgen ‘kaybetmek, yitirmek’ Çağ. itür-/itkür; Kıp. yittür-/yitür-; Osm. yitür- (1972, s. 893), Gülensoy KBS yitir-: ‘Kaybetmek; kaybolmak’ = ET. yitirt-, yitür- ~ OT. yitür- < yit- [(i)r-] (2007, s. 1148).

yiyleş- Koklaşmak.

y. -diler D200-7.

“Trağından yakınından gelişdiler, gizlü yağa tütuban yiyleşdiler, tatlu damağ vërüben şorişdılar.”

yiyleş- < YTS yiyleş-: koklaşmak (2018, s. 260), Gülensoy KBS yiy- ‘kokmak, çürümek’ < OT. yid/yıd ‘koku’ (DLT) (2007, s. 1149).

yoğ 1. Bulunmayan, mevcut olmayan, yok (bkz. yoğ).

y. -dı D254-2

y. -ıymış D230-1, D230-13

“Begler begi olan Kazan dīvānında buña heç kapu baca yoğıdı.”

2. Hayır.

y. D225-3.

“Başat eydür: Yoğ ağ saşallu ‘azīz baba, varuram, dëdi, eslemedi.”

yoğ < DLT yök ~yok: yok, olmaz, değil (2020, s. 33), Gülensoy KBS yok: ‘bulunmayan, mevcut olmayan, kimse vb., var karşıtı’ = ET. yook ‘yok, kötü, fena’ (EUTS, 301) ~ OT.yok < *yō-k (2007, s. 1153), Clauson EDPT yok: < *yo:- sözcüğünden ad [+ -k], var sözcüğünün zıttı, Uyg. yok; Kıp. yok; Çağ. yok (1972, s. 898-96).

yoğur- Parçalamak.

y. -dı D180-10, D250-10.

“Boğa dizin çökdi, boynuzıyla bir mermer taşı yoğurdu, peynir gibi ditdi.”

Clauson EDPT yoğur-: ‘yoğurmak’ Kzk. jur-; Az. yoğur-; Osm., Trkm. yoğur-; Uyg. yoğur; Kıp. yoğur (1972, s. 906), Gülensoy KBS yoğur-: ‘katı veya toz durumundaki bir maddeyi herhangi bir sıvı ile karıştırarak hamur hâline getirmek’ = ET. yoğur- (EUTS, 301; DLT) < yu-ğ- ‘yoğurmak’ + -(u)r- (2007, s. 1152).

yoh yok (bkz. yoğ, yok).

y. D242-3, D260-2, D262-2, D281-3, D281-4

y. -dur D170-10-11.

“Bundan yègreği yoğdur ki gözüm görüriken, oğul, gel seni èvereyim dèdi.”

yoh < DLT yoğ~yok: yok, olmaz, değil (2020, s. 33), Gülensoy KBS yok: ‘bulunmayan, mevcut olmayan, kimse vb., var karşıtı’ = ET. yooğ ‘yok, kötü, fena’ (EUTS, 301) ~ OT.yok < *yō-k (2007, s. 1153), Clauson EDPT yok: < *yo:- sözcüğünden ad [+ -k], var sözcüğünün zıttı, Uyg. yok; Kıp. yok; Çağ. yok (1972, s. 898-96).

yohsa Aksi takdirde.

y. D158-10, D163-2, D164-9, D173-13, D274-10.

“Dirliğün yèr altında mı hoşdur, yohsa yèr yüzinde mi hoşdur?”

yohsa ~yoğsa: yoksa (2018, s. 260), Gülensoy KBS yoksa: ‘bir düşüncenin, bir davranışın, bir tutumun ters olma ihtimalini anlatmak için kullanılır’ < yo-k i-se [< *er-se] (2007, s. 1154).

yok 1. Bulunmayan, mevcut olmayan, var karşıtı (bkz. yoğ, yoh).

y. D184-10, D239-6, D241-1, D245-8, D245-9, D245-10, D266-3, D277-11, D278-11, D278-12, D279-11, D280-7, D281-7

y. -dan D251-13

y. -dur D160-4, D165-11, D226-10, D275-2.

“Sen putlaruğa yalvarursağ, men ʿalemleri yoğdan var eden Allāhuma şığındum, dèdi.”

2. Hayır.

y. D282-5.

“Eyitdi: Yoğ ol ananın babasıdır, senün dedendür, Oruz: Mere ya benim babam ölü midür, diri midür?”

yoğ < DLT yoğ-yok: yok, olmaz, değil (2020, s. 33), Gülensoy KBS yok: ‘bulunmayan, mevcut olmayan, kimse vb., var karşıtı’ = ET. yooğ ‘yok, kötü, fena’ (EUTS, 301) ~ OT.yok < *yō-k (2007, s. 1153), Clauson EDPT yok: < *yo:- sözcüğünden ad [+ -k], var sözcüğünün zıttı, Uyg. yok; Kıp. yok; Çağ. yok (1972, s. 898-96).

yoğarı, yoğaru Bir şeyin üst bölümü, aşağı karşıtı.

y. D187-7, d-D198-10, D243-10

y. -dan D178-13, D250-8

“Cemi^c yanında olan kızlar al ğeyinmişleridi, gendü şarı ğeymiş idi, yoğarıdan temāşā ederidi.”

yoğarı < DLT yoğaru: yukarı, ayağa kalkmak (2020, s. 73), Clauson EDPT yoğaru: < yoğaru < yok sözcüğünden, ‘üst, yukarı’ (1972, s. 906), Gülensoy KBS yoğarı: ‘bir şeyin üst bölümü; yetkili kimse’ = ET. yoğaru (EUTS, 301) ~ OT. yoğar, yoğaru, yukarı < *yok ‘yokuş, yukarı; yükseklik, yükselmiş’ + ğaru ‘eski yön eki’ [> yoğaru > yukarı > yukarı] (2007, s. 1172).

yol

1. Bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik.

y. D283-10

y. -dan D276-3, D285-7

y. -ı D276-3, D285-6

y. -lar D168-12

y. -ları D175-10

y. -larını D176-6.

“Dolamac [dolamac] yollarını Kādir ğorisa dünle yortam.”

y. -a gir- ‘yola çıkmak’ D283-10

y. az- ‘yol şaşırmaq’ D231-7, D231-12, D269-6

y. başar- ‘yol aşmaq’ D278-6

y. -ı oğra- ‘yolu kesmek’ D255-3, D255-6, D256-7

y. kes- ‘yol kesmek’ D218-1

y. vèr- ‘yol vermek’ D190-11, D257-13

y. yañıl- ‘yolunu şaşırmaq’ D246-4, D278-5

y. ayırdı ‘kavşak’ D261-10.

“*Depegöz, Oğuzdan çıkdı, bir yüce tağa vardı, yol kesdi, âdem aldı, büyük harâmî oldı.*”

yol < DLT yöl ~yol: yol, yolculuk, sefer (2020, s. 25), Clauson EDPT yol: ‘yol; yön; çizgi; zaman’ Uyg. yol; Kıp. yol; Osm.yol (1972, s. 917), Gülensoy KBS yol: ‘karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik’ = ET., OT. yol ‘yol, seyahat, gezi’ (EUTS, 301), < *yöl (2007, s. 1156).

yol-

Bitki, tüy vb. ni çekerek yerinden çıkarmak, çekip koparmak.

y. -ar mısın? D164-11.

“*Kargı gibi kara saçun yolar mısın ana? dedi.*”

yol < DLT yul-: yolmak (2020, s. 377), Clauson EDPT yul-: ‘koparmak, çekmek’ ~yul-/çul-/jul-; Az., Osm. Trkm. yol- (1972, s. 918), Gülensoy KBS yol-: ‘Çekerek yerinden çıkarmak, çekip koparmak’ = ET. yul- ‘yolmak, almak’ EUTS, 304) ~OT. yol- ‘yolmak, yolmak’ < *yul- [< *ül-] (2007, s. 1156).

yolağcı

Yolcu, yola giden [yol + (a)k +çı].

y. nuğ D265-11.

“*Şunda bir delü yigit yolcınun yolağcınun, çobanınun çoluğunun etmegin alur.*”

yolağcı < DLT yolak: patika, küçük kır yolu (2020, s. 355), Clauson EDPT yolak (yo:lak): yol < sözcüğünden, ‘küçük yol’ Kzk. jolak; Nog. yolak; Özb. yulak (1972, s. 925), ETDES yolak: ‘keçi yolu, küçük geçit’ ~Az. yolağ; < yol + -(a)k küçültme eki (2020, s. 577), Gülensoy KBS yolak: ‘patika’ = OT. yolak 1. Çay; 2. Patika (DLT) < yöl + (a)k (2007, s. 1156).

yolçı

Yolculuğa çıkmış kimse.

y. -nuğ D265-11.

“*Şunda bir delü yigit yolcınun yolağcınun, çobanınun çoluğunun etmegin alur.*”

Clauson EDPT yolçı: yol sözcüğünden ad, ‘yolcu, seyahat eden; rehber’ Uyg. yolçı; Çağ. yolçı (1972, s. 921), Gülensoy KBS yolcu: ‘yolculuğa çıkmış kimse’ < yol [+cu] (2007, s. 1156).

- yoldaş** 1. Yol arkadaşı, dost.
y. -ları D183-12, D186-4, D247-12
y. -larını D241-6
y. -um D177-9, D177-13, D181-3, D190-10.
“*Yoldaşlarını sorup oğlan burada söylemiş.*”
2. Hanım, eş.
y. -ına D168-7
y. -ıyla D169-8.
“*Deli Dumrul yüz kırk yıl dahı yoldaşıyla yaş yaşadı.*”
Gülensoy KBS yoldaş: ‘yol arkadaşı; arkadaş dost’ yol[+daş] < *yöl +da eş (2007, s. 1157).
- yoldaşlık** Yoldaş olma durumu.
y. -a D246-4, D250-4, D266-2.
“*...Kargu talı süñüsin himmet vèrdi, yanındağı üç yüz yigidin maña yoldaşlığa koşdı.*”
Gülensoy KBS yoldaş: ‘yol arkadaşı; arkadaş dost’ yol[+daş] < *yöl +da eş (2007, s. 1157).
- yom** (< Ar. yumn) Uğur, bereket.
y. vèr- ‘hayır duası’ D169-12, D253-7.
“*Yom vèreyin hānum: yèrlü kara tağlaruñ yıkılmasun!*”
Parlatır OTS yom: Uğur, talih; haber (2014, s. 1842).
- yonma** Yontularak yapılmış [yon- + -ma ‘eylemden ad yapan yapım eki’].
y. D281-6.
“*Bir dahı söylemiş; eydür: İt gibi kev kev eden çirkin huşlı, küçücek toñuz şölenli, bir torba şaman döşekli, yarım kerpic yaşadıklı, yonma ağac tañrılı köpegüm kâfir!*”
yon- < DLT yon-: kesmek, yontmek (2020, s. 166), Clauson EDPT yon- (yo:n): ‘kesmek; yontmak’ Trk. Yon; Osm. yon/yont- ‘ağaç, taş vb. yontmak’; Kıp. yon- (1972, s. 942), Gülensoy KBS yon-; ‘Yontmak’ = ET. yon- ‘yaralamak, ziyana sokmak’ EUTS, 302 ~ OT. yonu- < yō-n- (2007, s. 1159).
- yorğa** Rahvan.

y. D275-2

y. -sına D274-12.

“Kazan eydür: Ölülerüne aş vèrdüğüñ vakt ellerinden aluram hem ölülerünjüzün yorgasına binerem, kâhillerin yederem dedî.”

yorga < DLT yoriga at (2020, s. 200), Gülensoy KBS yorga: ‘biniciyi sarsmayan at yürüyüşlerinden biri’ = OT. yoriga ‘yorga yürüyen (at için) DLT < *yoriğ *yürüme, yürüyüş’ + a [yoriga > (/i/ düşmesi ile) (2007, s. 1162).

yorğan Yatakta örtünmeye yarayan, içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü.

y. 198-4.

“Öginmek ile avrat er olmaz

Ala yorğan içinde senünj ile tolaşmadum.”

yorğan < DLT yoğurkan: yorgan (2020, s. 97), Gülensoy KBS yorgan: ‘Yatakta örtünmeye yarayan, içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü’ = ET., OT. yoğurkan (EUTS, 301; DLT) < *yap- ‘kapamak, örtmek’ + -(u)r- gan [> yap-urğan > *yop-urğan > *yog -urğan > *yourğan > yor-gan] (2007, s. 1162-1163), yoğurkan: ‘battaniye’. İlk ünlü sesin -o- olup olmadığı belirsizdir, yugur- eylemi ile semantik açıdan bir ilgisi yoktur ancak yoğun sözcüğü ile etimolojik bir ilgisi olabilir (1972, s. 907), Räsänen VEWT yoğurkan: ‘battaniye’Az. yorğan; Kzk. cürkan; Şor. çorgan; Yak. suorgan < yoğur- 1969, s. 205).

yorilt- Yormak, koşturmak [yor- + -(i)l + -t-].

y. -mışam D268-5.

“Ağ boz atlar yoriltmışam kırtaş için.”

Gülensoy KBS yort-: ‘koşmak; sürekli yürümek; gezmek’ = OT. yort- ‘dört nala koşturmak’ < yor-t- (2007, s. 1163).

yort- At koşturmak, atla yol almak.

y. 214-7, D262-13

y. -am D176-7

y. -dı D190-8, D263-4

y. -dılar D177-6, D192-2

y. -ğıl D258-11

y. -mış D263-8

y. -eyle- ‘at koşturmak’ D263-3.

“Yedi gün yedi gece yortdılar, kfirn serhaddına irdiler, çadır dikdler.”

yort- < DLT yort-: atı eŝkin koşturmak (2020, s. 492), Gülensoy KBS yort-: ‘koşmak; sürekli yürümek; gezmek’ = OT. yort- ‘dört nala koşturmak’ < yor-t- (2007, s. 1163), Clauson EDPT yort-: ‘(atla) yavaş yavaş gitmek; yürümek’ ~Mo. yorçı- ‘gitmek, yürümek’ (1972, s. 959).

yortıŝ- Beraber at koşturmak.

y. -dılar D200-8, D234-4.

“Ağ boz atlar binüben yortıŝdılar, beg babası yanına irdirdiler.”

yortıŝ- < DLT yortıŝ-: atla yorgalamakta yarışmak (2020, s. 388), Clauson EDPT yortıŝ-: < yort eyleminden işteşlik, ‘atla rahvan gitmede yarışmak’ (1972, s. 961).

yoŝul- Kadının bel suyu akmak.

y. -dı D180-4.

“Kn Turalı nikbın serpdı kız kŝkden baqaradı; tar kıllığı yoŝuldu, kedisi mavladı, avşıl olmuş țana gibi ağızınıŝ şuyı ağıdı.”

yoŝul- < DLT yoŝul-: (kan, süt vb.) akmak (2020, s. 269), Clauson EDPT yuŝ- (?): < yu- eyleminin işteşlik eki olabilir (1972, s. 976), Clauson EDPT yuŝul- < yuŝ- eyleminden edilgen ‘akmak, sızmak; fiŝkırmak’ (1972, s. 978).

yri- Adım atarak ilerlemek, gitmek.

y. D196-6

y. -di D179-4, D197-5

y. -r D178-4

y. -riken D188-10

y. -yen D199-8

y. -yben D290-6

y. -yverdiler D273-12

“Mere yöri, toğan kuş oluban uçayın mı?

Şakaluñıla boğazuñdan tutayın mı?”

yöri- < DLT yori- ~yori-: yürümek (2020, s. 500), Clauson EDPT yori-: ‘gitmek; yürümek’ Tuv. coru-/cor-, orta dönemde yöri-, Nog., Kumyk. Yürü-; Az. yeri-; Osm. yürü-; Trkm. yöre- (1972, s. 957), Gülensoy KBS yürü-: ‘Adım atmak ilerlemek, gitmek’ = ET., OT. yori-, yür- (EUTS, 302, DLT : yori-; yoriş-’ < *yöri < *yör-(ı)- (2007, s. 1195).

yöriş 1. Yürüyüş.

y. -i D213-12.

“Hānınuñ ilkcısı gelüp haber getürdi, eydür: Hānum, sazdan bir aşlan çıkar it gibi ürür, apul apul yörişi ādem gibi.”

2. Saldırı, hücum.

y. 237-10.

“Üç yüz altmış alp ava binse, kalın geyik üzerine yöriş olsa Begil ne yay kurardı, ne oğ atardı.”

Gülensoy KBS yürüyüş: ‘yürümek işi veya biçimi’ < yürü- [(y)-üş-] (2007, s. 1196).

yörit- Yürütmek.

y. -diler D270-6(kılıç) ‘kılıç çalmak’

“Gördiler kim kucısdılar, görüşdiler; kazılık atlar binişdiler, kara tonlu kâfire at şaldılar, kılıç yöritdiler.”

yörit- < DLT yorit-: yürütmek (2020, s. 57), Gülensoy KBS yürüt-: ‘Yürümek işini yaptırmak, yürütmesini sağlamak’ < yürü-t- (2007, s. 1195).

yular Hayvanı bağlamak ya da çekerek götürmek için hayvanın başlığına bağlanan ip.

y. -ın D185-13.

“Hasūd kâfirler bağlamadılar, yuların şıyırup şalı vërdiler.”

yular < DLT yular: yular (2020, s. 352), Clauson EDPT yular: ‘yular, kement’ Tuv. çular; Osm yular; diğer diyelektlerdeki yular Moğulca nokto ile yer değiştirmiştir (1972, s. 932), ETDES yular: ‘hayvanın başlığına veya tasmaına bağlanan ip’ ~Tuv. çular; Yak. sular; ~ OT. yular, “diyelektlerde yular”ın yerini Moğulca nokta almıştır, Ramstedt (KWb, 114b) Moğ. jiluğa ‘dizgin’ ile birleştirmiştir. < kökünü bimiyoruz ?” (2020, s. 579), Gülensoy KBS yular: ‘Hayvanı bağlamak ya da çekerek götürmek için hayvanın

başlığına bağlanan ip' = OT. yular 'at yuları' < ET. *yul- 'yolmak, almak' EUTS, 303) + -a- *'çekip almak' + -r (2007, s. 1173).

yumrı Yumru, yuvarlak (bkz. yamrı yumru).

y. 277-8.

"Kazan eydür: Mere kâfirle, bu arabayı pëşigüm şandum, sizi yamrı yumrı tadum dāyem sāndum dēdi."

Gülensoy KBS yumru: 'yuvarlak; şişkin; kabartı; kabarık, yuvarlak biçimli' = ET. yumburu (İKPÖ, 283) < *yum- (u)r- 'yumrulaştırmak' + -u (2007, s. 1175). Clauson EDPT yumur: 'yuvarlak, dairesel, halkasal < yum sözcüğünden ad (1972 s. 937).

yumruk Parmakların kapanmasıyla elin aldığı biçim.

y. D182-3, D185-2, D185-3, D259-9

y. -ın D182-5

"Adı görklü Muhammede şalavāt getürdi, aşlanuñ alın gözedüp bir yumruk eyle urdı kim yumruk çenesine tokındı."

yumruk < DLT yudruk: elin toplanması, yumruk (2020, s. 367), Clauson EDPT yıdruk: 'yumruk' Uyg. yıdruk, Moğ. nidurga < Tü., Kırg. juduruk; Kzk. judırık; Nog. yudırık/yumırık. Yumruk: < yumruk < *yumur- < *yum- Az. yumruğ; Osm. Trkm. yumruk (1972, s. 892), Brocelmann OGM: yumruk: < yum- eyleminde -ruk eki ~yumru (1952, s. 105), Räsänen VEWT yudruk: OT. yudruk 'yumruk' Kzk. juduruk (> Mo. Kwb. 115 çudur), Şor. nuzruk; Hak. Munzuruk; Sag. Nuzruk ~Mo. (Poppe 39) nidurga, nudurga < yumruk < *yumduruk (1969, s. 209), Gülensoy KBS yumruk: 'parmakların kapanmasıyla elin aldığı biçim' = ET. yıdruk, (EUTS, 293) ~OT. yudruk (DLT) < yıdruk < *yid(u)r-uk (2007, s. 1175)

yumuş Hizmet, iş.

y. D160-13.

"Men dañı bir yumuş oğlanıyam, dēdi."

yumuş < DLT yumuş: iki veya daha fazla adam arasındaki haberleşme, haber getirip götürme (2020, s. 353), Clauson EDPT yumuş: < *yum eyleminden ad, ‘ayakçı, hizmetçi’ Kır. jumuş; Kzk. jumiş; Özb. yumuş; Trkm. yumuş (1972, s. 938), ETDES yumuş: ‘iş buyruğu; hizmet, ödev, görev’ ~Trkm. yumuş; Tuv. çımışBşk. Yomoş, ET., OT. yumuş < -yum- kökünden gelir (2020, s. 580-81).

yund At, kısarak.

y. D263-5

y. -ları D263-6, D263-12, D270-8

y. -uñı D280-10.

“...*Ƙaz alaca yunduñı turgurmaya...*”

yund < DLT yund: at (2020, s. 110), ETDES yunt: ‘at; at sürüsü; kısarak’ ET.yunt, OT. yund < kökeni tartışmalı ve karışık. “Doerfer (TMEN 1901), Sinor (CAJ 10:309-312) ve Sevortyan (ESTJA) sözcüğün alıntı olabileceğini dile getirir.” (2020, s. 581), Gülensoy KBS yund: ‘Türkiye’de yer adı; at, at sürüsü’ < *yu (i/o)/[na]t Ramstedt (JSFOu, 55, 2) < Tü. yont ~Yak. sonoğos ‘genç at’ ~Moğ. yondu ‘yük atı’ Kore. yunduri ‘koşum hayvanı’ (2007, s. 1180), Räsänen VEWT yunt: ‘at’ yunad ‘beygir sürüsü’ ~yut, yot, yun-ak, yont-ak, yomdak, yindak (1969, s. 211).

yurt Memleket, vatan.

y. -ın D170-4

y. -ına D213-10

y. -mı D192-12.

“*Oğuz gene eyyāmıla gelüp yurdına kondı.*”

yurt < DLT yurt: yerleşim yeri (2020, s. 351), Clauson EDPT yurt (?yurd): ‘göçebelerin oturdukları yer; ülke, memleket’ Uyg. yurt; Çağ. yurt; Kıp. yurt; Osm. yurt (1972, s. 958), ETDES yurt: ‘bir halkın üzerinde yaşadığı toprak parçası’ ~Az. yurd; Trkm. yurt; Kzk. jurt; Krg. curt; Yak. sūrt, ET. yurt; OT. yurt ‘kamp yıkıntıları; oturma yeri’ < kökünü bilmiyoruz (2020, s. 582), Gülensoy KBS yurt: ‘bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası’ = ET. yurt, ~OT. yurt < Tü. yūrt [= Moğ. nutug] (2007, s. 1181).

yuva Barınak, ev.

y. D188-8.

“Görelüm hānum ne şoylamış: Qap qayalar başında yuva tutan, Qādir ulu Tağrıya yakın uçan, mancılığı ağır taşdan gızıdayup katı enen, arı gölüñ ördegin şakıyup alan, kaba ümge dip dip yörirken tartup üzen, qaruncuğı ac olsa kalkup uçan ...”

yuva < DLT uya: kuş yuvası; akraba, kardeş, yakın (2020, s. 41), ETDES yuva: ‘kuşların yumurtlamak, ve yavrularını büyütmek için yaptıkları barınak’ ~Az. yuva; Özb. yuva; Krg. yuva; Kzk. uya; Tuv. uya, OT. uya; Eski Kıpç. uya. “Türkçe yuva sözcüğünün başındaki y- sesi sonradan türemiştir. Ramstedt yuva sözcüğünü (JSFOu 32, 2:6) ~Moğ. uyuga ile birleştirmiştir” (2020, s. 582), Gülensoy KBS yuva: ‘kuşların ymurtlamak, ve yavrularını büyütmek için yaptıkları barınak’= ET., OT. uya < [y+ ikincildir] *ūya (20071184), Räsänen VEWT h(uya): uya ‘çukur, mağara, yuva’ Çağ., Yak. uya ‘yuva’ ~Mo. uyaga ‘depolama yeri’ (1969, s. 582).

yuvalan- Yuvarlanmak.

y. -sa D277-13.

“Yüksek yüksek kara tağdan taş yuvalansa kaba ökçem, uyluğum qarşu tutan Qazan eridüm.”

Gülensoy KBS yuvalan-: ‘ev, bark, yuva sahibi olmak; bir yerde birikmek, toplanmak’ yuva [+la-n-] (2007, s. 1185).

yüce Yüksek, büyük, ulu.

y. D218-1, D240-11, D251-1, D278-3

y. -sin D161-6, D251-5

y. -lerden D161-5, D168-9, D251-5.

“Yüce tağları tuman tursa,

Qara pusarıq deli [püki] kopsa.”

yüce < DLT uça: sırt, arka (2020, s. 42), Gülensoy KBS yüce: ‘yüksek, büyük, ulu’ = OT. uça ‘arka, sırt, kış’ (DLT) < [y+] OT. uça ‘arka, kış, sırt, her şeyin en yüksek kısmı’ (2007, s. 1187).

yücel- Yükselmek, yüce durumuna gelmek.

y. -di D258-4.

“Qarşu yatan kara tağun yıkılmış idi, yüceldi āhir.”

Gülensoy KBS yücel-: ‘yükselmek, yüce bir duruma gelmek’ yüce [+1-] (2007, s. 1187).

- yügrük** 1. Koşucu, hızlı.
y. D177-7, D177-9, D222-13, D252-12.
“*Yügrük atın yügürdüp Kıan Turalı gürzin göge atar, énüp yere düşmedin qarvar, tutar.*”
2. Güzel konuşa.
y. D179-9.
“*Bu yigidiñ sözi yügrük, eger elinde hüneri var ise [kızımı vèreyim], dèdi.*”
yügrük < DLT yügrük: hızlı koşan (2020, s. 54), Clauson EDPT yügrük (yügürük) < yügür- sözcüğünden ad, ‘hızlı koşan, süratli’ (1972. s. 914), Gülensoy KBS yügrük: ‘iyi yürüyen, iyi koşan; çalışkan; çevik, güçlü’ = ET. yügrük, yügürük (EUTS, 306) ~ OT. yügrük < yüg(ü)r- ‘koşmak + -(ü)k ‘eylemden sıfat yapan ek’ (2007, s. 1187).
- yügürt-** Hızlı koşturmak.
y. -üp D177-8.
“*Yügrük atın yügürdüp Kıan Turalı gürzin göge atar, énüp yere düşmedin qarvar, tutar.*”
yügürt- < DLT yügürt-: birini koşturmak (2020, s. 528), Clauson EDPT yügürt-: < yügür- ‘koşmak’ eyleminden ettirgen, ‘koşturmak’ Çağ. yügürt-; Osm. yügürt- (1972, s. 914).
- yükle-** Bir yere, taşınması için belli ağırlıkta eşya veya araç gereç koymak.
y. -yüp D278-1.
“*Fir^cavn şişler yükleyüp yerden çıkısa kaba kaba begler perçin kılan Kıazan eridüm.*”
yükle- < DLT yükle-: yüklemek (2020, s. 476), Clauson EDPT yükle-: yük sözcüğünden eylem, ‘taşımak için yük’ Çağ. yükle-; Kıp. yükle- (1972, s. 912), Gülensoy KBS yükle-: ‘Bir yere, taşınması için belli ağırlıkta eşya veya araç gereç koymak’ < yü-k (~d, d/ δ)- ‘taşımak’ +le- (2007, s. 1188).
- yüklet** Yük hayvanı [yük + lA ‘addan eylem yapan ek’ + -t ‘eylemden ad yapan ek’].
y. D163-11, D167-1.
“*Qatâr qatâr develerüm gerekise aña yüklet olsun!*”
- yüklet-** Yükleme işini yaptırmak.
y. -di D283-9

y. -diler D273-11

yüklet- < DLT yüklet-: yükletmek (2020, s. 344), Clauson EDPT yüklet-: < yükle- eyleminden ettirgen, ‘yükleme işini yaptırmak’ (1972, s. 912).

yüksek

Altı ve üstü arasındaki uzaklık çok olan, alçak karşıtı.

y. D166-10, D166-11, D191-12, D195-4, D198-12, D277-12

y. -i D223-7, D258-10, D289-12.

“*Atına mahmûz urdı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi.*”

yüksek < DLT yüksek: yükselmiş, uzun ve yüksek (2020, s. 324), Clauson EDPT yüksek: < yükse- sözcüğünden ad, ‘yüksek’ Uyg. yüksek; Çağ. yüksek; Kıp. yüksek (1972, s. 916), Gülensoy KBS yüksek: ‘altı ile üstü arasındaki uzaklık çok olan’ = ET., OT. yüksek, yügsek (EUTS, 306; DLT) < yüg + se- ‘yüksek olmak, yükselmek’ + -k (2007, s. 1189).

yüli-

Tıraş etmek.

y. -diler D266-1.

“*Egreki zindāndan çıkardılar, saçı şakalını yülidiler; bir at, bir kılıç vèrdiler.*”

yüli- < DLT yüli-: tıraş etmek (2020, s. 385), Gülensoy KBS yüli-: ‘Vücudun fazla kıllarını ustura ile almak, tıraş etmek’ = OT. yüli- ‘tıraş etmek’ < yũ (u/u^o) -li (/e/ü)- ~Moğ. (KWb., 483): cül-gü, cil-gü (2007, s. 1192), Clauson EDPT yüli-: ‘tıraş etmek’, Tuv. çülü-; Osm. yülü-; Kıp. yü:li- (1972, s. 919).

Yünlü Koca (k. a.) Yünlü Koca.

Y. K. D220-4, D222-5, D234-3.

“*Yünlü Koca ile Yapağulu Kocayı ana hizmetkâr vèrdiler.*”

yürek

Kalp.

y. -üm D245-6

y. -li D247-5.

“*Oğlan kuş yürekli olur, meydānı kor kaçır, dedi.*”

yürek < DLT yürek: kalp (2020, s. 193), Gülensoy KBS yürek: ‘kalp’ = ET., OT. yürek (g) (EUTS: DLT) < *yür ‘*iç, öz, benlik’ + (e)k (2007, s. 1193), ETDES yürek: ‘kalp’ ~Az. ürek; Krg. cürök; Şor., Sag. çürek; Yak. süräx; ET., OT. yürek < Tü. yür- ‘hareket etmek’ kökünden geldiği açıktır: yür- + -(e)k ~Moğ. cirüken (2020, s. 584), Clauson EDPT yürek: ‘kalp’ Moğ. cirüken < Tü. yürek (1972, s. 965).

- yüz** Doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı.
- y. D264-10
- y. -i D277-7
- y. -in D173-9, D190-5, D260-12
- y. -ine D165-2, D192-8, D196-8, D232-9, D235-7, D243-7, D248-2, D283-1
- y. -ini D195-7
- y. -inde D221-8, D222-1, D224-8, D275-4, D276-5
- y. -li D191-9
- y. -lü D223-6, D232-6, D238-11, D239-7, D244-10, D252-13, D256-5, D262-9, D290-9
- y. -üçe D164-10

“Uşun Koca Oğul, oğul! deyü ağca yüzlü anasıyla ağlaşdılar bozlaşdılar.”

yüz ~yüz < DLT yüz: yüz, çehre, yüzey; ön (2020, s. 22), Gülensoy KBS yüz: ‘çehre, surat; başta, alın, göz, burun, ağız, yanak, sima’ = ET., OT.yüz < *yüz [< *yü- /*ü- ‘yayılmak’ +z ‘eylemden ad yapan ek’ (J.Hamilton, İKPÖ, 239)] < *yür (2007, s. 1196), Clauson EDPT yüz: ‘yüz, çehre’ Çuv. nér; Tuv. çüs; Çağ. yüz; Kıp. yüz; Osm. yüz (1972, s. 983).

- yüz** Doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı.
- y. D178-9, D247-4, D247-6, D264-10, D264-11
- y. -biç D277-6
- y. kırk D169-6, D169-8.

“Tekür aydur: Tu yüz kerre, altmış kişi bir oğlanı tutamadunuz dedi.”

yüz < DLT yüz: sayıda yüz (2020, s. 38), Gülensoy KBS yüz: ‘doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı’ = ET., OT. yüz, yüd < *yüz (2007, s. 1196).

- yüz-** Derisini çıkarmak, soymak.
- y. -di D183-1, D227-11.

“Başdı, boğazladı, pıçak çıkarıp derisini yüzdi.”

yüz- < DLT yüz-: deri yüzmek (2020, s. 376), Gülensoy KBS yüz-: ‘Derisini çıkarmak, derisini soymak’ = ET., OT. yüz- (EUTS; DLT) < yüz- ‘soymak’ (2007, s.1197), Clauson EDPT yüz: ‘derisini yüzmek’ Az. üz-; Osm., Trkm. yüz- (1972, s. 984).

yüzgeç Balıklarda ve yüzen memelilerde bulunan, hareketi ve dengeyi sağlayan organ.

y. -leri D279-2.

“Şağa şola çırpındı urur yüzgeçleri

Şu dibinde döner bahrileri”

Gülensoy KBS yüzgeç: ‘Balıklarda ve yüzen memelilerde bulunan, hareketi ve dengeyi sağlayan organ’ < yüz- + -geç (2007, s. 1198).

yüzük Parmağa geçirilen genellikle metal halka.

y. D217-12, D228-13

y. -i D228-9, D228-10, D228-11

“Depegözün peri anası gelüp oğlunun permağına bir yüzük geçürdi...”

yüzük < DLT yüzük: yüzük (2020, s. 355), Gülensoy KBS yüzük: ‘parmağa geçirilen genellikle metal halka’ = OT. yüzük < yüz ‘uzuv’ + (ük) (2007, s. 1200), ETDES yüzük: ‘parmağa takılan altın ve gümüş halka’ ~OT. yüzük, yüz + (ü)k küçültme eki (2020, s. 584).

3.27 Z , Z̄, Ż, Z̈

- zahm** (< Ar.) Yara.
z. -ur- ‘yaralamak’ D289-9.
“Çekdi, aņsızın elinden aldı, kılıcını tardı, babasınınu üzerine at şaldı, tarvandurmadı, çignine kılıç endürdi, geyimini kesdi, omuzına dört parmak dehlü zahm urdı.”
Parlatır OTS zahm: Yara, çiban; vurma, darbe < Ar. zahm (2014, s. 1852).
- zalim** (< Ar. zālīm) Acımasız ve haksız davranan, zulmeden.
z. D222-13, D223-1, D223-2, D223-3, D223-4, D259-3.
“Kırk yerde tikilmiş otaħlarıu o zālīm yıkıdırdı, ula kardaş!”
Räsänen VEWT zalim: ‘sert, zalim’ Kzk. zālīm < Ar. zālīm (1969, s. 529).
- zārı** Feryat edip ağlayan.
z. D248-11.
“Ağca tozlu katı yayum zārı zārı iñler.”
Parlatır OTS zār: Ağlayan, inleyen’ < Ar. (2014, s. 1856), Räsänen VEWT zar: ‘ağlayan,’ Osm. zar; DT. zārik < Pers. zār ‘ağlayan’ (1969, s. 529).
- zārılık** Ağlayış, inleyiş.
z. D220-12, D223-10.
“Anası feryād edüp ağladı, zārılık eyledi.”
Parlatır OTS zār: Ağlayan, inleyen’ < Ar. (2014, s. 1856), Räsänen VEWT zar: ‘ağlayan,’ Osm. zar; DT. zārik < Pers. zār ‘ağlayan’ (1969, s. 529).
- zebūn** (< Fars.) Güçsüz, zayıf, āciz.
z. èt- ‘Yenmek, alt etmek’ D222-3
z. ol- ‘perişan olmak’ D187-10, D197-12, D218-9, D219-1, D219-6, D219-10, D221-12, D221-13, D251-3.
“Bıyığı kanlu Bügdüz Emen elinde zebūn oldu.”
Nişanyan SS zebūn: ~Fa. zabūn ‘zayıf, güçsüz’ (2009, s. 685).
- zelil** (< Ar.) Hor görülen, aşağı tutulan, aşağılanan.
z. D289-1.

“Alp Rüstem eydür: kalkubanı yerinden tırı gelen, iki kardaş bebegin aldurub zelil gezen, Dozan oğlu Alp Rüstem maña dërler, dëdi.”

Nişanyan SS zelil: ~Ar. δalīl ‘düşkün’ (2009, s. 685).

zemān Süre, vakit.

z. -da D191-5

z. -ımış D257-12

z. -ında D170-6, D253-11.

“Oğuz zemānında Uşun Koca dërler bir gişi varıdı, ömrinde iki oğlu varıdı; ulu oğlınuñ adı Egrek idi; bahadır, delü yahşı yigit idi.”

ETDES zaman: ‘bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit, çağ, devir, dönem’ < Fars. zamān (2020, s. 587), Räsänen VEWT zaman: ‘süre, vakit’ Osm. zāman < Ar. zamān (1969, s. 529).

zencīr (< Fars.) Biribirine geçmiş bir sıra metal halkadan oluşan bağ.

z. -i D230-9

z. -ile D180-9

z. -in D182-1.

“Bu maħalda demür zencīrile boğayı getürdiler.”

Nişanyan SS zincir: ~Fa. zancīr OFa zancīr (2009, s. 689).

zeval (< Ar.) Suç, kabahat, sorumluluk.

z. getür- ‘felakete sebep olmak’ D215-8, D216-1.

“Ammā Oğuzuñ başına zevāl getürdüñ, dëdi.”

Nişanyan SS zeval: ‘sona erme, ölüm; öğle zamanı ~Ar. zawāl (2009, s. 687).

zindān (< Fars. zindān) Çok Karanlık ve sıkıntılı yer.

z. D269-11

z. -a D255-13

z. -dan D265-13.

“Egredi tdutdılar, Alınca kala˚sına zindāna bırakdılar.”

Nişanyan SS zindan: ~Fa. zindān ‘hapishane < OFa. zēndān (2009, s. 689).

zindancı Zindancı.

z. -ya D274-8.

“*Hatun gelüp zindancıya kapuyı açdırdı.*”

Nişanyan SS zindan: ~Fa. zindān ‘hapishane < OFa. zēndān (2009, s. 689).

zîr ü zeber (< Fars.) Alt üst.

z. D229-12.

“*Depegöz künbede elin şokdı, eyle ka[r]çadı kim künbed zîr u zeber oldı.*”

Nişanyan SS zîr ü zeber: ~Fa. zîr ‘aşağı, alçak’ +zabar ‘yukarı, üstün’ (2009, s. 689).

ziyada (< Ar.) Daha fazla, daha çok.

z. D251-3.

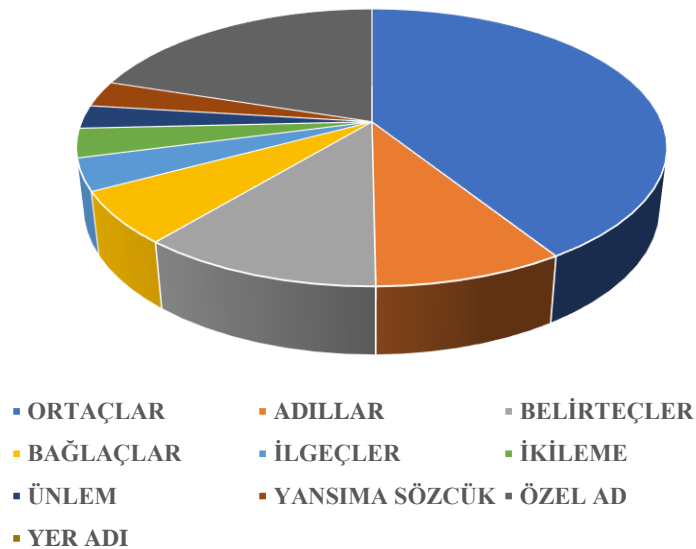
“*Kāfirüñ güci ziyāde, oğlan zebūn oldı.*”

Nişanyan SS ziyade: ~Ar. ziyāde ‘artış, çokluk; çok’ (2009, s. 689).

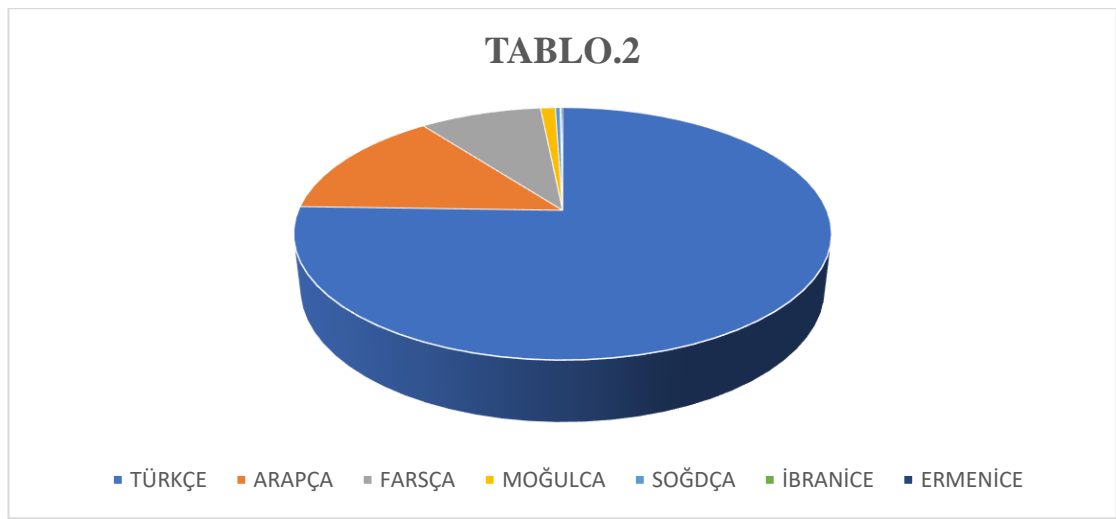
SONUÇ

Çalışmamızı üç bölüm halinde gerçekleştirdik. Böylesine değerli bir yapıt üzerine yapmış olduğumuz etimolojik sözlük çalışmamızın öncelikle ilk bölümünde, Dede Korkut'un kişiliği, konumu, tarihî belgelerde yer alan bilgiler, eserin içeriği, dili ve biçemi hakkında temel bilgilere yer verdik. Ardından çalışmamızın ikinci bölümünde tezimizin ana konusunu oluşturan genel dil bilim, sözlük bilim, köken bilim kavramlarını ve Türk diline ait bugüne kadar yapılmış tarihî öneme sahip köken bilgisi sözlüklerini değerlendirdik. Dede Korkut'un Dresden nüshasında bulunan altı hikâyenin etimolojik sözlüğünü oluşturduğumuz bu çalışmamızda madde başı olarak toplam 1835 sözcük tespit ettik. Sözlüğümüzde yer verdiğimiz birtakım özel adlar ve yer adları dışında, tüm sözcüklerin etimolojik açıklamalarını çalışmamızda belirttik. Tespit ettiğimiz bu sözcüklerin sınıflandırmasını yaparak hangi anlamlarda kullanıldıklarını, hangi yapısal, anlamsal ve fonetik değişiklikler geçirdiklerini, etimolojik açıklamaları ile sözlüğümüzde yer verdik. Sözlüğümüzde yer alan toplam 1835 sözcükten 676'sının Türkçe ad; 608'inin ise Türkçe eylemlerden oluştuğunu tespit ettik.

TABLO.1

Tespit edilerek sözlüğe alınan sözcüklerden yalnızca Türkçe sözcüklerin değil kökenleri yabancı olan sözcüklerin de etimolojik açıklamalarına yer verdik. Bu yabancı sözcüklerin sırasıyla: 241'i Arapça; 149'u Farsça; 18'i Moğolca; 3'ü Soğdça; 6'sı Yunanca; 1'i İbranice ve 1'i Ermenice olmak üzere toplam 419 yabancı kökenli sözcükten oluştuğunu gördük. Kökeni hala tartışma konusu olup, henüz uzlaşmaya varılamayan ve etimolojik açıdan belirsizliğini koruyan ad türünde 22 sözcük bulunmaktadır. Bunun dışında 'Moğolca cebe + Farsça hâne' gibi iki dilin birleşiminden olan ya da 'Farsça zindān + Türkçe -cX ekiyle' yabancı sözcüklerin sonuna Türkçe ekler getirilerek Türkçeleştirme yoluyla dilimize kazandırılan sözcük sayısının ise 28 olduğunu belirledik.

Dede Korkut'un Dresden nüshası üzerine yaptığımız bu çalışmada 59 özel ad ve 21 yer adının bulunduğunu da tespit ettik. Sözlükte yer alan madde başı sözcüklerin en fazla 268 sözcükle 'k,ķ' harfiyle; en az madde başının ise 4 sözcükle 'l' harfi ile kurulduğunu fark ettik. Yine /h/, /r/, /p/, /m/, /n/, /v/ gibi sesler de sözcükler içerisinde en az madde başı olan seslerdir. Dikkat çekici olan bir diğer konu da sözlüğümüzde yer alan sözcüklerin ikili ya da üçlü biçimlerinin de olduğudur. Bu farklı söyleniş biçimlerinin nedeni olarak Dede Korkut metinlerinde farklı ağız özelliklerinin bulunması ve sözlü geleneğin ürünü olması söylenebilir. Tüm bunların yanında sözcüklerin anlam boyutuna bakıldığında da inanılmaz bir anlam zenginliği ile karşılaştık. Bazı sözcüklerin yirmiden fazla anlamda kullanıldıklarını tespit ettik. Sözcükler içerisinde özellikle bu anlam zenginliği ve çeşitliliği konusunda en fazla örnekleri, eylem grubunun gösterdiğine tanık olduk. Sonuç olarak Dede Korkut Oğuznamelerinin Dresden nüshasında bulunan altı hikâyedeki dilin söz varlığının incelemesini ve etimolojik sözlüğünü gerçekleştirmiş olduk.

Kaynakça

- ALLAN, Kirk, (2016). 'The Routledge Handbook of Linguistics' New York: Routledge.
- AKALIN Şükrü Halûk (2008). "Kaşgarlı Bin Yaşında", Türk Dili, C: XCV, S. 683, Ankara, 479-483.
- AKALIN, Şükrü Halûk (2010). 'Sözlüğün Tarihi' Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi, C: XCVIII, S: 699, s. 268-279.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2010). 'Türk Dili Dergisinde Köken Bilgisi (Etimoloji) Çalışmalarına Genel Bir Bakış' Türk Dili Dergisi, C. XCVIII, S: 700, s. 383-398.
- ATALAY, Besim (1985) Dîvânü Lügâti't Türk, Ankara: TDK.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2018). 'Dil Bilimi' Ankara: Nobel Yayıncılık.
- BİNGÖL, Zekariya (2007). 'Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma', Akademik Bakış Dergisi, sayı: 9, s. 197-207.
- BİNYAZAR, Adnan (2019). 'Dede Korkut' İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BROCKELMANN, C. (1954). 'Osttürkishche Grammatik der İslamischen Litteratursrachen Mittellasiens' Leiden.
- CLAUSON, Sir Greard, (1972). 'An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish', London: Oxford University Press.
- DEMİR, Nurettin, YILMAZ, Emine (2013). 'Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım' Ankara: Nobel yayıncılık.
- DİLÇİN, Cem (2018). 'Yeni Tarama Sözlüğü' Ankara: TDK.
- DOERFER, Gerhard. 'Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen' 4 Cilt, Franz Steiner Verlag: Wiesbaden, 1963-1975.
- DOERFER, Gerhard (1971). 'Khalaj Materials, Indiana University Publications UAS Volume 115: Bloomington.
- ERCİLASUN, A. Bican (2019). 'Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası ve Üzerindeki Yayınlar' Milli Folklor, sayı: 123, s. 5-22.

- ERCİLİSUN, A. Bican, AKKOYUNLU, Ziya (2020). ‘Dîvânu Lugâti’t Türk (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin), Ankara: TDK.
- EREN, Hasan (1999). ‘Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’ Ankara: Bizim Büro Yayınevi.
- EREN, Hasan (2020). ‘Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’ (Hazırlayan: Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN), Ankara: TDK.
- ERGİN, Muharrem (2018). ‘Dede Korkut Kitabı 1-2’ Ankara: TDK.
- GÖKYAY, O. Şaik (2007). ‘Dedem Korkudun Kitabı’ İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer, (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, cilt: 1 (A-N), Cilt: 2 (O-Z), Ankara: TDK.
- JIRMUNSKIY, V.M (1962). ‘Dede Korkut Kitabı, Kitab-ı Dedem Korkut, Oğuz Kahramalık Destanı ve Korkut Kitabı’ (Çev. A. Bağcı), SSCB Sosyal Bilimler Akademisi, 1962.
- KAÇALIN, Mustafa (2017). ‘Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı’ Ankara: TDK.
- KOCAMAN, Ahmet (1998). ‘Dil Bilim, Sözlük, Sözlükçülük’ Kebikeç Dergisi, Sayı: 6, s. 111-114.
- KORKMAZ, Zeynep (2019). ‘Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi’ Ankara: TDK.
- NİŞANYAN, Sevan (2009). ‘Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü’ İstanbul: Everest.
- ÖLMEZ, Mehmet (1998). ‘Etimoloji Sözlükleri’ Kebikeç Dergisi, Sayı: 6, s. 175-184.
- ÖLMEZ, Mehmet (2019). ‘Etimoloji Sözlükleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, Tanımı ve r-‘li Yabancı Kelimlerin Türkçeye Giriş Yolları’, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 59, Sayı: 1, s. 119-130.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2016). ‘Dede Korkut -Dresden Nüshası- giriş, notlar C. I ve ‘Dede Korkut -Dresden Nüshası- metin, dizin C. II’ Ankara: TDK.
- PARLATIR, İsmail (2014). ‘Osmanlı Türkçesi Sözlüğü’ Ankara: Yargı Yayınevi.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.

- SAUSSURE, Ferdinand de (1998). ‘Genel Dil Bilim Dersleri’, (Çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.
- SEVORTYAN, Ervand, V. ‘Etimologiçeskij Slovar Tjurkskix jazikov’ Moskova: İzdatelstvo Nauko (Bilim Yayınevi), 1974-2003.
- STACHOWSKİ, Marek (2011). ‘Etimoloji’, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- STEINGASS, F. (1963), ‘ A Comprehensive Persian- English Dictionary, London: Routledge.
- SÜMER, Faruk (1972). ‘Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları’, 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- TEZCAN, Semih (2018). ‘Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar’ İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TEZCAN, Semih, BOESCHOTEN, Hendrik 2001). ‘Dede Korkut Oğuznameleri’ İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TIETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (A-E)*. 1. Baskı, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TIETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (F-J)*, C:2, Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi.
- Türk Dil kurumu (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (2021). Derleme Sözlüğü. <https://www.tdk.gov.tr>
- Türk Dil Kurumu (2021). Tarama Sözlüğü. <https://www.tdk.gov.tr>
- YILMAZ, Emine (2007). ‘Kökenbilim (Etimoloji) Sözlüğü ve Türkçenin Kökenbilim Sözlükleri, Edebiyat Dili Yazıları, Mustafa İsen’e Armağan, Ayşenur Külahlıoğlu, Süer Eker, Ankara, s. 619-630.
- ZAHİDOĞLU, V. 2001). ‘Kitab-ı Dede Korkut’taki Bazı Kelimeler Üzerine’ Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı:16, s. 1-11.

ZAHİDOĞLU, Vahid (2016), 'Dede Korkut Kitabı'nın XI. Boyundaki Bir Manzum Parçanın Okunuşu Üzerine' Bilkent Üniversitesi, XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı s. 285-287.

EK. 1

EK.2